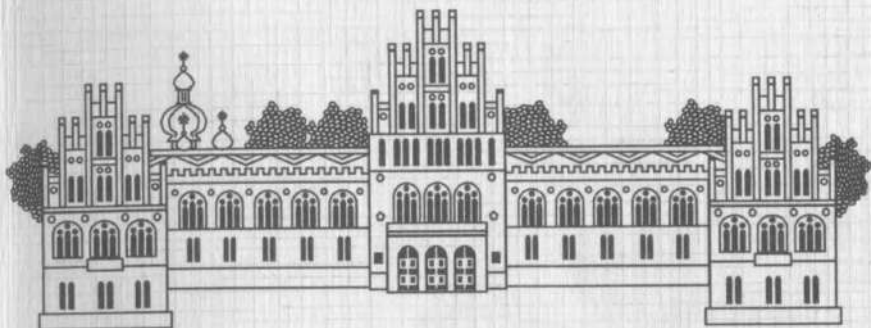

ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА

КАФЕДРА ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ПИТАННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Збірник наукових статей

Випуск 1

ЧЕРНІВЦІ - 1997

ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА

КАФЕДРА ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ПИТАННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Збірник наукових статей

Випуск 1

У збірнику містяться статті, в яких висвітлюються різні аспекти історичного минулого України: народні вірування у давнину, формування феодальних відносин, розвиток міського ремесла, події Хмельниччини, народонаселення, становлення ринкових відносин у пореформний період, сільська кооперація, події Першої світової війни, внутрішня і зовнішня політика УНР і УРСР, становище українців у міжвоєнний період. Досліджуються й питання сталінських репресій, післявоєнної української еміграції, діяльності профспілок, а також окремі сюжети з історіографії, джерелознавства, археології, нумізматики, боністики, історичного краєзнавства, правознавства, педагогічної думки України та ін.

Для науковців, викладачів вузів і шкіл, студентів, краєзнавців усіх, хто цікавиться вітчизняною історією.

Редколегія: д.і.н., доц. В.М.Ботушанський (відповідальний редактор)
к.і.н., доц. О.В.Добржанський (заступник редактора)
д.і.н., проф. П.П.Брицький
д.і.н., проф. І.А.Гриценко
к.і.н., доц. А.П.Коцур (відп. секретар)

Рецензент: к.і.н., старший науковий співробітник
Чернівецького відділу Інституту світової економіки і міжнародних відносин НАН України І.Г.Буркут

Редактори: О.П.Макарова, Н.Л.Абрамович.

Технічний редактор: І.І.Данчук

Загальнодержавне видання
ISBN - 966 - 568 - 205 - 9

© Кафедра історії України
Чернівецького держуніверситету, 1997

СЛОВО ДО ЧИТАЧА

Нова доба України потребує нового слова - правдивого, чесного, об'єктивного: про її минуле і сучасне, про героїчне і трагічне, про світлі і темні сторони буття нашого народу.

Нового слова потребують не тільки ті події і факти, спільноти людей і окремі особистості, що були приречені донедавна на забуття чи незаслужене згання на угоду пануючій системі, а й ті, про які уже тисячі раз написано-переписано, але або дуже ядучими перами, або з нестримним вихваланням, розминаючись нерідко з правдою.

Виборені нарешті в Україні демократія і свобода наукового слова, відсутність цензури і нові концептуальні підходи дозволяють нині нам - українським історикам виконати це почесне завдання, де б ми не працювали: в центрі чи на окраїні, на сході чи заході, на півдні чи півночі нашої дорогої Вітчизни.

Це глибоко усвідомлює і невеликий колектив кафедри історії України Чернівецького держуніверситету - одного з давніх центрів науки і освіти в західному регіоні нашої країни. З часу свого заснування (1990 р.) кафедра у співпраці з іншими науковими колективами ініціювала своїми науковими розробками вихід "Вісника центру буковинознавства" (1993), збірника "З історичного минулого Буковини" (1996), "Пам'яті жертв радянських голодоморів" (1994), матеріалів трьох наукових буковинознавчих конференцій та ін. При всій цінності вказаних видань відчувалося, що їх географічні рамки дещо обмежують зростаючі можливості науковців у публікації результатів своїх досліджень із загальноукраїнської тематики. Зважаючи на це, колектив кафедри історії України разом з усіма, хто гуртується навколо нього для спільної праці, запропонованим збірником "Питання історії України" започатковує універсальне видання, у якому поряд з традиційною буковинською тематикою широко буде представлена й тематика загальноукраїнська. Тим самим історики-українознавці буковинського краю ще тісніше прилучаться своїми науковими зусиллями до великої громади своїх колег-одномудців у відтворенні об'єктивної неупередженої картини історичного минулого нашого народу, демонструючи і скріплюючи тим самим споконвічну нерозривну єдність усіх українських земель у межах єдиної Соборної України.

Хотілося б надіятися, що запропоноване видання не спіткає надалі сумна доля "одноразовості" (як трапляється в нинішній нестабільний час), що воно засвідчить ще не раз зрілі наукові здобутки буковинських істориків-українознавців. У цій благородній справі науковці кафедри покладатимуться насамперед на власні наукові сили, на дружню співпрацю з іншими побратимами по перу та ще на вкрай необхідну посильну фінансову підтримку небайдужих до вітчизняної історії патріотів України.

Редколегія

ДАВНЯ ТА НОВА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

І.Г.Чеховський

КУЛЬТОВІ ПЕЧЕРИ В УКРАЇНЦІВ: ВІД РИТУАЛІВ ДО ФОЛЬКЛОРУ

Серед природних об'єктів, які традиційно слугували і продовжують слугувати для культових потреб різним народам і релігіям протягом усієї багатовікової історії людства, одне з чільних місць посідають печери. Достатньо зіслатися хоча б на традиції православ'я із такими загальновідомими духовними осередками, як Афонськими печерами у Греції, печерними церквами Іванова в Болгарії, а в Україні - Лаврськими печерами над Дніпром. Обираючи печери для обителі Бога, ченці опиралися як на біблійні аналоги, так і на місцеву, ще дохристиянську традицію, витоки якої губляться, певно, ще в кам'яному віці. Це повною мірою стосується і появи християнських скельних печерних монастирів, каплиць і келій у Середньому Подністров'ї, які вже почасти потрапили в поле зору дослідників [3; 13]. Тому зосередимось на виявленні міфологічного образу печери та слідів її культу в культурно-історичній традиції місцевого українського населення за топонімічними, фольклорними й археологічними матеріалами регіону.

Культові печери древньої людини відомі по цілому світу: від Сибіру до Південної Африки, а в Україні одну з найдавніших виявлено на Буковинському Подністров'ї. Її було відкрито 1951 р. у скельному виступі на високому березі Дністра, поблизу села Баламутівки Заставнівського р-ну, археологічною експедицією під керівництвом О.П.Черниша. Стіни і почасти стелю печери покривали невеликі максимум до 25 см, малюнки. Їх було нанесено сажею, змішаною з жиром, але час затушував деякі зображення гіпсовою кіркою. Тим не менш учасникам експедиції вдалося виявити і скопіювати близько 60 групових та поодиноких малюнків - цілу галерею первісного мистецтва. За аналогіями до відомих пам'яток наскельного мистецтва первісної людини, малюнки Баламутівської печери відносять до доби мезоліту [17, с. 42, 53]. На жаль, донині від тієї галереї збереглися окремі фрагменти: протягом наступних років після відкриття пам'ятки обвали ділянок стін та стелі безповоротно зруйнували більшість малюнків. Тож ознаямися з ними можна лише з кількох публікацій О.П.Черниша [17; 18].

Серед зображень печерної галереї увагу археологів насамперед привернуло кілька фігурок. Схематична манера письма первісного художника з Баламутівської печери, загалом характерна для цього

етапу розвитку наскельного мистецтва, відкриває перед дослідником простір для домислів. І все ж, дотримуючись незайвої за такої ситуації обережності, можна розгледіти за окремими малюнками антропоморфні постаті з рогами, а в одному випадку - і з хвостом. На одній фігурі розгалужені роги нагадують оленячі. Цікавим є і групове зображення, яке дослідник визначає як сценку полювання з луком на якихось звірів, можливо, вовка [17, табл. VI, 4, 7, VIII, 1, с. 42-43, 47].

Слід відзначити, що антропоморфні фігури з рогами і хвостами відомі з наскельних малюнків у цілому ряді печер, розташованих далеко від Подністров'я, як от у Сибіру, Карелії, Франції, Східній Іспанії. Зокрема, вже хрестоматійним стало зображення зігнутої людської постаті зі звірячими вухами, хвостом й оленячими рогами на голові, виявлене у печері Труа Фрер ("Трьох Братів"), у Франції [7, с. 311]. На думку спеціалістів, подібні образи відтворюють замаскованих під тварин людей - учасників магічних мисливських церемоній. Наприклад, дослідники сибірських наскельних "писаниць" вбачають у цих постатях шаманів, які виконують певний культовий ритуал. Доречно згадати, що на одній зі стоянок древньої людини доби верхнього палеоліту, розкопаній у верхів'ях Дону, археологи знайшли рештки кісток мамонтових хвостів, які, як гадають, використовувалися для магічних церемоній. Існує й припущення, що такого типу малюнки зберігали образи тотемних родових предків [17, с. 42, 45, 49].

Очевидно, наддністрянська печера з рогатими постатями та сценами полювання слугувала місцем проведення культових обрядів, пов'язаних із мисливською магією [17, с. 53]. Проте інтензивне руйнування печери протягом останнього часу, спричинене загальним негативним впливом людини на довкілля, неухильно знижує шанси перевірити цю версію. Щоправда, вже в наші дні чернівецьким спелеолог Б.Рідуш під час обстеження вхідного гроту печери виявив прошарок попелу з рештками кісток [13, с. 5]. Можливо, подальша спелеоархеологічна розвідка дасть відповідь на питання, які залишили нам наскельні "чоловічки", перед тим як назавжди зникнути.

Без відповідного археологічного підтвердження важко гадати, чи використовувалася Баламутівська печера для культових цілей кимось із наступників мисливців доби мезоліту. Але печери як місце справляння культу продовжують виступати у Середньому Подністров'ї і в пізніші епохи.

Нижче по Дністру, на лівому подільському березі, 1883 р. В.Б.Антонович на підставі аналізу місцевих топонімічних легенд і переказів виявив в урочищі *Монастирисько на Білій горі* рештки середньовічного Бакотського скельного печерного монастиря. Обстежуючи тутешні печери й камені, археолог, дружина В.Антоновича Катерина Мельник дійшла висновку про первісне справляння тут язичницьких обрядів. На це вказували мегаліти і петрогліфи із

зображенням людських фігур, а також у формі, що нагадувала людську стопу. Цей матеріал дослідниця датувала кінцем кам'яного віку. Характерно, що язичницькі символи були частково зруйновані пізнішими християнськими самітниками [3, с. 207-208]. 1961 р. Б.О.Тимошук в одній із печер поблизу майданчика з давньоруськими монастирськими спорудами та цвинтарем розкопав залишки жертovníка з фрагментами ужиткових речей та щелепою дикого кабана. На підставі керамічного матеріалу печерний жертovníк пов'язано з культурою шнурової кераміки і датовано в межах від 2000 до 1750 років до н. е. Наступні археологічні розвідки, проведені довкола Білої гори І.С.Винокуром та О.М.Приходнюком, вивели вчених на залишки жертovníка доби пізньої бронзи (кінець II - поч. I тисячоліття до н. е.) та двох жертovníків-капищ черняхівської культури зі слідами жертвопринишень, у т. ч. і людських [3, с. 208-209]. Таким чином, протягом значного історичного періоду, починаючи від доби мезоліту, населення Середнього Подністров'я послуговувалося культовими печерами. Слід гадати, ця культурна традиція була успадкована слов'янами.

Опосередкованим свідченням існування язичницьких культових печер у слов'ян Середнього Подністров'я є поява в цьому регіоні в Х-ХІІ ст. цілою ряду скельних печерних монастирів, як от біля хутора Галиці (с. Непоротова) на правому березі Дністра, сіл Бакоти, Буші, Лядової, Сатанівської Слобідки на лівому. Ці твердині нової віри були покликані протистояти і витіснити поганство, тож подекуди християнські монахи укріплялися на місці колишніх язичницьких святилищ [3, с. 205, 209-210]. Утвердження християнства супроводжувалося насадженням у масовій свідомості негативного ставлення до колишніх об'єктів поганських культів. Типовий зразок такої пропаганди наводять Густинський літопис: "Люди же готдз /.../ тмою идолобесия помрачени суще, жертвы богомерзкия богом своим приношаху, и озером, и кладязем, и рощениям, и проч." [16, с. 34]. До таких осідків "ідолобісся", слід гадати, зараховували й культові печери. Показовий для світосприйняття людини середньовіччя образ печери як вмістилища чогось зловісного і небезпечного знаходимо в описі готаря (меж) с. Кадубівців у Чернівецькому цинуті (повіт), складеного 1589 р. (документ дійшов у пізнішому німецькому перекладі), де серед орієнтирів називається *печера* чи *глибока яма*, що "наводить жах" [9, № 110].

Однак у часи лихоліть, як от перед загрозою татарських і турецьких нападів, на перший план у свідомості виступав за давнини образ печери як оберегу, сховку від небезпеки, оскільки подекуди підземні порожнини справді слугували для місцевого населення у критичну мить криївками. Цей мотив присутній у легендах про товтрівські печери, як от *Нігинську*, *Черчанську*. Наведемо переказ про печеру *Молочний Камінь*, що над лівим берегом р.Студениці,

неподалік с. Вихватнівців Кам'янець-Подільського р-ну: " /.../ надлетіли турки, усіх поарканили. Вихватнівці спалили. На все село кілочка цілого не лишили. А хто втік до печери - залишилися живі. Вперед злізли в першу печеру, а там у провалля на шнурках спустилися і засіли на великій глибині". Не врятувався лише дід Іван, якому вриснився віщий сон про напад турків і татар з-за Дністра. При самому вході до печери його наздогнав турок і зняв шаблюкою голову. Однак односельців діда печера врятувала: "Два тижні бушували турки кругом по селах, а коло печери сторожа стояла. Чекала, що люди від голоду будуть з печери вибиратися. Самі боялися туди злазити. Але в печері голоду не було. Там з каменя молоко потекло. Усі люди пили його, були ситими і здоровими. Рідна земля прогодувала і напоїла дітей своїх /.../ Так по нинішній день ту печеру називають "Молочний камінь" [11, с. 43, 45, 47-49].

А в описі с.Погорилівки на Буковині (нині Заставнівського р-ну) краєзнавець Е.Фішер наприкінці ХІХ ст. згадує про чотири печери в околицях села, одна з яких називалася *Мартинівкою*. Вона нібито слугувала сховком для жителів однойменного поселення, яке було знищене за 300 років до запису цієї легенди, під час чергової молдавсько-польської війни [20, S. 231]. Охоронна роль печери відображена і в семантиці, з якою цей географічний термін інколи вживається у буковинських говірках: "кам'яна схованка у горах" [1].

Оберегаючи людей від зовнішньої небезпеки, печера водночас сама могла стати для них могилою. Наддністрянські легенди і перекази повідомляють про удушення втікачів отруйним гречаним димом, як в історії про *Нігинську печеру* в Товтрах-Медоборах (Кам'янець-Подільський р-н) [11, с.45], замурування їх живцем у кам'яному сховку-пастці, як у легендах про печери біля с. Бабина Кельменецького р-ну на правобережжі [21, с.11, 12, 33]. Подібні оповіді почасти могли бути навіяні реальними драматичними подіями минулого [11, с.45], проте не виключений вплив міфологічного образу печери як місця поховання, могили [8, т.ІІ, с.311]. Цей мотив виразно проступає у легенді про бабинський горб *Могила*: колись давно в ньому була "глибока печера, в якій під час нападів татар знаходили собі притулок і захист сільські люди". Нападники довідалися про сховок, але зайти в печеру не наважувалися; натомість "засипали отвір камінням і землею. Всі люди, які були в печері, загинули. Тому горб /.../ з тих пір називають *Могилою*" [21, с.11].

Позбавлений реальних місць поклоніння поганський культ печер та пов'язані з цим міфологічні уявлення перемістилися у царину фольклору і топонімії - як образи й мотиви казок, топонімічних легенд і переказів. Варто відзначити, що народні оповідачі часто розташовують чарівну печеру в якихось примітних, інколи реальних горі, скелі чи камені. То є данина міфологічній традиції, за якою *гора* - це вхід у верхній світ, місцеперебування богів, а *печера* веде до нижнього

підземного світу чи царства. Відповідно печеру населяють всілякі хтонічні, тобто підземні, істоти: змії, злі духи, чорти, які стережуть від цікавого ока як сам вхід у підземелля, так і заховані тут чудеса таємниці або "закляті" скарби [8, т. I, с. 313-314; т. II, с. 312]. Показовою є буковинська казка, записана в с. Ошихлібах Кіцманського р-ну. Герої після перемоги над трьома зміями дізнаються про чарівну печеру: ту захищено відібрані у літніх людей очі, а також горшки з цілющою живлющою водою [5, с. 138]. У цьому переліку чудес відображені прадавні уявлення про печеру як сакральний сховок для світла, сонця (образ викрадених очей) та вмістилище життєдайної сили.

О. Афанасьєв-Чужбинський під час етнографічної експедиції 1850 р. Наддністрянщиною у с. Нагорянах тодішнього Хотинського повіту Бессарабії (нині село Кельменецького р-ну Чернівецької обл.) почу відголосок архаїчної легенди про хтонічну істоту, яка населяла місцеву печеру: "Побутує переказ, що жив тут якийсь змії, і це підтверджується глибокою печерою у скелях; але переказ цей настільки затемнений і приглушений, що не збереглося навіть казкових подробиць" [2, 1992, 14 липня / № 81]. А в подільській легенді про **Нігинську печеру** в Товтрах-Медоборах, записаній уже в наш час, провалля слугує входом до пекла, де нібито водяться чорти [11, с. 50-51].

Міфологічна символіка печери та її культова роль відображені безпосередньо в топонімії. Показовим є ім'я печери **Вівтар** поблизу с. Рихтецької Слобідки (офіційно Слобідка-Рихтовська Кам'янець-Подільського р-ну). Народна етимологія пов'язує цю назву з каменем, який стоїть посеред печери і нібито нагадує **вівтар** (важливий атрибут язичницького святилища). За однією з легенд, на цьому вівтарі присягалися на побратимство опришки: подоляк Волос і карпатець Довбуш. За іншою місцевою легендою, нав'язаною ім'ям ближнього села Княгинин, у цій печері гарна, розумна, але люта і хитра княгиня Владиса опівночі "зі щезником раду радила" [11, с. 67, 61-62]. Доречно згадати, що печера Вівтар розташована неподалік від надзбруцьких язичницьких святилищ Богіта, Звенигорода й Говди, які, очевидно, залишили по собі слід у фольклорі.

У контексті розмови про сліди культу печери заслуговують на увагу численні легенди та перекази про заховані в ній скарби. Так, у легенді про печеру в горі Сорочин, що в Товтрах, герой, бідний пастух, на дні глибокої підземної нори зустрічає "гурт якихось дядьків" (<дідьків?), які обдаровують його повною шапкою червінців. Натомість багацькі хлопці, яким теж захотілося золота, отримали купу черепків та кізків. Після тих чудес печера відразу ж зачиняється [11, с. 53-54]. Легенди Подністров'я здебільшого приписують заховані в печерах скарби розбійникам, гайдамакам або туркам [11, с. 9, 10]. Типовим сховком для скарбів є **Кармалюкова печера**, яка нерідко має потайний підземний хід. Переказ про одну з них записано від

старожилів с. Грушівців Кельменецького р-ну. Печера знаходилася поблизу села, в похилому березі Зеленого яру: "Всередині печера простора, як добра хата з декількома кімнатами. А тасмний хід з неї веде попід Дністер десь аж на Поділля". Про цей хід знав, звісно, лише Кармалюк, який у разі небезпеки пробирався ним аж до Зеленого яру. В печері він "зберігав зброю та скарби". Вважається, що та печера зараз похована під водами Дністровського водосховища [21, с. 16-17, 37].

Доречно провести паралелі з карпатськими легендами про скарби, які пов'язуються найчастіше з опришками і самим Довбушем, інколи розбійниками. Ці оповіді супроводжують різноманітні **Довбушеві печери й скали**, географія яких охоплює значну територію Українських Карпат і Прикарпаття а навіть поширюється за Дністер (напр., камінь **Довбушева Печера** в с. Щитівцях Заліщицького р-ну на Тернопільщині [10]). Примітно, що в цих легендах печера (з коморами або пивницею) розташовується (інколи видовбана) в горі, скелі чи великому камені [12, № 217, 227, 229, 234, 246; 6, с. 185-187, 189; 11, с. 54]. Опришківські та розбійницькі скарби уявляються як бочки чи мішки, повні грошей, золота й срібла, ковані скрині з коштовностями, дорогоцінний одяг, старовинна зброя. Подеколи скарби можуть набирати неймовірних розмірів: 12 печер із 12-ма бочками золота у кожній [12, № 216; 6, с. 186-187, 189]. Однак доступитися до тих багатств простому смертному неможливо: шукача скарбів відлякує нечиста сила: "як хто туди зближається, то каміннями мече", йому загрожує загибель від обвалу в печері, або ж потрібно знати особливе слово [12, № 216, 246, 234]. "Закляті" скарби стережуть хтонічні істоти, як, наприклад, **золотий гад** із довгим жалом, **чорт**, який може затопити печеру [6, с. 186, 185].

У м. Кам'янці на Поділлі побутують легенди про відьмаря з-під **Турецького мосту**, який у підводній кручі стереже турецьке золото. Оповіді змальовують і сам ритуал причарування скарбів, які турки не встигають забрати з собою. На пораду відьмаря, "зробили здоровенну дубову діжку, просмолили. Туди зсипали усе золото, коштовне каміння, пересипали діамантами і добре заднили /.../ дідок-відьмар тую діжку три рази обійшов, щось там до турецького бога пошептав. Сам три рази об землю грудьми вдарився і обернувся в чорного, як сажа, когута. Запіяв, головою мотнув, і діжка, ніби пір'ячко, полетіла з мурів фортеці до Турецького моста, а когут скерував далі і з діжкою легенько злетів з моста у водопад, який Кручею називають. Опинився під водою в тій ямі, де ніхто дна не дістає". Там "на золоті" сидить відьмар і чекає, коли турки повернуться за залишеним багатством. Міфопоетична традиція передбачає і спосіб здобути зачаровані скарби: "Як на Великдень піп заспіває в церкві перший раз "Христос Воскрес", то всі відьми і відьмарі чари гублять, свою силу на одну часиночку втрачають."

Тоді турецький відьмар стає стареньким, слабим дідком і падає з діжки на дно Кручі. Як знайдеться такий сміливець, що вислідить ту часиночку, скочить у Кручу і притримає відьмара за бороду, то вода сама на берег діжку з золотом викачає. Тільки треба дуже дивитися, щоб відьмар знову на діжку не вискочив і не став когутом, бо пропадеш ні за цапову душу!" [11, с. 9].

У більшості подібних легенд маємо нашарування різних культурних та історичних пластів: новішого, який відображає історично реальну специфіку регіону (турецькі напади на Подністров'ї чи діяльність опришків у Карпатах), - й архаїчного, який зберіг відголоски язичницьких культів та міфологічних образів, пов'язаних із печерою відомих на значній слов'янській території, а також серед сусідніх народів. Можна припустити, що мотив захованих скарбів навіяний також і легендами та переказами, переважно вже християнського часу й значно гіперболізованими, про сховища пожертв язичницьких святилищ, зокрема й культових печер. Характерним зразком творення такої легенди є опис багатств знаменитого Арконського храму на острові Руяні, де стояв ідол Святовита. Очевидець зруйнування храму Саксон Граматик повідомляє, що скарби зберігалися у скринях під замками; там, окрім великої кількості золота, лежало багато багряних одяг, які однак від давності зотліли. А в святилищі поморян у Штеттіні (нині Щецін на Польському Помор'ї), за свідченням іншого християнського автора, Герборда, "зберігалися золоті й срібні посудини й чаші /.../ також величезні роги турів, прикрашені позолотою й коштовним камінням і прилаштовані для пиття, роги, прилаштовані для музики, кинджали, ножі й всіляке коштовне каміння рідкісне і прекрасне на вигляд" [16, с. 28, 30-31].

Впадає у вічі перегук в окремих деталях цих повідомлень із образами скарбів у фольклорі Подністров'я та Українських Карпат. Можливо, подібні описи були відомі й християнським місіонерам, які прибули сюди "виганяти бісів" із тутешніх святилищ. Водночас "мандрівні" сюжети про заховані скарби язичницьких храмів підживлювалися і місцевими переказами, які не завжди були позбавлені реального підґрунтя. Так, на місці Звенигородського городища-святилища у Медоборах археологи виявили сліди численних пожертв, у т. ч. і золоті й срібні коштовності, залишені на місці найостаннішими служителями цього культового об'єкта [14, с. 39, 40, 44, 46, 50, рис. 37]. Доречно зауважити, що народні легенди про скарби пов'язуються і зі скельними печерними монастирями, як от Бакотським, що виник на місці язичницького святилища [3, с. 197].

Очевидно, небезпідставно виникали й оповіді про розбійницькі скарби. Так, 1890 р. польський письменник В.Лозінський записав у Кам'янці легенду про скарб розбійника, захований буцімто у Карвасарській печері, й на основі фольклору навіть створив роман "Скарб ватажка". Як стверджує краєзнавець Т.Сис-Бистрицька, у

Карвасарах (нині околиця Кам'янця-Подільського) печер немає, натомість неподалік від сусідньої Кубачівки (нині приміське село Смотрич) є печера "біля високого щовба". Саме в ній 1960 р. місцеві дітлахи знайшли скарб "срібних монет першої половини XVIII ст. /.../ виданих у найбільших західноєвропейських державах. На багатьох монетах були обривочки білих тонких ниток - то сліди торбинки з лляного полотна, яке називають голандським". Т.Сис-Бистрицька особисто оглянула місце знахідки, яку було передано до музею [11, с. 10-11].

У зв'язку з міфологічним образом печери як входу до потойбічного світу слід розглядати й фантастичних сторожів скарбів: змія, чортів, відьмаря. З-поміж усієї нечистої сили в легендах і казках із печерою найчастіше пов'язується *чорт*, що заслуговує додаткової уваги. У міфологічній і фольклорній традиції українців, як і їхніх сусідів, чорт постає як антропоморфна істота, вкрита чорною шерстю, з рогами, хвостом і копитами. Цей відомий кожному малюкові персонаж із бабусиних казок зазнав значного впливу книжного християнського уявлення про диявола, однак незаперечним є його язичницьке походження [15, с. 391]. Зауважимо, що звіряча шкура та роги виступають атрибутами ще одного персонажа слов'янської демонології - *лісовика* або *лешого*, який уособлював ліс як вороже до людини середовище [15, с. 243]. Можна припустити, що в цьому образі закарбувалася пам'ять про перевдягнених звірами шаманів із прадавніх мисливських магічних обрядів.

Гіпотетично допустимо й інше тлумачення: страхітливий сторожі печерних таємниць - це зміфологізований образ представників якихось лісових народів, із якими доводилося стикатися нашим далеким предкам. Подібне сприйняття чужинців загалом характерне для менталітету людини давнини, і слов'яни тут не виняток. Для прикладу наведемо чудь із давньоруських літописів і билин - міфологічний образ древнього народу, який нібито населяв північні краї до слов'янської колонізації. Це "білоокі племена", інколи велетні і людодіди. Чудь живе у *ямах у лісі й ховає там свої скарби*: але марно їх шукати, бо вони "закляті" [15, с. 393]. Проте маємо й значно ближчі приклади. У Сколівському р-ні на Львівщині (Верхнє Подністров'я) побутує цікава легенда про *Довбушеву пивницю* в горі *Довбушівка*. *На Купала, на русальську п'ятницю пивниця починається і звіти виїжджають вершники - "якийсь старовинний народ". Та достатньо доторкнутися до золота в пивниці, як зчиняються блиск і грім...* [12, № 229]. Доречно згадати й сторожа турецьких скарбів - турецького відьмаря, який почасти уособлює відкладений у народній пам'яті негативний образ турецьких загарбників.

Нарешті не виключаємо, що певний вплив на формування химерних образів підземних істот в уявленнях наших предків могло справити випадкове знайомство з наскельними малюнками печер,

залишених, на народне переконання, чи то демонами, чи "якимось старовинним народом".

Таким чином, проведений аналіз топонімічних, фольклорних, археологічних та інших матеріалів дає підстави говорити про виразні сліди існування культу печер та пов'язаних із цим образом міфологічних мотивів у культурно-історичній традиції українців Середнього Подністров'я. Існує тісний зв'язок цього культу із священними вершинами та каменями. Традиція використання печер для обрядових потреб була певною мірою успадкована християнством, і ряд печерних монастирів утвердилися на місці залишених чи зруйнованих язичницьких святилищ. Тому образ печери та пов'язані з ним характерні мотиви (про хтонічних істот - сторожів "заклятих скарбів", "старовинний народ", що ховається від людського ока тощо) у народно-міфологічних уявленнях, зокрема топонімії, легендах, казках, несуть нашарування різних культурно-історичних пластів: язичницького, так і пізнішого християнського, а також переказів драматичні реалії минулого.

Згадуваний О.Афанасьєв-Чужбинський, мандруючи правим бессарабським берегом Дністра, біля с. Непоротового (нині Сокирянського р-ну) натрапив на залишки середньовічного печерного монастиря, відомого в науці як Галицький або Непоротівський [13, с. 5-7]. Виявилось, що ця місцина користувалася серед тутешнього населення особливою увагою: "Печера біля Непоротова шанується, однак, довколашніми мешканцями як місце колишньої святині, провідник мені розповідав, що іноді народ приходить сюди на поклоніння, і декотрі побожні бабусі приліплюють до каміння воскові свічки" [2, 1992, 17 листопада / № 134]. А в Крутилові (історичному Кранцилові) над Збручем місцеві жителі ще до 1947 р. на Трійці влаштовували процесії до священної гори язичників Звенигорода та розташованої там печери пустельника [14, с. 94]. Ці місцеві культури покинутих від давніх-давен печер-келій говорять самі за себе. Справді, в культурній традиції народу, який віками живе на одній і тій самій території, ніщо не зникає безслідно і так само не з'являється на порожньому місці.

Джерела та література:

1. Власні матеріали, зібрані в експедиціях та шляхом анкетування протягом 1989-1997 років.
2. Афанасьєв-Чужбинський О. Нариси Дністра // Буковинське віче. - 1992. - 1992.
3. Винокур І.С., Горішній П.А. Бакота. Столиця давньоруського Пониззя. Кам'янець-Подільський, 1994.
4. Етимологічний словник української мови. - К., 1982. - Т. I.
5. Казки Буковини / Запис та літ. підгот. текстів М.Г.Івасюка. - Ужгород, 1977.
6. Легенди нашого краю / Ред.-упоряд. П.М.Скунць. - Ужгород, 1972.

7. Мириманов В.Б. Первобытное и традиционное искусство. - М. - Dresden, 1973.
8. Мифы народов мира: Энциклопедия / Гл. ред. С.А.Токарев. - М., 1987-1988. - В 2 томах.
9. Молдова ын епока феудализмулуй (Молдавия в эпоху феодализма). - Т. II. Славяно-молдавские грамоты. XV - XVI вв. - Кишинев, 1978.
10. Олійник В. Дослідження каменя "Турецький Мечет" в с. Щитівці // Склі й печери в історії та культурі стародавнього населення України: Зб. тез повід. та доп. - Львів, 1995.
11. Перлини Товтрів-Медоборів / Зібрала Т.Сис-Бистрицька. - Кам'янець-Подільський, 1994. - Кн. I.
12. Писана керниця: Топонімічні легенди та перекази українців Карпат / Зібрав і впоряд. Василь Сокол. - Львів, 1994 (вказ. № легенди).
13. Рідуш Б. Культурні печери Буковинського Подністров'я // Буковинський історико-етнографічний вісник. - Чернівці, 1996. - Вип. 1.
14. Русанова И.П., Тимошук Б.А. Языческие святилища древних славян. - М., 1993.
15. Славянская мифология: Энциклопедический словарь. - М., 1995.
16. Фаминцын А.С. Божества древних славян. - СПб, 1995.
17. Черниш О.П. Нова пам'ятка первісного мистецтва // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. - К.: Вид-во АН УРСР, 1959. - Вип. 2.
18. Черниш О.П. Стародавнє населення Подністров'я за доби мезоліту. - К., 1975.
19. Чеховський І. Топонімічна легенда про Аннину гору на Буковині: міфологічні мотиви і сліди язичницьких культур // Буковинський історико-етнографічний вісник. - Чернівці, 1996. - Вип. 1.
20. Die Bukowina: Eine allgemeine Heimatkunde. - Czernowitz, 1899.
21. Дністріана діда Йвана / Легенди і перекази Кельменеччини у записах І.Г.Безручка. - Чернівці, 1996.

І.П.Возний

ДО ПИТАННЯ ПРО ДАТУВАННЯ І ХАРАКТЕРИСТИКУ КУЛЬТУРНОГО ШАРУ ЧОРНІВСЬКОГО ГОРОДИЩА XII-XIII ст.

Чорнівське городище розташоване на південно-західній околиці Хотинської височини (Чернівецька обл.) у своєрідному геоморфологічному районі. Тут гірське пасмо похило спадає на південь до Припрутської долини. Ця територія належить до лісостепу і відзначається різноманітністю природних умов. Підвищені ділянки перемижуються з глибокими балками, ярами та долинами, які надають розчленованому рельєфу вигляду передгірного ландшафту (рис. 1). Пагорби вкриті змішаними лісами з переважанням листяних порід (бук, дуб, граб, клен), у балках та долинах ростуть густі трави. На узгір'ях часто білють відшарування вапнякових порід.

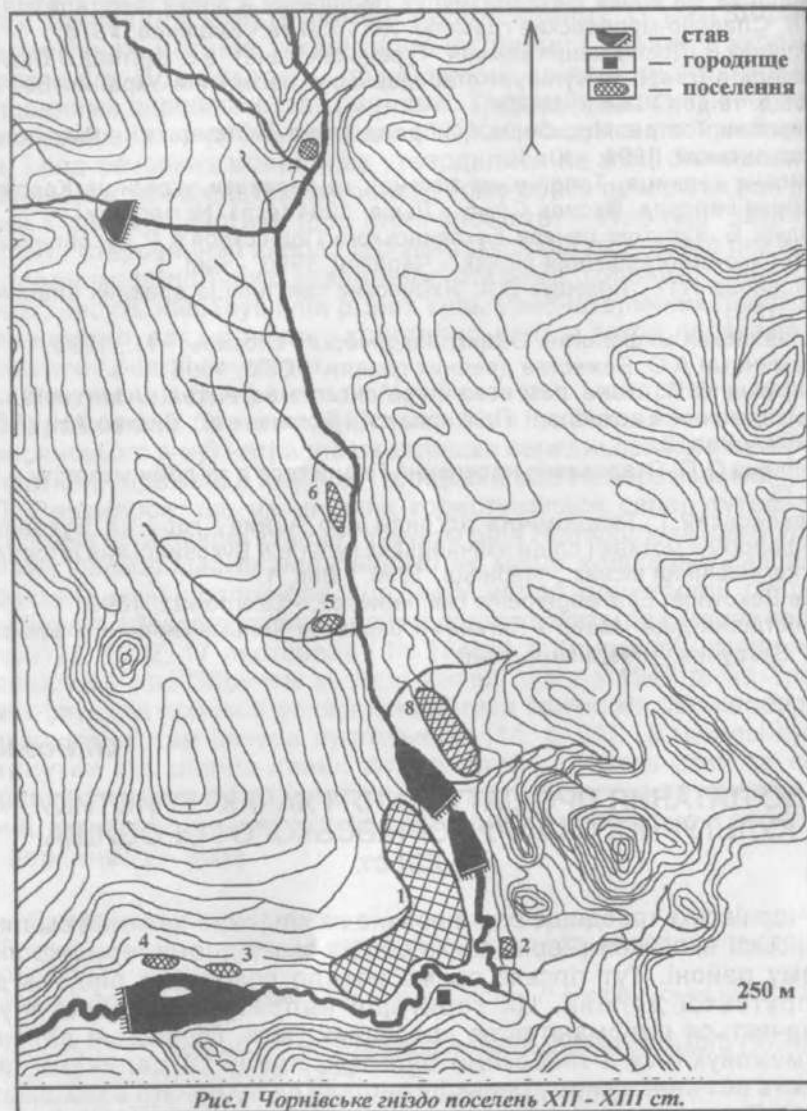

Рис.1 Чернівське гніздо поселень XII - XIII ст.

Долина р. Мошків багата на поклади болотяної руди, тут є виходи гончарної глини, пісчанику. Городище розміщується на 115 м південніше лівого берега р. Мошків у районі численних балок, ярів, на невисокому мису (близько 20 м). Останній з південного боку обмежений глибоким яром, зі сходу і заходу - стрімкими схилами, з північної сторони у бік річки спускається похилий хребет, по якому проходила дорога - в'їзд на городище (рис.2). У долині р. Мошків і на протилежному її березі в XII-XIII ст. розташовувалося велике поселення.

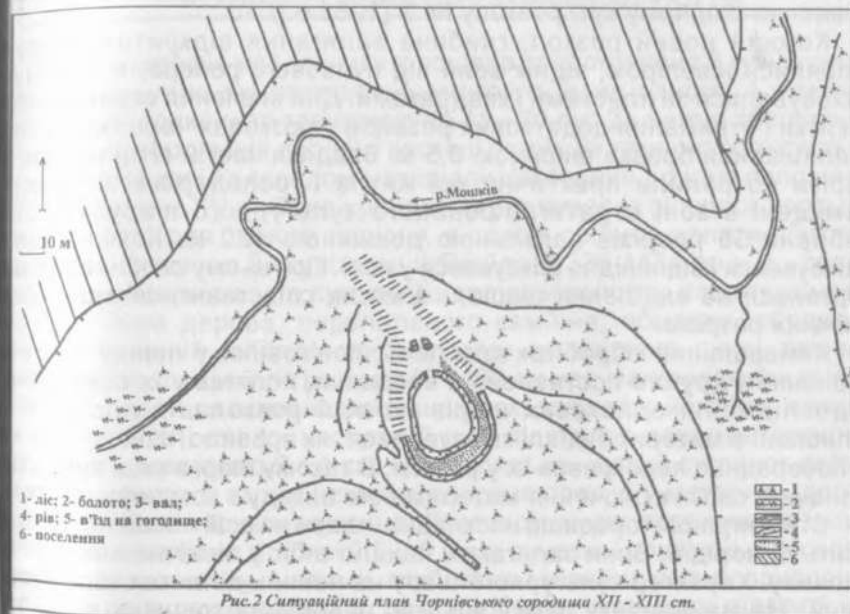

Рис.2 Ситуаційний план Чернівського городища XII - XIII ст.

Під час розкопок тут відкритий і повністю досліджений культурний шар. Основний горизонт його відклався протягом невеликого відрізка часу з середини XII до середини XIII ст. Цей шар складає м'який сипкий ґрунок чорного або темно-коричневого кольорів з великим вмістом деревної тліні, вугілля, згорілого дерева, попелу, перепаленого аміньня. В ньому виявлені залишки згорілих і частково зотлілих дерев'яних споруд, руїни глинобитних печей, шматки печини, крапленья червоно-оранжевої перепаленої глини. Шар насичений знахідками предметів побуту, ремесла, озброєння, прикрас, фрагментами гончарної кераміки, полив'яного посуду, імпоротної тари.

У стратиграфічному плані вивчення Чорнівського городища мали два основних завдання: 1 - знайти спосіб стратиграфічної прив'язки всіх значних об'єктів на розкопаній площі, що необхідно для побудови чіткої періодизації пам'ятки; б) виявлення одночасових об'єктів; 2 - найбільш стисло викласти стратиграфічну інформацію. Для виконання першого завдання в основу методики досліджень покладено пошарове вивчення культурного шару. Розкопки велися пластами товщиною 20 см стандартними розкопками 10 x 10 м, розбитими всередині на квадрати 2 x 2 м. Вони отримали загальну поточну нумерацію, яка продовжувалася щорічно. Всі розкопки орієнтовані за сторонами світу. Постійний (маячний) репер був забитий в південно-східному куті розкопу № 1 (1988 р.).

Кожний новий розкоп, глибина залягання відкритих споруд замірялися нівеліром, відлік вели від нульового репера, а знахідки враховувалися за пластами і квадратами. Для вивчення стратиграфії пам'ятки і отримання додаткових розмірів у розкопах через кожні 3 м залишалися бровки шириною 0,5 м. Завдяки частій сітці бровок у розрізі потрапили практично всі житла і господарські споруди, розміщені в зоні стратиграфованого культурного шару. Всього зроблено 35 розрізів загальною довжиною 120 м. Кожний шар аналізувався і відповідно фіксувався у полі. При цьому особливо уважно зверталася на виділення шарів, які могли співставитися з шаром суміжних розрізів.

Камеральний обробіток креслень, пов'язаний у першу чергу з виконанням другого поставленого завдання, полягав у їх стикуванні та дослідженні однакових шарів на всій розкопаній площі. Виявлені та заглиблені в материк будівлі зв'язувалися, як правило, з шаром, який безпосередньо перекривав їх у розрізі. В такому шарі в ряді випадків відзначені світлі включення материкового викиду з котловану жител.

Стратиграфія городища нескладна - шари на всій площі городища досить однорідні. Вони залягають похило в бік у північно-західному напрямку. Характер культурного шару на певних ділянках городища різний. На майданчику замку він має найбільшу товщину на краях городища, де місцями досягав 0,5 м, особливо в південно-східному куті. До центру городища, товщина культурного шару поступово зменшується і складає 0,2 м. Як з'ясувалося, така стратиграфія пояснюється тією обставиною, що саме по краю городища розташовувалися залишки дерев'яно-земляних конструкцій фортифікаційно-житлового призначення, а посеред городища знаходилося, можна вважати, велике подвір'я.

У зв'язку із значним нахилом майданчика городища перепад висоти в кінцевих точках з півдня на північ складає 6 м, товщина культурного шару поступово зменшується (рис. 3). Те ж спостерігається у напрямку зі сходу на захід. Тут перепад товщини культурного шару сягає 0,5 м і, відповідно, дорівнює 0,2 м. Можливо, це пояснюється дією стічних вод.

Рис. 3 Профіль Чорнівського городища XII - XIII ст.

Стратиграфія майданчика городища представлена 5 культурними шарами, які послідовно змінюють один одного: 1 - темний сипкий дерновий шар товщиною до 15 - 20 см; 2 - нижче зберігся (не по всій досліджуваній площі) у вигляді острівців темно-сірого суглинку товщиною 5 см і за складом матеріалу датований другою половиною XIII - початком XV ст. Така хронологія випливає із знахідок кераміки, характерної для даного періоду, а також срібної монети-півгроша польського короля Владислава II Ягайла (1386-1434 рр.); 3 - сипкий шар темно-коричневого суглинку з великим вмістом попелу, шматків перегорілого дерева, перепаленого каміння, обмазки, обпаленої землі. Останній складає основну масу культурного шару, але мав неоднакову товщину по розкопу 40 - 160 см над материковими ямами. Тут зустрічається основна маса знахідок, яка датує його XII - першою половиною XIII ст.; 4 - наступний шар підстилає передматериковий прошарок товщиною 2 - 4 см. Це стерильно чистий суглинок світло-сірого кольору, в якому немає ніяких знахідок; 5 - материк - досить щільна світло-коричнева глина. В не порушених перекопами місцях материк залягав на глибині 0,5-0,6 м від сучасної поверхні. Він сильно порізаний великими і малими, глибокими і мілкими ямами природного та штучного походження. У лесоподібному материкі відкриті ями погребів, стовпові, котловани підвалів наземних зрубних будинків, напівземлянки, поховальні ями.

Для вивчення стратиграфічної будови валу додатково оборонної смуги, що знаходилася з напільного боку рову головної укріпленої лінії, закладено розкоп в південно-східній частині городища. Первісне дно рову виявилось під гумусним шаром товщиною 120 см. Рів викопано в товщі лесового материка. Земля з рову подавалася на спорудження укусу головної укріпленої лінії і валу додаткової лінії. Дно рову встелене камінням великих розмірів, що лежало в товщі гумусу. Воно сповзло в рів з валу і укусу, що були ним укріплені. Переріз валу виявив 4 прошарки в такій послідовності, починаючи з верхини: 1 - гумус, товщиною 10 см; 2 - лесовий суглинок,

перемішаний з гумусом, насичений вугіллям, обгорілою землею темно-сірого кольору. Тут зустрічається багато каміння невеликих середніх розмірів, що прикривало всю поверхню валу. Товщина даного шару 20 см; 3 - суглинок світлого кольору - підсипка з дна рову товщиною 60 см; 4 - лесовий материк, який виявлено на глибині 1 м. Рів, що знаходився перед валом додатковою укріпленою лінією, менш потужний, ніж перший. Він також викопаний у товщі лесового материка. Первісне дно рову заплило гумусним шаром товщиною 30 см, знаходилося на глибині 35 см від сучасної поверхні.

Зі сторони в'їзду для дослідження стратиграфічних шарів закладено розкоп у північній стороні городища, який прорізав укис рів головної укріпленої лінії (рис.4). Дно рову, викопане лесоподібному материка на глибину 80 см, було покрите шаром суглинку, перемішаного з вугіллям, перепаленою глиною товщиною 50 см, що була змита водою з укосу. Покривав даний шар гуму товщиною 15 см. Сучасна глибина рову сягає 2 м.

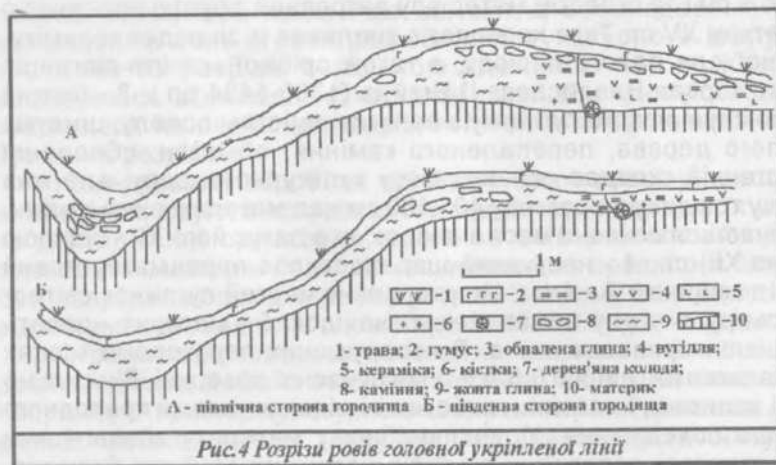

Рис.4 Розрізи ровів головної укріпленої лінії

Таким чином, на даній ділянці головної укріпленої лінії прослідковується 3 стратиграфічні шари: 1 - гумус; 2 - лесоподібний суглинок, перемішаний з гумусом; 3 - лесовий материк.

Щоб визначитися із стратиграфією рову головної укріпленої лінії з східної і західної сторін городища, його прорізали траншеєю шириною 1 м (рис.5).

Зі сходу рів, сучасна глибина якого 3 м, являє собою напластуння 3-х стратиграфічних шарів: зверху гумус - товщиною 15 см, під ним залягав шар суглинку, перемішаного з перепаленою глиною і вугіллям, товщиною 30 см, що в стратиграфічній колонці відповідає 2-му шару; дно рову викопане в лесовидному материка (3 шар).

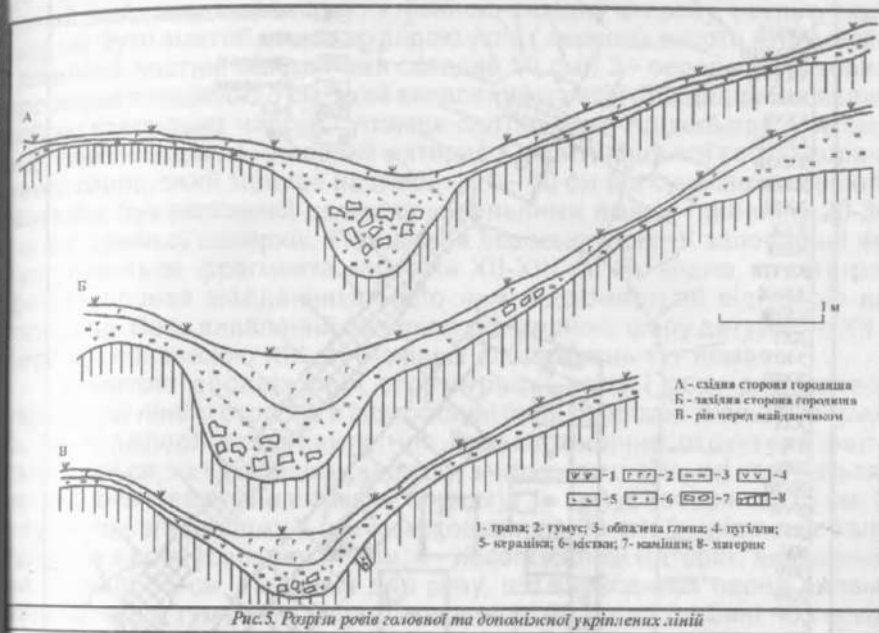

Рис.5 Розрізи ровів головної та допоміжної укріплених ліній

Перед ровом зі східної сторони городища розташовувався вал додатковою укріпленою лінією, стратиграфія якого повністю повторює стратиграфічну колонку розрізу цього ж валу в південній частині городища, тільки у даному випадку підсипка з дна рову менш потужна і складає 40 см (рис. 5, А).

У західній частині городища траншея, що розрізала укис і рів головної укріпленої лінії, показала, що останній складається з 3-х стратиграфічних шарів: 1-гумус товщиною 10 см; 2 - шар суглинку перемішаного з перепаленою глиною і вугіллям товщиною 50 см; 3-лесовий материк (рис. 5, Б).

Між головною укріпленою лінією і додатковою, знаходився майданчик розмірами 10 x 10 м (рис.6). Історична стратиграфія його представлена 4-ма культурними нашаруваннями, які послідовно змінюють один одного: 1 - темний сипкий дерновий шар і чорнозем товщиною 10 см; 2 - пухкий шар темно-коричневого суглинку з незначним вмістом попелу, шматків перегорілого дерева, перепаленого каміння, глини. Останній складав основу культурного шару, але також, як і на майданчику городища, був неоднакової товщини. Найбільшу потужність,

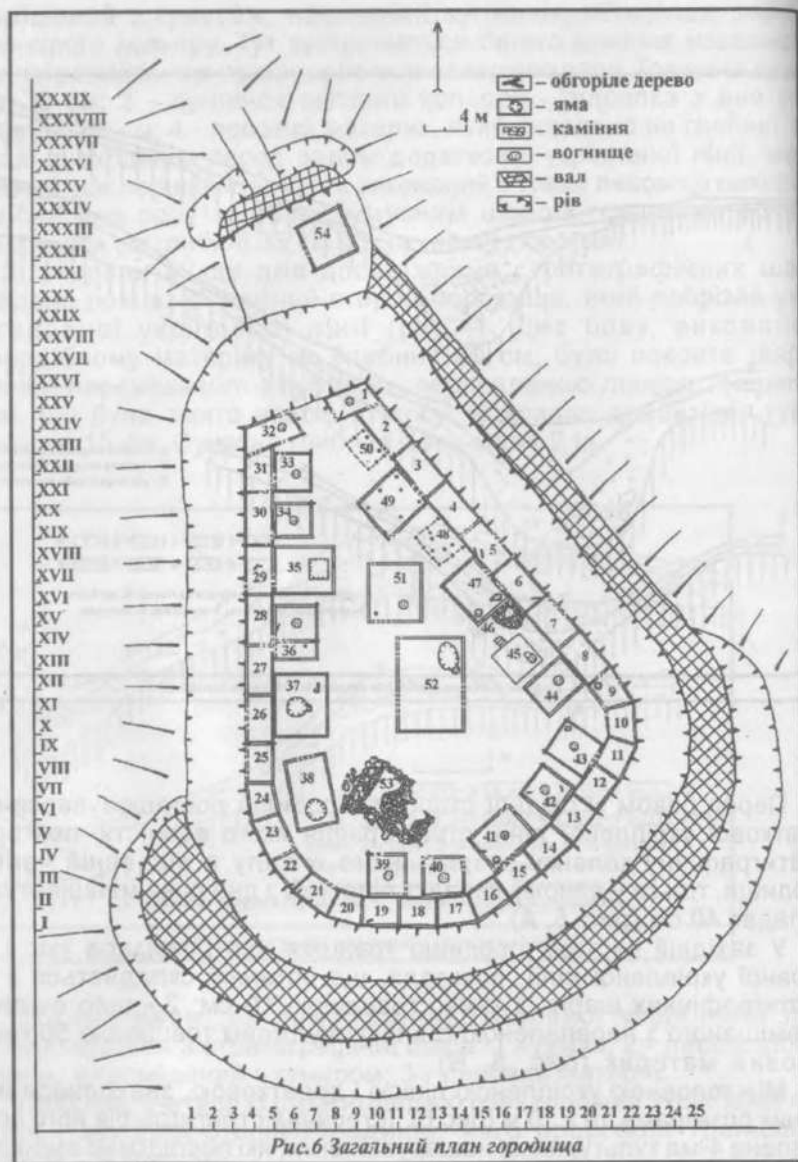

Рис.6 Загальний план городища

до 40 см, він мав у східній частині, де виявлені залишки вежі, і спадав до 10 см у західній. Така різниця може пояснюватися ще й тим, що даний майданчик має нахил у північно-західну сторону, і культурний шар міг бути змитий дощовою водою у рів (перепад висоти в південній частині майданчика складав 50 см); 3 - передматериковий прошарок товщиною 5 см, який виявлений на всій площадці. Він являв собою стерильно чистий суглинок світло-жовтого кольору, у якому відсутні знахідки; 4 - лесовий материк з досить щільної світло-коричневої глини, який залягав на глибині 20 - 60 см від сучасної поверхні. Материк був порізаний двома поховальними ямами глибиною 20-30 см від давньої поверхні. Поховання безінвентарні. У заповненні ям зустрічаються фрагменти кераміки XII-XIII ст. Як видно, стратиграфічна колонка майданчика мало чим відрізняється від шарів на городищі. Весь виявлений матеріал культурного шару датує його XII-першою половиною XIII ст. Пізніших нашарувань тут немає.

З метою дослідження стратиграфії валу і рову додатковою укріпленою лінією зі сторони в'їзду останні були прорізані траншеєю (рис. 5, В). Вдалося встановити, що стратиграфічна структура валу складається, як і в першому випадку, з чотирьох шарів, які чергуються, починаючи з вершини в такому порядку: 1 - гумус товщиною 15 см; 2 - суглинок вперемішку з гумусом товщиною 20 см; 3 - підсипка валу гумусом з рову товщиною 10 см; 4 - лесоподібний материк, виявлений на глибині 35 см. Первісне дно рову, що знаходився перед валом, виявлене під гумусним шаром товщиною 30 см на глибині 40 см від сучасної поверхні. Між верхнім шаром і материком заповнення рову складав темно-сірий суглинок, перемішаний з вугіллям, товщиною 10 см.

Перемичка, що з'єднує в'їзд з площадкою через рів і вал додатковою оборонною лінією, залишена під час спорудження рову, і на ній вдалося прослідкувати стратиграфічне чергування шарів, які склалися з гумусу, що лежав на поверхні перемички товщиною 15 см. Під ним знаходився незначний шар темної глини з невеликим вмістом перепаленого дерева товщиною 5 см і материк, який залягав на глибині 20 см від сучасної поверхні.

Характерною особливістю культурного шару Чорнівського городища є його властивість погано зберігати предмети органічного походження. Дерево на відкритих майданчиках збереглося тільки у вигляді перегорілих шматків колод. Залізні вироби сильно корозовані. У відносно доброму стані знайдені скляні предмети.

Розв'язати проблему хронології пам'яток Чорнівського господарсько-адміністративного осередку можна на основі масових категорій археологічних старожитностей (метал, кістка, скло, кераміка). Культурний шар досліджуваного городища і поселення багатий на знахідки, що добре датуються. Серед них першорядне значення мають керамічні комплекси, оскільки кераміка є найбільш

важливою категорією серед археологічних джерел, які дозволяють без особливих погрешностей порівняти між собою як різні терени, так і різні епохи [2, с.3]. У гончарному виробництві Галицько-Волинської Русь належить до найбільш розвинених областей у слов'янському суспільстві [1, с.92].

Під час розкопок Чорнівського городища досліджено кілька закритих керамічних комплексів, які на підставі стратиграфічних даних можна поділити на 2 хронологічні групи: комплекси XII - першої половини XIII ст. і комплекси другої половини XIII-XIV ст. Важливим хронологічним показником є характер оформлення верхньої частини останніх, що використовують дослідники при розробці типологічної класифікації посуду [8, с.143-154; 13, с.2, 7-34]. За характером оформлення верхньої частини горщики XII - першої половини XIII ст. поділяються на 4 основних типи, які знаходять повні аналогії в теренах Галицько-Волинського князівства і Київської держави в цілому, де датуються досліджуваним періодом. [11, с.9; 12, с.117-119; 13, с.117; 19, с.53-100; 22, р.337-386, рис. 172, 3, 7, 13].

Датування кераміки XII - першої половини XIII ст. підтверджується численними знахідками датуючих речей, що супроводжують керамічні комплекси цього часу і вкладаються в окреслені хронологічні рамки. До них належать корчаги-амфори, скляні браслети, залишки озброєння, жіночі прикраси, культові предмети та ін., знайдені під час розкопок.

Серед датуючих речей разом з керамікою XII - першої половини XIII ст. знайдено під час розкопок Чорнівського городища уламки амфор. Серед них червоноглиняні вузькогорлі витягнуті посудини високо піднятими ручками. Вони виготовлялися в Криму, зокрема в Херсонесі. [20, с.111]. За межами Північного Причорномор'я такі амфори зустрічаються рідко. На території давньої Русі вони датуються шарами XII-XIII ст. і відомі серед знахідок у Воїні, Києві, Новгороді, Ленківцях [3, табл. XII, 1, 2; 4, с.425; 10, с.185-191; 17, с.257]. У XII ст. дана тара домінувала в Західному Причорномор'ї, а також у Болгарії [21, р.259, 398, fig.159,1; 161,1].

Другий вид амфор становлять посудини, виготовлені з світло-жовтої глини грушеподібної форми з роздутим тулубом. Амфори другого виду служили для зберігання зерна, дрібної риби і були основним видом домашньої тари [20, с.112]. Дані посудини є візантійського походження і поширені на Русі у XII-XIII ст. [21, табл. XIII, 1; 10, с.239].

До предметів побуту, які мають чітке датування, належать замки і ключі. Такий масовий матеріал постійно використовують археологами як надійний хронологічний індикатор [14, с.93]. На території Чорнівського городища знайдено 24 замки та 11 ключів. Формально-типологічною класифікацією - це в основному навітряні тубчаті замки різних розмірів, що належать до типів "Б", "В"

і датуються XII - початком XV ст. Найбільше використання їх припадає на XII - першу половину XIII ст. Ключі також поширена знахідка у матеріалах розкопок. Вони цілком підпадають під новгородську класифікацію, належать до типів "Б" і "В" - XII-XIII ст. Є один ключ типу "Г" - XIII-XV ст. [7, с.166].

До предметів, які мають чітке датування, належать хрест-наконечник, знайдений на городищі. Він датується 1237-1238 р.р. Аналогічні вироби зустрічаються у всіх південно-руських землях в шарах батиєвих пожеж [15, с.39]. Серед інших культових предметів виділяється хрестик-тілюк, який поширений на території Русі у XII-XIII ст. Поява свинцево-олов'янистої бронзи, з якої виготовлений хрестик, саме припадає на XII ст. [16, с.52, рис.174].

Як датуючий матеріал можуть бути використані скляні намистини, які належать, в основному, до другого типу і за аналогією з новгородськими датуються XII-XIII ст. [7, с.167, рис.6].

На території городища виявлені шиферні пряслиця. Переважають примірники невеликих розмірів діаметром 2-3 см з малим діаметром аналу 7-8 мм. Побутування таких пряслиць припадає на XII ст. [7, с.109].

Багаточисельною категорією знахідок, що в певній мірі можуть послужити датуючим матеріалом даної пам'ятки, є предмети озброєння. Серед них втульчатий наконечник списа, який належить до типу III Б і датується XII-XIII ст., [5, с.14], кістяні наконечники стріл, монголо-татарські зрізні, які не виходять за хронологічні рамки досліджуваного періоду. Датуючим матеріалом можуть бути різноманітні знахідки озброєння вершника, серед яких виділяється залізна булава, що відносяться до II типу, шпори і вудила IV типу, які побутували в XII - першій половині XIII ст. [5, с.47; 6, с.12,67].

Отже, на основі стратиграфічних даних, типологічного аналізу керамічних комплексів та інших датуючих речей можна встановити хронологію археологічних пам'яток Чорнівського господарсько-адміністративного осередку. Так, у приміщеннях оборонних та житлово-господарських зрубів, наземних жител городища знайдено однотипну кераміку, що належить до другої половини XII - першої половини XIII ст. У даних комплексах відсутні фрагменти тонкостінних горщиків з манжетоподібними вінцями, які характерні для першої половини XII ст. Отже, розглянута феодальна садиба була збудована ще раніше середини XII ст. і проіснувала близько 100 років. В середині XIII ст. під час навали монголо-татарів вона була спалена, про що свідчать залишки згорілих оборонних і житлових споруд. Після пожежі на городищі укріплення не відновлювалися, хоча життя тут деякий час ще продовжувалося. У двох зрубках, збудованих на місці спаленої садиби в середині XIII ст. укріпленої лінії, знайдено кераміку другої половини XIII - першої половини XIV ст. В основному, це грубий ліпний гончарний посуд першого і другого типу. На території зруйнованих пожежею

оборонних зрубів і майданчика городища в останній період функціонування поселення ховали померлих, де виявлено більше 20 поховань, могильні ями яких перерізають культурний шар XII першої половини XIII ст.

Джерела та література:

1. Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатя. - К. Наук думка, 1991. - 192 с.
2. Бобринский А.А. Гончарство Восточной Европы. - М. Наука, 1978. - 272 с.
3. Довженко В.Й., Гончаров В.К., Юра Р.О. Давньоруське місто Воїнь. - К. АН УРСР, 1966. - 148 с.
4. Каргер М.К. Древний Киев. - М.-Л. АН СССР, 1958. - Т. 1. - 580 с.
5. Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие // САИ Е1-36. - 1966. - Вып. 2. - 148 с.
6. Кирпичников А.Н. Снаряжение всадника и верхового коня на Руси IX-XIII вв. // САИ Е1-36. - 1973. - 140 с.
7. Колчин Б.А. Хронология Новгородских древностей // Новгородский сборник "50 лет раскопок Новгорода". - М.: Наука, 1982. - С. 154-178.
8. Кучера М.П. Керамика древнього Пліснеська // Археологія. - 1961. - Т. 1. - С. 143-154.
9. Кучера М.П. Древній Пліснеськ // АП УРСР. - 1962. - Т. XII. - С. 2-56.
10. Малевская М.В. Амфоры Новогрудка XII-XIII вв. // Тез. докл. на конф. археологии Белоруссии. - Минск, 1969. - С. 185-191.
11. Малевская М.В. К вопросу о керамике Галицкой земли XII-XIII вв. // КСИА. - 1969. - Вып. 120. - С. 3-14.
12. Малевская М.В., Раппопорт П.А., Тимощук Б.А. Раскопки на Ленковецком поселении в 1967 г. // СА. - 1970. - № 4. - С. 112-127.
13. Малевская М.В. К вопросу о локальных вариантах керамики западных русских земель XII-XIII вв. // КСИА. - 1971. - Вып. 1125. - С. 27-34.
14. Овсянников О.В., Пескова А.А. Замки и ключи из раскопок Изьяславля // КСИА. - 1982. - Вып. 171. - С. 93-99.
15. Рыбаков Б.А. Русские датированные надписи XI-XIV вв. // САИ Е1-44. - 1964. - 48 с.
16. Седова М.В. Ювелирные изделия древнего Новгорода X-XV вв. - М.: Наука, 1981. - 194 с.
17. Тимощук Б.А. Ленковецкое древнерусское городище // СА. - 1959. - № 1. - С. 250-257.
18. Тимощук Б.О. Давньоруська Буковина. - К.: Наук. думка, 1982. - 206 с.
19. Федоров Г.Б., Чеботаренко Г.Ф. Памятники древних славян (VI-XIII вв.). - Кишинев: Штиинца, 1974. - С. 53-100.
20. Якобсон А.Л. Керамика и керамическое производство средневековой Таврики. - Л.: Наука, 1979. - 164 с.
21. Bărnea I. Ceramika de import in Dinogetia Asezarea feudala timpurie de la Biserica-Gorvan I. - București, 1967. - Т. 1. - 448 р.
22. Kovan J. Archeologiku vuskym v hradistku u Davle // Archeologike rozhledy. - R. VIII. - С. 3. - S. 337-386.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АП УРСР
КСИА
СА
САИ

- Археологічні пам'ятки УРСР
- Краткие сообщения Института археологии
- Советская археология
- Свод археологических источников

П.В.Михайлина

МІСТА УКРАЇНИ - ЦЕНТРИ РЕМІСНИЧОГО ВИРОБНИЦТВА (друга половина ХУІ - перша половина ХУІІ ст.)

З середини ХУІ ст., згідно до умов Люблінської унії 1569 р., переважна більшість українських земель була загарбана шляхетською Польщею (під владу королівської Польщі не потрапили тільки ті українські землі, що були поглинені Молдавією (Буковина), Угорщиною (Закарпаття), а також Чернігово-Сіверщина, що входила до складу Росії). У 1618 р. Річ Посполита поневолила й Чернігово-Сіверщину. У даній статті досліджуються економічні процеси, що проходили на території українських земель, загарбаних шляхетською Польщею.

Незважаючи на важкий колоніальний режим, нестерпне соціально-економічне і національно-релігійне гноблення, що панували на українських землях в умовах іноземного поневолення, поступовий, хоча з великими ускладненнями, економічний розвиток проходив і тут, зокрема в містах України як важливих господарських, політичних культурних центрах країни.

Міста України досліджуваного періоду стали значними центрами ремісничого виробництва. Важливим показником ступеня концентрації ремесла в містах була кількість ремісників та їх професій. На жаль, наявні матеріали не дають можливості повно висвітлити це важливе питання. З наявних даних можна встановити, наприклад, що в другій половині ХУІ ст. в Кам'янці-Подільському (1578 р.) був 391 ремісник, в Луцьку (1577 р.) - 201, Коломиї - понад 200, Новому Самборі (1589 р.) - 90, Старокостянтинові і Володимирі-Волинському - по 70, Сатанові (1583 р.) - 58, Дрогобичі (1589 р.) - 57, Торчині - 58, Стрию (1589 р.) - 1, Городку (Галичина) (1578 р.) - 38, Звягелі (1574 р.) - 30, Степані (1577 р.) - 25 [9, с. 93; 10, с. 461; 11, с. 276; 15, с. 201, 299, 489; 21, с. 8; 25, с. 713]; в першій половині ХУІІ ст. - в Острозі (1635 р.) було понад 560 ремісників, у Дашеві - тільки ткачів і шевців - до 300 чол., Білій Церкві (1646 р.) - 297 ремісників, Полонному (1635 р.) - 194, Рогатині (1629 р.) - до 175, Барановці (1635 р.) - більше 130, Бережниці (1635 р.) - понад 100, Белзі (1628 р.) - 90, Потиличі (1613 р.) - 82, Буську (1635 р.) - 81, Заславі - 83, Берездові (1635 р.) - 76, Брацлаві (1632 р.) - понад 60, Черкасах (1632 р.) - 60, Острополі (1635 р.) - 56, Старому Самборі (1628 р.) - 43, Ковелі - більше 40, Славуті (1635 р.)

- 32, Фастові - близько 30 ремісників і т.д. [3, с. 114; 8, с. 249; 15, с. 264; 437, 461, 473; 25, с. 669; 30, ф. КМФ 21, оп. 1, спр. 92, арк. 12, 184; спр. 122, арк. 41-55; 38, с. 163; 40, с. 99; 47, с. 59; 48, с. 86; 54, 22, с. 338]. Особливо багато ремісників працювало в таких важливих ремісничих центрах, як Київ і Львів. В останньому, зокрема, на початку ХУІІ ст. було близько 3 тис. ремісників [17, с. 54-55; 21, с. 18].

З розвитком ремісничого виробництва зростала також кількість ремісників, які становили вже значну частину населення міст. У першій половині ХУІІ ст., наприклад, ремісники з сім'ями становили більшу частину населення Галича, понад 30 % населення Білої Церкви, понад 28 % населення Чорткова, 25 % населення Львова, 19 % населення Коломиї [6, с. 86; 14, с. 558; 17, с. 55; 40, с. 100]. Згідно з підрахунками відомого історика О.Барановича, у 25 містах Волині в той час тут лише сім'ї майстрів-ремісників становили понад 17 % загального числа населення [3, с. 142].

Поступово внаслідок дальшого розподілу праці міське ремесло вдосконалювалося у своєму розвитку, з'являлись нові галузі виробництва. В результаті диференціації і вузької спеціалізації в шкільному виробництві, наприклад, зустрічаються такі спеціальності: шкільні чинбарі (гарбарі), римарі, кожум'яки, ремінники, кушніри, міховики, майстерні, кількість і якість продукції, що виготовлялась, тривалість калитники (сумкарі), нагаєчники, пасники, хомутники, рукавичники, шорники, шевці (прості і сап'яники), чоботарі, шапкарі, сідлярники, гребінники, гудзикарі, ольстерники (виготовляли футляри до пістолетів) [27, с. 19] та ін. Вузька спеціалізація спостерігалася в усіх галузях ремісничого виробництва. Вона вимагала досконало володіння спеціальністю, внаслідок чого появлялися майстри високої кваліфікації.

Зростання вузької спеціалізації зумовило зосередження в містах великої кількості ремісничих спеціальностей. Вважають, що в першій половині ХУІІ ст. у містах України нараховувалося понад 200 ремісничих спеціальностей [16, с. 170; 19, с. 174-181]. У Львові, наприклад, були ремісники 133 різних спеціальностей, в Самборі - 56, Белзі - 43, Галичі - 31, Жовкві - 29, Бережанах - 26, Терехові - 25, Рогатині - 24, Буданові - 21, Коломиї - 20, Сатанові - 16, Снятині - 15, Чорткові - 12 спеціальностей [9, с. 93; 11, с. 276, 518; 14, с. 40; 557; 15, с. 201; 17, с. 55; 39, с. 88-89; 40, с. 89-92]. На жаль, немає таких відомостей про Київ. За даними В.Голобуцького, в середині ХУІІ ст. у Києві було близько 20 ремісничих спеціальностей, у Львові - 100 [5, с. 58].

З розвитком міст, зростання числа міщан взагалі і тієї їх частини, що поривала з сільськогосподарським виробництвом, появляються також ремісничі спеціальності по переробці продуктів сільськогосподарства. Швидко зросло число пекарів, м'ясників, різників, ковбасників, тобто тих ремісничих спеціальностей, продукція яких - хлібці і м'ясні вироби - користувались постійним попитом міського населення. Списки цехових майстрів, люстрації та інші матеріали

свідчать, наприклад, що в другій половині ХУІ ст. в Рогатині (1589 р.) було 50 пекарів, Кам'янці-Подільському (1570 р.) - 63, Коломиї (1572 р.) - 96, Белзі (1587 р.) - 34, Сокалі (1570 р.) - 36 пекарів і сім різників, Любомлі - 27 пекарів, Самборі - 12, Галичі і Тереховлі (1570 р.) - по 10 різників [9, с. 470; 21, с. 19-20; 33, с. 740, 941; 35, с. 193; 38, с. 152; 40, с. 73; 42, с. 474; 50, с. 382; 51, с. 19; 54, т. 18, ч. 2, с. 151]; в першій половині ХУІІ ст. в Острозі (1635 р.) було 29 різників, Білій Церкві (1646 р.) - 22 різники і 15 пекарів, у Львові (1612 р.) лише цехових майстрів пекарів було 20, різників - 18, Яворові (1612 р.) - 16 різників і 16 пекарів, Полонному (1635 р.) - 13 пекарів, Стрії (1635 р.) - 6 [3, с. 144; 13, с. 893; 15, с. 437; 17, с. 59; 30, ф. КМФ 21, оп. 1, спр. 22, арк. 42-43; 49, т. 9, с. 431; 53, с. 10] і т.п. До ремісників-харчовиків належали також пивовари, медовари, олійники, пасічники, мельники та ін. Серед цієї категорії ремісників також відбувалась вузька спеціалізація [21, с. 20].

Поряд з ростом чисельності ремісників зростала кількість ремісничих цехів. Організація, функції і порядок діяльності цехів визначались їх статутами. Вони регламентували всі сторони виробництва і збуту продукції, кількість підмайстрів і учнів у кожній майстерні, кількість і якість продукції, що виготовлялась, тривалість робочого дня, розмір оплати підмайстрів і учнів, строки навчання, формували політичне і суспільне життя майстрів та членів цехів в цілому і т.п. [21, с. 20].

Перші згадки про цехові організації в Україні належать до ХІУ ст. [8, с. 1; 32, док. 75, с. 133-134]. Особливо інтенсивно вони зростали майже у всіх українських містах досліджуваного періоду. Наприклад, у Львові в 1579 р. було 20 цехів, а до середини ХУІІ ст. їх число збільшилося до 33, у 1589 р. в Кам'янці-Струмиловій було 14 цехів, в 1578 р. в Городку (Галичина) - 12, в ХУІ ст. - Кам'янці-Подільському - 6 цехів, Самборі - 11, Коломиї - 8, Старому Самборі - 7, [11, с. 276; 38, с. 209, 757; 15, с. 299; 17, с. 53, 55; 33, с. 100-101; 42, с. 116-118; 49, т. 10, с. 231-232]; в першій половині ХУІІ ст. - у Києві (за далеко неповними даними) - 9 цехів, Острозі - 16, Самборі - 14, Білій Церкві - 13, Володимирі-Волинському і Бережанах - по 10, Ніжині, Рогатині, Жовкві - по 8, Переяславі, Бродах і Тереховлі - по 7, Стрию і Жидибожі - по 6 цехів [1, док. 9, с. 529; 7, с. 317; 9, с. 93; 14, с. 480; 15, с. 20; 24, с. 88; 28, с. 44; 30, ф. КМФ 21, оп. 1, спр. 122, арк. 42-55; 25, спр. 41, арк. 136 зв.; 31, с. 61; 35, с. 206; 36, с. 3; 39, с. 88; 41, с. 115; 44, с. 202-203, 207; 45, с. 58; 46, с. 40; 49, т. 10, с. 231-232, т. 1, с. 431, т. 12, с. 464].

Число ремісників у цехах було різним. Наприклад, у Львові в першій половині ХУІІ ст. в цехах об'єднувалося від 4 (цехи одинників і бляхарів) до 50 членів (ткацький і кравецький цехи), у Стрії Церкві (1646 р.) - від 9 (рибацький цех) до 63 членів (шевський цех) [4, с. 4-5; 13, с. 55; 30, ф. КМФ 21, оп. 1, спр. 122, арк. 43-44, 46].

До цехів входили далеко не всі міські ремісники. Багато з численних, передовсім бідних, залишалися поза цехами. Такі позацехові ремісників називали партачами (а-parte confraternitatis, тобто позацеховими [21, с. 20]. Питома вага партачів у суспільному виробництві міст України була досить значною. У Львові, наприклад, у першій половині ХУІІ ст. вони становили в середньому понад 42% всіх ремісників (у 1609 р. - 65%) [16, с. 177; 18, с. 6; 39, с. 88]. Невеликих містач і особливо містечках, їх було значно менше.

Поява і зростання числа партачів зумовлювалася тогочасними суспільно-економічними умовами життя українських міст у складі шляхетської Польщі. Цехи як корпоративні, замкнуті ремісничі організації не бажали включати до свого складу занадто велику кількість ремісників. Цехові статuti всіляко протидіяли цьому. Разом з тим вони були спрямовані на безумовну заборону позацехового ремесла. Однак з розвитком торгово-грошових відносин, розширенням ринку цехи не могли забезпечити зростаючого попиту на міські ремісничі вироби. Цей попит, незважаючи на протидію цехів, значною мірою задовольнявся позацеховими ремісниками, партачами. Похідною причиною зростання партачів у містах України був суворонаціонально-релігійний гніт шляхетської Польщі. Цехові статuti всіляко обмежували або й зовсім не допускали до цехів, ремісників не католиків, передусім українців, а також вірменів, євреїв, представників інших національностей та віровизнання. Ремісники-партачі поселялись, як правило, на передмістях та в юридичних королівських міст [21, с. 20-21].

Цехові майстри всіляко переслідували партачів: знищували знаряддя їх праці, конфіскували, забороняли продавати ремісничі вироби та ін. Між цехами і партачами велась жорстока боротьба. Особливо гострою вона була у Львові [17, с. 202-205; 20, с. 5-14]. У цій боротьбі цехи знаходили всіляку підтримку не тільки з боку міських властей, але й самого короля. Наприклад, Сігізмунд ІІІ у відповідь на скаргу цехів проти партачів Кисва, 12 червня 1591 р. звернувся листом до Київського воєводи з суворою вимогою стежити, щоб жоден партач "не наважувався займатись ремеслом" [30, Ф. КМФ 25, оп. спр. 41, арк. 136 зв., 137].

Проте, звичайно, ніякі офіційні регламентації, протидії з боку цехів не зупинили розвиток позацехового ремесла. Тим більше, шляхта і деякі представники міських властей в інтересах власного наживи підтримували партачів. Про це яскраво свідчить приклад Львова. Як видно із скарги львівського цеху золотарів (березень 1591 р.), в окремих шляхетських будинках працювали "мандрівні ремісники - золотарі" [29, док. 16, с. 57]. Шевський цех Львова 6 вересня 1591 р. скаржився, що окремі купці "у своїх фільварках і домах переходять партачів, одружуючи їх з своїми шафарками, кухарками" [29, док. 16, с. 85]. Один із представників міських властей з приводу скарги

пекарського і різницького цехів Львова свідчив (травень 1610 р.), що партачі "займаються пекарством і різництвом на шляхетських дворах на шкоду" відповідним цехам [29, док. 54, с. 161]. А львівський староста, якому було дозволено мати на юридикції двох ремісників, насправді мав їх у 1599 р. понад 100 [29, док. 28, с. 85]. У 1638 р., незважаючи на право мати тільки шість ремісників (двох кравців, двох шевців, двох ковалів), староста держав 70 шевців, 12 кравців, 10 золотарів, 8 гончарів, 8 ковалів, 6 різників та інших ремісників-партачів всього 150 чоловік [17, с. 72].

Та й самі цехи, точніше розбагатілі цехові майстри не могли не рахуватися з фактом існування позацехового ремісничого виробництва. Вони дедалі частіше користувалися послугами партачів, в окремих випадках дозволяли їм займатись ремеслом, продавати вироби тощо. Деякі майстри, наприклад, нехтуючи правилами цехових статутів, збільшували кількість підмайстрів і учнів. Так, львівський кравець Я.Соколовський (друга чверть ХУІІ ст.) замість дозволених шістьох підмайстрів і одного учня користувався працею десятиох підмайстрів і ще більшою кількістю учнів [23, с. 40-41]. Майстри золотарного цеху Львова (кінець ХУІ ст.) таємно користувалися працею золотарів-партачів [43, с. 13]. Кравецький цех Тернополя (друга чверть ХУІІ ст.) дозволяв кравцям-партачам займатись ремеслом з умовою щорічної сплати до цехової каси вісьми злотих [39, с. 106; 40, с. 113]. Подібне становище було і в деяких містах Польщі [26, с. 199].

У зв'язку з переслідуванням, особливо внаслідок заборони збуту виробів, партачі змушені були вдаватися до послуг посередників. Такими посередниками ставали передусім скупники, навіть окремі купці, добре знайомі з ринком та його потребами. Широко користувалися послугами посередників ремісники-партачі Львова, Острога, Китомира, Коломиї, Луцька, Кам'янця-Подільського, Ніжина, Білої Церкви, Переяслава, Стрия, Рогатина, Жовкви, Голосів та інших міст [20, с. 7; 21, с. 22; 34, с. 452-453; 37, с. 103-104; 43, с. 63; 48, с. 199]. Поява скупників свідчила про дальше зростання у містах України торгово-грошових відносин, посилення ринкових зв'язків.

Таким чином, нові економічні умови, які вимагали дальшого розширення ремісничого виробництва, вступали у протиріччя із суворонаціональною регламентацією цехових статутів. Цехи з їх корпоративною замкнутістю ставали гальмом, перешкодою на шляху розвитку продуктивних сил. Почався розклад цехів.

Значна кількість ремісників однієї спеціальності в окремих містах України (наприклад, близько 200 ткачів і понад 100 шевців Дашева, 45 шевців Острога, 113 золотарів Львова, 96 пекарів Коломиї, 63 кам'янця-Подільського, понад 50 гончарів Потелича і стільки ж Батанова, понад 60 шапкарів Бродів, більше 50 кожем'як Белза, 63 шевці, 46 колісників, 32 ковалі Білої Церкви, 42 шевці, 33 кожум'яки

Полонного і т.п.) свідчать, що ремісники працювали не лише для потреб населення свого міста, а й на більш широкий ринок [3, с. 147, с. 317; 13, с. 893; 15, с. 249, 299, 437; 21, с. 22-23; 25, с. 669; 27, 40; 33, с. 740, 941; 43, с. 55-96; 51, с. 19; 53, с. 10; 54, т. 18, ч. 2, 740, 941].

Це говорить про зачатки розподілу праці між окремими містами. Значна кількість з них спеціалізувалася на виготовленні певних ремісничих виробів, ставала центрами їх виробництва. Так, наприклад, Львів славився виробами із золота, особливо, прикрасами. Броди - виготовленням шапок, Дашів - тканин та взуття, Сатанин - Потелич - гончарних виробів, Острог - взуття, Полонне - бочок, Бучач - Церква - вичинкою шкір і виробів з них, Острог - кінської збруї і взуття і т.п. [13, с. 117, 499, 741; 15, с. 201, 410, 437; 21, с. 22-23; 27, с. 4].

Таким чином, міста України в другій половині XVI і особливіше в першій половині XVII ст., долаючи негативний вплив панувалої шляхетської Польщі, все ж ставали важливими центрами ремісничого виробництва, певна частина якого набирала товарного характеру.

Джерела та література:

1. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России: В 15-ти т. СПб., 1878. - Т. 10.
2. Архив Юго-Западной России: В 35-ти т., 8-ми ч. - К., 1904. - Ч. 1. - Т. 1.
3. Баранович А.И. Украина накануне освободительной войны середины XVIII в. (социально-экономические предпосылки войны). - М.: Изд-во АН СССР, 1959.
4. Білецький С.Т. Розвиток ремесла і промислів у Львові в середині XVII ст. // З історії західноукраїнських земель. - К.: Вид-во АН УРСР, 1959. - Вип. 2.
5. Голобуцкий В.А. Дипломатическая история освободительной войны украинского народа 1648-1654 гг. - К.: Госполитиздат УССР, 1962.
6. Голобуцкий В.О. Економічна історія Української РСР: Дожовтневий період. - К.: Вища школа, 1970.
7. Ершов А. Ніжинські цехи в першій половині XVII ст. // Чернігів і Північне Лівобережжя. - К., 1928.
8. Історія міст і сіл УРСР (далі - ІМіСУ). Вінницька область /Ред. кол. Олійник А.Ф. (гол. ред.) та ін. - К.: УРЕ, 1972.
9. ІМіСУ. Волинська область /Ред. кол. т.: Клімаш І.С. (гол. ред.) та ін. - К.: УРЕ, 1970.
10. ІМіСУ. Житомирська область /Ред. кол. т.: Чорнобривцева О.С. (гол. ред.) та ін. - К.: УРЕ, 1973.
11. ІМіСУ. Івано-Франківська область /Ред. кол. т.: Чернов О.О. (гол. ред.) та ін. - К.: УРЕ, 1971.
12. УМіСУ. Київська область (ред. кол. т.: Рудич Ф.М. (гол. ред.) та ін. - К.: УРЕ, 1971.
13. ІМіСУ. Львівська область /Ред. кол. т.: Маланчук В.В. (гол. ред.) та ін. - К.: УРЕ, 1968.
14. ІМіСУ. Тернопільська область /Ред. кол. т.: Нечай С.П. (гол. ред.) та ін. - К.: УРЕ, 1973.

5. ІМіСУ. Хмельницька область /Ред. кол. т.: Мехеда М.І. (гол. ред.) та ін. - К.: УРЕ, 1971.
6. Історія Української РСР. В 8-ми т., 10 кн. - К.: Наук. думка, 1979. - Т. 1. - Кн. 2.
7. Кісь Я.П. Промисловість Львова в період феодалізму (XII - перша половина XIX ст.). - Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1968.
8. Клименко П. Цехи на Україні. - К.: ВУАН, 1929. - Т. 1. - Вип. 1.
9. Компан О.С. Міста України в другій половині XVII ст. - К.: Вид-во АН УРСР, 1963.
10. Крип'якевич І.П. Борьба нецеховых ремесленников против цехов в Львові // З історії західноукраїнських земель. - К.: Вид-во АН УРСР, 1957. - Вип. 1.
11. Михайлина П.В. Визвольна боротьба трудового населення міст України (1569-1654 рр.). - К.: Наук. думка, 1975.
12. Михайлина П.В. Міста України в період феодалізму (до питання про становище міст в умовах іноземного поневолення в кінці XVI - першій половині XVII ст.). - Чернівці: Вид-во Черн. ун-ту, 1971.
13. Нариси історії Львова /Ред. кол.: І.П.Крип'якевич (відп. ред.) та ін. - Львів: Кн.-журн. вид-во, 1956.
14. Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні: В 3-х ч. - К.: Вид-во АН УРСР, 1959. - Ч. 1.
15. Очерки истории СССР. Период феодализма /Под ред. А.А. Новосельского и др. - М.: Изд-во АН СССР, 1955.
16. Русов С. Волынские записки. - СПб., 1899.
17. Січинський В. Нариси з історії української промисловості. - Львів, 1938.
18. Созанський І. З минульщини м.Бродів. Причинки до історії міста XVII в. - Львів, 1911.
19. Соціальна боротьба у місті Львові в XVI-XVIII ст.: Збірник документів. - Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1961.
20. Центральний історичний державний архів України (Київ).
21. Чунтулов В.Т. История народного хозяйства СССР: Дооктябрьский период. - К.: Изд-во Киев. ун-та, 1964.
22. Akta gródzkie i ziemskie. - Lwów, 1873. - T. 4.
23. Baliński M., Lipiński T. Starożytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym. - Warszawa, 1845. - T. 2. - Cz. 2.
24. Bałaban M. Żydzi lwowscy na przełomie XVI-XVII wieku. - Lwów, 1906.
25. Bayger J. Powiat trembowlański. - Lwów, 1899.
26. Biesiadecki F. Powiat rohatyński. - Lwów, 1931.
27. Charewiczowa L. Lwowskie organizacje zawodowe za czasów Polski przedrozbiorowej. - Lwów, 1929.
28. Horn M. Rzemiosło miejskie województwa bełzkiego w pierwszej połowie XVII wieku. - Wrocław etc., 1966.
29. Horn M. Żydzi w Rusi Czerwonej w XVI i pierwszej połowie XVII w. - Opole, 1963.
30. Hornowa E. Stosunki ekonomiczno-społeczne w miastach ziemi Halickiej w latach 1590-1648. - Opole, 1963.
31. Kardaszewicz S. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. - Kraków, 1913.
32. Kuczera A. Samborszczyzna. - Sambor, 1935. - T. 1.
33. Łoziński W. Złotnictwo lwowskie w dawnych wiekach. 1384-1640. - Lwów, 1889.
34. Maciszewski M. Brzeżany w czasach Rzeczypospolitej Polskiej. - Brody, 1911.

45. Makowiecki A. Przemysł i rzemiosła u nas za dawnych czasów. - Warszawa, 1876.
46. Prochaska A. Historia miasta Stryja. - Lwów, 1926.
47. Romanowski F. Kowel i powiat kowelski. - Kowel, 1936.
48. Siarczyński F. Wiadomość historyczna i statystyczna o mieście Jarosławiu. - Lwów, 1826.
49. Słownik geograficzny królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. - Warszawa, 1888. - T. 9; Warszawa, 1889. - T. 10. Warszawa, 1890. - T. 11. - Warszawa, 1890. - T. 12.
50. Sokalski B. Powiat sokalski pod względem geograficznym, etnograficznym, historycznym i ekonomicznym. - Lwów, 1899.
51. Wajgl L. Rys miasta Kołomyji. - Kołomyj, 1877.
52. Wasowicz M. Rohatyn miasto królewskie. - Kraków, 1869.
53. Webersfeld E. Jaworów. - Lwów, 1909.
54. Źródła dziejowe. - Warszawa, 1903. - T. 18. - Cz. 2; Warszawa, 1889. - T. 19; Warszawa, 1897. - T. 22.

I. A. Палійч

МОЛDOVA В ПЛАНХ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО У 1648-1653 рр.

З кінця 80-х років ХХ ст. у вітчизняній історії визначився складний процес переосмислення минулого українського народу, який потребує не лише відмови від нав'язуваних історичній науці ідеологічних доідей і поглядів, але й одночасно бережливого ставлення до її позитивних надбань. Сказане цілком стосується й вивчення подій, що розгорнулися в Україні в середині ХVII ст., а саме Визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького, по суті започаткувала якісно новий етап боротьби за створення незалежної Української держави. Значну роль у державотворчому процесі відіграла військова перемога Запорозького Хмельницького відіграли стосунки Молдовою. Першу згадку про плани українського гетьмана щодо Молдови знаходимо в мемуарах польського автора Голінського. Його словами, Хмельницький, просячи допомоги у султана Ібрагіма, обіцяв нібито передати йому всю Русь і Польщу, а в нагороду хотів одержати Молдавське воеводство. Це прохання передали султанові посланці Хмельницького, які перебували в Константинополі в кінці серпня - на початку вересня 1648 р. [15, с. 150]. Крім цього, є й інше повідомлення, що Б.Хмельницький просив у султана дозволу зайняти молдавський престол. У жовтні 1648 р. гетьман надіслав до султана нового листа, в якому, повідомляючи про свої успіхи, - захопивши половину Польського королівства, - подає відомості, що "вся грецька віра" хоче визнати верховенство султана і одночасно повторює своє прохання нагородити його за службу господарством волооським, необхідно забрати від зрадника Василя Лупу, тому що він зійшов

оляками проти турків [19, с. 181]. "Господар, - записує Мартин Голінський, - взявши про це, повідомив про все Річ Посполиту і зібрав війська більше як 20 тисяч" [18, с. 25].

Деякі дослідники сумніваються в правдивості цього листа щодо молдавських планів гетьмана [7, т. 8, с. 135; 18, с. 25; 17, с. 154]. Однак з ними важко погодитись, тому що до нас дійшло кілька повідомлень, які вказують на те, що восени 1648 р. Б.Хмельницький просив у султана дозволу зайняти молдавський господарський престол. Польський дослідник Я.Качмарчик, відкидаючи сумніви в автентичності вказаного листа, твердив, що гетьман не мав наміру віддавати Україну в турецьке підданство, а лише прагнув так забезпечити собі татарську допомогу [20, с. 52].

Отже, можна припустити, що ще в перший рік Визвольної війни українського народу проти шляхетської Польщі у Богдана Хмельницького зародилися плани посісти молдавський господарський престол.

Проте український гетьман знав, що втілити ці плани в життя було би неможливо. Навіть тоді, коли на початку 1649 р. татари запропонували козакам здійснити спільний похід у Молдову, Хмельницький вжив заходів, щоб передчасно не втручатися в молдавські справи. Він сказав татарському перекопському мурзі Тугай-беєві, щоб не спішив іти на Молдавську землю, поки козаки не поразяться з Литвою [5, т. 2, с. 124]. Згодом у ході Визвольної війни гетьману вдалося зміцнити свою владу, що сприяло становленню його особистого правління в Україні, а це відтягувало задуми Хмельницького щодо Молдови на невизначений строк. Але невдовзі ці плани знову постають перед ним, оскільки його син Тиміш виявив бажання подружитися з дочкою молдавського господаря Василя Лупу Розандою. Все почалося з того, що Лупу, борючись з якимось претендентом на молдавський престол, попросив у Хмельницького допомоги. Гетьман відправив у Молдову загін козаків під керівництвом свого сина Тимоша і Тугай-беєву орду [14, с. 257]. "Тиміш, - як записано в одному з українських літописів, - повернувшись з Молдови до Збаража (де в той час перебував гетьман) разом з кримським мурзою, доповів батькові, що недруги Лупу були розбиті їхніми військами в багатьох битвах, дві головні з них відбулися під Яссами та Бухарестом. Потім Тиміш наодинці відкрився батькові своєму, що донька господаря хоче стати його дружиною, на що її мати згодна, але батько протриває йому, будучи під'юджуваний польським вельможею, який пропонує для одруження сина свого, якого княжна не терпить" [11, с. 137-138]. Хмельницький, вислухавши це, написав сілістрійському паші, якого попросив владнати шлюб. Паша у відповідь пообіцяв не тільки повідомити господаря на пристойні заручини, але й узятися впрохання підтримку у турецького двору. Султан, одержавши повідомлення від паші, дав дозвіл на шлюб. Лупу, як тільки дізнався про це, зблизився з оляками і почав діяти на шкоду Хмельницькому [14, с. 364].

Гетьману тоді не вдалося домовитися з молдавським господарем про шлюб і він відклав цю проблему на пізніше, тому що в той час основну увагу треба було приділити подіям українсько-польської війни. Однак, відправляючи послів до Туреччини влітку 1650 р. Хмельницький, знов наказав їм порушити там питання про передачу йому молдавського господарства. В деяких тодішніх повідомленнях сказано, що султан на це дав дозвіл гетьману [10, т. 16, с. 90-91]. Але подальші події покажуть, що турецький уряд такі дії не схвалював.

Поки посольство Хмельницького перебувало в Туреччині, гетьман задумав здійснити похід на Молдову, не чекаючи повернення свого посольства. Така поспішність пояснюється тим, що кримські татари виступаючи в похід проти Росії, запросили Хмельницького з військом негайно прибути їм на допомогу. У разі відмови хан Іслам-Гірей погрожував розірвати союз із Україною. Перед гетьманом постала надзвичайно складна проблема. Взяти участь у нападі на російські землі означало б не лише втрату потенційного союзника в боротьбі проти Речі Посполитої, а ще гірше - перетворення його на ворога України. З іншого ж боку, відмова від цього походу вела до розриву союзу з Кримом, що в умовах існуючого Зборівського договору хан з королем таїло в собі загрозу зіткнення зі спільними польськими татарськими силами, наслідки чого були б для України катастрофічними. Тому в цій ситуації Хмельницький запропонував татарам напасти на Молдову, щоб примусити Лупу дати дозвіл на шлях Тимоша з Розандою. Про те, що цю пропозицію подав український гетьман, сказано в кількох джерелах [10, т. 12, с. 355; 5, т. 2, с. 18]. Але сам Хмельницький перед Польщею, західним світом і козаками виправдовувався, що ініціатива походу на Молдову належить татарам.

У козацьких старшинських колах похід у Молдову, метою якого було укладення шлюбу між Тимошем і Розандою не міг викликати симпатії. Тому гетьман всюди проголошував, що йде в Молдову покарати Лупу за його зв'язки з Польщею і перетягнути господаря на свій бік [9, с. 216; 12, т. 2, с. 225]. Цим він також здійснював деякі стратегічні плани.

Кримські татари із задоволенням сприйняли пропозицію Хмельницького, тому що: по-перше, вирушивши в похід, не хотіли повертатися назад додому без здобичі; по-друге, вони бажали відомстити В. Лупу за те, що той віддав наказ напасти на татар, коли вони поверталися додому після військових баталій в листопаді 1649 р. [13, № 10-11, ст. 102].

Похід козаків у Молдову відбувся у серпні-вересні 1650 року. Козацьке військо чисельністю близько 70000 чоловік зібралось в Уманню. Тут воно було розділено на полки, які крім загальної озброєння мали і гармати [5, т. 2, с. 461]. Крім козаків, гетьман мав під своїм командуванням тридцятитисячну татарську орду, яку прислав хан. В останніх числах серпня військо Хмельницького вийшло

з Умані і, пройшовши швидко до Дністра, отаборилось в Ямполі, проти м. Сорок.

Поки козаки знаходились в дорозі, на Молдову зі сторони Криму напала татарська орда, яка почала грабувати і пљондрувати молдавську землю та її населення. Господар, почувши про напад татар, спочатку вислав військо проти них, однак потім, переконавшись, що сили нерівні, наказав армію повернути і готуватися до оборони столиці. Лупу також звернувся за допомогою до польського канцлера турецького султана [6, с. 250].

Канцлер Потоцький прислав молдаванам 4000 найманців-німців, сам з більшими силами став на кордоні, але перейти його не наважився, оскільки боявся, що це може вилитися в конфлікт з ханом, наслідки якого були б для Польщі складні і серйозні.

Турецький уряд занепокоївся, коли невдовзі після посольства Хмельницького, яке просило султана прийняти козацьке військо під його протекцію, отримав відомості, що це козацьке військо напало на підвладний Туреччині край. Посли гетьмана сказали, що про похід нічого не знають, але сподіваються, що до їх повернення взаємини між Хмельницьким і Лупу залагодяться. Великий візир вирішив відправити посланців назад, нагородивши їх різними дарами в знак султанської ласки [10, т. 12, с. 139]. Молдавському господарю турецький уряд порадив умовити кримського хана, аби той не пљондрував Молдову, але битися з кримчанами заборонив [12, т. 2, с. 226].

Лупу не послухав султана і почав приготування до вирішального бою. Хан, побачивши це, попросив допомоги у Хмельницького. Гетьман наказав брацлавському полковнику Нечаю зі своїм полком напасти на Молдову, а сам залишився слідкувати за діями Потоцького. Але невдовзі він теж рушив услід за своїм військом. Прихід козаків привів до другої стадії спустошень молдавської території [13, № 10-11, с. 104]. Господар, дізнавшись про величезну козацько-татарську силу, відмовився від боротьби і покинув Ясси, сховавшись під ямецьким монастирем. Згодом він, зваживши безвихідність свого становища, через посланців розпочав переговори з татарами і козаками, які стали на перепочинок під Цецорою.

З татарами господар домовився легко. Вони, забравши майно, яке пограбували у населення, а також відкуп у розмірі 300000 левкових фимків, почали виводити свої загони з Молдови [5, т. 2, с. 460].

Переговори з Б. Хмельницьким трохи затягнулися. Спочатку господар прислав до гетьмана лист, в якому просив не воювати більше проти нього. Хмельницький відповів, що Лупу сам накликав на себе війну, тому що, забувши Бога і православу віру, домовився з поляками і почав виступати проти Війська Запорізького. "А якщо він і далі буде це робити, - продовжував гетьман, - то козаки з волоської землі його виб'ють і з господарства зженуть" [5, т. 2, с. 458]. Господар,

одержавши таку відповідь, дуже злякався і послав до Хмельницького нових послів, через яких передав лист, підписаний своєю рукою завірений печаткою, де просив спокою і обіцяв, що доньку свою Тимоша заміж віддасть [7, т. 9, ч. 1, с. 91]. Обіцянки господаря вплинули на Хмельницького і він наказує козакам і татарам відійти з Волоської землі.

Отже, гетьман, здійснивши похід в Молдову, й, уклавши шлюбну угоду з Лупу, намагався втягнути молдавську державу в сферу своїх інтересів, як стратегічних, так і династичних.

Молдавсько-козацький союз мав ще одну сторону, що стосувалася взаємовідносин Хмельницького з литовським князем Янушом Радзивілом. Останній у 1645 р. одружився зі старшою дочкою Лупу Марією (Єленою). Радзивіл, будучи протестантом, стояв дедалі осторонь войовничої політики польських шляхтичів-католиків. Відносини між ним і польським королем були натягнуті. Але, гетьман уклавши угоду з Лупу, міг сподіватися якщо не на допомогу Литви, хоча б на її нейтралітет у подальшій боротьбі проти шляхетської Польщі [21, р. 130].

Після укладення союзу з козаками В. Лупу не квапиться поривати зв'язки з польською шляхтою. На початку 1651 р. він пише лист польському королю, в якому виправдовується, що угоду з козаками мусів укласти під примусом Туреччини і гетьмана Б. Хмельницького [10, т. 2, с. 141]. Ще в одному листі господар просить у короля надати йому шляхетські права, за затвердженням яких Ян Казимір звернувся до своїх сенаторів [8, с. 356].

18 червня 1651 р. почалася Берестецька битва, в якій козацьке та татарське військо зазнало поразки. В. Лупу, дізнавшись про перемогу поляків від хотинського каштеляна, наказав одягнути останнього соболеву шубу, радіючи і сподіваючись, що завдяки цій вікторії він урятується від того, щоб стати сватом Хмельницького [13, № 10, с. 104]. Далі він почав відмовлятися від весілля, мотивуючи це різними причинами, в яких гетьман бачив явне небажання господаря породичатися з ним.

Б. Хмельницький не хотів втрачати свого впливу на Молдову і почав готувати новий похід проти В. Лупу. Спочатку гетьман написав листа господарю, де вимагав віддати свою доньку за Тимоша, а якщо Лупу не погодиться цього зробити, то Хмельницький погрожував стотисячним військом завітати до нього в гості [16, с. 85]. Молдавський господар, як тільки дізнався про це, написав польському королю, якого попросив підтримки у війні проти козаків. Польський уряд вирішивши допомогти Лупу і навесні 1652 р. оголосив мобілізацію, також віддав наказ своєму задніпровському війську йти на з'єднання з польним гетьманом Калиновським, який стояв в Брацлавському воєводстві і мав доручення не допустити Хмельницького в Молдову. Невдовзі біля Брацлава зібралося близько 20 тис. польських вої-

ні розмістилися обозом у непридатному для оборони і голодному місці між Ладижином і горою Батогом, що прилягала до р. Бугу [3, т. 1, с. 94].

Хмельницький, дізнавшись про мобілізацію польського війська, зібрав чотири козацькі полки і 5000 кримських татар під керівництвом Турредіна і в середині травня 1652 р. вирушив на Молдову. 22 травня козаки підійшли до польського війська і зав'язали з ним бій, що поступово переріс у криваву битву, під час якої поляки зазнали нищівної поразки. На Батізькому полі полягла половина всіх гусарів речі Посполитої, всього ж загинуло 8 тис. добірних жовнірів; кільком тисячам удалося врятуватися втечею, інші потрапили в полон до козаків і татар [17, с. 310].

Після закінчення битви під Батогом Хмельницький вирушив до Кам'янця і взяв його в облогу. Звідти гетьман написав листа до молдавського господаря, щоб він, згідно з попереднім договором, віддав свою доньку за Тимоша, в іншому випадку козацьке військо спустошить Молдову. Цей лист, а також звістка про перемогу козаків під Батогом, викликали переполох в урядових колах Молдови. "Бояри, пише літописець, - сказали Лупу: "Чого це заради однієї твоєї дочки наша земля має перетворитися на пустку?... Якщо ти не задовільниш бажання Хмельницького, то ми самі заради свого життя та цілісності земель наших тебе і твою родину змушені будем видати" [16, с. 85]. Ці слова вплинули на господаря і він невдовзі направив листа до Хмельницького, де погоджувався на одруження, яке було назначене на 31 липня 1652 р. А до весілля Лупу відправив у заклад до козацького гетьмана свого племінника і декількох представників молдавського боярства. Однак облога Кам'янця затримала Тимоша, який не встиг підготуватися до весілля, і тому його перенесли на пізніше. Тільки на початку серпня Хмельниченко з 3000 козаків і військом І. Виговським відправився до Ясс.

1 вересня, у неділю, відбулося весілля, яке являло собою змішання українських та молдавських звичаїв. Козаки на весіллі мали роль бояр, а молдавські дівчата були дружками. Весь господарський палац був прикрашений квітами. Багато знатних і простих людей гостювали на прекрасному обіді і веселилися під звуки єрбської і турецької музики [4, № 4, с. 88]. Під час весілля Тимош, між іншим, висловив думку, що хоче стати господарем землі молдавської. На це Лупу відповів, що він з гетьманом мають великий вплив у Стамбулі, щоб добитися, або купити ще й Валахське князівство [4, № 2, с. 90]. Після весільної церемонії господар з Тимошем обмінялися подарунками. 6 вересня Лупу з дружиною проводили зятя з дочкою за місто, і ті поїхали в Чигирин.

Отже, шлюб Тимоша і Розанди ознаменував собою остаточне укладення козацько-молдавського союзу, що зміцнило позиції української держави. Він також вплинув на піднесення авторитету

родини Хмельницького і давав можливість створити династію, започаткував би сам Богдан Хмельницький, або його син Тиміш. Династія, при сприятливих обставинах, одержала б право самовладне правління в козацькій державі чи десь за кордоном (скоріше всього в Молдові).

Розмова Тимоша, під час весілля про його наміри одержати молдавський престол засмутила В.Лупу. І він поновлює свої заходи, які робив уже віддавна, щоб дістати згоду турецького уряду про об'єднання під своєю владою Молдови і Валахії [10, т. 12, с. 18]. Господар розраховував на те, що коли виникне потреба, він передасть Молдову Тимошу, а сам посяде валахський престол. Крім цього, тепер для здійснення свого плану міг скористатися козацькими, деякій мірі і татарськими військами [22, р. 26]. Однак втілити свої наміри в життя Лупу не вдалося.

В кінці березня 1653 р. великий логофет Молдови Стефан Георгі (Георгіца) за домовленістю з Валахією і Трансільванією організував в Яссах змову з метою захоплення господарського престолу. Лупу вдалося розкрити змову. Проте на територію Молдавського князівства вступило 15-тисячне угорське і валаське військо, яке 6 квітня 1653 року захопило Ясси і проголосило господарем Молдови Стефана Георгія [2, с. 261-262]. Лупу втік на Україну, де звернувся за військовою допомогою до Хмельницького. Гетьман направив у Молдову тисячне козацьке військо на чолі з Тимошем і полковником Богданом. Воно 20-21 квітня під Яссами розбило валасько-угорську армію. Георгій утік до Трансільванії, а престол знову зайняв В.Лупу. Згодом він умовив козаків напасти на Валахію. 12 травня під Фокшанами українсько-молдавські війська розбили армію валаського господаря Матвія Басараби. Однак в наступній битві під Тирговіштем козацька молдавська армія зазнала поразки, яка привела до того, що С.Георгій знову зайняв Ясси, а Лупу з Тимошем утекли на Україну за підмогою [1, т. 3, с. 502-503].

Богдан Хмельницький знову відправляє 8 тис. козаків, які очолював Тиміш для нападу на Молдову. 3 серпня 1653 р. Хмельницький вирушив у похід. По дорозі до нього приєдналася 2-тисячна ногайська орда, яку найняв Лупу. Перейшовши Дністер, Тиміш біля м.Сороки розбив заставу Ст.Георгія, а після цього направився до Сучави, де переховувалася дружина Лупу. Сам господар Василь залишився в Рашкові [5, т. 3, с. 358].

13 серпня козаки прибули під Сучаву і, отобарившись, почали грабувати навколишні монастирі. Невдовзі сюди прибув С.Георгій разом з трансільванськими полками під командуванням Кеменицького польським військом, яке очолював Кондрацький. Вся ця армія обложила козаків у фортеці. Сили були дуже нерівні. Об'єднане молдавсько-угорсько-польське військо налічувало 25 тис., а козаки з татарами було лише 14 тис. Невдовзі татари втекли, і в Тиміш

залишилося лише 8 тис. Незважаючи на це, козаки майже два місяці відважно відбивали атаки противника. Але їх спіткало важке горе, 12 вересня 1653 р. від рани в ногу помер Тиміш. У цій ситуації запорожці погодились на умови миру, які їм постійно пропонували поляки. Виконавши їх, козаки 9 жовтня 1653 р. вирушили з тілом Тимоша на Україну. По дорозі траурна процесія зустрілася з військом, яке вислав Хмельницький на допомогу сину, і повернулася разом з ним у Кишинів. Там тіло Тимоша поховане [17, с. 341]. Зі смертю Тимоша Хмельницький прийшов кінець династичним планам Б.Хмельницького щодо Молдови.

Отже, Б.Хмельницький звернув увагу на Молдову ще в перший рік визвольної війни. Спочатку він хотів сам посісти молдавський престол, а згодом мав наміри здобути його для свого сина Тимоша, погодившись з В.Лупу. Уклавши молдавсько-козацький союз, зміцнивши шлюбом Тимоша з Розандою, український гетьман розраховував підняти престиж козацької держави, здобути собі союзника у війні проти Польщі і створити свою династію, яку б започаткував він сам або його син Тиміш. Однак через змову в молдавському князівстві, яку підтримали керівники Валахії, Трансільванії і Польщі і яка привела до смерті Тимоша, більшість задумів Хмельницького не здійснилася.

Джерела та література:

- Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. - СПб, 1861. - Т. 3. - 520 с.
- Арсеньев Ю.В. Молдавский господарь Стефан Георгий и его сношения с Москвою //Русский архив. - 1896. - Т. II. - С. 140-280.
- Величко С. Літопис: У 2 т. - К.: Дніпро, 1991. - Т. 1. - 371 с.
- Венгрженевський С. Свадьба Тимоша Хмельницького (Эпизод из истории малорусско-молдавских отношений) //Український історичний журнал. - 1995. - № 6. - С. 106-111; 1996. - № 2. - С. 87-91.
- Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы: В 3 т. - М.: Из-во АН СССР, 1954. - Т. 2. - 560 с.; - Т. 3. - 647 с.
- Голобуцкий В.А. Дипломатическая история освободительной войны украинского народа 1648-1654 гг. - К.: Госполитиздат, 1962. - 350 с.
- Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. - К.: Наук. думка, 1995. - Т. 8. - 856 с.; 1996. - Т. 9. - Кн. 1. - 880 с.
- Документы об освободительной войне украинского народа, 1648-1654 гг. - К.: Наук. думка, 1965. - 828 с.
- Єрмоленко О.Ф. Відносини України з Молдавією в період визвольної війни українського народу (1648-1654 рр.) //Наукові записки Інституту історії АН УРСР. - К.: Вид-во АН УРСР, 1952. - Т. 4. - С. 205-234.
- Джерела до історії України-Руси. - Львів, 1911. - Т. 12. - 545 с.; 1920. - Т. 16. - 520 с.
- Історія Русів. - К.: Рад. письменник, 1991. - 318 с.
- Исторические связи народов СССР и Румынии в XV - начале XVIII вв.: Документы и материалы: В 3 т. - М.: Наука, 1968. - Т. 2. - 380 с.

13. Костін М. Літопис землі Молдавії від господаря Аарона в цей бік // Український історичний журнал. - 1992 - № 10-11. - С. 97-111; № 12. - С. 107-123.
14. Костомаров Н.И. Богдан Хмельницький. - М.: Чарли, 1994. - 768 с.
15. Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. - Львів: Світ, 1990. - 408 с.
16. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. - К.: Знання, 1992. - 192 с.
17. Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький (Соціально-політичний портрет). - К.: Либідь, 1993. - 540 с.
18. Федорук Я. Зовнішньополітична діяльність Богдана Хмельницького: формування його політичної програми (1648 - серпень 1649 рр.). - Львів: Світ, 1993. - 68 с.
19. Lipiński W. Stanisław Michał Krzyczewski // Z dziejów Ukrainy. - Kraków, 1910.
20. Kaczmarczyk J. Bohdan Chmielnicki. - Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Lódź, 1988. - 340 s.
21. Nistor I. Problema ucraineană în lumina istoriei // Cadrul Cosminului. Cernăuți, 1934. - Т. VIII. - 150 p.
22. Hurmuzaki E. Documente pritoare la istoria Românilor. - București, 1862. - Т. IX. - Part. I. - 220 p.

А. П. Коц

ІСТОРИОГРАФІЯ ЧАСІВ ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ СЕРЕДИНИ XVII СТ. І ФОРМУВАННЯ ДЕРЖАВНОСТІ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Період Визвольної війни середини XVII ст., організації української держави став переломним моментом в історії України, мав неабиякий вплив на країни не тільки Східної, але й Західної Європи. Український народ здобув ряд видатних перемог над польсько-шляхетськими військами, визволив більшу частину України й ще раз підтвердив своє право на незалежність. Складні й багатогранні події цього періоду знайшли своє відображення в тогочасній історичній літературі. Насамперед, цикл оригінальних літописів і хронік. Важливе місце серед них належить літопису Самовидця, вперше надрукованому О.Бодянським у 1846 р. в Москві. Вдруге цей літопис видала у 1878 р. Київська Тимчасова Комісія для розбору давніх актів [11, с. 43].

Літопис Самовидця як джерело для вивчення історії України пам'ятка історіографії та літератури є одним з найцікавіших, висвітлюється історія бурхливої доби XVII ст. Він привернув увагу багатьох істориків. Дослідження цієї пам'ятки почалося з того часу, коли відомий історик Орест Іванович Левицький (1849-1922 рр.) в другому виданні літопису Самовидця, 1878 р., додав до нього свій розвідку [4, с. 24].

Орест Левицький, порівнявши багато списків цього літопису, прийшов до висновку, що початковий оригінальний його текст підда-

великим змінам і доповненням з різних джерел пізнішими переписувачами XVIII ст. В цих пізніших списках помічені також скорочення. В найчистішому вигляді виявився найдавніший і найоригінальніший, що найкраще зберігся з шести відомих списків. Він належав на початку XVIII ст. одному з представників козацької старшини - Іскрицькому. Після короткого вступу в ньому висвітлюються події від 1648 до 1702 р. Цей список зберігся в оригіналі, а не в пізнішій переписці і є найповнішим.

Літопис Самовидця дійшов до нас без імені автора і місця його написання. Чи ці дані загублені пізнішими переписувачами, чи автор волів приховати своє прізвище, це питання розв'язати важко. Довгий час в нашій історичній літературі точилася полеміка про те, хто ж був автором літопису Самовидця? Ця суперечка була не безпредметною. Від розв'язання питання про авторство літопису залежало ряд інших питань з історії XVII ст., порушених у літопису, зокрема питання про соціальні погляди літописання, про ідейну цілеспрямованість твору, про оцінку ряду фактів, висвітлених Самовидцем як особою свого часу тощо.

Перший видавець літопису О.М.Бодянський висунув гіпотезу, що складач літопису походив з Корсуня [7, с. 7]. Думку про походження автора літопису Самовидця з Правобережжя підтримував також М.О.Максимович. Він називав його Задніпровським, тобто жителем правого берега Дніпра, козаком-літописцем, сучасником Хмельницького. Той "літописець про початок війн Хмельницького, - писав Максимович, - викриває в собі творця-козака письменного, бувалого і розумного, але не книжного, що писав по живому усному переказу, який ходив серед козацтва про події того часу [10, с. 214]". Такої самої думки дотримувався В.С.Іконніков. О.Левицький, аналізуючи мову літопису, висловив також думку, що літописець походив з Правобережжя, але переселився на Чернігівщину, де й написав свій твір [8, с. 24].

Наукова дискусія про авторство літопису Самовидця тривала від моменту відкриття його списків, її продовжували радянські та західноукраїнські історики до 30-х років XIX ст.

Відомий для свого часу дослідник генеалогії українських старшинських родів Вадим Модзалевський, торкаючись життя генерального козака Доскарбія 60-х років XVII ст. Романа Ракушки-Романовського, порівняв деякі риси його життя й діяльності з подіями, описаними Самовидцем. Модзалевський висунув гіпотезу про те, що автором літопису міг бути ніхто інший, як Роман Ракушка. До такого ж висновку прийшли В.Романовський, також М.Петровський [6, с. 40].

Свою думку про авторство Романа Ракушки-Романовського висловив М.Н.Петровський розвинув далі у своєму великому дослідженні "Нариси з історії України". Ця праця цікава тим, що в ній гіпотеза М.Петровського виявилася найпереконливішою серед думок усіх істориків, які займалися цим питанням. Проф. Петровський стояв твердо на тому, що автором літопису Самовидця був Ракушка-Романовський [3, с. 75].

Поряд з суперечками про авторство і місце написання літопису постало також питання про час складання цієї важливої пам'яті історії Визвольної війни. З часу відкриття літописних списків в нащадків історіографії твердо встановилися погляди на цей літопис, як на творіння XVII ст., а на його складача, як на свідка і, в багатьох випадках, учасника описаних ним подій.

Складання літопису почалося в 70-х роках XVII ст. Всі попередні події від початку Визвольної війни зображені на підставі ряду джерел, і особливо народних переказів. Разом з тим у літопису є багато так званих свідчень, які автор як сучасник міг записати з власних спостережень. Від 1670 р. літопис Самовидця змінює свій характер. Він хоча й продовжується, як і раніше, за роками, але перетворюється на своєрідний щоденник, в так званий діаріуш. Трапляються записи, що справляють враження нотаток, зроблених відразу після того, як відбулися події. Автор більше не забігає наперед у своїх оповіданнях, як це робив раніше. Цілісні оповідання часто перериваються вставками, здобутими, очевидно, літописцем пізніше. Отже, слід вважати, що початок складання літопису Самовидця припадає на кінець роки XVII ст. і закінчується 1703 р.

Головним завданням літописця, коли він приступав до своєї праці, було безпосередньо залишити для пам'яті нащадків описані події блискучої доби Богдана Хмельницького; виклад дальших подій в літопису був уже нібито продовженням початої раніше праці. Однак сама думка про це завдання могла з'явитися у літописця не раніше тієї пори, коли оцінка подвигу Б.Хмельницького встигла цілком визначитися, тобто в крайньому разі не раніше останніх років життя гетьмана [1, с. 112].

Слід думати, що літописець з самого початку Визвольної війни вів короткі записи, на основі яких пізніше, на початку 70-х років XVII ст., зредагував свій твір, а далі продовжував його у вигляді систематичних записів як сучасник і живий свідок багатьох подій кінця XVII і перших трьох років XVIII ст.

Коло соціальних інтересів автора літопису Самовидця визначено самим початком твору, в тому місці, де він говорить про причини Визвольної війни, в розділі "Про початок війни Хмельницького" [16, с. 9]. Причин війни він бачить в гонінні на православ'я, в обтяженні козаків повинностями з боку Польщі, в тому, що козаків "примушували панщину робити". Найбільше автор висловлює своє невдоволення тим, що над реєстровими козаками від польської шляхти, полковників та коронного гетьмана панувало насильство великі, що "на вольності реєстрових козаків посягли козацьких старшин до всяких робіт примушували". Доля посполитих селян, говорить про достаток їх господарства; все ж він змушений підкреслити, що посполиті в Україні не звикли терпіти такого тяжкого і це було також немаловажною причиною війни.

Епопею Визвольної війни автор літопису Самовидця прагнув описати в усій величчї цих славних подій. Головною рушійною силою в боротьбі проти Польщі він вважає козацтво. До боротьби посполитих ремісників міст автор літопису ставиться негативно. Так, наприклад, він з захопленням описує перемоги Хмельницького під Жовтими Водами і Корсунем, позитивно оцінює факт утворення козацького гетьманського уряду, а також полкового і сотенного устрою, але негативно ставиться до рішучих соціальних виступів народу, коли Визвольна війна виходила за межі національних і релігійних прагнень, коли вона вторглась у сферу внутрішніх взаємовідносин українського суспільства. Літописця особливо лякають криваві події в тих випадках, коли він спрямовує свою увагу саме в цей бік, в бік показу подій, у яких "рідко хто в тій крові на той час рук своїх не умочив і грабунку своїх багатств не чинив. І на той час туга великим людям всякого стану була і наруга від людей посполитих, а найбільше від шляхетства, тобто від броварників, винників, могильників, будників, займитів, пастухів, якщо якийсь значний чоловік і не хотів приставати до того козацького війська, все ж мусив це робити, щоби позбавитися занадто глибокої і нестерпного лиха... і ті мусили у військо приставати до того козацтва" [9, с. 78].

На відміну від інших козацьких літописців автор літопису Самовидця уникнув панегірика Богдану Хмельницькому. За допомогою емоцій, виявленою в літопису, ми можемо віднести його автора до того заможного шару реєстрового козацтва, що займало проміжне становище між генеральною старшиною і козацтвом, хоч, можливо, такі особи займали певний час поважні посади в гетьманському уряді. Характерною рисою автора літопису є те, що в описові подій він виявляє себе не як козака-воїна, а скоріше спостерігача, як літописця описаних ним подій з канцелярських записів. Тому деякі дослідники і вважали автором літопису Самовидця когось з освічених гетьманських канцеляристів на зразок Биховця.

У поглядах на події зовнішнього характеру, які відбиті в літописі Самовидця, автор відобразив настрої більшості українського народу. Він рішучий противник шляхетської Польщі, Криму і Туреччини та їх прибічників у середовищі козацької старшини. Особливо вороже літописець ставиться до пропольської орієнтації Виговського і орієнтації на Туреччину Юрія Хмельницького та Петра Дорошенка [9, с. 78-82, 105-109]. Щодо Російської держави автор літопису Самовидця займає спочатку прихильну позицію.

Поступово змінюється ставлення автора літопису до російського уряду Олексія Михайловича з кінця 60-х років, особливо після виступу Брюховецького в 1688 р., внаслідок якого були вбиті царські вояводи і знищені російські гарнізони на Лівобережжі. Можливо, що літописець особисто взяв якусь участь у цих подіях у складі козацьких старшин Лівобережжя, організованих Брюховецьким проти Росії. Вперше своє

негативне ставлення до заходів російського царського уряду, літописець висловив у зв'язку з оповіданням про прибуття в Україну царських переписувачів в 1666 р., "которые переписывали усіх людей на Україні, мешкающих и по городах и по селах: и сынов хто має, хто чим пашет. Итак вложили дань на людей тяглих от плуга, волы, осипи, по осми осмачок, а грошей по пяти золотих; а знову, хто коня пашет, от коня по полкопы, а по осмачци жита. Так же поставили в городах целовальщиков з мещан, которые виберали от вшелях торгов, так великих и малих. Также подачку наложили на всякого человека, так ремесника, як тож найубогшого. И тіе реестра в книжки пописали, которые книги одни Москву повезени, а другие воеводям подани, жеби тое наложеную подачу на людей вибирали и те платили людям ратным, застающим на Украине" [9, с. 99].

Як відомо з "Московських статей" 1665 р., гетьман Брюховецький і значна частина старшин одержали від царського уряду ряд феодальних правових привілеїв і земельних надань. Сам гетьман вперше в історії козацького підданства Росії одержав титул боярина, інші старшини, наслідуючи його, добивалися подібних надань царя. Брюховецький, боячись народного гніву, погодився на збільшення царських воевод і гарнізонів в Україні, які б обороняли привілеї старшини і всупереч інтересам народу проводили політику царизму. Складання переписних книг 1666 р. і збирання податків в царську казну було одним з перших заходів царизму, спрямованих проти посполитих і козацтва в Україні. З усього видно, що автор літопису не належав до старшин, обдарованих різними привілеями. Він лишився в таборі того козацтва, інтереси якого тією чи іншою мірою ущемлялися. Звідси його нарікання на переписувачів і цілувальників, його стримане виправдання козацького повстання Переяславському полку в 1666 р., під час якого був убитий полковник Данило Хоменко і перебитий царський гарнізон. Не засуджує він таке убивство запоріжцями царського посланника Ладигенського, про розповідається в літописі від 1667 р. [9, с. 101]. У тих випадках, коли політика царського уряду імпує ідейним настроям автора представника українського козацтва, він виправдовує і навіть вихваляється. Ми маємо на увазі, наприклад, коротке оповідання про смерть цесаря Федора Олексійовича, вміщене в літописі під 1682 р. Літописець пише про цей цар "великую любов до нашего народу (українського). - А мал, бо и набоженства на Москві нашим напівом по церквах и монастырях отправовати приказал, и одежду московскую отменял, але по нашому носить позволил" [9, с. 135]. Отже, в концепціях автор літопису Самовидця ми бачимо не антицаристські погляди, а тієї автономістичні козацько-українські настрої, властиві багатьом освіченим особам України кінця XVII і початку XVIII століття, добивалися від царського уряду дотримання "Московських статей" 1654 р.

Серед козацьких літописів літопис Самовидця являє собою одну з найцінніших пам'яток української історичної літератури XVII ст. Своїм місцем він не лише відобразив важливі питання історії України цього періоду як джерело і пам'ятка історіографії. У значному числі оповідань ми зустрічаємо часто образні характеристики подій та історичних осіб свого часу, що подані автором іноді не без домислів відповідно до його соціально-політичних поглядів і художніх смаків. Автор літопису був добре обізнаний з усною народною творчістю, знав звичаї і традиції українського народу. В текст своїх літописних оповідань він вніс немало різного роду народних оповідань, переказів, прислів'їв і приповідок. У силу всіх цих якостей літопис Самовидця більше, ніж будь-яка з ранніх літописних пам'яток, набув виразного національного характеру. Літопис Самовидця є одним із зразків української літературної мови XVII ст.

Важливе значення в розвитку української історичної літератури XVII ст. мають й інші літописи. З них можна назвати Хмельницький літопис, який містить у собі стислі оповідання про ряд подій з історії України від 1636 по 1650 р. Вперше цей літопис був надрукований в Києві Тимчасовою Комісією для розбору давніх актів у 1878 р. як свого роду вступ до літопису Самовидця [11, с. 50]. Названий він так тому, що в ньому вміщено оповідання і замітки з історії Поділля, зв'язані переважно з містом Хмельником і його околицями. Автор - невідома особа походженням з Хмельника.

У Хмельницькому літописі вміщені в хронологічній послідовності короткі оповідання про події різноманітного змісту і характеру - про діяльність польських урядових осіб на Поділлі, про неврожай, голод, боротьбу козацтва з Польщею наприкінці 30-х рр. XVII ст. Тут ми знаходимо також кілька поширених оповідань про початок Визвольної війни - про поразку польських військ біля Жовтих Вод і під Корсунем (1648 р.), про події Визвольної війни на Поділлі, зокрема про розгром І. Кривоносом військ Яреми Вишневецького в Немирові, Животові, Махновці, Бердичеві, про знищення магнатів і шляхти в Тульчині в наєтках князя Четвертинського, про те, як "в Полонному і онстантиніві-Старому кров'ю ріки плинули". Ці оповідання вміщені під 1648 р. і закінчуються описанням перемоги повстанців на чолі з С. Хмельницьким під Пилявцями [1, с. 114].

Під 1649 і 1650 рр. літопис містить короткі оповідання про події під Збаражем, про великі людські жертви, що поніс у цих битвах український народ. Внаслідок цих подій "не душечка загинула, не душечка теж і в орду пошла!", як образно висловився літописець. Описуючи події 1650 р., коли тимчасово вщухли битви, все ж, за виразом автора літопису, "мало людям бідним било отради". Іде мова про неврожай, дорожнечу, а також голод.

До місцевих українських пам'яток літератури та історіографії XVII ст. можна віднести Львівський руський літопис, названий так

умовно, тому що він був знайдений у Львові західноукраїнським істориком XIX ст. Д.Зубрицьким.

У Львівському літописі описані події від 1498 р. по 1649 причому докладно від 1630 р.; в них відображені, головним чином козацько-польські відносини і визвольна боротьба українського народу до 1649 р. в межах Київщини, Поділля і Галичини [6, с. 52]. Автором цього літопису вважається особа з високою для свого часу освітою Михайло Гунашевський, який служив канцеляристом генеральній гетьманській канцелярії і, таким чином, був не лише свідком, а й учасником подій Визвольної війни. Тому його свідчення до певної міри достовірними, а отже, і важливими з точки зору джерелознавства, так і історіографії.

Питання про знаходження і перші публікації Львівського літопису з'ясував М.С.Грушевський в своїй статті "О так называемой Львовской летописи (1498-1648) и ее предполагаемом авторе". Вперше Львівський літопис був надрукований у 1839 р. Товариством історико-древностей Російських при Московському університеті під редакцією М.П.Погодіна (13, с.281). Замість передмови Погодін супроводив свою публікацію приміткою, що літопис доставлений йому в новій копії Львова і надрукований тут з точністю, числа означені в оригіналі церковними літерами; над "и", крім знаку, що тут вживався, поставлено в певних місцях ще два, які тут випущені, в зв'язку з відсутністю таких у друкарні. Отже, Львівський літопис був складений мовою близькою до західноукраїнської. Погодін наблизив мову опублікованого ним тексту до російської мови. Копія літопису, що була надіслана Погодіну, списана з оригіналу, який зберігався в архіві Львівського Ставропігійського братства. Цей оригінал згодом знайдено архівосховища братства і переходив із одних приватних рук до інших. Нарешті він потрапив невідомими шляхами до галицького історика XIX ст. А.Петрушевича; літопис був надрукований ним у 70-х роках в його найбільшій праці "Свободная Галичско-русская летопись" [6, с. 52].

Оригінал так званого Львівського літопису є часткою запису книги або альбому складача його Михайла Гунашевського, який зробив у ній останній запис наприкінці 1649 р. або на початку 1650 р. і, невідомо з яких причин, далі цих записів не продовжував.

Михайло Гунашевський походив з шляхетської родини східної Поділля, з Брацлавського воєводства, навчався у Меджибожі, в 30-х роках проживав у Галичині - у Львові і Ярославі-на-Сяні. В 30-х роках він уже був жителем Східної України і розповідає про себе як про настоятеля Межигірського монастиря біля Києва [5, с. 18]. Запис про козацькі війни з Польщею в 30-х роках, особливо оповідання про селянсько-козацьке повстання 1830 р. на Переяславщині і Київщині, характеризують Гунашевського як великого прихильника козацької патріота своєї вітчизни. Цим патріотизмом пронизана більшість

оповістей про історичні події, що відбувалися на середньому Подніпров'ї, свідком яких був автор.

У 40-х роках XVII ст., очевидно внаслідок утисків антиуніатів, після поразки козацьких повстань 30-х років і запровадження ординації в 1638 р., Гунашевський знову опинився у Галичині. Він перебуває на початку 40-х років у Замойській академії і протодіяконом Львівської єпархії [11, с. 52]. В його творі ми знову зустрічаємо записи про події в Галичині - у Львові, Ярославі та інших містах. Все ж у його полі зору продовжує стояти героїчна боротьба всього українського народу проти шляхетської Польщі. Літопис закінчується оповіданням про перший період Визвольної війни 1648-1649 рр. Свідчення Гунашевського, що відображені в так званому Львівському літописі, починаючи особливо від 1630 р. і до 1648-1649 рр., є в значній мірі достовірними. Цього погляду літопис є важливою пам'яткою джерелознавчого характеру і цінним твором української історіографії. В ньому сильніше, ніж у будь-яких пам'ятках подібного роду, в коротких записах відчувається дух епохи, її віяння, настрої суспільних груп тогочасної України.

Автор з 1498 р. занотовує події, запозичені ним з інших джерел. У 1630 р. і до кінця своїх записів він прагне бути оповідачем-учасником видатних подій народної героїки. Твір Гунашевського не літописом у прийнятному розумінні цього слова, а добре компонованими історичними повістями. Це навіть скоріше літературно-історичні мемуари особи, що душевно переживала писані ним події, будучи ідейно на боці справедливих прагнень свого народу.

Серед місцевих літописів України цікавими пам'ятками XVII ст. є група коротких монастирських літописів. Серед них певне місце займає Межигірський літопис, названий так тому, що він був складений і зберігався довгий час у Межигірському монастирі, недалеко від Києва. У рукописі він містить описання місцевих подій Київщини і Волині з 1393 по 1620 р. В іншому варіанті списку він охоплює і дальші події - від 1608 до 1700 р. Складачем літопису, який прийнято вважати, був настоятель Спасо-Межигірського монастирського собору Ілля Коцаківський [6, с. 43]. В літописі звертається мова, головним чином, на козацькі рухи та на різні менш важливі події, що відбувалися в Києві, Переяславі та їх околицях. Для пізнання історії козацьких рухів і Визвольної війни Межигірський літопис, як додаток до інших літописних пам'яток, становить значний інтерес. Це пам'ятка української історичної літератури.

Останньою з відомих літописних пам'яток України XVII ст. є монастирського походження, що заслуговує на увагу, є літопис Леонтія Боболінського. Рукопис літопису спочатку зберігався в Новгороді-Сіверському в Спасо-Преображенському монастирі, а в 1717 р. був відданий монастирською адміністрацією до книгосховища

Чернігівського кафедрального собору. Пізніше рукопис літопису Боболінського належав бібліотеці Чернігівської духовної семінарії [7, с. 8].

Про автора літопису ми маємо дуже скупі відомості. Він був ченцем Київського Видубецького монастиря, де й почав складати свій компілятивний твір, який закінчив у 1699 р., після переходу в Київ в Іллінський монастир у Чернігові. Помер Боболінський у Новгороді-Сіверському не раніше 1700 р. Мова літопису в своїй основі церковно-слов'янська з великими елементами народного українського галицько-подільського діалекту, що говорить про походження літописця з Правобережжя. Про те, що автор є уродженцем західної частини України, особливо свідчать мова його вступу до твору "Слово ко любимому читателю всякому", повість "Про Івону, господаря Волоського", "Повість про Підкову, господаря Волоського", "Повість про перший і другий бусурменські наступи на Чигирин" тощо [11, с. 55].

Рукопис Боболінського має 636 аркушів і являє собою досить велику книгу [4, с. 23]. На жаль, з неї надрукована лише невелика правда, найцікавіша і найважливіша з точки зору літературознавства й історіографічної частина, в якій розповідається про події другої чверті XVII ст., сучасником яких був автор.

З передмови "Слово ко любимому читателю всякому" ми можемо судити про методологічні засади твору, а, власне, - про ідеологію автора і його погляди на історію як предмет. Зразком для літописця служили церковно-повчальні, моралізуючі твори ранньосередньовічної літератури, - повчання отців церкви і біблійно-євангельські повісті. На зразок літописців XI-XII століть, Боболінський розглядає явища природи і людського суспільства як невідворотний наслідок створіння божественного провидіння і волі Божої. Провіденціалізм Боболінського виступає сильніше, ніж в будь-якому іншому українському літописі XVI-XVII століть.

Найціннішими повістями літопису є оповідання про визвольну боротьбу українського і сусідніх народів Валахії і Молдавії проти турецького панування. В оповіданнях "Про Івону, господаря Волоського" та "Повісті про Підкову, господаря Волоського" розповідається про спільну героїчну боротьбу молдавського народу і українського козацтва проти турецької навали біля Дунаю. Це першорядне джерело, в якому відображена участь козацтва в молдавських подіях, спільна героїчна боротьба молдавського і українського народів з турецькою агресією.

"Повість про перший і другий бусурменські наступи на Чигирин" про славу перемогу над турками і татарами, про прихід військ "православних", як автор називає козацьке і російське війська, про прихід багатьох "царських сил і військ Запорозьких" є чудовими оповіданнями, в яких відображена боротьба з Туреччиною

Правобережжі, сучасником якої був автор. У цих оповіданнях Боболінський докладно описав героїчну боротьбу козацтва під час наступу Туреччини на Правобережжя, зокрема розгром турків у першому і другому чигиринських походах 1677-1678 рр.

Тема боротьби із зовнішнім ворогом - Турецькою імперією - в українській історіографії останньої третини XVII ст. стає найгострішою й найактуальнішою. Зокрема, літопис Боболінського являє собою зразок патріотичного твору, пройнятого великою турботою про долю Вітчизни і ненавистю до турецьких загарбників.

Українські літописи XVII ст. монастирського походження були останнім живим відгомонам давнього київського чернечого літописання XI-XII століть.

Наприкінці XVII ст. в українській історіографії наступає занепад такого жанру історичної літератури, як літописи. Особливо втрачає колишнє своє значення місцеве літописання.

Друга половина XVII ст. була періодом дальшого піднесення української культури. Про це свідчила насамперед вища освіта, основним осередком якої була Києво-Могилянська академія. Ще до присвоєння в 1701 р. звання академії, цей навчальний заклад не поступався своїм освітнім рівнем європейським університетам. Діяльність академії не могла не позначитися на розвитку суспільно-політичної думки в Україні, відображеної в літературі, зокрема історичній, у творах, авторами яких були переважно педагоги і вихованці Київської академії. До таких творів ми можемо віднести "Хроніку" Феодосія Сафоновича і київський "Синописис" [15, с. 16-17].

Колишній педагог Київської академії Феодосій Сафонович між 1655-1672 рр. був ігуменом Київського Золотоверхого Михайлівського монастиря і ректором Академії [4, с. 106]. В 1672 р. він склав свій компілятивний твір "Хроника из летописцев стародавних, из св. Нестора печерського и иных, также из хроник польских о Руси, отколь Русь началась и о первых князех русских и по них дальших наступающих князех и о их делах, собранная працею иермонаха Феодосия Сафоновича, игумена монастыря золотоверхаго Киевскаго, року от сотворения свету 7180, а от Рождества Христова 1672" [4, с. 21].

За заголовком твору ми можемо судити, якими джерелами користувався автор і яку мету він ставив перед собою. В основу "Хроніки" покладено стародавні руські літописи XI-XII століть та польські джерела, що були доступні Сафоновичу. З польських джерел автор найбільше користувався творами Матвія Стрийковського (14, с. 9). "Хроніка" Сафоновича не дійшла до нас в оригіналі, а лише в різноманітних списках.

Твір Сафоновича хронологічно охоплює матеріал давньої історії Русі до кінця XIII ст., відповідно до Іпатіївського літописного списку. В цій першій частині висвітлено події, які стосуються Головним чином

ранньої південноруської історії. Цим самим Сафонович зв'язав стародавню історію Русі з пізнішою українською і намагався розкрити ряд сторін історичного розвитку у взаємному зв'язку періоду стародавнього з новим, аж до його сучасності, до другої половини XVII ст. Разом з тим у першій частині історія України показана в єдності з усією Руссю - Північною і Західною. Історичні початки свого народу Сафонович веде з найдавніших часів від східнослов'янської староруської гілки. В цій частині автор "Хроніки з літопису стародавніх" мало що вніс нового порівняно з його попередниками та сучасниками.

Оригінальною компіляцією "Хроніки" є друга її частина, яка характеризує нові, порівняно з українськими літописами XVII ст. явища в історичній думці України. Друга частина, власне, не є хронікою, це й не літопис. Вона являє собою збірник історичних повістей про найвизначніші історичні події в Північно-Східній Русі, головне України від кінця XIII до кінця XVII століття.

"Синопис" - це короткий історичний огляд. Він був написаний Київсько-Печерській лаврі і вперше надрукований в 1674 р. [3, 106]. Цей твір довгий час служив свого роду підручником для вивчення вітчизняної історії і витримав близько тридцяти видань.

У порівнянні з "Хронікою" Сафоновича "Синопис" бідніший за зміст і використані джерела. Власне, автор "Синописа" більше користувався названою "Хронікою", ніж першоджерелами. Переважно його над "Хронікою" полягає у виконанні певного задуму автора щодо цілісного показу історії України. Про ідейну спрямованість "Синописа" можна скласти уявлення з довгого його заголовку: "Синопис или краткое собрание от разных летописцев о начале славянского российского народа, и первоначальных князей богоспасаемого града Киева, и о житии святого благоверного великого князя Киевского всея России первейшего самодержца Владимира и о наследнии благочестивыя державы его российской даже до пресветлаго благочестивого государя нашего и великого князя Алексея Михайловича всея Великие, Малые и Белые России самодержца" [4, с. 22].

Отже, автор "Синописа" поставив перед собою завдання викласти історію всієї Русі від стародавніх часів до царювання Олексія Михайловича, що прийняв титул государя всієї Великої, Малої і Білої Русі, аж до 70-х років XVII ст., коли склався твір. Укладання "Синописа" взявся за розв'язання складного завдання, яке в подібній площині ще не ставилося в українській історичній літературі. Проте він виконав свій задум з великими прогалинами і всупереч багатьом відомим уже тоді джерелам. До "Синописа" потрапило безліч легенд і недостовірностей, які перейшли в історичну літературу XVIII ст. і яких довго доводилося очищати історичній науці.

Автор "Синописа" відвідав велике місце Києву і Україні в так званий загальноруської історії. Проте він випустив з поля зору та

важливий період, як Визвольна війна під проводом Б.Хмельницького та військово-політичний союз із Москвою. Чим пояснити, що ця гостра політична тема, яка займала в українській історіографії центральне місце, у "Синопису" навмисне обійдена. Відповісти на це питання можна при умові, якщо прийняти до уваги час, а головне - соціальне передовище, в якому писався цей твір. В період написання "Синописа" українське духовенство ще було незалежне від Московської патріархії, яка вела разом з урядом активний наступ на шляху приєднання Київської митрополії. Воно, до речі сказати, продовжувало займати подвійне становище, а глава церкви київський митрополит Іосиф Нелюбович-Тукальський був на боці Польщі і виступав ворожим щодо Москви.

Коллектив ченців Києво-Печерського монастиря на чолі з архімандритом Інокентієм Гізелем займав також подвійне становище щодо Російської держави, але що торкається підлеглості московському патріархові, то Київська лавра, яка користувалася ставропігією, захищалася від наступу Московського патріарха навіть після офіційного об'єднання української і російської церков.

Через те, що Київ після Андрусівського договору належав до Російської держави, його духовенство в політичному відношенні повинно було виконувати волю уряду, а в сфері церковній воно продовжувало зберігати незалежність від Москви і підпорядковувалося митрополиту Тукальському з його просяхетською польською орієнтацією. Автор "Синописа", щоб не потрапити в неласку тієї або іншої сторони - урядової Московської і церковно-управлінської митрополитської, автономістичної, волів за краще обійти мовчанкою події Визвольної війни та період після її завершення.

Питання про авторство "Синописа", на нашу думку, лишається до цього часу відкритим, хоч значна частина істориків вважає ним Інокентія Гізеля [4, с. 22]. Мусимо нагадати, що політичні погляди й ідеологія архімандрита Києво-Печерської лаври не збігаються з ідейною спрямованістю "Синописа". Інокентій Гізель народився і почав своє навчання у польській частині Пруссії, потім продовжував навчатися в Києві. Звідси Петро Могила послав його на навчання у Відомий Львівський колегіум. Отже, юні роки Гізеля пройшли в польському оточенні. Повернувшись із Львова до Києва, Гізель одержав посаду вчителя, а з 1654 р. - ректора Київської академії.

Під час присяги російському цареві у 1654 р. Інокентій Гізель приєднався до тієї частини української православної ієрархії, що певний час відмовлялася присягати. В період боротьби за об'єднання церков він був прибічником Нелюбовича-Тукальського, але вивірив подвійну гру. У 70-х роках XVII ст. він листувався з царем Олексієм Михайловичем, який шукав ідейної підтримки у православного Києво-Печерського монастиря, на чолі якого стояв Гізель. Цій видимій прихильності до Росії сприяла обставина, зв'язана з турецькою

навалою. Українське духовенство разом з народом було рішуче настроєне проти турецької орієнтації Юрія Хмельницького, а особливо П.Дорошенка. Гізель був одним з тих, хто умовляв Дорошенка порвати з турками і лишитися вірним православному московському цареві [13, с. 447]. Опорою православ'я в ідейній боротьбі проти турків і їх ставлеників правобережної старшини були найавторитетніші монастирі - Києво-Печерський і Почаївський. Перед загрозою турецької навали Гізель мусив переорієнтуватися на Росію. Внаслідок цього з його дозволу, або благословення, з Києво-Печерського монастиря і вийшов "Синопис" невідомого автора. Цей текст монастирського походження, пронизаний ідеєю провіденціалізму духовної особи, але за своїм змістом й ідеологією він не може належати перу Гізеля.

Інокентій Гізель був високоосвіченою особою і добре обізнаний з тогочасною історичною літературою та джерелами. Він не допускає фальшивого підходу до джерела і з'ясування реальних історичних явищ та фактів. В "Синописі" зустрічаються такі, навірядля того часу грубі помилки, яких ніяк не міг допустити високоосвічений книжник, вихованець відомих Київського і Львівського колегіумів і ректор Київської академії Інокентій Гізель.

Автор "Синописа" монархіст, він керується типовою для тодішньої не української, а російської історіографії феодально-кріпосницького періоду концепцією про споконвічність самодержавного ладу в Росії, про успадкованість монархії Київської Русі та Московською в особі російського самодержавства. Поглинання України Московією автор тлумачить як повернення її земель під високіпетроносну руку російського монарха. "Синопис" пронизаний монархічною ідеологією. Тенденційний добір джерел і побудова викладу історичного матеріалу підпорядковані обґрунтуванню про російської монархії на володіння Україною.

Отже, Визвольна війна українського народу середини XVII ст. проблеми державотворення, а також складні й багатогранні подругої половини XVII ст., що становлять величну епоху в історії України, знайшли своє широке відображення в історичній літературі цього періоду. Відродження української державності при Б.Хмельницькому, розвиток гуманізму в Україні знайшли своє відображення в піднесенні суспільно-політичної думки. Друга половина XVIII ст. - той період у духовному житті України, коли відбувається перехід від літописання до власне історичної науки. Провідну роль у цьому процесі відіграли вчені Києво-Могилянської академії і насамперед Ф.Сафонович. Його "Хроніка" стала першою синтетичною працею в історії України, що зробила значний вплив на розвиток української думки в кінці XVII-XVIII ст.

Джерела та література:

- Голобуцький В.О. Проблема козацтва в українській та іноземній історіографії XVI - пер. пол. XVIII ст // Укр. іст. журн. - 1960. - № 1. - С. 109-117.
- Джерела й історіографія козацько-гетьманської доби (XVII-XVIII ст.) // Енциклопедія Українознавства: загальна частина: В 3-х т. - К., 1994. - Т. 1. - С. 397-400.
- Довгопол В.М., Литвиненко М.А., Лях Р.Д. Джерелознавство історії Української РСР: Навч. посібник. - К.: Вища школа, 1986.
- Дорошенко Д.І. Огляд української історіографії. - К.: Українознавство, 1996.
- Історіографія козащини // Україна. - 1991. - № 18. - С. 17-19.
- Коцур А.П., Коцур В.П. Історіографія історії України: Курс лекцій. - К., 1996.
- Коцур А.П., Коцур В.П. Українська історіографія про життя та діяльність Богдана Хмельницького // Матеріали науково - практич. конф. до 400-я від дня народж. Б.Хмельницького, 7-8 грудня 1995 р. - К., 1997. - С. 7-8.
- Левицкий О. Опыт исследования о летописи Самовидца. Летопись Самовидца по новооткрытым спискам. - К., 1878.
- Літопис Самовидця / А.Д.Скиба відп. ред. та ін. - К.: Наук. думка, 1971.
- Максимович М.О. Киевъ явился градомъ великимъ... Вибрані українськознавчі твори. - К.: Либідь, 1994.
- Марченко М.І. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). - К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1959.
- Наливайко Д.С. Козацька християнська республіка. Запорізька Січ у західноєвропейських історико-літературних пам'ятках. - К.: Дніпро, 1992.
- Советская историография / Под ред. акад. Ю.Н.Афанасьева, - М.: Изд-во Росий. госуд. гуманит. ун-та, 1996.
- Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх. - К.: Наук. думка, 1992.
- Сторожко І.С. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII ст. - Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетров. ун-ту. 1996. - Кн. 1.
- Толочко П. Україна і Русь в літописі Самовидця // Київська старовина. - 1992. - № 3. - С. 7-11.
- Чухліб Т.В. Богдан Хмельницький очима сучасників // Укр. іст. журн. - 1995. - № 4. - С. 121-128.

К.О.Марусик

ПРАВО ЯК АТРИБУТ НАЦІОНАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Однією з актуальних проблем для України, як і інших посттоталітарних країн, є проблема побудови правового суспільства. Проте сам принцип "правове суспільство" інколи тлумачиться недостатньо чітко. Саме по собі "право" як сукупність норм нічого не вирішує, якщо це право не гарантує розвитку основ громадянського суспільства.

Принцип "правового суспільства" має визначитися не юридично, а соціально-культурно, як домінуюча життєва форма суспільства, (яка фактично, враховуючи перетворення авторитарної та диктаторсько-тоталітарної традиції у нашій історії, має перетворитися на бюрократичний контроль "уся і усього") громадсько-політичною свободою в сфері економіки, управління політичного життя. Отже, "правове" - це не те суспільство, яке беззастережно визнає презумпцію формального права, а те, яке створює правові засади громадянської і політичної свободи.

Перш ніж розпочати безпосередній аналіз ролі права в історії культури українського народу, слід зупинитися на деяких загальних рисах історіософського характеру даного питання. Для визначення правової культури Київської Русі необхідно вивчити, атрибутом якої національної культури вона є: української, російської, білоруської. Чи може вона належити до історії трьох східнослов'янських народів, згідно з колись пануючою концепцією "єдиної древньоруської народності" є атрибутом культури саме цієї "народності"?

Цю проблему намагався вирішити М. Грушевський ще на початку XX ст. Полемизуючи з представниками російської історіографії, кої грунтувалася на засадах так званої державної школи права, він писав: "Київська держава, право, культура були утвором одної народності українсько-руської; Володимиро-Московська - другої, великоруської" (с. 8). Виходячи з цього твердження, правничу культуру Київської Русі немає підстав розглядати поза українським національним контекстом.

Для висвітлення проблеми права в історії української національної культури необхідно дотримуватися хронологічного підходу. Найцікавитимуть не лише норми законодавства, яке б могло скористатися викликати інтерес правника чи фахівця з історії права, а те, як репрезентувало українську культуру загалом, якою мірою це було органічним для українського менталітету тої чи іншої епохи і як відбувався синтез свого, національно-автохтонного і чужоземного за походженням.

Слід розпочати з характеристики правничої культури Київської Русі. В устрої Київської держави поєднувалися принципи давнього народоправства з новим князівсько-дружинним порядком, що виник внаслідок реорганізації примітивної державної структури в централізовану. Київська державна система базувалася на складній системі органів державної влади, яку репрезентували віче, князь та княжа рада.

Ця культура, як відомо, розвинулася і дістала своє втілення в кодексі законів давньоруського права, відомого під назвою "Руська правда" Ярослава Мудрого. Її можна вважати своєрідною конституцією централізованої держави східних слов'ян. Як і в аналогічних збірках - "правдах" (Lex Salica, Lex Ripuaria), в "Руській правді" судовими вироками конкретного змісту переважають суто формалістичні та символічні процесуальні правила (хоч є також і норми звичаєвого права давнішого походження, які вже втратили конкретні

міст судових вироків). Право публічне і карне ще не відділені від приватного та цивільного права, але вже помітне звільнення індивідуума від опіки суспільних зв'язків, його індивідуальна діяльність в значній мірі відбилася на нормах цивільного права. В "Руській правді" знаходимо цивільні норми, що торкаються речового, родинного права, шлюбної, зобов'язань; порівняно значно розвинуті інститути торговельного права, торговельного кредиту тощо. Процесуальне ж право містить багато примітивних норм первісного судочинства, в тому числі найдавнішу норму про управління інституту кривавої помсти; є також норми з яких пізніше розвинулося копне судочинство.

Традиційний аналіз "Руської правди" зводиться до експлікації її соціального змісту, власне - до класового аналізу давньоруської державності. Тут чітко і глибоко приховано соціальний зміст, який ніяк не обминути в соціальному аналізі цього збірника норм звичаєвого права, укладеного, як доводять сучасні фахівці, не однією людиною, а кількома поколіннями протягом XI - XII ст.

Окрім Ярославової "Правди" були ще й інші закони князя, як "Урок Ярослава" для вирників, що збирали судові оплати. Кодифікацію українського права продовжили три сини Ярослава - Ізяслав, Святослав і Всеволод, які за співучасті кількох своїх бояр склали дальшу частину законів - "Правду Ярославичів" [5, с. 61].

Ці пам'ятки привертають увагу як своєрідний синтез тих культурних впливів Скандинавії та Візантії, які немов би відбилися через автохтонний контекст. Останній виявив свою оригінальність у дуже несподіваний спосіб. Відомо, наприклад, що візантійські закони визнавали тілесні покарання, це, незважаючи на те, що саме з Візантії Русь запозичила християнство.

Запозичивши релігію, деякі мистецько-стильові ознаки культури, певні законодавчі норми у Візантії, український народ психологічно і юридично не сприйняв, зважаючи на тривалу історичну традицію, тілесних покарань у своєму законодавстві. Як бачимо, справа тут не в самому лише християнстві. Адже останнє не завадило іншим народам робити по-своєму.

Спроба запровадження тілесних покарань належала Володимирові Великому, проте вона не мала своїх прихильників. З цього приводу відомий український історик М.Брайчевський писав: "Цікава деталь, Київська Русь (мабуть єдина феодальна держава), не знала смертної кари. Спроба Володимира Великого запровадити цю форму покарання за найтяжчі злочини закінчилася крахом: видану було постанову через кілька років довелось відмінити" [2, с. 201].

Навіть запровадження більш прогресивних норм судочинства, запозичених разом із християнством візантійського зразка, не змогло деформувати традиційно усталений світогляд. Це дозволяє говорити про національну своєрідність, автохтонні корені давньоруського права, що започаткували собою розвиток українського писаного права.

До виникнення писаного права на українських землях було поширене звичаєве право. Воно ґрунтувалося на моральній та етичній основі народних звичаїв, які впродовж багатьох віків зберігали свою сталість, історико-культурну і національну цілісність. Аналізуючи феномен звичаєвого права з погляду його національної специфіки як певної етнічної ментальності, дослідник історії українського права Яковлів писав: "Норми неписаного звичаєвого права зберігають народні пам'яті у формі певних психологічних переживань, почування правди й свідомості обов'язку поступати так, як вказують звичаї" (с. 245).

Як відомо, згідно з нормами звичаєвого права, утверджені також століттями "Руської правди", ініціатива у проведенні слідства належала позивачеві, тобто покривдженому. Роль судових інстанцій в українському судовому процесі була мінімальною і в основному полягала у здійсненні функції контролю над виконанням сторонами процесуальних правил та обрядів, а також у вилученні коштів користі князя й суду.

Українське звичаєве право мало свої процесуальні акти й інститути, такі як: "гоніння слідом", "свод", "сочення", "заклик на таке", "лице", "присяга" тощо. Норми "Руської правди" мають деякі спільні риси з нормами старогерманського й римо-візантійського права (наприклад, норми про криваву помсту, "виру", (Wergeld). Деякі з цих обрядових форм судочинства увійшли пізніше до загальноєвропейських кодексів права, як Литовські статuti (1529 р., 1563 р., 1588 р.).

Судовий процес - це сконденсована форма суспільних відносин, де переплітаються особисті й суспільні інтереси, матеріальні й соціальні права тощо. Звичаєва практика стала доброю підвалиною для винайдення стислих і конкретних узагальнюючих лексических формул, які зводили до прислів'я чи приказки стандартні ситуації, що виникали у суді. Зокрема, в тексті "Руської правди" зазначено: "Холопу на правду не вилазити", тобто невільник не може бути свідком. "Найбільш змістовні і влучні формули, що проголошувалися на суді, закріплювалися у пам'яті й повторювалися й після судових принагідних випадках, при цьому ще більше скорочувалися й удосконалювалися, оздоблювалися ритмованою поетичною формою і нарешті перетворювалися у народні приказки і поговірки. Такі приказки існують тисячі, вони оздоблюють українську мову лаконічними й влучними виразами, а зміст їх зберігає для дослідників українського звичаєвого права невичерпне джерело для пізнання принципів правосвідомості українського народу", - зазначав А. Яковлів [7, с. 245].

Норми "Руської правди" були відомі й чинні як у Київській Русі, так і на Волині, в Галицькій землі, на Сіверщині, Мінщині, Берестейщині, Холмщині, на білоруських землях: Смоленській, Вітебщині, в Полоцькій землі, а також в Новгороді та Пскові.

Поряд з "Руською правдою" - кодифікованою пам'яткою звичаєвого права українського народу - в добу Київської Русі існувала ще така судово-адміністративна інстанція, як церковний суд, дії якого підлягали насамперед духовенству та члени їх сімей, слуги церковні, фізично хворі та інші. До компетенції церковного суду належала також категорія цивільних справ, як, наприклад, справи про шлюб.

Спробою деяких реформ законодавства відзначилася доба Володимира Мономаха, що виявилася у новій редакції "Руської правди", а також у створенні Мономахом власноруч пам'ятки "Поученіє дітям", яке скоріше стосується державних аспектів управління, ніж власне, характеризує правничий менталітет України - Русі княжої доби. Що стосується реформаторських дій у напрямі удосконалення державного законодавства, то тут необхідно згадати Статут Володимира Мономаха, відомий ще як "Статут про закупів", який було видано внаслідок народного повстання. Він переслідував мету впорядкування феодальних відносин на Русі, обмеживши рамки експлуатації.

Таким чином, вже на зорі своєї державності український народ жив за двома традиціями права, які, власне не заперечували, а доповнювали одна одну, відрізняючись формальними, а не змістовними ознаками: це були норми звичаєвого і писаного права.

Монголо-татарська навала, литовська і польська експансія на українських землях у XIII - XIV ст., коли українські землі втратили свою державність суттєво вплинули на ці норми права. У період польсько-литовської доби ще у певній мірі діяли норми "Руської правди" і звичаєвого права. Але вже невдовзі відчутні нові впливи. З XV ст. литовські князі на підлеглих їм українських землях запроваджують у містах так зване Магдебурзьке право, а в Галичині, де польська присутність далася взнаки ще в першій половині XIV ст., Магдебурзьке право з'явилося ще раніше. Львову цей привілей було надано ще у 1356 р., Луцьк одержав це право у 1432 р., Київ - у 1494-1497 рр. За цим правом місто зі своєю територією вилучалося з-під місцевої адміністративної влади й отримувало самоврядування. Воно було позбавлене прямих втручань королівської адміністрації чи урядовців князя. Формально це право проголошувало рівність всіх мешканців міста перед законом, хоча фактично дотримуватися цього було неможливо, бо створювалася реальна нерівність серед власників. Тому, як правило, "пакет рішень" перебував у руках родинних еліт, кількість яких була хоч і не значною, проте впливовою.

Загалом вплив Магдебурзького права на правничі традиції України не обмежуються лише змінами в судочинстві чи системі адміністративного управління. Внаслідок запровадження Магдебурзького права зазначав А. Яковлів "змінився давній характер українських "городів", вони перетворилися у "міста", а населення їх - у "міщан", що користувалися правом місцевої самоуправи, мали свій суд, своє право" [8, с. 226].

Проте українське звичаєве право продовжувало діяти, більшого, в тій галузі законодавства, що називається "приватним правом" воно було запозичене литовськими землями. Основні принципи давнього майнового, спадкового, родинного права, кримінального процесуальне право були чинними на українських, білоруських, польських, а частини і на литовських землях. Принципи українського права частини раз були підтверджені великими князями литовськими через устав грамоти-привілеї. Всі суди Литовської держави керувалися цим правом, не кажучи вже про суди народні, які за доби литовської держави одержали назву "копних" судів. Ставлення влади до українського права й мови базувалося на принципі: "Старовини не рухати, новини не вводити" [8, с. 227], тому природний розвиток українського права довгий час йшов вільно, без жодної затримки.

У 1529 р. було введено в дію "Статут Великого князівства Литовського" - перший загальний кодекс для Литовської держави. Цим статутом було скомпільовано діюче право як державне, публічне, та приватне, матеріальне й процесуальне. З погляду системи і законодавчого матеріалу Статут перейняв багато норм давнього українського звичаєвого права та своєю системою в багатьох випадках нагадував систему "Руської правди". Цей перший Статут був чинним неповних 40 років. Розвиток державного та громадського життя висунув потребу доповнення і зміни, що й було зроблено у 1566 р. з виданням другої редакції Статуту, званого Волинського. Утворення (внаслідок Люблінської унії) Речі Посполитої спричинило появу в 1588 р. третьої редакції Литовського Статуту. Всі три редакції Литовського Статуту були видані в "русській" (тобто українській - К.М.) мові" [8, с. 227].

Як бачимо, з середини XIV до кінця XVI ст. відбувається активна взаємодія різних правничих традицій, які збагачують одна одну. Потрапивши на українські землі, ні Магдебурзьке право, ні тим більше Литовські статuti не були чужими, зовні нав'язаними правничими системами, які силували народ жити не за своїми звичаями, а в своєрідній законодавчій ніші було місце і національному праву, власне, і Литовські статuti, які лишилися чинними на українських землях і за цієї доби, були прийняті українським населенням. Це визначенням того ж А. Яковліва, як "український національний кодекс" та вважалися за право національне українське впродовж усього часу чинності на українських землях аж до 40-х років XIX ст." [7, с. 24].

Наступний період, плідний у правотворчому розумінні пов'язується з добою козацької республіки. Якихось помітних кодексів у цей час прийнято не було. Правова система спиралася на чинні Литовського статuti, по містах - Магдебурзького права й, традиційно - звичаєвого права. Але саме тоді народжується новий державний організм, заявляючи про себе низкою законодавчих актів, вагу яких можна порівняти хіба що з конституційними законами чи цілими конституціями.

Не можна залишити поза увагою так звану реформу Стефана Баторія, яка санкціонувала створення козацького реєстру, тобто законично появи нової суспільної верстви, котра невдовзі відіграє в історії України доленосу роль.

Якісно новий етап правотворчості склався після Визвольної війни українського народу під проводом Б.Хмельницького середини XVII ст., внаслідок якої значною мірою було відновлено територіальну цілісність української держави, а головне - запроваджено принципи державності, які відповідали духові народоправства і республіканського устрою. Це споріднювало козацьку державу з її попередницею - Київською Руссю. Свою суверенну владу народ здійснював за допомогою Річ Посполитою - Генеральної Ради. Проте за своїм змістом вона не відрізнялася від традиційного і відомого ще з докняжих часів - вічу. Адже віче не мало законодавчих функцій, в той час коли Генеральна Рада здійснювала всі функції верховної влади: законодавчу, судову, адміністративну. Саме вона обмежувала одноосібну владу гетьмана, будучи колегіальним органом. На жаль, в добу "Руїни" роль Генеральної Ради поступово занепадає і практично сходить нанівець наприкінці XVII ст. Будучи джерелами права, гетьман видавав гетьманські універсали, а Генеральна Рада творила законодавство у формі "постанов". Проте ця законотворчість не скасовувала чинне законодавство, що найбільше правило царини приватного права і судочинства, котре спиралося на третій Литовський Статут і Магдебурзьке право. Їх правничі засади були вже такими "націоналізованими" в XVII ст., що навіть "вважалося за українське національне право" [7, с. 242].

У середині XVII ст. Україна розпочинає активну дипломатичну діяльність і відповідну до цього міжнародно-правову законотворчість, якийшовши на міжнародну арену як самостійна козацька держава. З цього приводу цікавими є міжнародні за своїм характером договори, що народилися в ході національно-визвольної війни (Зборівська угода 1649 р. та Білоцерківський договір 1651 р.).

Цілком зрозуміло, що подальшу історичну долю України визначила Переяславська Рада 1654 р. та Березневі статті, які зафіксували статус України у складі Московської держави.

Якщо політичні та дипломатичні аспекти цих подій досить ґрунтовно висвітлені в історичній літературі, то правничі засади цього до сьогоднішнього дня залишаються не до кінця з'ясованими. Переважна більшість істориків вважають, що основною вадою договору була його двозначність, нечіткість формулювань. Як писав Б. Антонович, "Переяславська умова була зроблена дуже на швидку руку. З боку Хмельницького і козаків справу поведено зовсім недбало і нерозумно, і дуже обмислено з боку московського уряду, котрий був дуже добре практикований у дипломатичних зносинах, в яких головний пункт становило "канцелярське крющотворство". недоговорювання, загальні вирази, які можна було розуміти так і інак" [1, с. 140 - 141].

Умовам договору приділялася значна увага як з боку української так і російської історіографії. Одні вважали, що цей договір "персональною унією українського гетьмана Б.Хмельницького, московського царя Олексія Михайловича", інші, що це варіант званої "реальної унії", треті, і серед них був М.Грушевський, вважали, що цей договір мав ознаки "васалітету" [3, с. 212]. Найрадикальніші погляди на цю проблему висловив В.Липинський, котрий вважав його "звичайним військовим союзом", що був спрямований проти Польщі, носив тимчасовий характер [6, с.128]. Його підтримує А.Яковлєв, котрий зауважив, що "Військо Запорізьке вступило у військовий союз з Москвою проти Польщі та прийняло протекторат московського царя, зберігаючи повну внутрішню автономію: верховне й місцеве управління, суд, військо, фінанси, монету, державні кордони" [7, с.24].

Спроби обмеження стверджених договором 1654 р. прав вільностей Війська Запорізького з боку Москви почалися відразу після смерті Б.Хмельницького й поновлюються при всіх його наступниках. На початку ХVIII ст. розгорнувся відвертий наступ і руйнування гетьманської системи. Цьому сприяло створення Петром I першою Малоросійської колегії 1722 р., яка підірвала позиції гетьмана та його уряду. Одною з причин запровадження Колегії було нібито бажання царя реформувати судову систему в Гетьманщині. Справжня мета московського царя полягала у намаганні розсварити верстви українського суспільства, що допоможе швидше розправитися з гетьманським урядом. Спроби наказного гетьмана П.Полуботка самостійно здійснити адміністративні та судові реформи натрапили на царський спротив, що й стало причиною першого скасування гетьманського уряду.

У 1727 р. було дозволено обрання нового гетьмана, яким став Д.Апостол. І хоча його права й повноваження були вкрай обмежені, він все ж намагався провести в життя судову реформу та скласти новий кодекс законів. Проте розпочату ним роботу не було завершено у зв'язку з його смертю у 1734 р., а вибори нового гетьмана знову було заборонено. Натомість створено "Правління Гетьманського уряду" - колегіальний орган, що правив Україною і репрезентував інтереси Росії в ній. За період "Правління..." (1734-1750 рр.) було завершено редакцію кодексу законів "Права, по которым судится малороссийский народ". Він підбив підсумок тривалій українській правосвідомості, що відобразилося в різних галузях права та судочинства, проте він так і не набув чинності.

В цей період продовжували діяти норми звичаєвого права. Формально діяли третій Литовський статут та Магдебурзьке право. Проте долю національного законодавства практично було вже вибито з рук місцевої влади. Вона визначалася, починаючи з другої половини ХVIII ст. політичними обставинами імперії, до складу якої на правах провінції було інкорпоровано Україну. Проведені Катериною

реформи знищили гетьманат, скасували адміністративно-територіальний полково-сотенний поділ Гетьманщини, а натомість створили загальноросійські губернії.

Виборну систему та місцеву автономію в Україні, неросійське судочинство було остаточно знищено із скасуванням у 1831 р. Магдебурзького права та у 1840 р. Литовського статуту 1588 р. На цьому фоні уніфікації адміністративно-судової системи в Російській імперії поступово втрачає чинність і звичаєве право.

Проаналізувавши історико-культурний процес минувшини української правосвідомості, слід зазначити, що остання має глибокі національно-культурні корені. Їх не завжди потрібно шукати лише в автохтонних джерелах, бо Україна просто не могла не запозичити з інших чи інших, звичайно, й правових засад і форм культури, вносячи при цьому до них свій характер і стиль.

Українська правосвідомість ще на ранніх стадіях свого становлення відзначалася гуманністю і лібералізмом. Тому повернення до національних традицій права дозволяє глибше осягнути той історичний фундамент української культури на основі якого лише й можливо здійснити повноцінне духовне відродження нації.

Подальший перебіг суспільно-політичних подій, які на багато років визначили державну, національну та культурну долю України, суттєво вплинули на українську правосвідомість.

Перебуваючи в колоніальній залежності від сусідніх імперій - Австро-Угорської та Російської, національне українське право поступово втрачало реальний вплив, як регулятор суспільних процесів, а відповідно до цього і взагалі будь-які ознаки національно-традиційного характеру у цій сфері.

Протягом усього XIX ст. розчленований український народ перебував у різних режимах права, влади, управління, що зрештою призвело до появи своєрідного національного регіоналізму в Україні, відомого як опозиція "схід - захід", у формуванні якого правничі системи і традиції (авторитарної - Російської та ліберальної - Австро-Угорської імперії) відіграли значну роль.

Австро-Угорська імперія, перебуваючи в зоні активних політичних процесів Європи, фактично в середині XIX ст. стає конституційною монархією, де діє парламент, а в ньому українці отримують своє представництво. В Росії ці зміни сталися лише на початку XX ст. і вони мало торкалися суто національних українських справ.

Втративши власне традиційне право, а водночас і національну правничу культуру, українці змушені були привчатися жити за нормами регламентом інших національних правничих цінностей, традицій і норм.

Право ХХ ст. - це не те саме, що правові норми та інститути доби середньовіччя чи навіть нового часу. Дедалі більше значення в національному, тобто державному праві мають норми міжнародного

права. Взірцями для створення національних кодексів, конституцій виступають ті національно-правові принципи і норми, які становлять загальнолюдськими. Це, перш за все, Римське право, кодекс Наполеона, Біль про права, Конституція США.

Проте це не означає, що завдяки універсалізованим деяким правовим актам, перевірених історією, зникає національне право. Воно набуває дещо іншого виміру і цінностей з урахуванням світового досвіду, пріоритети якого визначені в документах ООН (Загальна Декларація прав людини, прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 р. та Пакти про права людини, схвалені Генеральною Асамблеєю ООН 16 грудня 1966 р.). Отримуватиметься зв'язок загальнолюдських норм і принципів, насамперед гуманітарного права, та втілення їх у національне законодавство.

Національно-культурне відродження України потрібне не заради декларацій, а для впевненішого руху назустріч цивілізації. Висхідати можливе лише, якщо спирається на кращі традиції свого минулого.

Джерела та література:

1. Антонович В. Про козацькі часи на Україні. - К.: Дніпро, 1991. - 231 с.
2. Брайчевський М. Ю. Коментарі // Хоткевич Г. Історія України. - К., 1991. - 423 с.
3. Грушевський М. С. Ілюстрована історія України. - К.: Наук. думка, 1992. - 542 с.
4. Грушевський М. С. Звичайна схема "руської історії" й справа раціонального укладу історії східного слов'янства // Вивід прав України. - Львів, 1991. - 124 с.
5. Історія української культури // Під ред. І. Крип'якевича. - К.: Либідь, 1991. - 717 с.
6. Липинський В. Листи до братів - хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму. Твори. - Т. 6, Київ - Філадельфія, 1995. - 416 с.
7. Яковлів А. Українське право // Антонович Д. Українська культура. - Мюнхен, 1988. - 524 с.
8. Яковлів А. Українське право // Українська культура // Лекції під редакцією Д. Антоновича. - К.: Либідь, 1993. - 588 с.

П.М.Єсін, О.Д.С.

СКАРБ СЕРЕДНЬОВІЧНИХ МОНЕТ XVII ст. м. ЧЕРНІВЦІВ

Будь-яка монетна знахідка додає багато нової інформації історії краю, а особливо такого бідного нині на монетні скарби Буковина. Заповнення нумізматичної карти України, її певних регіонів, ізольованих колись у процесі історичного розвитку, допоможе не тільки відтворити історико-економічний побут минулих поколінь, а й побачити розгортання політико-економічних тенденцій того часу.

Саме під цим кутом зору необхідно розглядати монетну знахідку в Чернівцях, яка була передана її власником для експертної оцінки. Частина монетного скарбу (86 солідів) була виявлена восени 1994 р. на полі після оранки серед залишків неполив'яного горщика, що був виготовлений із червоної глини на гончарному круті. Стильове оформлення горщика відповідало виробам заліщицького типу XVII ст. Весною ж 1995 р. було знайдено на тому ж місці після повторного розорювання поля і решту 164 монети, які, проте, були після перебування у землі у значно корродованому стані. Місце знахідки - вулиця Сибірська - належить до колишнього поселення Жучка (Стара Жучка), котра згадується у грамоті Молдавського господаря Петра Рареша ще 19 березня 1537 р., тобто знаходиться на місці середньовічного поселення біля феодального замку, що засвідчив археологічний огляд місцини.

Монети з першої знахідки були очищені, друга частина скарбу залишилася неочищеною. Аналіз наявного матеріалу показав, що у нумізматичному відношенні скарб не складає надто великої цінності - серед виявлених монет середньої та поганої збереженості є всього декілька рідких (третьої ступені рідкості за каталогом Копіцького (Коріські 1974): тернарій 1627 р.; литовський солід [16]1-8; 1619; 2-4; польські коронні соліди 1625 р. Певне зацікавлення може викликати алогічний солід Крістіни 1649 р., карбований у м.Ельбінзі з монограмою С (карбувалися в 1633-1635 рр.) та написом, що це є солід польський (!!!), продукований ймовірно все ще на Сучавському монетному дворі.

За характером монет виявлених скарб є проміжним між галицькими та молдовськими знахідками. Так, типовими для монетних скарбів з Галичини є знахідки шотландських двопенсовиків, а для скарбів із Молдови - угорські денарії та турецькі монети. Окрім того, серед монет значне місце (орієнтовно п'яту частину) займають сучавські фальшивки або так звані "домніци".

Основу монетного масиву складають соліди прибалтійських володінь Швеції та Речі Посполитої, які звично є визначальними для тогочасних скарбів, а звідси - місцевого грошообігу другої половини XVII ст. Серед солідів Речі Посполитої виділяються 46 литовських солідів Сигизмунда III (1587-1632), карбовані в 20-ті роки XVII ст., а серед шведських переважають 105 ризьких солідів 1625-1634 рр. Густава-Адольфа (1611-1632), тобто пік монетного скарбу припадає на першу третину XVII ст. Найстарші монети скарбу - польські півгроша Александра 1520-х рр. та угорські денарії 1531 р. Фердинанда, а найраніші монети - уламок польської боратинки 1660 р. та литовська боратинка з спотвореним текстом (не виключено, що сучавського походження). Враховуючи те, що серед шведських та литовських солідів нараховується понад тридцять фальшивих монет з неправильними написами та понад 30 монет суцільно знищених,

ДО ПИТАННЯ ПРО ОБЛІК ЧИСЕЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКОГО І РУМУНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ БУКОВИНИ (1775-1918 рр.)

можна припустити, що скарб заховано десь на початку чи в середині 1670-х рр. Це має своє пояснення. Відомо, що інтенсивне продукування фальшивих монет на Сучавському монетному дворі здійснювалося великими обсягами при володарюванні Євстраха Дабіжи Води (1661-1665) та його наступників - Іляша Александру Георгія Дука (1665-1672; 1678-1683) (Buzdugan/Luchian/Orge, 1977:93), проте у скарбі незначна частина боратинок та яскравих виражених фальшивок. Іншими словами, продукція Сучавського монетного двору ще не встигла завоювати повністю грошовий ринок та увійти до скарбу, що підтверджує попередню думку: 70-і роки часом заховання скарбу.

Власник скарбу, як засвідчує скарбовий матеріал, був небагатою людиною - у скарбовому матеріалі не виявилось жодної монети середнього чи великого номіналу (шостака, орта, таляра) і скарб, ймовірно, чи жертвою турецько-польської війни 1672-1676 рр. чи жертвою наступних лихоліть. У 1680-х рр., як писав літописець Некулче, "був великий голод, вся країна розбрелася... На дорогах вулицях лежали обезсилені та померлі, і було людоедство... У краді було випущено багато грошей, а їсти не було чого".

Зазначений скарб є ще одним свідком складних колізій того часу. За набором своїх компонентів він близький для сусіднього польського Покуття, з яким Буковина, очевидно, входила у своєрідний економічний простір.

Перелік монет:

Річ Посполита: Сигизмунд III (1587-1632): 7 тернарів м.Познань 1627 та 2 тернарії [16] 27; 5 коронних солідів: 1 шт. типу S/ орел (16) 1-3 (Бидгошч 1 шт. 1625 р. типу S/ 4 герби); 11 литовських солідів 1625 р. типу орел погоня; 29 неочищених литовських солідів 1620-х рр. та 17 датованих солідів (1-4; 1-8; 19; 1621; 2-3; 24; 1622; 1624; 27; 1626 (3 шт.); 1627 (5 шт.); неочищених ризьких солідів та 9 очищених (97; 19; 2-1 (2 шт.); z-?); неідентифіковані польсько-литовські соліди; Ян-Казимир (1648-1668): литовський солід 1652 р.; уламок польської боратинки 1660 р.; литовська боратинка із затертою датою;

Швеція: Густав-Адольф (1611-1632): 66 неочищених, 13 стертих ризьких солідів та 36 датованих (25; 26; 27; 28; 30 (3 прим.); 31 (4 прим.); 3-1 (3 прим.); 3-2 (2 прим.); 33 (4 прим.); 3-4) і 3 фальшиві ризькі соліди неочищених та 10 очищених солідів м.Ельбінг під владою Швеції (31-2 прим.; 32-8 прим.); Христина (1633-1654): 2 соліди м.Ельбінг 1634; 1654 (Sol Poloni); 1 лівонський солід 1654 р.

Угорщина: 3 угорські денарії 1531 р. (і явно фальшивий); **Шотландія:** два подвійні пенси 1632-1633 рр. Прусія: два соліди Георга-Вільгельма 1625р.

Туреччина: дві неідентифіковані турецькі монети початку XVII ст. вагою 1,35 гр.) та 16 малих й середніх неідентифікованих монет

Питання про етнічний склад населення Буковини у кінці XVIII - на початку XX ст. неодноразово привертало увагу істориків. Уже в кінці минулого століття воно вийшло за межі науково-статистичних досліджень. Навколо нього точилися і точаться гострі дискусії. Базуючись на даних про народонаселення того часу, дехто навіть тепер намагається робити далекосяжні політичні висновки. Вузловим пунктом дискусій стало визначення чисельності українського і румунського населення. В літературі існують суперечливі, часто майже протилежні судження щодо цього.

Головна причина існуючих розбіжностей полягає у тому, що довгий час офіційна австрійська статистика не фіксувала етнічний склад населення. Ситуація ускладнювалась ще й тим, що для більшості українського населення Буковини в кінці XVIII-XIX ст. національність не мала принципового значення. Точніше, поняття національної приналежності ще не набуло достатнього розвитку. Насамперед до уваги бралось віросповідання. Професор Чернівецького університету С.Смаль-Стоцький у 1897 році писав: "Релігія становила тоді головну різницю між людьми, а що так Русини як і Волохи були православні, а для православних у нас виторилася здавна назва "волохи", то і Русини і Волохи, не почувавши релігійної різниці між собою, уважали себе за одну громаду, один народ, ба навіть називали себе одним ім'ям волохів, котре слово мало тоді (а частіше ще і тепер), очевидно релігійне, а зовсім не етнографічне значення" [1]. Низький рівень національної свідомості українців довгий час зумовлював суттєві похибки при визначенні етнічного складу населення краю.

Виділяють три етапи у розвитку австрійської етнічної статистики кінця XVIII - поч. XX ст. Наголошуючи на особливостях кожного періоду щодо обліку населення, відомий український учений С.Дністрянський так назвав їх: військовий, етнографічний і політичний [2]. Названа періодизація повністю стосується етнічної статистики населення Буковини.

Перший етап охоплює час від приєднання краю до середини XIX ст. Облік національного складу населення тоді не вівся. В статистичних переписах фіксувалася кількість сімей, загальна чисельність населення, поділ за статтю, деякі соціальні характеристики тощо. Статистика народонаселення повністю підпорядковувалася військовим потребам.

Щодо етнічного поділу буковинців того часу залишилися окремі зауваження політичних, державних та громадських діячів, заїжджаних спостерігачів тощо. Звичайно, вони не опиралися на якісь ґрунтовні статистичні обстеження і мали суб'єктивний характер. Одні з них засвідчували румунську більшість у краї (див. повідомлення Й.Рорера, Ф.Міга [3] тощо), інші, навпаки, наголошували, що голова маса населення Буковини - українці (див. І.Будінський [4] тощо). Характерна дискусія, що виникла між українськими та румунськими істориками на міжнародній науковій конференції 1996 р. у Радівці (Румунія) "Буковина 1775-1862 рр. Політичні, соціальні, економічні, культурні та демографічні аспекти". Кожна з сторін оперувала своїми аргументами щодо чисельності українського і румунського населення Буковини у першій половині XIX ст. Як наслідок, прийти до якогось спільного знаменника було просто неможливо. Щоправда, обидві сторони визнали за необхідне докладати спільних зусиль для вивчення історико-демографічних проблем краю.

Ще у 60-х роках XX ст. австрійський дослідник минулої Буковини Е.Прокопович звів існуючі свідчення про українську і румунську більшість наприкінці ХУІІІ - у першій половині XIX століття в докупи (їх налічується більше двох десятків), показавши, що як перше, так і останнє не мали достатнього науково-статистичного обґрунтування і спростовували один одного [5]. Безперечно, що відсутність етнічної статистики не дає можливості точно визначити національний склад населення Буковини у зазначений період. Абсолютно правим був відомий учений-етнограф, багаторічний директор адміністративної статистики Австрійської імперії К.Чорніг, коли характеризував статистику народонаселення того періоду: "Державна адміністрація не звертала уваги на цю галузь статистики (тобто визначення етнічного складу населення - О.Д.), а література не давала майже ніякого матеріалу..., на який можна було б опертися для означення відмежування поодиноких народностей." [6]. Суперечливі дані, які збереглися, засвідчують тільки те, що і українці і румуни становили значну частину буковинців у останній чверті ХУІІІ - першій половині XIX ст. і перевищували чисельність інших етнічних груп.

Другий етап (за С.Дністрянським - етнографічний) розвитку етнічної статистики Австрії розпочався у 1846 р. і тривав до кінця 70-х років XIX ст. У цей час робиться перша спроба скласти науково обґрунтовану етнографічну карту австрійської імперії. Ініціатором цього проекту виступив уже згадуваний К.Чорніг. За його розпорядженням у 1846 р. було проведено перше обчислення етнічного складу населення Австрійської імперії. Воно проводилося державними службовцями, які шляхом опитування визначали домінуючу розмовну мову у кожній громаді, а також фіксували інші мови, якими користувалося населення. Чиновникам на місця розсилалися спеціальні інструкції, в яких роз'яснювалося методика збору

матеріалу. Було нагромаджено велику кількість статистичних даних, які критично опрацьовувалися під керівництвом К.Чорніга. Вперше матеріали про етнічний склад населення імперії, зібрані у 1846 р., були опубліковані у двотомній книзі міністра-секретаря адміністративної статистики Йозефа Гайна "Статистичний довідник Австрійської імперії" у 1852-1853 рр. Автор зауважував, що публікує дані з дозволу К.Чорніга. В довіднику зазначалося, що у 1846 р. населення Буковини налічувало 371131 чол., з них 180417 (48,61%) мали русинську (українську) розмовну мову і 140626 (37,89%) - румунську. Тобто, українців зафіксовано на 39791 (10,725%) більше [7].

Такі матеріали, які опиралися на ґрунтовне обстеження розмовної мови населення Буковини, мали б покласти край суперечкам про чисельність українців і румунів. Але у зазначений період ще важко говорити про наукову точність етнічної статистики. Навіть на базі матеріалів, зібраних 1846 р. публікуються відомості, які заперечують одні одних.

У 1856 р. побачив світ черговий випуск загальноавстрійського статистичного довідника "Статистичні таблиці австрійської монархії 1849-1851 років" за редакцією К.Чорніга. У ньому зазначалося, що згідно переписів 1846 та 1851 рр. на Буковині проживало 144982 русинів і 184718 румунів. Такі ж дані навів К.Чорніг у своїй фундаментальній праці "Етнографія Австрійської монархії" [8]. В чому ж причина розбіжностей, що виникли вже протягом першого десятиліття після перепису 1846 р.? Справа у тому, що К.Чорніг вважав відомості про розмовну мову недостатніми для обліку етнічного складу населення і застосовував так званий етнографічний метод обчислення. Суть його зводилася до того, що дані про розмовну мову доповнювалися історико-етнографічними матеріалами, співставлялися, а потім виводилися середні показники, які К.Чорніг і вважав науково обґрунтованими даними. По всій імперії К.Чорніг розсилав опитувальні листи, в яких мали фіксуватися етнографічні та історичні дані про населення. Такі запитальники надсилалися і до Буковини. Не важко здогадатися, хто міг дати відповідь на них. Звичайно, не прості селяни, переважна більшість з яких була просто неписьменною. На Буковині такі відповіді в першу чергу давали місцеві поміщики, а вони в більшості були румунами. Причому, як правило, поміщики давали етнографічну характеристику сільської громади в цілому. Співставивши ці відповіді з даними про розмовну мову населення, К.Чорніг зробив свої розрахунки, які вперше й були опубліковані у "Статистичних таблицях Австрійської імперії за 1849-1851 р.". Як бачимо, вони виявилися діаметрально протилежними тим, які оприлюднив Й.Гайн.

Етнографічний метод К.Чорніга викликав чималі суперечки серед учених-статистиків. Критики вказували на надмірну розбіжність даних, які добувалися за допомогою цього методу, його суб'єктивність. Тому

уже під час публікації матеріалів перепису 1857 р. показники щодо національного складу населення окремих коронних земель, наведені в "Статистичних таблицях австрійської монархії 1849-1851 років" та "Етнографії Австрійської імперії" переосмислюються самим К.Чорнігом. У "Статистичних таблицях Австрійської монархії 1857 року", опублікованих у 1861 р. і редагованих останнім, зазначалося, що на Буковині, згідно з даними 1846-1851 рр., а також матеріалів перепису 1857 р., проживало 188288 русинів і 175679 румунів [9]. У "Статистичному довіднику Австрійської монархії" за 1861 р., який вийшов за редакцією того ж таки К.Чорніга, наводилися ті ж самі дані [10].

Так само суперечливий характер мали повідомлення іншого відомого ученого-статистика Австрійської імперії, наступника К.Чорніга у дирекції адміністративної статистики А.Фікера. У праці "Народи Австро-Угорської монархії, їх області, кордони, мови, острови", опублікованій у 1869 р., він зазначав, що на Буковині проживає 223 тис. північних слов'ян. Малися на увазі росіяни, словаки, поляки, яких разом налічувалося близько 13 тис. і українці - близько 210 тис. Що ж до румунів, то їх, за даними А.Фікера, у той час налічувалося на Буковині 205 тис. [11]. Однак через шість років у своїй відомій книзі "Сто років 1775-1875" Фікер наводить уже напівофіційні дані Буковинської торгово-промислової палати, за якими на Буковині у 1869 р. нібито проживало 209100 румунів і 191200 українців [12].

Слід зауважити, що Буковинською торгово-промисловою палатою у 1862-1872 рр. було опубліковано два статистичних збірники, в яких наводилися дані про різні сторони економічного та культурного розвитку краю, у тому числі про етнічний склад населення. У першому з них зазначалося, що на Буковині проживало 202655 румунів і 170988 українців. В наступному подавалися цифри, використані А.Фікером [13]. Однак названі статистичні збірники не належали до офіційно підтверджених державними статистичними службами джерел. В частині, яка стосувалася етнічного складу населення, вони не можуть вважатися науково обґрунтованими, бо не опиралися на будь-які спеціальні обстеження жителів краю за національністю. Власне, і самі автори збірників зауважували, що не можуть претендувати на достатню повноту і точність опублікованих матеріалів. Слід також мати на увазі, що великий вплив на формування збірників торгово-промислової палати мало румунське боярство, а це також ставило під сумнів достовірність опублікованих даних.

Офіційна віденська загальноавстрійська статистика продовжувала публікувати цифри, в основі яких лежали розрахунки на основі перепису 1846 року. У довіднику "Австро-Угорська монархія. Територія і населення", опублікованому у Відні 1874 р. зазначалося, що на Буковині станом на 31 грудня 1869 р. 41% населення становили українці і 37% - румуни [14]. В довіднику Шмітт-Шіммера "Статистика Австро-Угорської імперії" за 1872 р. вказувалося, що на Буковині

204800 українців і 201800 румунів [15]. Ці ж дані збережено і у наступних виданнях цієї книги.

Цікаво, що газета "Вукowina", яку важко запідозрити у надмірній симпатії до українців, у серії статей, опублікованих у квітні 1862 р., наводила наступні дані: русини - 184749, румуни - 175079 [16]. Тобто, повторила цифри, які публікувалися у віденських статистичних довідниках. Відомий австрійський історик того часу проф. Бідерман у своїй книзі "Буковина за австрійського панування" одним з перших звернув увагу, що матеріали, опубліковані Буковинською торгово-промисловою палатою про етнічний склад населення Буковини, не відповідають даним перепису 1846 р. [17]. Про суперечливість і непереконливість даних етнічної статистики Буковини 60-70-х років XIX ст. писав і Р.Ф.Кайндль [18]. У 1915 р. відомий австрійський учений Леопольд Вабер опублікував велику статтю у центральному австрійському журналі "Статистичний щомісячник" "Порівняльний розвиток народів Австрії 1846-1910". Співставивши дані, щодо населення Буковини 1846, 1851, 1857 та 1880-1910 рр., автор зробив науково обґрунтований висновок, що дані про чисельність румунського населення, опубліковані К.Чорнігом у статистичних таблицях за 1851 р. та у "Етнографії Австрійської імперії" є невірними. Л.Вабер наголошував, що цифрові показники, наведені Й.Гайном, потрібно визнати як первісні достовірні матеріали етнічної статистики Буковини [19].

Важливо наголосити, що у зазначений період публікувалися лише загальні відомості про чисельність національних груп на Буковині, без визначення територіального розміщення. Усякі спроби показати національний склад населення окремих повітів наштовхувалися на чималі труднощі і ще більше заплутували справу. Наприклад, у "Придворному та державному довіднику австрійської імперії" за 1856 р. зазначено, що на Буковині проживало 136546 українців і 202097 румунів. При цьому вказувалося, що у Заставнівському судовому окрузі нараховується тільки 737 українців і 31431 румун [20]. Усякий, хто хоча б трохи обізнаний з етнічною картою Буковини, визнає безпідставність і фальшивість подібних даних.

Отже, можна констатувати, що у другій половині 40-70-х роках XIX ст. робилися спроби показати об'єктивну картину етнічного складу населення Буковини, але вони не увінчалися успіхом. Продовжували як і раніше публікуватися суперечливі матеріали. Не було вироблено науково-обґрунтованих критеріїв для обліку населення за національністю. Мали місце політичні спекуляції навколо названої проблеми. Газета "Вукowina" у 1862 р. писала: "Визначення розподілу населення за національністю в усі часи викликало труднощі, а в наш час особливо. Кожна національність прагне себе по-можливості посилити і збільшити, але сама найменше відхилення від своїх поглядів одразу визначає як спробу применшити її право. До того ж подаються ще

різні критерії для обчислення народонаселення за національністю. Одні пропонують материнську мову, інші - походження батька, інші - родинне прізвище... Зустрічаються навіть такі, які національність роблять залежною від місця проживання" [21]. Це зауваження чернівецької газети реально відображало існуючий стан реалій. Суперечки щодо критеріїв визначення національного складу населення точилися і у вищих ешелонах влади Цісарської статистичних установах, на міжнародних конгресах учасників статистиків. Не випадково під час переписів 1857 і 1869 років було вирішено національний склад населення не визначати. Крім технічних мали місце також і деякі політичні причини. Однак життя вимагало якомога швидше розв'язати існуючий вузол суперечностей в етнічній статистиці.

1878 р. Центральна статистична комісія Австро-Угорщини створила спеціальний комітет для розгляду питання про статистику національного складу населення імперії. Наголошувалося, що в місцевостях із змішаним етнічним складом жителів це особливо важливо для вирішення деяких політико-правових проблем. Наступного року цей комітет запропонував під час майбутнього перепису ввести окрему облікову рубрику "родинна мова". Мотивом було це тим, що мова є найважливішою ознакою національної приналежності. Але остаточно питання вирішувалося міністерством внутрішніх справ. Воно віддало перевагу назві "розмовна мова". Цей термін був досить поширеним у міжнародній статистичній практиці.

6 серпня 1880 р. опубліковано указ за підписом міністра внутрішніх справ Австрії, про проведення чергового загальноавстрійського перепису населення. Він базувався на законі про переписи від 29 березня 1869 р., але містив суттєві доповнення. Передбачалося обліковувати населення за наступними позиціями: прізвище та ім'я, стать, рік та місце народження, громадянство, віросповідання, соціальний стан, розмовна мова, професія, заняття, додаткові заробітки, писемність, фізичні вади, власність, місце проживання. Облік мав проводитися шляхом безпосереднього опитування людей і занесення даних до окремих для кожної громади карток [22]. Отже, перепис 1880 р. передбачав значно ширший обсяг даних ніж, у попередні роки.

Щодо розмовної мови давалося окреме роз'яснення. Під нею кожної особи розуміли ту мову, яка вживалася для спілкування в родині, з односельцями, на побутовому рівні. Зазначалося, що фіксуватися будуть тільки наступні мови: німецька, чеська, словацька, польська, руська, словенська, сербо-хорватська, італійська, румунська, угорська. Остання лише для Буковини. Для того, щоб констатувати у зареєстрованої особи розмовну мову, комітет статистики повинен був опитати членів сім'ї і у першу чергу чоловіка сім'ї. Будь-який вплив сторонніх осіб заборонявся.

Безперечно, розмовна мова є однією з найважливіших ознак національної приналежності. Але вона не вичерпує цього поняття. Характерним прикладом на Буковині були євреї, які майже всі розмовляли німецькою мовою. Визначення національності за розмовною мовою у даному випадку не спрацювало. Слід також зауважити, що хоча методика проведення перепису була дещо досконалішою, ніж у попередні рази, але і тут мали місце неодноразові перекручення і фальсифікації. Однак, незважаючи на всі недоліки, облік етнічної приналежності за розмовною мовою в умовах домінуючої неписьменності простих селян виявився найбільш придатним для визначення чисельності українського та румунського населення Буковини.

Результати перепису 1880 р. одразу розставили усе на свої місця. Було встановлено, що у краї проживає 239690 (42,16%) українців, 190005 (33,43%) румунів [23]. Це засвідчувало недостовірність даних, які оприлюднив у 1856-1857 рр. К.Чорніг. Його етнографічний метод визначення національностей не виправдав себе. Щоправда, деякі сучасні історики (зокрема Е.Турчинський) намагаються дані "Етнографії Австрійської імперії" К.Чорніга і матеріали перепису 1880 р. вважати достовірними, а великі відмінності між ними пояснюють еміграцією українців з Галичини [24]. Однак подібне твердження абсолютно неправомірне. Масова еміграція українців з Галичини привела б до помітного зростання греко-католиків, а цього австрійська статистика не зафіксувала, хоча облік за конфесіями вівся регулярно і досить точно. Крім того, якщо за Чорнігом у 1851 р. налічувалося 184718 румунів, то чому через двадцять дев'ять років їх стало лише на 5287 більше. Адже рівень народжуваності і в українських, і в румунських повітах був приблизно однаково високим. Отже, дані, наведені К.Чорнігом, а пізніше - Буковинською торгово-промисловою палатою, не витримують критики. Характерно, якщо брати процентне співвідношення між українцями і румунами, то найбільшими до результатів перепису 1880 р. є саме матеріали 1846 р. Тоді, як уже зазначалося, українців було на 10,72% більше, ніж румунів, а у 1880 р. цей показник становив 8,73%. Одним з перших на це звернув увагу, як уже зазначалося, Л.Вабер у 1915 р.

Згідно перепису 1880 р. на Буковині нараховувалося 335 громад і 186 обшарів двірських. Українці проживали у 276 громадах і 159 обшарах двірських, румуни - відповідно у 253 і 100. У краї нараховувалося 59 громад і 27 обшарів двірських, де не проживав жоден українець, 82 громади і 86 обшарів двірських, у яких не проживали румуни. У трьох північних повітах (Кіцманському, Чернівецькому, Вижницькому) українське населення повністю домінувало. Два повіти (Серетський і Сторожинецький) мали найбільш строкатий етнічний склад населення. Жодна з етнічних груп не мала тут домінуючого становища. Три південні повіти (Радивець-

кий, Сучавський, Кимполунгський) відзначалися румунськ
більшістю населення. Однак і у цих повітах знаходились насе
пункти, в яких проживали переважно українці, а в деяких - виклю
українці. Наприклад, у Сучавському пов. це Гатна (1885 україн
203 румуни), Калинівці Єнакі (432 українці і 2 румуни), Калинів
Купаренко (898 українців і 142 румуни), Мерицея (1284 україн
106 румунів) тощо. У Кимполунгському - Кирлибаба (432 україн
румун), Арджел (355 українців, 9 євреїв і жодного румуна), Бряза (1
українців і 81 румун), Чумурна (269 українців і 7 євреїв) [25] і т.д.

Наступні переписи 1890, 1900 і 1910 років також проводились
базі закону 1869 р. з доповненнями, які щодо визначення етнічн
складу населення повторювали указ 1880 р. Згідно цих перепис
українці у 1890 р. налічували 268367 (41,37%), румуни - 208
(32,42%). У 1900 р. проживало 297798 (41,16%) українців і 229
(31,65%) румунів [26]. Як бачимо, незважаючи на абсолютне зроста
чисельності українців на 58108 чоловік, у процентному відношенні
частка дещо скоротилася з 42,16% у 1880 р. до 41,16% у 1900 р.
само дещо скоротився процентний показник румунів з 33,43%
31,65%. Це пояснювалося у першу чергу еміграцією з краю україн
та румунів, а також значно вищими темпами імміграції на Буков
поляків, євреїв, німців.

Офіційне визнання чисельної переваги українців у кра
владштовувало румунських політиків, бо це підривало основи
тверджен про румунів як єдиний автохтонний народ Буковини. Щ
якось пояснити офіційну статистику, заперечити яку було в
неможливо, висувається теорія рутенізації (тобто україніза
румунського населення Буковини. Власне, ця ідея була не нова
родоначальником можна вважати Олександра Гурмузакі (як
підтримував Арон Пумнул) і редаговану ним газету "Visoivina". В од
із статей, вміщеній у цій газеті 1849 р. він заявляв, що значна част
населення між Дністром і Прутом розмовляє румунською
українською мовами і помилково записується до українців [27].
Зворотної можливості, щоб українці записувалися румунами
О.Гурмузакі не допускав. Через декілька десятиліть активн
прихильником цієї ідеї став Буковинський митрополит Сильв
Морар-Андрієвич. В "Апології" 1885 р. він проводив думку про те
на Буковині живе один автохтонний православний волоський на
який розмовляє двома мовами. Основною ознакою цього народу бу
на його думку православ'я. Русинів Буковини митрополит Сильв
вважав зрученими волохами [28]. Пікантність ситуації полягал
тому, що дід Мораря-Андрієвича Андрій Мельник був українцем, а
перебрався на Буковину з Галичини. А вже батько митропол
Сильвестра вважав себе виключно румуном (українське сл
"мельник" румунською мовою - "морар").

з кінця XIX ст. з'являється ціла низка науковоподібних статей та
книг, в яких думки О.Гурмузакі, А.Пумнула та Мораря-Андрієвича
набули дальшого розвитку. В одній з них під назвою "Славізація
Буковини у XIX ст. як відправний пункт майбутньої великопольської
політики", виданій у 1900 р., зазначалося: "Русини бачать в румунах
менш здатний до опору елемент, асимілювати який надзвичайно легко,
з іншого боку буковинські румуни часто не можуть зрозуміти, що будь-
яке послаблення бойового духу тільки підносить противника, дає
привід не до примирення, а тільки до повного придушення їх" [29].

Довершеного вигляду концепція "рутенізації" ("українізації")
Буковини набула в роботах І.Ністора, зокрема його книзі "Національна
боротьба на Буковині" [30]. Уся національна боротьба у румунського
історика фактично й зводилася до в'яснення динаміки чисельності
українців та румунів. Тенденційно і односторонньо підібравши матеріали,
автор намагався довести виключно румунський характер краю у кінці
XVIII - середині XIX ст. Про статистичні матеріали, викладені у працях
Й.Гайна, "Статистичному довіднику Австрійської монархії за 1861 р."
або довіднику "Австро-Угорська монархія. Територія і населення" за
1874 р., які не підтверджували його концепцію, Ністор просто "забув"
згадати. Так само нічого не повідомляється про роботу Л.Вабера. А
про Бідермана, який, як уже зазначалося, одним з перших вказав на
суперечливість австрійської статистики щодо етнічного складу
населення Буковини, Ністор просто написав, що той нібито
переплутав дані [31]. Насправді Бідерман опирався на матеріали,
опубліковані Й.Гайном. Пояснюючи результати перепису 1880 р. та
наступних років, І.Ністор не був оригінальним і фактично повторив
твердження своїх попередників з румунського табору, безапеляційно
відстоюючи думку про українізацію румунського населення на
Буковині. На жаль, фальшивість і надуманість тверджень Ністора не
була своєчасно викрита і ця книга для деяких румунських та й не
тільки румунських істориків служить ледве не головним джерелом з
проблем обліку етнічного складу населення Буковини.

Цікаво, що ненауковість тверджень про рутенізацію добре
розуміли і деякі румунські політики. Зокрема А.Ончул у газеті
"Privitorul" за 1902 р. писав: "...знана живучість волоського елемента.
Бо в Румунії, незважаючи на великий вплив чужинців, волоський
елемент не тільки зберіг в цілості свою національність, але й
асимілював без усяких останків значне число греків, болгар і вірмен.
Так само в Семигороді і в Угорщині волохи, незважаючи на страшний
вплив з боку мадьярів, зберегли свою національність. За таких обставин
є уже з самого початку неймовірним, щоб тільки буковинські волохи
були такі слабкі і протягом кількох десятиків літ загубили свою
національність" [32].

Роздуваючи істерію навколо так званої "рутенізації" (українізації)
Буковини, румунські політики вимагали обмежити можливості

еміграції з Галичини та інших земель на Буковину, пропагували га "Буковина для буковинців", закликали не допускати розв української освіти, створення українських культурних товариств, визнавали українську мову, як одну з трьох офіційних крайових. Так науково-статистичне питання переросло у політичне, став важливим фактором суспільного життя на Буковині.

Напередодні перепису 1910 р. розпочалася небачена кампанія у пресі, на різних зборах і вічах, де румуни закликали населення проявити за їх визначенням "свідомість" і записати розмовною мовою румунську. До речі, це також мало значення при формуванні національних курій для виборів до Буковинського сейму за новим виборчим законом, який саме у той час вводився в дію. У хід було пущено залякування простих людей, тиск на владні структури, деяких випадках засоби фізичного впливу щодо осіб, які здійснювали перепис. Староста Сторожинецького повіту повідомляв крайове управління, що був змушений приставити жандармів до комісії статистичного управління, щоб захистити його від неправомірних румунських агітаторів [33]. Незважаючи на всі старання властей забезпечити нормальний хід перепису у багатьох селах із змішаним населенням так і не вдалося. Під тиском румунів результати перепису було сфальшовано. Про це збереглося чимало документів. Наприклад, жителі громади Кам'янка Серетського пов. писали: "...конскриптом проведено по несправедливості, бо людей скликували до громадського уряду, де начальник громади Николай Кинош, громадський радник Василь Шулько та інші силували людей, записувалися волохами й відстрашували їх "голеними попами" (греко-католицької віри - О.Д.). З тої причини записалося під насильством громадського начальника і згаданого радника багато людей, які русинами, волохами. Так записано зверх половини села волохами" [34]. У скарзі селян громади Гліт розкривається механізм фальсифікації. Вони повідомляли: "Конскрипційний комісар лишав самого писаря як помічника, а сей, списуючи людей, жадав від них волоської мови. Кожному, котрий мав картку, виставлену греко-орієнтальним священиком, записував у рубриці "розмовна мова" волоску мову. Списуватель конскрипційний, маючи перед собою картку уряду греко-орієнтального, не питав по більшій частині о розговірну мову, кажучи що кожний з такою картою належить до волоского попа" [35].

Внаслідок перепису 1910 р. на Буковині був зафіксований 30,5% українець, що становило 38,38% усього населення. Румунів налічувалося 273254 (34,38%). У порівнянні з 1880 р. українське населення Буковини зросло на 65411. Однак питома вага українців серед усього населення скоротилася із 42,16% до 38,38%, тобто на 3,78%, а питома вага румунів зросла у порівнянні з 1880 р. на 0,9% у порівнянні з 1900 р. - на 2,73%, що є надзвичайно високим показником. В.Ботушанський, аналізуючи етнічну статистику північної

Буковини цього часу, зауважував: "На початку ХХ ст. помітні надзвичайно високі темпи зростання числа румунів: за 1901-1910 рр. на 25% (у 1891-1900 рр. на 6%), тобто у 4,2 рази порівняно з попередніми десятиліттями, у той час, як темпи зростання числа українців знизилися за відповідний період з 10% до 5% тобто у два рази. Якихось глобальних несприятливих факторів для українців (масова смертність від епідемій, голоду та ін.) і позитивних для румунів (демографічний вибух народжуваності, різке зниження смертності, прибуття румунів з інших країв та ін.) у цей час не спостерігалося" [36]. Отже само собою стає зрозуміло, що такі надзвичайні демографічні зміни могли трапитися тільки внаслідок неправильного обліку населення.

За матеріалами перепису 1910 р. десятки сіл, які мали чималу українську людність, перетворилися у виключно румунські. В багатьох змішаних селах кількість українців зменшилася у багато разів. Наприклад, у Великім Кучурові і Милишівцях українців стало менше на 2 тис., Мерицеї - на 1 тис., Молодії - на 500, Чагрі, Бросківцях і Панці - більш, ніж на 300 і т.д. [37]. І.Піддубний нараховував таких сіл понад 32 із більш, ніж десятьма тисячами "украдених душ", тобто українців, яких записали румунами [38].

Українські політики, беручи до уваги масовість цих фальшувань, вимагали навіть скасувати результати перепису 1910 р. Власті на це не погодилися, хоча навіть крайовий президент визнав, що мали місце деякі порушення під час обліку населення за розмовною мовою [39].

Отже, перепис 1910 р. виявився найбільш сфальсифікованим. Але навіть за таким переписом українців було зафіксовано більше, ніж румунів. Перед Першою світовою війною загально визнаним залишався факт, що українське населення - найчисельніше на Буковині.

Буковина ХІХ - початку ХХ ст. була яскравим прикладом поліетнічного регіону, де тісно перепліталися демографічні і національні проблеми. З другої половини ХІХ ст. посилюється увага до етнічної статистики. Це мало в цілому позитивне значення. Тепер уже було неможливо довільно маніпулювати даними про етнічний склад населення краю. Румунські політики втратили важливу підвалину концепції "виключного автохтонства" румунів на Буковині. Австрійські власті з 80-х років ХІХ ст. були змушені уважніше ставитись до потреб українців як найчисельнішої етнічної групи Буковини.

Джерела та література:

1. Смалъ-Стоцький С. Буковинська Русь. - Чернівці, 1897. - С. 21.
2. Дністрянський С. Національна статистика // Студії з поля суспільних наук і статистики. - Львів, 1909. - Т. 1. - С. 17 - 64.
3. Rohrer J. Politisch-arithmetischer Versuch über die Bukowina // Vaterländische Blätter. - 1812. - 31 Oktober; Mieg F. Topographische Beschreibung und militärische Anmerkungen über den Bukowiner Distrikt. - Czernowitz, 1897. - S. 11.

4. Budinzki J. Die Bukowina zu Anfang des Jahres 1783.- Czernowitz, 1894. - 83 S.
5. Prokopowitsch E. Die rumänische Nationalbewegung in der Bukowina und der Dako-Romanismus.- Graz-Köln, 1965.- S. 100-110.
6. Czoernig K. Ethnographie der Österreichischen Monarchie. - Wien, 1857. - Bd. 1. - S. 6.
7. Hain J. Handbuch der Statistik des österreichischen Kaiserstaats.- Wien, 1852. - Bd.1.- S.207, 211, 240.
8. Tafeln zur Statistik der österreichischen Monarchie für die Jahre 1849 - 1851.- Wien, 1856.- Tafel 2.- S.3.; Czoernig K.Ethnographie der Österreichischen Monarchie.- Bd.1.- S. 77, 79.
9. Tafeln zur Statistik der österreichischen Monarchie für die Jahre 1855 - 1857.- Wien, 1861.-Bd.3.- Tafel 2.- S.53.
10. Statistisches Handbüchlein für die Österreichische Monarchie. Verfasst vom K.Czoernig.- Wien, 1861.- S. 44 - 47.
11. Ficker A. Die Völkerstämme der Österreichisch-Ungarischen Monarchie, ihre Gebiete, Gränzen und Inseln // Mitteilungen aus dem Gebiete der Statistik, 15 Jahrgang.- Heft.1V.- 1869.- S.90.
12. Ficker A. Hundert Jahre (1775 - 1875).- Wien, 1875.- S. 6.
13. Hauptbericht der Handels- und Gewerbekammer in Czernowitz nebst einer topographisch - historischen Darstellung.- Czernowitz, 1862.- S.104. Hauptbericht und Statistik über das Herzogtum Bukowina für die Periode vom Jahre 1862 - 1871.- Lemberg, 1872.- S.65.
14. Österreichisch-Ungarisch Monarchie (Flächeninhalt und Bevölkerung).- Wien, 1874.- S.3.
15. Schmitt-Schimmer A. Statistik des österreichisch-ungarischen Kaiserstaates.- Wien, 1872.
16. Die Bevölkerung der Bukowina// Bukowina.- 1862.- 3 April.
17. Bidermann H. Die Bukowina unter österreichischer Verwaltung (1775 - 1875).- Wien, 1875.- S.63 - 64.
18. Kaindl R., Manastyrski A. Die Ruthenen in der Bukowina.- Czernowitz, 1888. Zweiter Abschnitt.- S.35-36.
19. Waber L. Die zahlenmäßige Entwicklung der Völker Österreichs 1846-1910. Statistische Monatschrift.- N.F.XX.- Brünn, 1915.- S.620.
20. Hof- und Staats- Handbuch des Kaiserthumes Österreich für das Jahr 1856.- Wien, 1856.- S.8.
21. Die Bevölkerung der Bukowina// Bukowina.- 1862.- 3 April.
22. Reichsgesetzblatt im Reichsrate vertretenen Königreiche und Ländern.- 1880.- N 103.- S.367-380.
23. Special Orts-Repertorium der Bukowina.- Wien, 1885.- S.26.
24. Turczynski E. Geschichte der Bukowina in der Neuzeit.- Wiesbaden, 1993.- S.157.
25. Special Orts-Repertorium der Bukowina.- Wien, 1885.- S.4 -23;
26. Gemeindeflexikon der Bukowina.- Wien, 1907.- S.100; Special Orts-Repertorium der Bukowina. - Wien, 1894.- S.42;
27. Hurmuzaki A.-Nationaler Ultramontanismus// Bucovina.- 1849.- N 35.
28. Foia ordinaciunilor consistoriului arhiepiscopescu in afacerile Archidiececesu orfodoxe-orientale a Bucovinei.- 1885.- N 15.
29. Die Slavisirung der Bukowina im XIX. Jahrhundert als Ausgangspunkt grösspolnischer Zukunftspolitik.- Wien, 1900.- S.33.
30. Nistor I. Der Nationale Kampf in der Bukowina.- Bucuresti, 1918.- 227 S.
31. Там само.- С.198.
32. Onciul A. Condițiunile existenței Românilor // Privitorul.- 1902.- N 4.
33. Brix E. Die Umgangssprachen in Altösterreich zwischen Agitation und Assimilation.- Wien, 1982.- S.395.
34. Державний архів Чернівецької області.- Крайове управління. Ф.3.- Оп.2.- Спр.27833.- Арк. 95.
35. Там само.- Спр. 27831.- Арк.41.
36. Ботушанський В.М. Національний склад населення Північної Буковини (друга половина XIX - поч. XX ст.)// Питання нової та новітньої історії країн Європи і Північної Америки.- Чернівці, 1993.- Ч.1.- С.49.
37. Попович О. Перепись а Русини на Буковині// Буковинський православний календар на рік 1914.- Чернівці, 1913.- С.85.
38. Піддубний Г. Буковина. Її минуле й сучасне.- Держвидав України, 1928.- С.57-58.
39. Brix E. Die Umgangssprachen....- S.398 - 399.

О.М.Павлюк

ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ МАГІСТРАТ ТА ЙОГО ЗАХОДИ ПО БЛАГОУСТРОЮ МІСТА В XIX СТ.

50-60-ті роки XIX ст. стали на Буковині часом важливих адміністративних реорганізацій, які заклали основи крайового управління та міського самоврядування і справили чималий вплив на соціально-економічні та національно-культурні процеси в краї.

Після приєднання Буковини до Австрії місцеве самоврядування в Чернівцях було представлено радою на чолі з міським головою. Перші вибори в Чернівецьку міську управу відбулися в 1786 р. у відповідності з інструкцією імператорської Ради від 25 серпня 1785 р. [9, с. 2-5]. Імператорським декретом від 2 вересня 1832 р. Чернівецька міська управа була реорганізована в магістрат, місту Чернівці було надано право самоврядування [9, с. 1].

По адміністративній лінії магістрат підпорядковувався окружному, потім крайовому управлінню Буковини. На чолі магістрату стояв бургомістр, який одночасно був і головою міської ради. Чернівецький міський магістр поширював свою діяльність на територію міста Чернівців та передмість Роші, Монастирської, Горечі, Клокучки, Калічанки. Функції міського магістрату розподілялись між департаментами: економічним, торгівлі та промисловості, поліції та будівництва [1, ф. 3, оп. 1, спр. 6709].

З 1900 р. департаменти в свою чергу складалися з відділів. У компетенцію магістрату входило: управління міським майном, будівництво споруд та благоустрій міста, забезпечення громадського порядку, надання дозволу на ведення торгівлі й заняття ремеслом,

нагляд за санітарним станом міста, охорона здоров'я, контроль за діяльністю кас, проведення заходів з пожежної безпеки.

Бургомістра обирали строком на чотири роки, віце-бургомістра та міських радних - на два. Спочатку обиралась рада, яка проводила вибори бургомістра, віце-бургомістра та радних. Під час виборів місто ділилось на три виборчі округи: від першого округу (міста) обирали 45 членів ради, від другого (передмість) - 5 членів, від третього (передмість) - 2 члени. Члени Ради обирались на 4 роки. Кожних роки половина членів замінювалась з числа нових представників відповідних курій. При механічному вибутті проводились додаткові вибори. Бургомістр слідував та спрямовував діяльність магістрату, представляв раду в усіх відносинах. Чернівецький магістрат очолювали з 1850 р. такі бургомістри: Адальберт Суханек (1848-1854), Йозеф Ортинський (1854-1859), Йозеф Лепши (1859-1861), Юліус Губер (1861-1864), Якоб Петрович (1864-1866), Антон Кохановський (1866-1874), Отто Амброз (1874-1880), Вільгельм Клімеш (1881-1887), Антон Кохановський (1887-1905), Едуард Райс (1905-1907), Фелікс Фірт (1907-1913), Сало Вайсельбергер (1913-1914), у роки Першої світової війни Ніканор Маковей, Стефан Мікулі, Роберт Вітек, Георг Шандру та інші [1, ф. 5, спр. 885]. Однією з визначних фігур Буковини в той час, безумовно, А.Кохановський який тривалий час очолював магістрату Чернівців. У 1889 р. за видатні заслуги йому присвоїли звання "почесного громадянина" міста, а у 1905 р. - почесного бургомістра.

Чернівецький магістрат в XIX ст. здійснив ряд заходів з благоустрою міста. Зважаючи на те, що важливим атрибутом кожного європейського міста повинен бути парк, Чернівецький магістрат у 1850 р. прийняв рішення про вилучення із природного лісового масиву, що прилягав до міста, частини лісу, якому і судилося стати першим Народним садом [1, ф. 3, оп. 1, спр. 21044]. Було прокладено головні і кілька поперечних алеї, встановлено лавочки, газові ліхтарі. Велику роль в організації парку відіграв крайовий інженер А.Марін. Найбільшу цінність парку становив лісовий масив із сотнями насаджених рідкісних порід дерев. Поряд із звичайним буком і дубом тут росли клен американський, баткат амурський, туя східна, сосна чорна, тюльпанове дерево та ін. Найціннішим був плакучий бук - єдиний екземпляр на Буковині. На території парку було висаджено 55 тис. дерев та кущів. Одночасно А.Марін збудував у парку купальню в стилі класицизму. Її фронтон прикрашав барельєф "Діана в купальні", роботи скульптора Легеряутца. Джерелом води для купальні був струмок, який протікав через сад [8, с. 71].

Па південно-західному розі Народного саду за проєктом А. Мікулі та А.Борковського та М.Савиця був зведений "Стрілецький дім". Згодом навпроти купальні з'явився "Швейцарський будиночок" - літній ресторанчик, який зберігся донині. Біля входу в парк в 1877

встановлено пам'ятник почесному громадянину міста, першому ректору Чернівецького університету К.Томащуку, роботи віденського скульптора Бранека. В центрі парку розміщувався дитячий майданчик, на якому взимку влаштовувалась ковзанка. Були прокладені алеї для велосипедистів.

У 1901-1908 рр. проводилась реконструкція Народного саду. Його утримання вимагало великих коштів - потрібно було захистити сад від фіакрів і підвод, висадити живопліт, прорідити дерева, газові ліхтарі замінити на електричні.

Але Народний сад був не єдиним парком, який прикрашав місто. Поряд з ним у 1877 р. було закладено ботанічний сад з рідкісними деревами.

Щодо мощення вулиць, то першою була спланована і вимощена площа "Ринок". Тут проклали і тротуари. При роботі особливо відзначився інженер Марін. Основна робота по мощенню вулиць та прокладці тротуарів велась в 90-х рр. XIX - на початку XX ст. і завершилась у тридцятих роках. До цього часу всі вулиці мали тверде покриття. Як бачимо, цей процес йшов повільно. У 1895 р. газета "Буковина" писала про місто таке: "Славне місто Чернівці, виглядає тепер так, як галицький Куликів. Люди ходять по кістки в болоті, бо тут нема такого хвального звичаю, як по інших європейських містах, щоб магістрат казав сторожам чистити хідники, а своїм робітникам згортати болото з гостинця..." [5. - 1895. - 12 лист.].

Перші згадки про освітлення Чернівців знаходяться в міських рахунках за 1785-1784 рр. [1, ф. 5, спр. 882]. Тодішні документи свідчать, що освітлення було дуже дорогим. Спочатку газові ліхтарі встановлювалися на дерев'яних, а пізніше на залізних стовпах. У 1863 р. фірма "Йозеф Вінофер" звернулася до Чернівецького магістрату з пропозицією про передачу їй в концесію на 50-75 років будівництва і експлуатації електростанції. В 1875 р. був оголошений конкурс на кращий проєкт освітлення міста, але у магістрату не було коштів, і тому це питання було відкладено [1, ф. 5, оп. 1, спр. 1014].

Тільки в 1893 р. інженер Г.Раф зробив детальну доповідь з питань електроосвітлення вулиць та інших об'єктів. Він вважав, що електростанція повинна мати свій власний бюджет, а з боку магістрату повинно здійснюватись керівництво по комерційній лінії. Комунальна рада міста уклала угоду з фірмою "Шукерт і К" в Нюрнберзі. За цією угодою фірма зобов'язалася побудувати в місті електростанцію, мережу та освітлення вулиць і площ, а також трамвайну лінію. Термін концесії був розрахований на 25 років. Вже в 1896 р. електростанція була здана в експлуатацію. Значна заслуга в цьому була її головного інженера Г.Оймана, який став першим її директором. Спочатку були різного роду несправності, часто гасло світло, але з часом стан освітлення поліпшувався. Освітлення міста обходилося дуже дорого і на цій основі виникали конфлікти між акціонерними товариством і магістратом, в результаті чого тарифи були знижені.

Вулиці освітлювались поступово. Спершу це були Головна вулиця і площа Ринок, потім інші вулиці. Так, у 1904 р. встановили лампи у верхній частині вул. Панської (нині О.Кобилянської), по вул. Новий Світ (Шевченка), Семигородський (від початку нинішньої вул. Червоноармійської) і на початку вул. Руської (6, с. 12]. У 1905 р. дугні лампи були встановлені Лінійній (Франка), Гімназійна (Емінесентів) пл. Єлизавети (Театральній), Університетській, вул. Банківська (Штерна) [7, с. 1]. До початку Першої світової війни центр міста був основному освітлений приборами.

Місто постійно зростало, але відсутність систем водопроводу та каналізації стримувала забудову його багатопверховими будинками. В зв'язку з справжнім лихом для міста ставали дощі. Особливо велику шкоди, матеріальних збитків і навіть жертв завдавали місту підтоплення та зливи. Тільки в 1894-1898 рр. в місті спорудили водопровідну та каналізаційну системи, які відповідали тодішнім вимогам і покращили санітарний стан міста [1, ф. 3, оп. 1, спр. 2548].

Чимало було зроблено для налагодження міського транспорту. Перші фіакри з'явилися в місті приблизно в 1860 р. [4, с. 15]. З того часу цей транспорт активно функціонував до кінця тридцятих років XIX ст. Цей транспорт мав добре розгалужену систему станцій. Такі станції були тільки в центральному районі Чернівців вони були на площі "Ринок" на площі Єлизавети, біля театру та зліва від входу в Палац Юстиції (нині будинок обласної держадміністрації). Крім того, великі станції були біля Євангелістської церкви, по вулиці Руській навпроти будинку № 13, по вулиці Семигородській навпроти будинку № 27. Була також станція і біля залізничного вокзалу, але фіакри мали право зупинятися тут тільки з приходом поїзда [3. - 1906. - № 238]. Рух фіакрів змусив владу вирівнювати вулиці, засипати ями, налагоджувати системи стічних каналів, покривати вулиці гравієм. Ця робота зайняла кілька десятиріч.

Наступним етапом у розвитку міського транспорту, а разом з ним і комунікацій, був пуск трамваю влітку 1897 р. 27 травня пішов пробний трамвай, а вже 18 липня почався регулярний рух.

Крім трамваю і фіакрів у 1905 р. була невдала спроба відкрити дві лінії омнібусів - кінної багатомісної карети. Один з них мав з'єднати парк Домінік з Народним садом (парк Т.Г.Шевченка), інший - пл. Ринок з кладовищем на Горечі. Крім того, були відкриті маршрути вихідного дня на Цецино і інші зони відпочинку жителів міста. Проте омнібуси не прижилися.

Початок століття співпав з появою нових видів транспорту - автомобіля, мотоцикла, велосипеда, які вимагали не тільки нових якісного покриття, але й певної організації руху. Відомості про існування простих правил руху міськими вулицями уривчасті і неповні. Нами не виявлено рішення міських властей з цього приводу до 1900 р., але вони були. Про це свідчать подорожні записки В.Крестовського

який у 1890 р. відвідав Чернівці разом з групою російських офіцерів. Ось що він писав: "Миновав рошу городского кладбища, содержимого в отменном порядке, точно бы прекрасный общественный сад, мы сворачиваем по шоссе направо и, спустя несколько минут, въезжаем в город, строго и неуклонно держась правой стороны улицы. Это ... австрийская особенность какраз противоположная русской привычке держаться по ходу и при езде всегда руки правой; здесь же за такую привычку с ездовых штраф берут, а кучеров отправляют "до козы", т.е. в полицейскую кутузку... где дело не обходится без штрафов в несколько крейцеров, поступающих в доход городской кассы" [6, с. 109]. Більш детальні правила були прийняті в травні 1906 р.

Із спорудженням водопровідної та каналізаційної системи, трамвайної лінії та мережі освітлення, озелененням центральної частини міста Чернівці набули вигляду цивілізованого культурного центру Буковини.

Джерела та література:

1. Державний архів Чернівецької області.
2. Буковина.
3. Czernowitzer Zeitung.
4. Kaendl P.F. Geschichte von Czernowitz von den ältesten Zeiten bis zur Gegenwart. - Czernowitz, 1908.
5. Переводи законів, патентів і розпоряджень из Вестника законов государственных для Герцогства Буковина, 1860. - Львов, 1860.
6. Крестовский В. Русский город под австрийским господством. Русский Вестник. - 1890. - № 1. - С. 109-110.
7. Жуковский А. История Буковины: В 2 ч. - Чернівці, 1994. - Ч. 2.
8. Масан О., Чеховський І., Білек В., Криворучко О. Вітання з Чернівців. - Чернівці, 1994.

Г.М.Скорейко

ПРОМИСЛОВЕ НАСЕЛЕННЯ БУКОВИНИ другої половини XIX ст.

У середині XIX ст. більшість країн Європи переживала період промислового перевороту, а Великобританія вступила в завершальний його етап. Фабричне виробництво охопило майже всі галузі промисловості, істотні зміни відбувалися в легкій та гірничій галузях, закладалися основи для індустріалізації.

Однак в період, коли в Європі розвивалося індустріальне суспільство, на Буковині, що входила до складу Австро-Угорщини, панувало феодальне господарство. Коли розпочався перехід від

мануфактур до фабрик, тут вкрай слабо було розвинене мануфактурне виробництво. Більше того, промисловий переворот в німецьких та чеських провінціях Австрії негативно вплинув на молодобуковинську промисловість, бо ремесло і мануфактура краю витримували конкуренції із фабрично-заводською промисловістю західних провінцій [3, с. 243].

У другій половині XIX ст. Буковина, як і всі західноукраїнські землі, переживала процес становлення ринкових відносин. Однак цей процес був досить затяжний, зважаючи на вкрай відсталий стан промисловості краю. Навіть в кінці XIX - на початку XX ст., коли вся Європа, та й західні провінції Австро-Угорщини вже переживали процес індустріалізації, Буковина залишалася аграрним краєм, промисловості її основне місце займали галузі сировинні та первинної обробки сировини, продукція вивозилася в західні провінції для переробки і поверталася назад у вигляді готових фабрично-заводських товарів. Газета "Буковина" з цього приводу писала: "Земелька наша багата на все, що нам потрібно, та що з того, коли ми, добуваючи з землі сирі плоди, мусимо їх продавати дешево, а зате купувати дорого вироби фабрик заграничних" [1. - 1896. - 24 лютого].

Найбільш чітко і об'єктивно становище економіки і, зокрема, промислового розвитку, зміни в господарському житті Буковини другої половини XIX - початку XX характеризує статистика зайнятості населення Буковини. Адже однією із ознак соціально-економічного розвитку є зміни в соціальній структурі населення, визначене місце і значення кожної професії і заняття населення.

Вперше спроба виявити зайнятість була здійснена під час перепису 1857 р., що, без сумніву, зумовлювалося змінами суспільстві після революції 1848-1849 рр., необхідністю глибокого всебічного вивчення соціального розвитку народів Австрії. Це була перша спроба обліку населення за ознакою "Nahrungsmittel", тобто яким заняттям кожна людина в Австрії здобуває собі засоби до існування [19, с. IX].

Але ця спроба була досить недосконалою. По-перше, враховувалися особи до 14 років і жінки, які становили досить значну частку працюючого населення. По-друге, зайнятість в ремісничій промисловій сфері визначалася в двох графах - самостійні робітники та підприємці, яких налічувалося 4815 осіб, і підсобні, незначною - 4710 осіб [19, с. 34-35]. Однак, в окремі групи відносилися всі поденники і службовці, які теж частково працювали в промисловості, тому визначити точну чисельність всіх зайнятих ремеслі і промисловості складно, що дещо знижує достовірність чисельності промислового населення.

За переписом 1857 р. в промисловому виробництві краю було зайнято 7,3 % усього працюючого населення і 5,2 % усього населення

краю. По Австрії в середньому частка промислового населення була значно вищою - 13,1 % від усього працюючого і 5,2 % від усього населення [19, с. 3]. Процентне співвідношення між самостійними і підсобними працюючими в промисловості теж було іншим: в Австрії відповідно 36,1 % і 63,9 %, що свідчить про перевагу великого і середнього промислового виробництва, а на Буковині - 50,6 % і 49,4 %, що вказує на переважання дрібних ремісничих майстерень.

Промисловість краю того часу дійсно була представлена незначною кількістю підприємств фабрично-заводського типу. Так, в 1851 р. в краї працювало одне залізоплавильне підприємство в с. Лопушній Вижницького повіту, де була зайнята 21 особа, і одне машинобудівне підприємство, такого ж типу [4, с. 131]. Провідною галуззю буковинської промисловості залишалася лісова, в цей час працювала 51 лісопильня. Традиційними були гуральництво, пивоваріння, гутництво і т.п.

Таким чином, досить чіткої картини зайнятості перепис 1857 р. не давав. Єдине, можна сказати з певністю, що переважна більшість населення краю була зайнята в сільському господарстві як землевласники, чи як сільськогосподарські робітники, до яких відносили безземельних селян. Це населення переважало у всіх повітах. Зважаючи на малочисельність зайнятих у промисловості, можна стверджувати, що ця галузь економіки в краї була малорозвинутою. Найменш чисельною група зайнятих у промисловості і ремеслі була в Путильському пов. - 13 ремісників і 5 підсобних робітників (0,1 % від всього населення повіту), в Чернівецькому пов. - відповідно 76 і 28 осіб (0,4 %). Найбільш чисельною була ця група в Чернівцях - 827 і 1280 осіб (9,8 %), у Вижницькому пов. - 444 і 120 осіб (2,6 %), Сучавському пов. - 326 і 525 осіб (2,3 %), Сторожинецькому пов. - 357 і 124 особи (1,3 %) і т.д. [19, с. 34-35].

Закон про перепис населення від 29 березня 1869 р. підтвердив важливість статистики зайнятості населення, було визначено основні галузі промислового виробництва, вперше визначалася соціальна структура. Тому перепис 1869 р. давав більш детальні відомості про зайнятість населення Буковини в промисловості і ремеслі. За дванадцять років, які минули з часу проведення попереднього перепису, спостерігалася значне поживлення промислового виробництва. Не дивно, що чисельність зайнятих у промисловості значно зросла і становила 18021 особу, або 3,5 % усього населення, 5,5 % працюючого населення. З них найбільше було зайнято в лісовій, металообробній та каменеобробній галузях - 5088 осіб (28,2 % всього промислового населення). В 60-ті роки на Південній Буковині зростає потужність залізоплавильних заводів, де діяло 2 доменні печі і виплавлялося 10049 ц чавуну і 852 ц міді [17, с. 74]. Працювали вони частково на привозній сировині, а частково - на місцевій. У гірничій галузі в 1869 р. було зайнято 259 працівників, з них 44 дітей,

що складало 20 % в той час, як у розвиненій Нижній Австрії дитяча праця складала в середньому 6,4 %, в Богемії - 2,2 % [17, с. 74]. Використовувалася дитяча праця і на плавильних заводах: в 1869 р. тут працювало 10 дітей, що складало 3,5 %.

В шкіряній та паперовій галузях працювало 3369 осіб (18,7 %) [11 с. 60-61].

В харчовій та хімічній галузях числилося 2698 осіб (14,9 %). Зокрема, харчова галузь була представлена традиційними в краї пивоварінням, гуральництвом, борошномельництвом. Тут діяло 2 пивоварень (2 з них були досить потужними) і 49 гуралень [17, с. 76]. Щодо пивоваріння, то тут слід відзначити тенденцію до скорочення кількості підприємств при зростанні їх виробничої потужності, (у 1850 р. на території Буковинської торгово-промислової палати діяло 2 броварень [4, с. 133]). Швидко розвивалася і борошномельна галузь, яка була представлена в краї численними дрібними примітивними млинами. Якщо в 1861 р. діяв 581 водяний млин і не було жодного парового, то вже у 1869 р. 9 мали парові двигуни, а 700 були водяними малопотужними [10, с. 81].

Порівняно висока частка промислового населення цього часу була зайнята в текстильній промисловості 2400 осіб (13,3 %). В зв'язі із швидким ростом міст, містечок зростає і чисельність зайнятих у будівництві - 1502 особи (8,3 %) [11, с. 60-61]. Пропорційне співвідношення самостійних працівників і робітників, наведено в таблиці 1, вказує на переважання кустарних і дрібних підприємств, особливо в шкіряній, металообробній та каменеобробній галузях.

Достовірність даних щодо зайнятих в промисловості дещо зменшується із-за того, що поденники все ще фіксувалися окремою графою без вказаного місця роботи, а вони працювали і в промисловому виробництві, зокрема в лісопильній та деревообробній галузі.

У 70-80 рр. XIX ст. у зв'язку з розвитком промисловості уряд більше потребував точної інформації щодо стану економіки в різних кряях і в загальному по державі. В той час таку інформацію можна було отримати від торгово-промислових палат, різних статистичних бюро. Але вона не завжди була точною. Тому і постала необхідність зібрати всі потрібні дані під час переписних кампаній. Звичайно, ці дані вони не були бездоганно точними. По-перше, досить складно було відповісти простим селянам на питання, сформульовані в переписних бланках, визначити своє точне місце в класифікації професій. По-друге, деякі верстви населення взагалі не мали визначення в господарстві свого господаря. По-третє, окремим пунктом закону до переписи було довірено главі сім'ї записувати всіх, хто проживав у його домі, за своїм розумінням, що теж приводило до неточності.

Новий принцип обліку зайнятості населення було закладено в той час перепису 1890 р. Для більш точного відтворення карти

соціально-економічного розвитку було значно деталізовано всі пункти попереднього перепису, введено додаткові, які повинні були не тільки засвідчити існування тієї чи іншої сфери діяльності, але й соціальне розшарування в кожній окремій галузі. Створено цілу досить складну схему обліку зайнятості населення. За цією схемою все населення (незалежно від віку, в т.ч. і діти) спочатку ділилося на тих, хто належить до тієї чи іншої професії "Die Berufszugehörigkeit" (за професією глави сім'ї сюди записували і всіх членів родини), тих, хто дійсно працює "Berufstätigkeit" і тих, хто без занять "Berufslos". У свою чергу перша група підрозділялася за принципом соціальної стратифікації: самостійні, службовці, робітники, поденники, що фіксувалися окремо для кожної галузі господарства. Вперше в 1890 р. фіксувалися всі галузі сільського господарства та промисловості і замість десяти позицій в переписних формулярах їх стало двадцять дев'ять. Вони теж відповідно класифікувалися. Для більшої точності вводилося поняття "головної професії" (Hauptberuf) і "додаткової" чи "побічної" (Nebenberuf), якщо людина займалася кількома видами діяльності. Розширився і список інших видів діяльності. Всього за новою схемою професій і занять налічувалося 173 [12, с. 2].

Таблиця 1. Промислове населення Буковини за переписом 1869 р.

Галузі	Всього зайнятих	%	самостійні власники	%	робітники	%
Будівельна	1502	8,3	139	9,2	1336	88,9
Металообробна, каменеобробна, лісова і деревообробна	5088	28,3	1598	31,4	3443	68,8
Харчова	2698	14,9	597	22,1	1987	73,6
Текстильна	2400	13,3	647	26,9	1753	73,1
Шкіряна та паперова	3369	18,7	1396	41,4	1964	58,3
Гірничі і складувна	1064	5,9	2*	-	1023	96,1
Інші галузі і ремесла	1872	10,4	532	28,4	1308	69,9
Всього:	17993	100	4911	27,3	12814	71,2

* власники складувних підприємств

Такої класифікації виявилось недостатньо для відтворення точної соціальної картини в державі. Тому виникла потреба в ще детальнішому поділі на класи і групи. Таким чином головними галузями зайнятості були визнані: сільське господарство, промисловість, торгівля і шляхи сполучення, офіційна служба і вільні професії, куди увійшли і особи без певного заняття. Крім того, в схемі існував ще поділ на 29 професійних груп. Така деталізація, без сумніву, йшла на користь справі, адже зрозуміти розподіл населення за трудовою діяльністю можна тільки в комплексі, а не за однією якоюсь ознакою. Тим більше, що завданням цієї частини перепису було не тільки констатувати факт розподілу населення між різними сферами діяльності, але й визначити і охарактеризувати місце кожної господарської галузі в економіці держави, а місце кожної окремо взятої особи - даній господарській галузі.

Не менш важливим був розподіл за так званним рангом роботи (Arbeitsrange), який давав змогу кожному визначити приналежність до соціальної верстви в суспільстві. Для цього служили чотири графі самостійна діяльність, службовці, робітники і поденники.

Така значна деталізація приводила до того, що в опублікованих результатах переписів можна спостерігати найменші зміни в сфері зайнятості не тільки в краї, але й в окремих повітах. Крім того, це давало змогу простежити різницю в зайнятості міського і сільського населення, а також вікові характеристики кожної групи зайнятості.

Так у 1890 р. все населення Буковини ділилося за своєю професійною приналежністю на чотири класи: 1) сільське та лісове господарство; 2) промисловість; 3) торгівля і транспорт; 4) державна і військова служба, вільні професії, без певних занять. До першого класу належала більшість населення: в 1890 р. - 489522 особи (75,7%), в 1900 р. - 530374 особи (73%). До другого класу належали в 1890 р. - 71754 особи (11,1%), в 1900 р. - 82300 осіб (11,4%). До третього класу: в 1890 р. - 46906 осіб (7,3%), в 1900 р. - 62544 особи (8,6%). До четвертого класу в 1890 р. - 38409 (5,9%), в 1900 р. - 54977 осіб (7,6%) [13, с. 8; 14, с. 10-11].

Якщо проаналізувати зайнятість населення в окремих повітах за результатами переписів кінця XIX ст., то простежується деяке зменшення частки сільськогосподарського населення паралельно з збільшенням частки зайнятих в промисловості. Так, в одному з найбільших повітів - Кіцманському - промислового населення було найменше - всього 3972 особи (4,4%) в 1890 р. і 4776 осіб в 1900 р. Майже однакова частка населення, зайнятого в промисловості, була в двох повітах - Серетському і Сторожинецькому - відповідно, 8,7% і 8,4% в 1890 р.

Найбільшою у північних повітах краю була частка промислового населення у Вишницькому пов. - 6508 осіб (10,1%) в 1890 р. і 7500 осіб (10,5%) в 1900 р., що пояснювалося відсутністю землеробства

у гірській частині і зайнятстю населення на лісорозробках, у різних промислах.

Таким чином, частка промислового населення краю за двадцятиріччя зросла більше, як вдвоє, але це зростання було досить незначним в порівнянні з іншими австрійськими провінціями і з Австрією в цілому. Традиційні галузі буковинської промисловості - харчова, лісова - залишилися провідними. Однак, саме в цей період проявляється руйнівний вплив залізничного сполучення на місцеве ремесло і дрібні промислові підприємства. Залізниця (явище само по собі прогресивне) не тільки зв'язала край з іншими австрійськими провінціями, але й стала засобом наповнення краю фабрично-заводською продукцією, яка поступово витісняла вироби місцевих майстрів. У краї відкривалися магазини готових фабричних виробів, через що місцеві кравці, шевці і ткачі втрачали покупців і замовників [5, с. 135]. Не дивно, що в період з 1864 по 1880 р. кількість ремісників в краї скоротилася з 5646 до 3303 осіб і цей процес продовжувався і надалі [4, с. 135].

Більше того, в буковинській промисловості в кінці XIX ст. почався процес концентрації виробництва, що супроводжувався створенням акціонерних товариств. Поступово занепадали місцеві гірничі, металургійна, складувна галузі, продукція яких була досить дорогою і не витримувала конкуренції. В 1880 р. видобуток руди і виплавка заліза скоротилися, в краї працювала тільки одна доменна піч. Зайнятість тут теж скоротилася до 154 працюючих (найменше серед австрійських провінцій), з них 84 чоловіки, 30 жінок, 40 дітей і підлітків [18, с. 66]. В умовах засилля продукції західних провінцій і відсутності капіталовкладень для модернізації крайового виробництва занепадало і місцеве гутництво, особливо після пожежі на досить великому підприємстві в Фюрстенталі в 1888 р. [16, с. 375].

Концентрація виробництва помітно проявилася в пивоварінні: в 1880 р. в краї працювало 7 великих пивоварень, в тому числі одна з об'ємом у 10 тис. гектолітрів, замість 25 у 1851 р. [18, с. 8].

На початку XX ст. занепад місцевих ремесел супроводжувався поступовим посиленням відтоку ремісників у зв'язку з еміграцією їх за океан. Секретар Торгово-промислової палати Міттельман констатував, що в 1909 р. до Америки емігрувало 40 шевців із-за неможливості конкурувати з великими фабриками і продовжувати справу [9, с. 45].

Крайовий уряд намагався запобігти цьому. Для підтримки малої промисловості на Буковині в листопаді 1898 р. було створено комітет з числа дирекції музею ремесел і двох членів ремісничого товариства "Eintracht". Палата зробила внесок у розмірі 1200 фл. і зобов'язала кредитувати малі підприємства для закупівлі машин, двигунів та інших допоміжних засобів при відстроченні виплати кредитів. В 1899 р. фінансової підтримки просили 60 ремісників, однак сума в 1000 фл.

була розділена між 42 ремісниками [8, с. 24-25]. Сама торгова промислова палата кредитувала ремісничі товариства та окремих ремісників - столярів, бляхарів, ковалів, слюсарів і т.д. Однак суттєву справу поліпшити не вдалося. Ремісничє виробництво занепадало під тиском привізної фабрично-заводської продукції. Місцеве промислове виробництво занепадало із-за високих перевозних тарифів. Навіть прогресуюча раніше лісова і деревообробна промисловість працювала більше на внутрішній ринок із-за високих тарифів на залізничні перевезення [9, с. 227].

Для підняття борошномельної галузі торгово-промислова палата зменшила норму ввезення хліба і муки з Румунії до 10 кг на людину так як вважала, що ввезення муки становило серйозну загрозу для місцевого борошномельництва, адже сотні буковинців щоденно переходили кордон з тим, щоб перевезти кілька кілограмів муки для себе чи для продажу [9, с. 229]. Однак контролю Торгово-Промислової палати було недостатньо. Буковинська промисловість потребувала значних інвестицій, а їх якраз і не було.

За переписом 1890 р. промисловість в краї була представлена 16 галузями. За кількістю зайнятих перше місце займала легка промисловість, особливо швейна. У 1890 р. в ній було зайнято 16530 осіб, що становило 25,5 % від усього промислового населення. В 1900 р. ця кількість майже не збільшилася - 16595 осіб (20,2 %), а відносно навіть скорочувалася.

Легка промисловість розвивалася у всіх повітах краю, але нерівномірно. Так, в 1900 р. із 16595 зайнятих в цій галузі - 4540 (27,4 %) мешкали в Чернівцях, 2387 осіб (14,4 %) - в Чернівецькому повіті, 1054 особи (6,4 %) в Серетському, 1471 особа (8,9 %) - у Вижницькому, 1084 особи (6,5 %) в Сторожинецькому. Найменше було зайнято в легкій промисловості серед населення Кіцманського повіту - 845 осіб (5,1 %). Падіння частки місцевих кравців-кустарів (а саме вони складали основу працівників цієї галузі) обумовлювалася напливом фабричного одягу.

Досить швидкими темпами почала зростати чисельність працюючих в галузі гуральництва, пивоваріння та тютюну. В 1890 р. тут було зайнято 11721 особу, які належали до цієї галузі або 34,4 % що становило 15,6 всіх, хто працював в промисловості. В 1900 р. це число зменшилося до 11598 (14,1 %). Найбільше число зайнятих в цій сфері спостерігається в Чернівцях в 1900 рр. 2810 осіб (24,2 %) та Вижницькому пов. - 1265 осіб (10,9 %). Дещо менше населення було зайнято в даній галузі в Кіцманському та Серетському повітах відповідно: 979 (8,4 %) в 866 (7,5 %).

На третє місце за чисельністю зайнятих в 1890 р. вийшла будівельна галузь, де працювало 11928, що складало 15,2 %. В 1900 р. їх 6624 (45,9 %). У повітах Північної Буковини дана галузь була розвинена порівняно слабше: в Кіцманському пов. до неї належало

1900 р. всього 375 осіб (2,6 %), в Сторожинецькому - 491 особа (3,4 %), у Вижницькому - 614 (4,3 %). Тільки в Серетському пов. зайнятість в будівельній галузі була дещо вища - 1006 осіб (7 %). У південних повітах частка зайнятих в сфері будівництва коливалася від 12,8 % в Кимполунському до 7,2 % у Сучавському повітах.

Порівняно чисельною була традиційна в краї лісова промисловість. Число працюючих в ній зросло з 404 в 1880 р. до 9377 осіб в 1890 р. (але питома вага залишалася майже на одному рівні - 12,2 % в 1880 р. і 13,7 % в 1890 р.), 14722 (17,9 %) у 1900* р.

Лісова і деревообробна промисловість неординарово була представлена в різних повітах краю. В північній частині Буковини найбільше зайнятих в цій галузі за результатами перепису 1900 р. було у Вижницькому пов. - 13,3 % (де були значні масиви лісу). Дещо меншу частку складали вони в Сторожинецькому пов. - 6 %. В Чернівецькому, Кіцманському та Серетському повітах питома вага коливалася від 4 % до 1,7 %.

У харчовій галузі було зайнято в 1890 р. 8132, що складало близько 11,3 %, в 1900 р. - 8560 осіб (10,4 %). Харчова промисловість була чи не єдиною, яка більш-менш рівномірно охоплювала всі повіти Буковини. Населення, зайняте в цій галузі, розподілялося в краї таким чином: 22,1 % в Чернівцях, 12,9 % у Вижницькому, 11,3 % в Кіцманському, 8,7 % в Чернівецькому, 6,7 % в Сторожинецькому повітах. Найменша частка припадала на Серетський пов. - 9,4 %.

Добувні галузі і обробка мінеральної сировини були представлені в краї порівняно слабо. Провідне місце тут належало хіба що цегельному виробництву та обробці каменю, де було зайнято в 1890 р. 538 осіб (2,1 %), в 1900 р. - 1982 особи (2,4 %). У зв'язку із збільшенням в цій галузі кількості підприємств з 38 в 1890 р. до 73 в 1900 р. [3, с. 134], дещо зросло і число працюючих. По повітах вони розподілялися наступним чином: найчисельнішою група зайнятих в цій галузі була в Чернівцях - 37,9 %, в Сторожинецькому пов. дещо менше - 16,2 %, в Кіцманському - 12,1 %. У південних повітах дана галузь була представлена дуже незначною кількістю працюючих - від 3,8 % в Сучавському до 0,5 % в Радівецькому повітах. Таким чином, близько 77 % всіх зайнятих в цегельному виробництві складало населення північних повітів (включаючи населення Чернівців).

Чисельність зайнятих в металообробній галузі, становила в 1890 р. 5514 осіб, з них працюючих 2171 (39,4 %). Однак, питома вага зайнятих у цій галузі була незначною - всього 8,4 % від усього промислового населення краю. У 1900 р. ця галузь налічувала 6062 осіб, в т.ч. працюючих 2297 осіб. Тобто за десять років приріст був досить незначний.

Малочисельними за зайнятістю були на Буковині галузі: верстатобудівна - в 1890 р. - 2421 особа, в т.ч. 862 працюючих (3,3 %); паперова - 1326 осіб, з них 476 працюючих (1,8 %), текстильна -

433 працюючих із 464 (0,6 %), поліграфічне - 125 працюючих із 281 (0,5 %). До 1900 р. помітне незначне зростання чисельності працюючих в машинобудівній галузі - до 1007 осіб. 18,6 % від загальної кількості зайнятих в ній мешкали в Чернівцях, 13,4 % - в Сторожинецькому, 10,6 % - в Кіцманському, 7,7 % в Вижницькому повітах. У середньому 64,9 % всіх зайнятих в машинобудуванні становили населення північних повітів і Чернівців. У південних Радівецькому і Гурагуморському - повітах ця частка була найменшою - відповідно 6 % і 4,4 %.

Всі інші галузі промисловості були досить малочисельними.

В текстильній галузі в 1900 р. працювало 379 осіб, в хімічній - 376 осіб, і поліграфічній - 219. Скорочення зайнятості відбулося в паперовій і шкіряній галузі - до 417 працюючих [2. - с. 7, 5. - с. 17-31].

Найбільша концентрація зайнятих в хімічній галузі помітна була в південних Радівецькому і Кимполунзькому пов. - відповідно 21,1 % і 17,1 %. В Чернівцях - 17,6 %. В північній частині краю - коливалася від 11,4 % в Кіцманському пов. до 3,5 % в Сторожинецькому пов.

Поліграфічна галузь розвивалася в основному в Чернівцях, де частка всіх зайнятих тут складала 75,8 %, а в північних повітах коливалася від 4,5 % у Вижницькому до 1 % у Кіцманському. В Чернівецькому пов. повністю були відсутні працівники-поліграфісти. Дещо більше їх було в південній частині: Кимполунзькому повіті - 5,2 %, Радівецькому - 5,2 %, Сучавському - 4 %.

Текстильна галузь також найкраще була представлена в Чернівцях, де мешкало 30,2 % всіх зайнятих в цій галузі. Другим за чисельністю зайнятих в даній сфері промисловості був Вижницький пов. - 18,1 %. У всіх інших північних пов. ця частка коливалася від 3,8 % в Чернівецькому повітах - до 8,5 % в Кіцманському пов.

У паперовій і шкіряній промисловості краю була зайнята незначна кількість населення. Найбільша частка зайнятих в цій галузі була традиційно в Чернівцях - 24,9 %. В північних повітах ця частка коливалася від 7,6 % в Чернівецькому пов. до 2,3 % в Кіцманському пов. Всього в північній частині працювало 53,2 % від усіх зайнятих в даній галузі [2. - с. 18].

Працівники гірничої промисловості в основному були сконцентровані в двох південних повітах - Гурагуморському і Кимполунзькому - де працювало 33 % і відповідно 64 % всіх гірників краю [5. - с. 15].

Соціальна стратифікація в промисловості краю проявлялася наступним чином: самостійні власники становили 9204 особи (35,1 %) у 1890 р. і 9449 осіб (34,5 %) у 1900 р.; службовці - відповідно 425 (1,6 %) і 723 (2,6 %); робітники - 14387 (56,2 %) і 13619 (49,7 %) поденники - 1727 (6,7 %) і 2673 (9,8 %); допомагаючі члени сім'ї у 1900 р. становили 933 особи (3,4 %).

В індустрії і ремеслі при незначному збільшенні чисельності самостійних працюючих власників частка їх поступово зменшувалася.

що пояснювалося не стільки бурхливим розвитком промисловості в краї, скільки більшими можливостями в дрібному підприємстві і ремеслі та зростанням частки промислових службовців. І дійсно, близько 3/4 вироблених на Буковині промислових товарів в цей час становили вироби ремісників [4, с. 131], а більшість промислових підприємств були кустарно-ремісничого типу: 48,8 % - майстерні з одним робітником, 46,3 % - від 2 до 5 робітників [15, с.4].

У промисловості така різниця була меншою: в легкій промисловості у 1890 р. - 43,6 % самостійних і 56,4 % несамостійних, в спирто-пивоварній галузі - відповідно - 44,7 % і 55,3 %, в харчовій - 45 % і 55 %. Саме в цих галузях переважали дрібні і кустарні підприємства, що зумовлювало досить велику частку майстрів - власників ремісничих закладів.

Дещо інше співвідношення спостерігалось в галузях, які потребували кваліфікованих працівників, спеціальної підготовки і більшої кількості підсобної робочої сили. Так, в лісовій і деревообробній промисловості самостійні власники склали у 1890 р. тільки 25,6 %, в металообробній частка самостійних складала 38,6 %, в будівельній галузі - 13,8 %. Дещо іншим було співвідношення між самостійними і несамостійними в машинобудуванні - відповідно - 41 % і 59 % в 1890 р., 46,2 % і 53,8 % в 1900. Іншим було б таке співвідношення при наявності в краї великого машинобудівного виробництва. Але тут діяли тільки невеликі підприємства по виробництву карет, підвод, годинників, стрілецької зброї, музичних інструментів [4, с. 136]. Подібне співвідношення самостійних і несамостійних працівників спостерігається також в інших галузях, що свідчить про низький технічний рівень місцевої промисловості.

Соціальний розподіл промислового населення в окремих повітах був дещо іншим. Тут, звичайно, більшу частку мало самостійне населення, однак коливання цієї частки в різних частинах краю було досить помітним. Так, найменшу частку самодіяльне промислове населення мало в Чернівцях - всього 25,9 % в 1890 р., 26,2 % в 1900 р., зате частка робітників тут була найвищою - 66,4 % в 1890 р. і 65,5 % в 1900 р.

В інших повітах ця частка коливалася від 39,7 % в Серетському пов. до 51,3 % в Кіцманському пов. В 1900 р. питома вага самостійного промислового населення значно зросла в одних повітах від 45,6 % в Серетському до 51,9 % в Чернівецькому пов. і дещо знизилася в Кіцманському - до 50,4 %, з 48,1 % до 44,9 % в Сторожинецькому. Подемократично у промисловості краю було значно менше, ніж в сільському господарстві. Порівняно більша чисельність їх була в Чернівцях - 417 осіб (5,6 %) в 1890 р., в 1900 р. їх зменшилося до 263 особи (3,2 %). Традиційно вищим, ніж в інших повітах був процент промислових поденників у Вижницькому пов. - 139 особи (6,1 %) в 1890 р. і 177 осіб (8,1 %) в 1900 р. У всіх інших повітах цей процент коливався від

1,3 % до 2,7 % в 1890 р. В 1900 р. чисельність промислових поденників зросла майже вдвічі і частка їх коливалася від 3,5 % в Серетському пов. до 6,8 % в Кіцманському пов. Ще вищим був цей процент в південних повітах, де вони склали в Кимполунзькому пов. відповідно 22,3 % та 30,6 %. Значно зросла їх частка в Радивецькому пов.: з 2,7 % в 1890 р. до 18,9 % в 1900 р. Це зумовлювалося тим, що саме в цих південних повітах інтенсивно розвивалася лісова промисловість, де на лісозаготівлі в основному були зайняті поденники [2, с. 45].

Щодо соціальної категорії "службовці" варто зазначити, що їх частка в промисловості була дещо вищою, ніж в сільському господарстві. Природно, що найбільше їх (інженерів, техніків) було зайнято у Чернівцях, де їх питома вага становила 2,1 %. Щодо окремих повітів, то найбільшу частку промислові службовці склали у Вижницькому пов. - 1,9 % в 1890 р. і 2,3 % в 1900 р., найменша їх частка була в Серетському пов. - 0,6 % в 1890 р., 1,5 % в 1900 р. Як і поденники, службовці мали значно вищу частку в південному Кимполунзькому пов. - 2,6 % в 1890 р. і 3 % в 1900 р.

Таким чином, соціальна стратифікація населення краю, зайнятого в промисловості, засвідчує, що самостійних власників серед промислового населення у Чернівцях було значно менше, ніж робітників, бо тільки тут були розміщені порівняно великі промислові підприємства. У Вижницькому ж повіті самостійного промислового населення було навіть більше, ніж робітників, невеликою була різниця у співвідношенні "самодіяльні"-робітники" і у Сторожинецькому пов. де на 48,1 % самодіяльного населення припадало 49,4 % робітників у Серетському пов.: 39,7 % до 44,4 % і т.д.

Незначна зайнятість населення в промисловості, порівняно невелика різниця між частками самостійних власників і робітників та поденників свідчить про економічну відсталість краю, його аграрний характер. У сільському господарстві тут зайнято 75,0 %, а в Австрії в середньому - 55,9 % всього населення. В промисловості краю було зайнято в 1900 р. всього 11,1 % буковинського населення в той час як по Австрії цей відсоток складав 25,8 %. Крім того, на Буковині розвивалися в основному і галузі, які забезпечували повсякденне життя населення: харчова, легка, тощо. Ті ж, які сприяють економічному зростанню - машинобудування, гірничі і т.д. - перебували в зародковому стані. До 1911 р. із загального числа промислових підприємств Австро-Угорщини 38,3 % знаходилося в Чехії, а на Буковині - тільки 0,7 % [6, с.17].

Слабо розвинена промисловість не могла забезпечити роботи все зростаюче число безземельних і малоземельних селян, що шукали роботу в містах, та розорених ремісників, виробники яких не витримували конкуренції з фабричною продукцією. В результаті десятки тисяч буковинців шукали заробітків у Румунії, Російській імперії, США, Канаді, або й назавжди покидали рідний край.

Таким чином, буковинська промисловість початку ХХ ст. переживала досить суперечливий період розвитку, що і впливало на зайнятість і соціальну структуру буковинського промислового населення.

Джерела та література:

1. Буковина.
2. Кукурудзяк М.Г. Лісопильна та деревообробна промисловість Буковини в кінці ХІХ - на поч. ХХ ст. //Минуле і сучасне Північної Буковини - К.: Наукова думка, 1973. - Вип. 2.
3. Лановик Б.Д., Матисякевич З.М., Матейко Р.М. Історія господарства: Україна і світ. - К.: Вища школа, 1995.
4. Нариси з історії Північної Буковини /Ботушанський В.М. та ін. - К.: Наукова думка, 1980.
5. Свистун Ф.И. Прикарпатская Русь под владением Австрии: В 2 ч. - Львов, 1896. - Ч. 2.
6. Хонінгсман Я. Проникнення іноземного капіталу в економіку Західної України в епоху імперіалізму (до 1918 р.). - Львів, 1971.
7. Шмедес К. Географическое и статистическое обозрение Галичины и Буковины. - Спб., 1876.
8. Berichte über die öffentlichen Sitzungen der Bukowiner Handels- und Gewerbekammer in Czernowitz im Jahre 1900. - Czernowitz.
9. Berichte über die öffentlichen Sitzungen der Bukowiner Handels- und Gewerbekammer in Czernowitz im Jahre 1910. - Czernowitz.
10. Bidermann H.J. Die Bukowina unter österreichischen Verwaltung. 1775-1875. - Lemberg, 1876.
11. Hauptbericht und Statistik über das Herzogthum Bukowina für die Periode vom Jahre 1862-1871. - Lemberg, 1872.
12. Mitteilungen des statistischen Landesamtes der Herzogtums Bukowina. - Czernowitz, 1896. - H. III.
13. Mitteilungen... 1896. - H. IV.
14. Mitteilungen... 1908. - H. XIII, Teil 1.
15. Mitteilungen... 1909. - H. XIII, Teil II
16. Procopciuc V. Voievodeasa, destinul dramatic al unei colonii Germane din Bucovina //Analele Bucovinei. - 1995. - N 2.
17. Statistisches Jahrbuch für das Jahr 1870. - Wien, 1872.
18. Statistisches Jahrbuch für das Jahr 1880. - Wien, 1883.
19. Statistische Übersicht über die Bevölkerung und Viehstand von Österreich. Nach der Zählung vom 31. Oktober 1857. - Wien, 1859.

РОЗВИТОК СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ОСВІТИ НА БУКОВИНІ (70-ті роки XIX - початку XX ст.)

Одним із заходів інтенсифікації сільськогосподарського виробництва на Буковині у пореформний період було насамперед налагодження сільськогосподарської освіти, поява різних популярних форм поширення знань з тодішніх агробіологічної та зооветеринарних наук. Тогочасні крайові власті, впливове фахове Товариство крайової агрикультури (з 1900 р. - Рада крайової агрикультури), спеціалісти вважали (і небезпідставно), що це сприяло б піднесенню галузі збільшенню виробництва сільськогосподарської продукції, зростанню її товарної частки.

В Австрії на той час існувала така система сільськогосподарської освіти: вища сільськогосподарська академія, середні (3-річні) та нижчі (2-річні) сільськогосподарські школи, кількामीсячні курси з тієї чи іншої спеціалізації. На Буковині тривалий час не було жодної з цих шкіл, а направлення молоді в німецькомовні позакрайові школи не давало належного ефекту, бо безліч часу йшло на засвоєння німецької мови, спеціальної термінології. Як писала газета „Вukowina“ у 1862 р. „Цій школі учень не одержує ні найменших знань про землеробство, тваринництво, бджільництво і т.п. й повертається після закінчення навчання додому, до батьків, не маючи ніякої користі від школи. Сільський господар продовжує хазяйнувати по-старому“ [2. - 1862.- 9 бер.].

Питання про заснування власної сільськогосподарської школи в краї вперше було поставлене у Буковинській торгово-промисловій палаті 31 грудня 1850 р., а 4 січня наступного 1851 р. відправлено відповідного листа до міністра землеробства. Однак у Відні з цією справою (як і зі всіма іншими, що стосувалися Буковини) не поспішали. З початком роботи буковинського крайового сейму це питання було знову підняте у 1863 р., однак тільки у 1868 р. був прийнятий відповідний крайовий закон, санкціонований цісарем 24 квітня 1871 р. [3. - 1897.- 3 лип., 14 жовт.; 6. - 1868.- 2 червн.].

На відкриття школи держава виділила 1467 фл., Православний релігійний фонд Буковини надав 3-процентну позику у сумі 2 тис. фл., міністерство культів і освіти - 500 фл., решту - крайовий сейм. Відкриття школи (36-ї в Австрії) відбулося 1 жовтня 1871 р. у Чернівцях [6. - 1872. - 11 серп.].

Згідно статуту школи, до неї приймали юнаків у віці зверх 15 років, які закінчили нижчу гімназію чи реальну школу з добрим успіхами при зразковій поведінці. Тут протягом 3 років готували з них спеціалістів - економів, управителів великих чи середніх маєтків, учителів, що викладали предмети сільськогосподарського циклу,

також давали фахову освіту синам поміщиків, великих орендарів, які побажали б самі зайнятися веденням господарства у маєтках у майбутньому. Навчання велось німецькою мовою. У зв'язку з цим в одному з офіційних крайових видань передбачливо застерігалось, що „для селян, через їхній дуже низький рівень освіти школа не буде мати, на жаль, особливої користі ще принаймі два десятиліття“ [10, с. 11].

Програма навчання була досить насиченою. Протягом першого року учні діставали загальні поняття, необхідні для майбутньої професії. Зокрема, з хімії і біології вчили про властивості ґрунтів і добрив, про живлення рослин, годівлю і догляд за тваринами та ін. З фізики вчили про загальні властивості тіл, про тепло, статистику, динаміку, магнетизм, електрику, акустику і оптику; з математики - загальні поняття з геометрії, планіметрії, стереометрії, тригонометрії, арифметики; засвоювали також основні поняття з мінералогії, ботаніки, зоології, механіки, машинознавства, сільськогосподарських машин і знарядь. На другому році навчання учні більш предметно вивчали рослинництво (ґрунти і їх обробіток, удобрення, меліорація, сільськогосподарські культури, овочівництво, садівництво, виноградарство), тваринництво (анатомія і фізіологія домашніх тварин, їх вирощення, догляд, годівля, хвороби і методи їх лікування; велика рогата худоба, коні, вівчарство), агрокультуру і хімію, метеорологію і кліматологію. Протягом третього року навчання вивчалися предмети: луки (догляд, удобрення, збір і зберігання сіна), лісове господарство, економіка сільського господарства, аграрне законодавство, статистика, народні знання про сільське господарство, переробка і споживання сільськогосподарської продукції (переробка м'яса і молока, пивоваріння, виноробство, виробництво соку, випікання хліба та ін.), рибальство, бджільництво, шовківництво, виробництво цегли, вапна, утримання сільськогосподарських будівель, креслення та ін. [6. - 1883.- 4 жовт.; 16, с. 124-135].

У зв'язку з реорганізацією в Австрії у 1886 р. сільськогосподарських шкіл у чернівецькій школі теж відбулися зміни: були введені такі предмети, як історія, географія, література, мова (німецька, українська, румунська). Школа стала за обсягом знань дійсно середнім навчальним закладом. Випускники служили в війську тільки рік [3.- 1897.- 3 серп.; 4. - 1897. - 20 жовт.]. Це сприяло збільшенню числа вступників. Якщо у 1871/72 н.р. тут навчалось 27 учнів, то у 1890/91 н.р. - 47, 1896/97 н.р. - 95 [3.- 1897.- 3 лип.; 9, с. 24]. Частина учнів одержувала державні стипендії - 5-6 чол. по 100 фл. в рік на учня, у другій половині 70-х років - до 19-20 учнів, згодом це число знову знижується і становить у 1900-1909 рр. 5 чол. (по 200 крон) в рік [12.- 1876.- квіт.; 4. - 1908. - 1 груд.; 1. с. 13].

У школі навчалися переважно вихідці з Буковини. Так, у 1906/07 н.р. із 76 учнів буковинці становили 81,6 %, галичани - 3,9 %, вихідці з інших австрійських провінцій - 5,3 %, з Румунії - 6,6%, Угорщини -

1,3 %, Росії - 1,3 % [11, с. 58-59]. Щодо національного складу, то переважали німці, які у цьому ж 1906/07 н.р. становили 34,2 %, далі йшли румуни (19,7 %), поляки (18,4 %), євреї (17,1 %), українці (9,2 %), чехи (1,3 %) [11, с. 58-59]. Отже, українці, які становили відносно більшість у краї (42 %, а у північних повітах - 58 %), в цій школі були представлені далеко невідповідно. Причому, ця тенденція для них погіршувалася, бо 10 років тому національний склад учнів відповідно становив: німці - 25,6 %, румуни - 8,9 %, поляки - 24,4 %, євреї - 23,3 %, українці - 16,7 %, чехи - 1,1 % [3. - 1896. - 14 жовт.]. Газета „Буковина“ писала 3 липня 1897 р. з цього приводу: „Як до гімназії годі дістатися рускій (тобто українській - Авт.) дитині без знання німецької мови, так годі їй дістатися і до кожної середньої, отже і до цієї господарської школи в Чернівцях“ [3. - 1897. - 3 лип.].

Тривалий час школу очолював Еміль Байер - знаний фахівець автор ряду публікацій. Колектив школи спочатку був порівняно невеликим (у 1897 р. - директор, 5 старших і 5 молодших викладачів, управитель господарством і садівник), але кваліфікованим. У 1907 р. він зріс до 21 чоловіка [11, с. 53; 14, с. 368].

Школа була добре оснащена необхідними навчальними демонстраційними і експериментальними пристроями, приладдями, апаратами, моделями, схемами, зоологічними чучелами, гербаріями, колекціями, зразками ґрунтів, мінералів. Вона мала достатню виробничо-навчальну базу: 30 га землі (у т.ч. 21 га рілля), невелику ферму (10 корів, 2 племінних бики бернської породи), з якої продавали племінний молодняк, набір сільськогосподарських машин і знарядь. Тут учні набували практичного досвіду, під керівництвом викладачів вели численні досліди. Так, у 1897 р. тут було 110 грядок під різними сортами зернових культур, 52 грядки під коренеплодами, 35 - під кормовими культурами, 24 - під технічними, 50 - під випасними численні садівничі шкілки. Всі роботи виконували учні. Крім того, вони проходили практику у маєтках релігійного фонду (у Петричанці, Лашківці) та здійснювали кількадевні навчальні екскурсії по маєтках буковинських і галицьких поміщиків і орендарів [3. - 1897. - 3 лип.].

При школі діяли дослідні станції і лабораторії: хімічна лабораторія по використанню штучних добрив, якості питної води, харчових продуктів, станція по контролю за якістю насіння, метеорологічна станція, велися значні наукові дослідження по виведенню нових сортів сільськогосподарських культур, здійснювалася деяка селекційна робота в галузі тваринництва. Школа стала важливим навчальним і науковим центром краю у своїй галузі. Протягом цього часу від часу влаштовувалися Товариством крайової агрикультури (куратором цієї школи) для різних категорій працівників сільськогосподарства краю кількамісячні курси (з бджільництва, садівництва, овочівництва, тваринництва та ін.) [12.- 1876.- серп.; 3.- 1897.- 2 черв.].

У зв'язку з ростом числа учнів і розширенням діяльності школи два невеликі старі приміщення уже не задовільняли її потреб. Постало питання про будівництво нового приміщення. Після тривалого обговорення в сеймі у 1895 р. було виділено 90 тис. фл. (65 тис. сейм, 25 тис. крайове управління) [4. - 1897.- 20 жовт.; 3.- 1895.- 15 лют.]. Приміщення на 100 учнів будувалося за проектом відомого на Буковині архітектора проф. Еріха Кольбенгауера у стилі нового ренесансу з багатим зі смаком декором стін, алегоричними сценками із землеробства. На фасаді вгорі вміщено напис трьома мовами (німецькою, українською та румунською) „Крайова сільськогосподарська школа“. Вів будівництво виконроб архітектор Юліус Бохнер. Тут же було збудоване житло для директора школи і управителя господарством. Урочисті входи в школу відбулися 30 вересня 1897 р. при участі всіх викладачів школи, крайових і міських властей, інших гостей [4.- 1897.- 20 жовт.; 3.- 1897.- 13 жовт.]. З введенням у дію нового приміщення можливості школи розширилися.

Однак життя школи і її вихованців не було безпроблемним. Чималим був відсів учнів. Так, на початку 1895/96 н.р. тут нараховувалося 90 учнів, а в кінці року - 67. Зменшувалося число учнів від курсу до курсу. Зокрема, у 1896/97 н.р. на I курсі навчалося 42 учні, на II - 31, на III - 21 [3.- 1896.- 14 жовт.; 8, с. 19]. У 1907 р. число учнів становило 76 замість 90-95 у 90-ті роки [11, с. 58-59].

Та найбільшою проблемою було трудовлаштування випускників. При відвіданні у 1896 р. цієї школи міністром землеробства Австрії Ледебургом останній відзначив: „На жаль, більшість випускників цієї школи змушені покидати Буковину, не знаходячи тут застосування своїм знанням по закінченні навчання [5. - 1896. - 17 верес.]. За перших 30 років існування (1871-1901) її закінчило 243 вихованці, але влаштувалися на роботу за фахом лише 131, з них - 96 буковинці, 35 - вихідці з інших провінцій. Інші стали службовцями пошти, фінансових закладів, залізничної адміністрації, військовими як на Буковині, так і за її межами [5.- 1896.- 17 верес.]. Але й із зазначених 96 трудовлаштованих випускників безпосередньо у землеробство влаштувалося лише 30 чоловік, решта - у лісове господарство. Причому, із цих 96 випускників лише 16 були вихідцями із сільських господарів (у т.ч. 14 - сини поміщиків і великих орендарів) [3. - 1904. - 11 лист.; 19, с. 211].

Головною причиною цього явища була неможливість одержати роботу за фахом. Власники сільськогосподарських підприємств не виявляли значного попиту на інтелектуальну працю. У 1869 р. у сільському і лісовому господарстві було зайнято в краї всього 507 службовців, у 1910 - 593 (+ 17 %) [15, с. 223; 10, с. 58-59]. Більшість з них працювала у лісовому господарстві. Газета „Bukowinaer Rundschau“ за 17 вересня 1896 р. писала, що „консервативні поміщики і орендарі через свою інтенсивність не бачать користі у господарстві

від освічених спеціалістів сільського господарства, особливо економістів. У нас в краї знання молодих спеціалістів сільського господарства ціняться дуже низько. Орендарі і сільські господарі цілком задавільняються відсталими методами обробітку землі і у своїй відсталості із зневагою ставляться до всяких нововведень в сільському господарстві... не хочуть визнавати знання молодих спеціалістів. Поміщики й орендарі тримають їх на відстані від себе, залишають для них неприступними". Крім того, поскільки через німецькомовне викладання більшість місцевої сільської молоді була ізольована від цієї школи і в ній вчилися переважно городяни, останні не дуже хотіли покидати місто і йти в село на платню нижчу, ніж у міських службовців. "Чого дивуватися, - робила висновок газета, - коли молодий чоловік заради своїх життєвих інтересів відкладає свої знання вбік розстається зі своїми юнацькими ілюзіями" [5.- 1896.- 17 верес.].

Подібний стан визнавали і визначні політики краю, депутати крайового сейму. Депутат проф. С.Смаль-Стоцький зазначав у 1897 р., що випускники цієї школи не йдуть в сільське господарство [3.- 1897.- 14 берез.]. Депутат, поміщик М.Василько на одному із засідань крайового сейму 1898 р. з прикритістю говорив, що у Чернівцях збудовано прекрасну сільськогосподарську школу, працюють чудові вчителі, з неї виходять гарні спеціалісти. "А де вони використовуються? Мета цієї школи не досягнута" [29, с. 85].

Депутат Т.Левицький (селянин) на засіданні сейму у 1901 р. підкреслював: "Краї утримує господарську середню школу. Але чого маємо ми з того який пожиток для краю? Пани-дідиці повинні тих, що закінчили ту школу, брати до себе на службу, аби люди не пропадали задарма" [19, с. 234]. Депутат Т.Флондор (поміщик) так висловився про неї в сеймі у 1904 р.: "Випускники цієї школи знаходять собі роботу, де завгодно, тільки не в сільському господарстві" [19, с. 595].

Внаслідок самоізоляції цієї німецькомовної школи, розташованої в українсько-румунському мовному середовищі краю, її аудиторії не змогли заповнити переважно ті, хто дійсно представляв життєві сили аграрного краю - українці і румуни. То ж центральні і крайові власті фактично прирекли цей надто потрібний для Буковини навчальний заклад на поступове згасання (у 1909/10 н.р. тут навчалася всього 20 учнів і працювало 11 учителів [14, с. 368]). 13 червня 1910 р. школа була закрита. Згідно розпорядження крайового управління від 20 серпня 1910 р. на її базі відкрито 2-річні так звані "зимові курси" (з 1 жовтня по 31 березня) з досить щільним (38 годин на тиждень) педнавантаженням. Приймалися юнаки віком 13-26 років з початковою освітою на 3 відділення: німецьке, румунське і українське. Вивчалися предмети: рослинництво, тваринництво, агротехніка, діловодство, аграрне законодавство, сільськогосподарські машини і знаряддя, сільська кооперація, а також загальноосвітні дисципліни: Фізика, хімія, арифметика, геометрія, історія природи, мова, основи поведінки і мораль та ін. [22, с. 68-69]. Викладали ті ж учителі переважно німецькою мовою.

Тому ситуація з контингентом учнів дещо повторювалася. Записалося у 1910 р. на курси: українців - 19, закінчило навчання у 1911 р. - 6, німців - відповідно 24 і 16, румунів - 30 і 7, разом - 73 і 29. Значний (3-4-кратний) відсів українців і румунів пояснювався дорожнечою утримання учнів (50-60 к. щомісяця протягом 5 місяців), нездійсненністю їх надій на безплатне навчання і повне забезпечення гуртожитком вихідців із незаможних сімей, слабкими знаннями за початкову школу [23, с. 40-41]. Крім того, чимала частина учнів була записана неімущими батьками - сільськими поденниками і халупниками в надії на те, що школа буде годувати їх протягом зими або що по закінченні першого чи другого курсів вони зможуть влаштуватися листоношами, прибиральниками вулиць, оглядачами залізничної колії тощо. Заможні ж селяни здебільшого взагалі вважали це навчання зайвим, хіба що за винятком деяких зокрема німецьких колоністів. Так, у 1911-1913 рр. серед 18 учнів німецького відділення у 5 учнів батьки мали від 3 до 5 га землі, у 3 учнів - 6-8 га, у 10 учнів - 10-25 га і оренду; серед 17 учнів румунського відділення лише у двох батьки мали до 2 га землі, у 4 - по 3-5 га, у 4 по 6-8 га, у 6 - по 14-27 га і оренду; серед 9 учнів українського відділення батьки 3 учнів мали по 4-5 га, у 6 - по 6-8 га. Особливо скорочувався контингент учнів у неврожайні, голодні роки. Негативно впливали на стан навчання у цих школах відсутність кваліфікованих учителів зі знанням крайових мов, брак підручників та фахової літератури українською і румунською мовами [26, арк. 5-33].

У 1911/12 н.р. працювало тільки німецьке відділення, яке закінчило 12 учнів. У 1912/13 н.р. власті вирішили наблизити цю "зимову школу" до української і румунської сільської молоді. Українське відділення було переведено в Заставну (записалося 14 учнів, закінчило 9), румунське - у Боссанчу (Пд. Буковина) (записалося 28 учнів, закінчило 16), а німецьке відділення залишилося у Чернівцях (записалося 18, закінчило 6), але в іншому приміщенні, бо у аудиторіях крайової середньої сільськогосподарської школи розташувалися пологовий будинок і акушерська школа (пологовий заклад тут і понині). До 2/3 "курсантів" закінчували навчання на "відмінно" і "добре", 1/5 - "посередньо" і до 1/5 - "незадовільно".

Отже, контингент "зимових шкіл" був нечисельним. І хоч потреба елементарних знань з сільськогосподарської галузі на селі була значною, перспективи "зимових шкіл" були невідрадними. Перша світова війна взагалі припинила їх існування [26, арк. 3-4, 22, 23, 27, 30].

Крім середньої крайовий сейм у 1896 р. вирішив відкрити ще дві нижчі сільськогосподарські школи у Кіцмані і Радівцях з викладанням предметів рідною мовою (відповідно українською і румунською), виділивши на це 80,9 тис. фл. [3.- 1898.- 6 берез.].

Школа в Кіцмані була збудована за проектом місцевого архітектора Косинського, досить гарна, цілком відповідала своєму призначенню, відкрита 13 жовтня 1897 р. у присутності крайового

президента Гоеса, представника міністерства землеробства Шварц-Майлера, депутатів крайового сейму І.Тимінського (ініціатора заснування школи), С.Смаль-Стоцького, І.Мустаці, новопризначеного директора школи Є.Жуковського, урядників, духовенства та ін. [З. - 1897. - 19 жовт.]. У ці 2-річні школи приймали сільських юнаків 14-18 річного віку (у Кіцмані 24 чол., у Радівцях - 20), які закінчили початкову школу. Навчання тривало по 12 місяців у рік. Тут вивчали основи агротехніки, зооветеринарії, рослинництво, тваринництво, лісове господарство, економіку, бухгалтерський облік, аграрне законодавство, сільськогосподарські машини і знаряддя, городництво, садівництво, стельмахську, кошикарську справи, зберігання і переробку сільськогосподарської продукції, а також релігію, рідну і німецьку мови, арифметику, геометрію, креслення, історію Австрії і Буковини, музику і співи [З. - 1897. - 9 лип.]. Школа у Кіцмані мала добру навчально-виробничу базу: бібліотеку, 30 моргів поля (1 морг = 0,57 га), город ферму (13-15 голів високопородної великої рогатої худоби) пару коней вівчарню, пташник, стодолу, криницю, набір сільськогосподарських знарядь. Були тут також бурса (гуртожиток) для учнів, житлові будинки для директора і вчителів [З. - 1897. - 23 верес.]. Директор школи Є.Жуковський підготував і видав у 1903 р. для учнів досить ґрунтовний підручник на 360 сторінок, де містився навчальний матеріал з усіх розділів навчальної програми [З. - 1904. - 1 квіт.].

Метою навчання була підготовка з числа селянських синів добрих освічених господарів, які б раціонально вели своє господарство. Однак через малоземелля батьків випускники нижчих сільськогосподарських шкіл не могли розраховувати на кваліфіковане господарювання у власній господі й мусили шукати роботу на стороні. Відгукуючись на наступне відкриття школи у Кіцмані, газета „Буковина“ завбачливо констатувала, що „вихованці рільничих шкіл вчать не на те, щоб вернути на батьківський кавалок ґрунту, бо він замалий, або родина зачисленна, але на те, щоби уступитися з него та зробити місце своїм братам і сестрам. Школа рільнича, звичайно, витворює економістів, ад'юнктів і т.п. для двора (поміщицького - Авт.), але не правдивих (справжніх - Авт.) самостійних господарів“ [З. - 1897. - 10 лип.].

Реальність виявилася ще більш сумною. Через безнадію на поліпшення економічного стану свого господарства при допомозі агрошколи, високу плату за навчання (120 фл. в рік), традиційний селянський консерватизм сільська молодь дуже слабо зреагувала на відкриття цих шкіл. Замість 24 учнів щорічного набору у Кіцманській школі у 1897/98 н.р. навчалася 7 учнів, 1898/99 н.р. - 10, 1899/1900 н.р. - 15 (і працювало 10 учителів), 1906/07 н.р. - 9 (і 9 учителів); у Радівцях у 1898/99 н.р. - 7, 1906/07 н.р. - 14 учнів [З. - 1897. - 25 жовт.; 1899. - 3 берез., 17 жовт; 1900. - № 18]. Адміністрація пішла на ряд пільн, щоб збільшити контингент учнів. Найбільше їх було у 3 крайових школах у 1900 р. - 153 [13, с. 98].

Певне загальне уявлення про контингент Чернівецької середньої і Кіцманської та Радівецької нижчих сільськогосподарських шкіл можна мати на основі даних за 1901/02 н.р. З усіх 129 учнів буковинці становили 75,5%, вихідці з Галичини - 12,9%, Сілезії - 1,4%, Чехії - 2%, Моравії - 0,7%, Угорщини - 0,7%, Румунії - 4,8%, Росії - 2%. Щодо національності, то німці і євреї становили 55,1%, румуни - 19,7%, поляки - 16,3%, українці - 6,8%, росіяни - 1,4%, чехи - 0,7%. Більшість з них були повнолітніми: 16-річні становили 2%, 17-річні - 6,1%, 18-річні - 17%, 19-річні - 20,9%, 20-річні - 22,9%, зверх 20-річні - 31,1%. За соціальним походженням 10,8% з них були синами поміщиків і великих орендарів маєтків, 25,5% - сини власників чи співвласників дрібної земельної власності (в основному на передмістях), 24,3% - сини торговців і підприємців, 6,1% - із сімей приватних службовців у сільському та лісовому господарствах, 7,6% - із державних службовців, духовенства і офіцерів, 25,1% - вихідці з інших верств населення [18, с. 181-182].

Отже, вихідці із сімей, пов'язаних з сільським господарством, становили лише до 2/5 складу слухачів, а вихідці з українських селянських сімей - до 5%, децю більше - з румунських. Це означало, що в школи поступала значна частина юнаків, які не збиралися працювати в майбутньому за обраним фахом. У Чернівецьку середню школу українська сільська молодь майже не поступала із-за її німецькомовності і практичну неможливість витримати конкурсні змагання з випускниками місцевих німецькомовних шкіл, порівняно високу для незаможних селян плату за навчання, віддаленість від Чернівців і утримання сина в місті протягом 3 років, а також невпевненість у практичному застосуванні одержаних знань у майбутньому, почасти - нерозуміння значення фахової освіти та ін.

Крім систематичної шкільної сільськогосподарської освіти при цих школах Радою крайової агрикультури при підтримці крайового сейму систематично влаштовувалися кількामісячні спеціалізовані курси з тих чи інших галузей сільськогосподарського виробництва (овочівництва, садівництва, тваринництва, бджільництва, молочно-чарства, льонарства, гуральництва та ін.), які працювали за спеціальними програмами. З державних крайових фондів на це виділялося до 4 тис. крон в рік [4. - 1908. - 1 груд.].

Особливу групу розповсюджувачів сільськогосподарських знань становили т.зв. „мандрівні учителі“. З початку 70-х років XIX ст. з Буковини у Відень за розпорядженням міністерства землеробства в канікулярний період направлялися окремі учителі народних шкіл на сільськогосподарські курси, щоб одержані знання поширювати серед селян своїх і навколишніх сіл. З 1872 р. такі курси діяли в Чернівцях [9, с. 24]. Спочатку райони їх діяльності були незначними. З 1882 р., коли міністерство землеробства і крайовий сейм почали виділяти Товариству крайової агрикультури відповідні субвенції (500 фл. -

міністерство землеробства і 800 фл. - крайовий сейм) [1, с. 13] на оплату „мандрівним“ учителям (спочатку їх було 2, потім - 5, згодом - 6), вони охоплювали своїми бесідами і лекціями 180-200 сіл. розповідали селянам про кращі методи обробітку ґрунту, удобрення, сільськогосподарські машини і знаряддя, вирощення і збір урожаю, сільськогосподарських культур, ведення луків і пасовиськ, боротьбу з шкідниками і бур'янами, утримання худоби, її лікування, про аграрні закони, створення кооперативних спілок на селі та ін. У 90-ті роки цими вчителями проводилося щороку до 200 бесід при участі 27 тисяч слухачів [1, с. 10-11], про що склалися детальні звіти. Спочатку селяни ставилися до цих бесід з недовірою, байдужістю. Згодом частина переконувалася у корисності деяких порад щодо раціонального ведення господарства. Однак із скороченням фінансування з початку ХХ ст. ця робота згортається. У 1903 р. діяло, наприклад, тільки 3 „мандрівних“ учителі, які виступили у 25 селах з 33 доповідями, які прослухало 3534 чол. (1106 німців, 2268 румунів, 160 українців) [20, с. 26-27], у 1904 р. вони виступили у 47 селах з 50 доповідями при участі 5444 чол. і т.д. [21, с. 28-29].

На основі урядових розпоряджень частина шкільної молоді по закінченню народної (початкової) школи ще 2 роки відвідувала т.зв. повторювальне навчання, де одним з предметів було ведення сільського господарства. У 1874 р. таких шкіл існувало в краї всього 9, які відвідувало 403 учні [4.- 1875.- 1 серп.], 1885 р. - 13 (525 учнів) [12.- 1885.- берез.].

Щоб майбутні учителі народних шкіл могли дати пораду селянам із сфери новітніх досягнень в агротехніці, зооветеринарії, в учительських семінаріях у Чернівцях на III-IV курсах навчання було введено предмет про сільське господарство [8, с. 25].

Певне значення у пропаганді сільськогосподарських знань мали культурно-освітні товариства, сільські читальні, де проводилося читання відповідної літератури. Товариство „Руська Бесіда“ у своєму новому статуті від 1894 р. ставило своїм завданням „поучати народ устно о всяких справах, що дотичать (стосуються - Авт.) просвіті і добробуту, закладати (засновувати - Авт.) ...школи господарські...спрашувати (запрошувати - Авт.) руских (тобто українських - Авт.) учених на поради в ріжних галузях науки...“ [7, с. 16; 3. - 1895. - 11 квіт.].

Рада крайової агрикультури мала у Чернівцях досить значну бібліотеку сільськогосподарської літератури, яку через повітові філії розсилала у сільськогосподарські товариства і читальні на місця [3.- 1903. - 1 лют.].

Частина цієї літератури трьома крайовими мовами (німецькою, румунською і українською) видавалася у Чернівцях. Зокрема, українською мовою видавалася серія брошурок „Селянські зимові вечори“, які закуповувалися сільськими читальнями [12. - 1877. - черв.].

значну роль у поширенні сільськогосподарських знань відіграла крайова преса, особливо фахова. Останню видавало Товариство крайової агрикультури (Рада крайової агрикультури), дістаючи на це урядові субвенції (від 600 фл. у 1876 р. до 4 тис. крон у 1900 - 1908 рр.) [4. - 1908. - 1 груд.]. Щоб забезпечити її поширення, крайові власті зобов'язували деякі категорії службовців підписувати її в обов'язковому порядку (зокрема 347 директорів сільських шкіл у 1903 р.) [20, с. 23]. Найбільш „товстими“ були німецькомовні фахові видання: „Mitteilungen des Vereines fur Landeskultur im Herzogtum Bukowina“ („Вісті Товариства крайової агрикультури герцогства Буковини“), що почали виходити з 1868 р., „Bukowinaer landwirtschaftliche Blätter“ („Буковинська сільськогосподарська газета“) (з 1898 р., редактор Е.Байер), як додатки до останньої - українська - „Селянин“, румунська - „Taranul“ [1, с. 7], 1903 р. - українська „Хлібороб“ (редактор С.Смаль-Стоцький) та одноіменна румунська „Agrikulturilor“ (редактор Т.Флондор) [24. - 1907.- 5 січ.]. У них були розділи фахових порад, позитивних практичних прикладів застосування наукових порад, систематичний аналіз ситуації на ринку сільгосппродукції, всі урядові і крайові закони, постанови, рішення щодо сільського господарства та ін.

Деякі газети і журнали для селян видавалися в селах окремими письменними селянами чи інтелігентами. Так, з 1895 р. у с.Нових Мамаївцях виходила газета „Селянин“ (видавець - селянин Г.Савчук), з 1907 р. у с.Миговому - двотижневик „Хлопська Правда“, у с.Черепківцях - „Грім“ (редактор М.В.Габчук) та „Іскра“ (редактор К.Кракалія) та ін. [3. - 1907.- 28 січ.]. У них теж містилося немало наукових і практичних рекомендацій сільським господарям.

Отже, у зазначений період на Буковині склалася певна система сільськогосподарської освіти, поширення сільськогосподарських знань: спеціальні школи (середня і нижчі), спеціалізовані кількамісячні чи дворічні курси, „мандрівні“ учителі, повторювальне навчання у сільських школах, публікація і поширення сільськогосподарської літератури при допомозі Товариства крайової агрокультури та сільських читалень, видання фахової періодики. Звичайно, далеко не до всіх селян (особливо безземельних і малоземельних) доходили ці знання. Частина селян проявляла щодо них недовіру і певний селянський консерватизм.

Однак у тому, що в краї в останні десятиліття ХІХ - на початку ХХ ст. помітно зросли врожайність і валові збори сільськогосподарських культур, дещо підвищилася продуктивність тваринництва, певне значення мало й поширення серед сільських господарів сільськогосподарських знань.

Джерела і література:

1. Berichte über die Thätigkeit des Centralausschusses des Vereines für Landeskultur im Herzogtume Bukowina vom 1 Juli 1899 bis 31 Juni 1898. - Czernowitz, 1892.
2. Bukowina.
3. Буковина.
4. Bukowinaer landwirtschaftliche Blätter.
5. Bukowinaer Rundschau.
6. Czernowitzer Zeitung.
7. Дмитрів Є. Ілюстрована історія Руської Бесіди в Чернівцях - Чернівці, 1909.
8. Die Entwicklung der Land- und Forstwirtschaft und ihrer Industrie im Herzogtume Bukowina seit dem Jahre 1848. - Wien, 1901.
9. Ficker A. Hundert Jahre (1775-1875). - Wien, 1875.
10. Hauptbericht und Statistik über das Herzogtum Bukowina für das Periode vom Jahre 1862-1871. Lemberg, 1872.
11. Mitteilungen des statistisches Landesamtes des Herzogtums Bukowina. - Czernowitz, 1910. - Heft XIY.
12. Mitteilungen des Vereines für Landeskultur im Herzogtume Bukowina.
13. Österreichisches statistisches Handbuch 1900. - Wien, 1902.
14. Österreichisches statistisches Handbuch 1910. - Wien, 1912.
15. Österreichische Statistik. Neue Folge. - Wien, 1916. - Band 3. - Heft 10.
16. Sammlung der Landes-Gesetze für das Herzogtume Bukowina. - Czernowitz, 1872. - Band 2.
17. Sonntagsblatt der Bukowina.
18. Stenographische Protokolle des Bukowinaer Landtages der fünften Session der neunten Wahlperiode 1903. - Czernowitz, 1903. Anhänge.
19. Stenographische Protokolle des Bukowinaer Landtages der ersten Session der zehnten Wahlperiode 1904. - Czernowitz, 1904.
20. Tätigkeitsbericht des Landeskulturrates im Herzogtume Bukowina für das Jahr 1903. Czernjwitz, 1904.
21. Tätigkeitsbericht... für das Jahr 1904. Czernowitz, 1905.
22. Tätigkeitsbericht... für das Jahr 1909-1910. Czernowitz, 1912.
23. Tätigkeitsbericht... für das Jahr 1911. Czernowitz, 1912.
24. Хлібороб.
25. Wassilko N. Rechenschaftsbericht des Abgeordneten Nikolai v. Wassilko über seine Tätigkeit im Reichsrate und Landtage im Jahren 1898 bis incl. 1900. - Czernowitz, 1901.
26. Österreichische Staatsarchiv. AVA. Ackerbau-Ministerium. 1868-1918. Landeskultur. 1913 Jahr. Fasz. 1800. Sing. 862.

ДО ВИТОКІВ УКРАЇНСЬКОГО ЖІНОЧОГО РУХУ НА БУКОВИНІ В КІНЦІ ХІХ - НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Основоположницею жіночого руху в Україні вважається письменниця і громадська діячка демократичного напрямку Наталія Кобринська, яка об'єднала чимало жінок у так звані жіночі товариства, що організовувалися в Галичині й на Буковині, а пізніше – також на Східній Україні. Активними учасницями цього руху були передусім прогресивні письменниці Євгенія Ярошинська, Ольга Кобилянська, Олена Пчілка, Леся Українка, педагоги Софія Русова, Костянтина Малицька, Марія Домбровська (Марійка Підгірянка), перша жінка-лікар Софія Окуневська та ін.

Феміністичний рух на Буковині виник під впливом західно-європейських суспільно-політичних віянь, а також під впливом загальноукраїнського жіночого руху, боротьби за рівні з чоловіками права жінок. І хоч жіночий рух не ставив перед собою завдань боротьби за докорінні соціальні зміни, він звертав увагу на нерівноправне становище жінки в тогочасному суспільстві, на її недостатній інтелектуальний розвиток, на необхідність активної боротьби за духовне розкріпачення жінки.

Біля витоків українського жіночого руху на Буковині в кінці ХІХ ст. стояла визначна українська письменниця Ольга Кобилянська, яка стала класиком української літератури, "увібравши, – за висловом С.Русової – духовні надбання багатьох народів світу,.. своєю новаторською творчістю сприяла виходові українського письменництва на світові обшири, збагатила його неперехідними художніми цінностями" [4, с. 5].

Феміністичні погляди О.Кобилянської сформувалися під впливом безпосереднього спілкування письменниці з такими непересічними для того часу жінками, як Н.Кобринська, С.Окуневська, А.Кохановська та ін., які шукали свого ідеалу в житті, цікавилися мистецтвом, намагалися вирватися з сірої буденщини, мали високі громадянські прагнення.

Особливо велике значення для початкуючої письменниці Ольги Кобилянської мали її взаємини з Софією Окуневською, а відтак з її родичкою Наталією Кобринською. С.Окуневська здобула вищу медичну освіту в Швейцарії і стала першою українською жінкою-лікарем в Австро-Угорщині. Вона брала активну участь у громадському житті краю, своєю інтелігентністю захоплювала Івана Франка та Василя Стефаника. Саме С. Окуневська першою почала схилити молоду Ольгу Кобилянську писати твори українською мовою. Знайомство О.Кобилянської з С.Окуневською, - відзначає С.Русова, - "відкрило перед Кобилянською нові духовні обрії, нові цікаві питання

творі письменниці переконливо доводить, що в умовах тодішнього ладу прогресивно настроєна жінка не може знайти свого щастя, стверджує право людини на свободу та висловлює віру в настання нового, справедливого суспільного устрою. Головна героїня повісті Олена Ляуфлер - тверда характером і сильна почуттями передова жінка-інтелігентка, що своїм інтелектуальним розвитком високо піднялася над оточенням, своїми вчинками заявляє рішучий протест проти реакційного обивательського світу.

Провідним у характері Олени є прагнення до самостійності, рівноправності з чоловіком, до свободи. Вона категорично відкидає поради вигідно вийти заміж і вирішує чесною працею заробляти на життя. Олена впевнена, що "моральна нужда та абсолютна бідність - се одне і те саме. Наслідки їх однакові". "Хіба це не обурливо, що людина сильної волі, перейнята ідеєю свободи, носить кайдани?" - запитує Ольга Кобилянська в алегоричному малюнку "Видиво". Особиста свобода, вважає письменниця, - не самоціль, а необхідна умова для того, хто "має на оці гарну ціль", хто прагне добра, волі для народу, і виростає вона на ґрунті любові до людей. Ці погляди письменниці протиставляються соціал-дарвіністській теорії, що її проповідує у повісті "Людина" старий лікар: "Людина є нічим більше, ні менше, як... - звіриною, і то товариською, розумною звіриною. Спосіб відживлюватися, боротьба за існування, спосіб розмножуватися - все те вона має те саме, як звірина". Ніхто до О.Кобилянської так гостро не показав боротьби незабезпеченої інтелігентної жінки проти нівелюючих обставин за збереження людської особистості, її природного права на всебічний гармонійний розвиток, як це маємо в "Людині".

У кінці 80-х - на початку 90-х рр. О.Кобилянська активно включається в культурно-громадське життя буковинського краю. Налагоджуються її стосунки з І.Франком, О.Маковеєм, М.Павликом та його сестрою, відомою громадською діячкою Анною Павлик, з Євгенією Ярошинською та іншими прогресивними діячами української культури. У газеті "Буковина" вперше було надруковано в 1896 р. повість О.Кобилянської "Царівна". Цей твір був написаний протягом порівняно досить тривалого часу (з 1888 по 1895 р.). За цей час у світогляді письменниці відбулися істотні зміни щодо призначення жінки, її ролі в суспільстві. За ідейним спрямуванням "Царівна" продовжує і розвиває далі жіночу тему, проте дає ширшу панораму життя жінок-інтелігенток, які шукають свою дорогу в житті, прагнуть вирватися із застійного міщанського середовища, мають високі громадянські ідеали, пов'язані не лише з роздумами про долю народу, а й з практичною діяльністю на його користь. Такою є, зокрема, головна героїня твору Наталка Верковичівна - натура вольова, цілеспрямована, з чіткими суспільними ідеалами. Сама письменниця розглядала цей образ як "новітній тип" жінки мислячої, що помітно

відрізняється від жіночих образів, змальованих нею у ранній творчості. В образі Наталки втілює письменниця всю свою програму жіночого руху, його провідну ідею - досягнути самостійності, суспільної незалежності шляхом праці й освіти.

Більш докладно цю ідею жіночого руху висловила О.Кобилянська у виступі на відкритті "Товариства руських жінок на Буковині", яке було засноване у 1894 році в Чернівцях. Доповідь О.Кобилянської "Дещо про ідею жіночого руху" дає ключ до розуміння світогляду молодої письменниці, тієї духовної атмосфери, якою сповнено чимало її художніх творів - передусім повісті "Людина" і "Царівна". Як видно з "Відчиту", саме на цих зборах "Товариства руських жінок на Буковині" обговорювався статут "новозаложенного товариства", в якому говорилося про необхідність "ширення освіти межі жіноцтвом". О.Кобилянська у виступі прагне висловити "провідну ідею" жіночого руху, яка, на її погляд, є власне "тою ідеєю, котра доказує, що сучасне положення жінки середньої верстви, а головню жінки незаміжньої, є сумне, є гідне звернення уваги всіх мислячих умів, гуманних сердець обох полів, і бажає щиро поліпшення жіночої долі" [1, с. 151-152]. Цю провідну ідею жіночого руху О.Кобилянська протиставляє поглядам багатьох, які розуміють ідею емансипації жінки в тому, щоб не виходити зовсім заміж, "прибирати манери мужчин, ходити з обстриженим волоссям, з паличкою в руках, курити папіроску, їздити верхом..." [1, с. 151].

Головну трагедію жінки в тогочасному суспільстві письменниця вбачає в "непевності" жіночої долі: коли в родині з'являється син - родичі тішаться; коли з'являється дівчинка - сумують, тому що доля її непевна. "А непевна тим, що не знати, чи здобуде собі чоловіка, котрий мав би статись її кормильцем і заступником вітця і матері, чи ні" [3, с. 152].

Ідея жіночого руху, на думку О.Кобилянської, повинна полягати в тому, щоб вирішити питання про те, аби жінка не була "тягарем родинним", щоб незаміжня жінка, яка залишилася "без кормильця, без товариша і оборонця", "не тратила в теперішнім устрою суспільнім і вартість, і значіння..." [1, с. 152].

Противникам ідеї жіночого руху, які вважають, що "жінчина існує лише на те, щоб статись матір'ю і жінкою, і що їй, крім того, не треба нічого більше", О.Кобилянська протиставляє своє бачення призначення жінки: "Жінчина, побіч своєю природою назначеної задачі стати жінкою і матір'ю, посідає й надане тою самою природою право - бути собі самій ціллю, іменно в тім смислі, як буває собі ціллю мужчина, а то - учитись, щоб мати раз свій кусник хліба і бути собі паном - доки не рішиться взяти на себе обов'язки статись мужем і вітцем..." [1, с. 153]. Кобилянська проголошує рівні права чоловіка і жінки, які однаково створені природою для життя. У виступі є такі рядки: "Уводячи жінку в життя, природа не каже: "Ось

ти, і ти жінка того або того чоловіка!" Ні, природа лише каже: "Ось ти, і жий!" Так каже вона й до чоловіка... Під "людиною" розуміємо жінку, не лише чоловіка, - іншими словами: і жінка мусить мати свій кусник хліба, щоб жити" [1, с. 153]. Отже, основним правом жінки має бути право на працю, щоб забезпечити самій своє існування. По-друге жінка, як чоловік, як людина, має мати право на "індивідуальну свободу, людську повагу і справедливість, щоб **"бути самій собою ціллю"**. Жінка повинна **"жити відповідно до своїх здібностей, своєї сили і своїх вимог!"** [1, с. 154].

Письменниця закликає високоповажаних посестер постаратися, щоб жінки змогли подбати самі собі "о кусник хліба", щоб "наука і праця стали для них ціллю і заступили їм те, чого не досягнули". Це прагнення (забезпечити жінкам долю) і називає О.Кобилянська **"рухом жіночим"**, або **"емансипацією жінок"** [1, с.155].

Ознайомлена зі станом жіночого руху в Німеччині, Англії, Франції, Росії та інших країнах, О.Кобилянська говорить у зверненні до жінок, що в цих країнах чоловіки (батьки, мужі і браття) опікуються долею жінок по сеймах і думах державних. Там чоловіки знають, що жінка **"котра озброєна духовним образованием, котра годна своїми власними силами заробити на себе, становить сама собою велику силу, здатна стати їм підпорою, наcoli б і їм забракло здоров'я і сили до борби за існування"** [3, с. 155].

Натхненниця жіночого руху закликає своїх посестер об'єднуватися, працювати над собою, не цуратися найбіднішої сиротини. **"Берімося до різномірної праці, - говорить вона, - щоб могли стати на власних силах у житті, щоб могли стати гординею наших батьків, братів і мужів, і стати підпорою нашому народові, підвалиною нашої нації, і щоб вона могла славиться своїм жіноцтвом як своїм цвітом"** [1, с. 156].

Прогресивна преса надрукувала схвальні відгуки про виступ письменниці на перших зборах заснованого в Чернівцях "Товариства руських жінок на Буковині". Зокрема, І.Костецький у статті "Дещо про збори буковинського жіночого общества" ("Народ" - № 18. - 1894) відзначив, що **"на зборах займала перворядне місце панна О.Кобилянська, всім звісна самосвідома патріотка"**, і що її доповідь **"була вироблена старанно, обдуманно і логічно, а народна мова текла неначе чиста водиця в гірському ручаю"**.

Оскільки більшість членів новоствореного товариства належали до москвофілів, то народовська преса (газети "Народна часопись", "Буковина", журнал "Правда") різко виступили проти нього [див.: 3, с. 667].

Товариство підтримав М.Павлик. У журналі "Народ" він надрукував з цього приводу три своїх статті: "Дещо про рух русинок", "Товариство руських жінок на Буковині" та "Ще із-за "Товариства руських жінок на Буковині" (№№ 13-14, 19 та 21 за 1894 р.).

О.Кобилянська, покладаючи свої надії на прогресивну частину товариства, підтримувала його, намагалася скерувати жіночий рух

корисному для народу напрямі. Так, у листі, надісланому до газети "Діло", О.Кобилянська писала з цього приводу: **"Буковинські русини обох таборів заснували спільно товариство руських жінок, що має на цілі підпирати руські сироти - дівчата, будити і скріпляти національну свідомість, ширити просвіту між жіноцтвом нижчої верстви і взагалі орієнтуватися на лад німецьких жінок до практичних цілей; при тому здержувати руські дівчата від переходу в чужі табори, подаючи їм пристановок і нагоду до науки ... Живемо надією, що бодай в жіночих кругах не настане розлад, що наводить на Русь сумні наслідки, а ворогам нашим тільки успіхи. З огляду на чисто гуманну цілю, покладаємося на правдиві, щирі серця і щирю волю"**.

Доповідь О.Кобилянської має важливе значення для розуміння поглядів письменниці на жіночий рух, для глибшого розкриття її світогляду та ідейного змісту цілого ряду творів, зокрема повістей "Людина" і "Царівна".

Джерела та література:

1. Кобилянська О. Дещо про ідею жіночого руху // Ольга Кобилянська. Твори: В 5-ти томах. - Т. 5. - К., 1963. - 767 с.
2. Кобилянська Ольга. Твори: В 5-ти томах. - Т. 3. - К., 1963.
3. Кобринська Н. Про первісну цілю Товариства руських жінок у Станіславові, зав'язаного 1884 р. // Наталія Кобринська. Вибрані твори. - К., 1980. - С. 297-301.
4. Погребенник Ф.П. Передмова // Ольга Кобилянська. Повісті. Оповідання. Новели. - К., 1978, С. 5-24.
5. Русова С. Наші визначні жінки. - Вінніпег, Канада, 1945. - 106 с.

О.В.Ботушанський

З ІСТОРІЇ ВИНИКНЕННЯ І ДІЯЛЬНОСТІ СІЛЬСЬКИХ ОЩАДНО-КРЕДИТНИХ КАС БУКОВИНИ (80-ті роки ХІХ - початок ХХ ст.)

Перехід селянських господарств Буковини у другій половині ХІХ ст. до ринкових відносин все частіше вимагав для їх ведення обігових засобів - грошей. Якщо великі землевласники могли їх одержати під заклад землі у вигляді кредитів у банках, то селяни через зволікання із введенням т.зв. ґрунтових (поземельних) книг [11, с. 29] до середини 80-х років ХІХ ст. здебільшого не могли їх одержати у публічних кредитних закладах і мусили звертатися до лихварів, у яких процентна ставка офіційно становила у 70-ті роки як мінімум 24 %, а фактично - у 2-3 рази вище [43, с. 31]. Так, станом на 1871 р. на Буковині було надано кредитів під нерухому власність на 5,75 млн. флоринів, у т.ч. під дрібну земельну власність (разом з міською) лише на 307 тис. фл. (6,6 %).

Низька економічна спроможність більшості селянських господарств Буковини, засилля лихварів, брак дешевого кредиту спонукали селян до мобілізації своїх власних незначних грошових ресурсів з метою виживання і самозбереження як економічних суб'єктів господарювання в умовах становлення ринкових відносин. Однією з таких форм акумулювання і оперування грошовими коштами на селі стали ощадно-кредитні каси, т.зв. "райфайзенки" - від прізвища громадського голови у с.Фламмендорф на Рейні в Німеччині Фрідріха Вільгельма Райфайзена (1818-1888), який першим в Європі на початку 50-х років створив селянську ощадно-кредитну касу для рятування селян від лихварів [33. - 1888. - 1 серп.]. Каси цього типу поширилися в Німеччині (у 1900 р. їх там нараховувалося 9 тис.) [8. - 1900. - 5 лип.], Італії, Франції, Голландії, Північній Америці [9. - 1893. - 11 трав.]. За винайдення цієї форми організації селянських кас Ф.Райфайзену у 1909 р. встановлено пам'ятник [38, с. 149]. (До речі, в Німеччині і зараз існує велике кооперативне об'єднання "Райфайзен").

З 70-х років в Австрії теж почалася агітація за створення подібних кас. У 1873 р. Аграрний конгрес у Відні затвердив примірний статут райфайзенської каси для всіх провінцій, а парламент прийняв закон 9 квітня 1873 про кредитні товариства (нова редакція 1882 р.) [19, с. 3]. Згідно з цим статутом, до ощадно-кредитного товариства повинні належати лише жителі одного населеного пункту. Вступні внески - невисокі, не більше 1 фл. і вклади невеликі, щоб заможні члени каси не спекулювали на великих процентах і не диктували свою волю іншим: паї - 5 фл., вклади - до 200 фл., дивіденди - обмежені і не повинні перевищувати проценти на вклади (останні - не вище 5 %); позики - короткотермінові: не більше як на рік. З чистого доходу каси 1/3 повинна йти в резервний фонд, 1/3 - на благодійні цілі, 1/3 - на адміністрацію. Остання повинна складатися з голови, заступника і не менше 3 членів; ревізійна комісія - не менше 6 осіб. Всі працюють безплатно, за винятком касира, але останній не є членом правління. Загальні збори - 2 рази в рік [6. - 1895. - 25 січ.].

Проте заснування райфайзенських кас в Австрії децю затягнулося. Перша така каса виникла в імперії тільки у 1886 р. [32, с. 160], а через 10 років їх уже було в країні 1018 і 56138 членів, 1897 р. - відповідно 1414 кас і 120 тис. членів [8. - 1898. - 30 січ.].

Почалася агітація за створення райфайзенських кас і на Буковині. Українська газета "Буковина" у номері за 13 вересня 1887 р. віддрукувала примірний статут райфайзенки [6. - 1887. - 13 верес.]. Зазначимо, що до цього часу у багатьох буковинських селах існували т.зв. братські церковні каси, куди люди здавали традиційно гроші "на церкву" і які почали зичити окремим селянам гроші для нагальних потреб. Проте через відсутність чіткої системи кредитування гроші в каси селяни не повертали [6. - 1895. - № 53]. Райфайзенки у цьому відношенні відзначалися більш стрункою організацією і дисципліною.

Вважається, що першою на Буковині каса райфайзенського типу була створена у 1889 р. у с.Раранчі з ініціативи визначного громадського і політичного діяча Буковини, одного з провідників українського національного відродження в краї С.Смаль-Стоцького [15, с. 3]. Щоправда, за повідомленнями преси не пізніше 1887 р. була заснована каса у с.Берегометі Кіцманського пов., у якій на кінець 1887 р. було 1800 фл. [33. - 1888. - 1 січ.]. Газета "Буковина" у номері за 13 вересня 1887 р. повідомляла, що у селах заснуються каси [6. - 1887. - 13 верес.], а у номері за 17 січня 1889 р. пише, що кас у селах ще мало [6. - 1889. - 17 січ.], в номері за 21 листопада того ж року - що їх в краї всього кілька [6. - 1889. - 21 листоп.]. У кінці 80-х років засновано також каси у с.Панській Долині [33. - 1890. - 15 січ.], Нових Мамаївцях [33. - 1891. - 10 лип.] та ін.

Створенню сільських кас сприяло й українське товариство "Руська Бесіда", яке у 1894 р. надрукувало статuti для них та інструкції, особливу активність у цьому проявили члени товариства С.Смаль-Стоцький, Є.Пігуляк, А.Клим, О.Могильницький, Л.Когут, за ініціативою яких до 1902 р. було створено 30 кас [14, с. 67]. Зокрема, у 90-х роках було засновано каси у Жадовій, Васловівцях [6. - 1898. - 29 листоп.], Рогізні, Глибокій, Малаїтинцях, Брідку, Горішньому Городнику, Строештах (Півд.Буковина) [8. - 1898. - 20 лип.]. У 1900-1901 рр. почали діяти каси у Василеві, Корчівцях, Малому Кучурові, Ленківцях, Миговій, Панці, Ревному, Ставчанах, Стрілецькому Куті, Товтрах, Топорівцях, Южинці [6. - 1901. - 30 жовт.]. Впродовж 1902 р. з'явилися каси у Бабині, Лужанах, Прилипчому, Суховерхові, Шипинцях, Кіцмані, Мигученах (нині - Михайлівка), Добринівцях, Кам'яній, Жучці, Вашківцях, Слободі-Комарівцях та ін. - всього у 15 селах [6. - 1903. - 11 лют.]. У 1903 р. виникли каси у Розтоках, Великому Кучурові, Ревному, Драчинцях, Шишківцях, Берегометі-над-Сіретом, Веренчанці, Лашківці, Тарашанах, Котул-Баїнському, Кичері, Кулівцях, Черепківцях, Калинівцях та ін. [6. - 1903. - 15 трав.]. У наступних роках кількість кас зростала.

Через те, що Буковина була багатонаціональним краєм, тут поряд з українськими виникли й каси представників інших національностей: румунські (перша у 1898 р. у с.Красній Ільській, нині - Красноільськ), німецькі (з 1899 р. у Старих Фратівцях, Красній Ільській, Красношорі, Іцканах), польські (у Чудеї, Давиденях-Зрубі, Руському Банилові [2, с. 86; 3, с. 5]. Окремі каси засновували й москвофіли, яких (кас) у 1905 р. було 17 [30. - 1905. - 21 лип.].

У результаті агітаційної і організаційної діяльності активістів національних партій та угруповань краю кількість ощадно-кредитних кас зростала: з 14 у 1897 р. [36, с. 288] до 27 у 1899 р. (з них 15 у північних повітах), 40 - у 1900 р. [32, с. 68], 57 у 1901 р. (у т.ч. 23 українські, 29 румунських і 5 німецьких [34. - 1901. - 25 жовт.], 95 у 1902 р. (у т.ч. 53 румунські, 34 українські, 8 німецьких [1, с. 1]., 150 у

1903 р. (у т.ч. 61 українська) [6. - 1903. - 15 трав.], 204 у 1904 р. (у т.ч. 77 українських) [37, с. 22; 14, с. 67], 319 у 1907 р. (у т.ч. 149 українських, 156 румунських, 71 німецька) [21, с. 260, 272; 22, с. 404-416], 385 у 1909 р. (у т.ч. 153 українські, 159 румунських, 73 німецькі) [4, с. 22; 13, оп. 1, спр. 10964, арк. 17], 470 у 1913 р. [28, с. 75] (див. табл. 1). Ощадно-кредитні каси домінували серед інших об'єднань. Так, у 1912 р. серед 174 кооперативних спілок, що входили в українське крайове об'єднання "Селянська каса", 159 (90 %) становили райфанзенські каси [14, с. 977]. Сільські ощадно-кредитні каси становили у 1906 р. 77 % усіх ощадно-кредитних закладів у краї (хоч далеко поступалися обсягом діяльності) [27, с. 195].

Відповідно зростало і число членів кас. Спочатку воно було незначним. Приміром, при заснуванні у 1898 р. у Красноільській Краснопутні - 114 [8. - 1898. - 5 квіт.], у с.Жадові їх числилося 46 [6. - 1898. - 11 груд.], у Рогізні (1899) - 21, Малятинцях (1899) - 28 [6. - 1899. - 14 лют.]. У німецьких райфайзенках при заснуванні у кінці XIX - на початку XX ст. на 8 кас припадало 329 членів, приміром, у Терблештах (нині Порубне) - 67 членів [12, с. 22]. Але поступово каси ставали більш багатолюдними. Якщо у 1899 р. у них нараховувалося всього 1706 членів [32, с. 50], то у 1902 р. - 3568, 1908 р. - 53294 (з них в українських касах - 18754 (порівняймо: 1903 р. - 3418, 1906 р. - 14307), румунських - 23885, німецьких - 10655 [12, с. 404-416; 10. - 1903. - жовт. - № 1; 6. - 1908. - 14 черв.] (див. табл. 1). Якщо врахувати, що у 1902 р., за переписом, на Буковині нараховувалося 109170 сільськогосподарських "підприємств" (господарств) [20, с. 2-3], це означає, що ощадно-кредитною кооперацією тут було охоплено майже кожне друге господарство.

Через те, що з виникненням ощадно-кредитних кооперативних кас Буковина в останні десятиліття XIX ст. децю запізнилася порівнянню з іншими провінціями імперії, на початку XX ст. вона ніби "надолужувала" це відставання. Так, якщо кількість райфайзенок і відповідно число членів у них у 1903 р. прийняти за 100 %, то у 1913 р. показник щодо кас у власне австрійських провінціях становив 131, а щодо членів кас - 163, у чеських провінціях - 206 (234), у південних - 308 (293), в Галичині - 726 (900), на Буковині - 376 (804) [16, с. 86]. Отже, порівняно з іншими провінціями (крім Галичини) цей ріст був на Буковині за десятиліття у 2-4 рази вищим.

Не слід вважати, що цей ріст був безперешкодним. Крім традиційного селянського консерватизму, недовіри до всяких новаций перешкодою до заснування кас був спротив поміщиків, великих орендарів і особливо лихварів, бо це би зменшувало залежність селян від них. Так, тривалий час проти заснування каси у с.Витилівці Кіцманського пов. виступав громадський голова німець-колоніст Фогель, великий орендар-єврей Юда Гітлер, священник-румун Сімйонович [7. - 1898. - 23 січ]. Більшість румунських поміщиків в

Таблиця 1. Обсяг діяльності сільських ощадно-кредитних кас Буковини у 1899-1909 рр. (на 1 к. - на 1 касу припадає) (у тис. крон)

каси	Основні показники їх діяльності	1899		1904		1907		1908		1909	
		всього	на 1 к.	всього	на 1 к.	всього	на 1 к.	всього	на 1 к.	всього	на 1 к.
українські	Всього кас			79		138		149		153	
	У них членів					16936	122	18754	126		
	Активи					3092	23	4101	28		
	Паї			20	0,2	175	1	198	1,4	209	1
	Вклади			0,8	0,0	417	3	531	4	842	6
	Надано кредитів			217	2	2739	20	3399	23		
румунські	Всього кас					119		156		158	
	У них членів					21250	179	23885	153		
	Активи					4152	30	5560	36		
	Паї					345	3	657	4,1	420	3
	Вклади					1688	14	2574	17	2801	18
	Надано кредитів					3695	31	4404	30		
німецькі	Всього кас					62		71		73	
	У них членів					10003	161	10655	150	11276	155
	Активи					5177	83	6025	85	1160	16
	Паї					183	3	223	3,6	235	3
	Вклади					3278	53	3870	55	4526	62
	Надано кредитів					3681	58	4026	57	4676	64
Резом	Всього кас	27				319					
	У них членів	1706				50185	149				
	Активи					12321	40				
	Паї	26				703	2				
	Вклади	117				5383	17				
	Надано кредитів	195				10115	32				
Прибуток від кредитів					724	2					

Складено за: 21, с. 260-261; 266, 268, 272; 22, с. 404, 410, 416; 4, с. 225; 13, оп. 1, спр. 10964, арк. 17; 24. - 1909. - 5 лип., 19 серп.; 6. - 1903. - 15 трав.; 1906. - 29 лип.; 10. - 1905. - лип.-серп. - № 7-9; 32, с. 50-51; 30. - 1905. - 21 лип.

українських селах також противилися заснуванню кас. І лише окремі поміщики, які брали активну участь у політичному житті, прагнули попасти депутатами у крайовий сейм чи австрійський парламент. Їм потрібні були голоси селянських виборців, сприяли заснуванню кас підтримували їх фінансово. Зокрема, румунський поміщик Євген Стирча депутат крайового сейму і парламенту сприяв заснуванню у 1898 р. у Красній Ільській і Красній Путні Сторожинецького повіту румунської ощадної каси, добився у сеймі для неї значної грошової субвенції [6. - 1898. - 29 лип.]. Його політичний противник український поміщик, депутат крайового сейму Микола Василько сприяв заснуванню у своєму селі Лукавці Вижницького повіту райфайзенської каси, вніс у її фонд значну грошову суму [35. - 1898. - 15 лип.; 8. - 1898. - 30 січ., 5 квіт.; 7. - 1898. - 3 лип.]. Але такі випадки були винятками.

Крайовий сейм, де до початку ХХ ст. в основному переважали консервативні поміщицькі депутати, також відхиляв неодноразово пропозиції про заснування селянських кас. Після внесення у черговий раз у 1893 р. українським депутатом С.Смаль-Стоцьким пропозиції про заснування цих кас крайовий сейм обговорив це питання у 1894, 1896 р., але в своїх рішеннях радив не поспішати з цією справою [6. - 1895. - 15 бер.; 1896. - 19 лют.; 1898. - 14 січ.]. Це спонукало С.Смаль-Стоцького і його однодумців ширше розгорнути в селах агітацію за створення кас. У 1897 р. сейм за наполяганням демократичної частини депутатів обговорив це питання і прийняв рішення сприяти заснуванню кас [6. - 1898. - 6 бер.]. З 1898 р. за рішенням сейму для заснування кас з крайових фондів виділялося по 600 крон, надавався кредит під 4 %. Зокрема, на 1900 р. такої допомоги було виділено 6 тис. к. і кредит в сумі 40 тис. к., на 1902 р. - 1,8 тис. к. допомоги і 89 тис. к. кредиту [10. - 1903. - жовт. - № 1; 8. - 1899. - 5 квіт.; 6. - 1900. - 6 трав., 9 черв.]. У 1902 р. 95 райфайзенек одержали 287658 к. під 4 % для кредитування своїх членів [1, с. 2] - суми явно незначні. У 1905 і 1906 рр. українські каси одержали від міністерства землеробства по 5 тис. к. [6. - 1907. - 20 лют.].

Діяльність кас регламентувалася типовими вищезгаданими статутами з конкретизацією окремих положень (розмірів паїв, вступних внесків та ін.) на місцях. Так, у статуті новоствореної у 1898 р. каси у с.Жадові зазначалося, що вона сприятиме "моральному і матеріальному стану" своїх членів шляхом надання кредитів на ведення і поліпшення господарства в такому розмірі, "на який хто заслуговує" на строк до 1 року, а при стихійних лихах каса може видати кредит у 2 рази більший на 4 роки. Каса приймає грошові вклади, сприяє заснуванню інших кооперативних спілок. Вступний внесок - 2 к., пай - 10 к., кожний член може мати кілька паїв, але не більше 25. Каса має право взяти позичку в банку для кредитування своїх членів [13, оп. 1, спр. 18208, арк. 4-10]. У статуті каси с.Вовчинця Серетського повіту (нині Глибоцького р-ну), заснованої 1903 р., зазначалося, що

громада не може бути членом каси, що виключенню з каси підлягають ті члени, хто не вносить паїв і вступних внесків більше 6 місяців, хто вступив в іншу касу, хто займається лихварством, на чие майно оголошено ліцитацію (аукціон) чи секвестр, хто не повертає борг і за це був оскаржений перед судом. Стверджувалося, що у керівництво каси обираються тільки чоловіки [13, оп. 2, спр. 20556, арк. 4-8]. У статуті каси "Черемош" у Вижниці встановлювалося, що кожен член може мати не менше 2 і не більше 10 паїв по 20 к. кожний [13, оп. 2, спр. 21316, арк. 4]. Всі каси гарантували погашення кредитів рухомим і нерухомим майном своїх членів.

Першорядне значення в діяльності кас мало акумулювання прибутків з різних джерел для нагромадження позичкового капіталу. Такими джерелами були членські внески (їх роль незначна), паї (вони зросли з 26 тис. к. у 1899 р. до 1078 тис. к. у 1908 р.), ощадні вклади (зросли за той же час з 117 тис. до 6975 тис. к. і до 8169 тис. к. у 1909 р.), прибутки від позичок (у 1908 р. 910 тис. к.), резервний фонд (189 тис. к., 1908 р.) та ін. (див. табл. 1). Але левову частку в прибутках становили кредити в банках, особливо на початку діяльності. Приміром, у 1900 р. з усієї прибуткової частини балансу кас в сумі 273625 к. власний капітал складав усього 39303 к., або 14 %, решту - кредити [1, с. 47-48]. Хоч у подальшому структура прибуткової частини балансу у касах мінялася у бік зростання власного капіталу, все ж останній не набув переваги. Так, в українських касах у 1907 р. з 3,6 млн. к. прибуткової частини балансу 2,75 млн. к. або майже 3/4 становили кредити, решту - власний капітал [15, с. 7; 21, с. 260-261].

Головну роль у забезпеченні кас власним капіталом мали б відіграти вклади і паї. У німецьких касах вони були порівняно значними - у 1908 р. на 1 касу припадало 55 тис. к. вкладів і 3,6 тис. к. паїв, - але в румунських вони складали тоді ж 17 (4,1) тис. к., а в українських - всього 4 (1,4) тис. (див. табл. 1). Порівняно незначними були і прибутки від надання кредитів під процент. У 1908 р. вони становили на 1 касу 2,4 тис. к., у т.ч. в українських касах - 1,7 тис. к., румунських - 2,2 тис. к., німецьких - 4,7 тис. к. (див. табл. 1). Як писала у 1908 р. газета "Селянської каси" "Народне богатство", "на жаль, вкладок щадничих по наших сільських касах... дуже а дуже мало" [24. - 1908. - 26 лист.]. "Ті наші кредитові заведення обертають переважно капіталами, позиченими через центральні каси і з-поза границь нашого краю, бо ощадности, зложені в сих касах, не покривають навіть половини запотребовання" [24. - 1908. - 10 груд.]. Один з керівників румунського кооперативного руху на Буковині і директор Крайового банку Флорія Лупу писав згодом у своїх спогадах: "У західних країнах поряд з тими, що потребували грошей, були і такі, що хотіли вкласти гроші в каси... У нас навпаки, були тільки ті, хто потребував грошей, а ті, хто хотіли вкласти, були такими рідкими, як білі ворони" [18, с. 21]. Каса в Топорівцях у кінці 1896 р. мала ... 49 фл. [6. - 1896. - 8 груд.]. Газета "Буковина" пояснювала таке сумне становище в деяких

українських касах "бідністю населення, байдужістю і недовірям до цих інституцій" [6. - 1909. - 19 черв.].

До того ж, щоб заохотити людей вкладати гроші, каси мусіли виплачувати процент на вклади. Він становив у кінці XIX ст. у середньому 5-6 % [32, с. 50-51], у 1908 р. - 5,5-6 % [6. - 1909. - 7 січ.].

У таких умовах доводилося сільським ощадно-кредитним касах краю здійснювати своє основне завдання: кредитувати своїх членів метою розширення виробництва: для купівлі землі, сільгоспінвентаря, добрив, сортового насіння, породистої худоби, проведення меліорації тощо (продуктивний кредит), чи для купівлі предметів першої необхідності, продовольства (споживчий кредит), а чи для погашення попередніх боргів, сплати податків чи недоїмок (рятування боржників від економічного розорення). Загалом, як свідчать дані, кредитна діяльність кас з року в рік зростала: з 195 тис. к. у 1899 р. до 482 тис. к. у 1904 р., 10115 тис. к. у 1907 р. (у т.ч. українськими касами - 2739 тис. к. (39 %)), 11829 тис. к. у 1908 р. (у т.ч. українськими касами - 3399 тис. к. (29 %), румунськими - 4404 тис. к. (37 %), німецькими - 4026 тис. к. (34 %) (див. табл. 1). Отже, за вказане десятиріччя обсяг кредитування райфайзенками своїх членів зріс у 60 раз. Абсолютно відносно переважало кредитування у більш заможних німецьких касах. Становлячи свого 19 %, вони надавали 34-39 % усіх кредитних сум. Якщо на 1 українську касу у 1908 р. припадало 23 тис. к. кредитувань, на румунську - 30 тис. к., то на німецьку - 57 тис. к., тобто одна німецька каса надавала в рік кредитів більше, ніж українська і румунська разом узяті (див. табл. 1).

Як правило, кредит сільські каси надавали під заставу домашнього майна, будинків, рідше - ніж заклад землі. Приміром, у 1900-1901 рр. під заставу майна було надано кредитів на 608 тис. к., під заставу землі - лише на 33 тис. к. [1, с. 46]. У наступні роки заставу землі розширювалася.

У кінці кожного року кожна каса складала балансовий звіт. Особливо виглядав один з них у с.Селятині (нині Путильського р-ну) за 1907 р.:

Прибутки		Видатки	
Касовий залишок на 1906 р.	- 562 к.	Залишок за 1907 р.	- 1472 к.
Паї	- 220 к.	Господарські видатки	- 69 к.
Вклади	- 21763 к.	Видатки в резервний фонд	- 210 к.
Субвенція	- 2100 к.	Дивіденди на паї	- 220 к.
Кредит	- 15097 к.	Видача вкладів	- 21938 к.
Прибуток від кредиту	- 5489 к.	Кредитування членів каси	- 18002 к.
Інші прибутки	- 6023 к.	Проценти на паї	- 261 к.
Разом	- 51254 к.	Проценти на вклади	- 5162 к.
		Проценти на субвенцію	- 597 к.
		Проценти за кредит у банку	- 2073 к.
		Інші видатки	- 1243 к.
		Разом	- 51253 к.

Активи каси становили 120987 к. [13, оп. 2, спр. 23943, арк. 1-3]. Як бачимо, прибутова частина балансу цієї каси може вважатися

більш-менш задовільною, бо вона оперувала 2/3 власних коштів і лише 1/3 - позиченими. Проте кредитування членів виглядало недостатнім - 35 %, бо надто інтенсивна була видача вкладів, чимало коштів йшло на сплату процентів за кредит і на вклади.

З кожним роком зростали активи кас. У 1907 р. вони становили 12,3 млн. к., 1908 р. - 15,7 млн. к. (у т.ч. на українські каси припадало у 1908 р. 4,1 млн. к., на румунські - 5,6 млн. к., німецькі - 6 млн. к.) (див. табл. 1). Відповідно збільшувався і загальний касовий оборот усіх кас. Наприклад, в українських касах у 1903 р. він становив всього 250 тис. к., а у 1907 р. - 35650 тис. к. [15, с. 7], 1909 р. - 98261 тис. к. [24. - 1910. - 25 серп.].

У результаті діяльності ощадно-кредитних кас і конкуренції лихварям знизився дещо грабіжницький лихварський процент у приватних кредиторів: з 20-50 % у перші роки ХХ ст. до 12 % у 1912 р. [26. - 1913. - 29 січ.]. У критичний момент продажу селянського майна каси подекуди вирятували з боргів приречені на ліцитацію селянські господарства. Як писала у 1898 р. газета "Буковински Вѣдомости", у Вишніці уже багато років існує позичкова каса "Черемош" і "вириває з лихварських рук гуцулів, врятувала їх уже кілька десятків" при 6-процентних позиках, у той час як лихвари беруть 24-30 % [7. - 1898. - 27 бер.]. У 1907 р. більше, як по 30 тис. кредитів надали селянам каси у Шипинцях, Шубранці, Сторожинці, Вашківцях, Вилавчому, Карапчеві-над-Черемошем, Великому Кучурові та ін. [24. - 1908. - 8 лип.]. Газета "Буковина" у номері за 3 червня 1908 р. констатувала, що 140 українських кас "обертають великими тисячами в користь народу", а у номері за 19 червня 1909 р. оптимістично стверджувала, що попри всі труднощі "наші кредитові заведення таки гарно розвиваються, стають на сильні ноги і глядять весело в будучність". Пропагуючи каси та інші спілки, газета дещо романтично наголошувала, що трудовому люду "простягає помічну руку економічна організація, яка ... є покровом, під яким праця проти капіталу та малий посідач проти великого може вибороти собі господарську незалежність. Моральні і матеріальні користі економічних стоваришень, що зводять людей до добровільної спілкової праці і взаємної підмоги, просто необчислимі" [6. - 1906. - 30 берез.].

Звичайно, не завжди каси могли порятувати селян від заборгованості, яка ставала масовою. Так, у с.Давиденях-Зрубі Сторожинецького пов. за 8 років (1903-1910) у 400 випадках ліцитації селянського майна каса змогла надати допомогу тільки у 28 випадках [25. - 1911. - 23 трав.]. Та й самі каси інколи вдавалися до продажу майна боржників. Так, каса у Бобівцях Вашковецького пов. до 1910 р. у 70 випадках порушувала справу про продаж майна своїх боржників [25. - 1911. - 5 січ.]. У с.Чагорі Чернівецького пов. каса у 1909 р. за непогашення селянином П.Чинчуком позики в сумі 600 к. продала його хату і землю за 1103 к. [31. - 1909. - 14 черв.].

За ідеєю, каси мали б надавати більше продуктивний кредит. Але через бідність більшості селян останні брали здебільшого кредит

для споживчих цілей. Приміром, у с.Красній Ільській за 1898 р. кредит було надано 104 членам (з 128), але в основному на купівлю продовольчої кукурудзи, погашення попередніх боргів і лише у випадках (8 %) - для купівлі землі, у 2 випадках (2 %) - для ремонту приміщень, у кількох випадках - для купівлі кормів для худоби [8. - 1898. - 5 квіт.]. Хоч з часом ситуація дещо мінялася, але споживчий кредит у касах переважав.

Щоб мати певний прибуток, каси за надання кредитів брали певний процент. В Австрії у кінці XIX ст. він становив у райфайзенках 4,5-5 %, рідко де 4 % на Буковині - 6,5-7,5 % [8. - 1898. - 30 січ.]. Певне уявлення про процентні ставки в різних селах краю можна мати з даних по Вишницькому пов. за 1911-1912 рр. У Берегометі в українських касах позичковий процент становив 6,5 %, в інших касах - 5,2 %, в Іспасі відповідно 6,2 і 6,6 %, Лукавці - 6,8 (4,9) %, Миговій - 6 (4,3) %, Мілієвому - 6 (6,3) %, Мезі - 7,5 (6,5) %, Петрашах - 8 (5,6) %, Підзахаричах - 7 (4,8) %, Розтоках - 7,9 (5,5) %, Шипоті - 6,1 (4,5) % і т.д., а в середньому повіту - 7,7 (5,4) % [17, с. 14]. Хоч ці процентні ставки в українських касах були нижчими, ніж у приватних кредиторів, але вищими, ніж в касах неукраїнських. Тогочасний економіст Михайло Литвинович піддавав за це критиці керівництво українських райфайзенок. Він писав, що серед інших кас "годі, однак, нашим касах почванитися найкористнішими умовами: мужицькі довги, затягнені в наших касах, виказують, на жаль, доволі високу процентну стопу (7,7 %). Результат сей є також наслідком уділювання гіпотечного кредиту нашими райфайзенками, котрі, оперують невеликими грішми, не можуть витримати конкуренції з великими банками, позаяк самі зичать від них гроші та, роззичуючи їх далі, підвищують процент. А коли добавимо ще кошти інтабуляції, так рішучо треба нам діловодство райфайзенок осудити, позаяк гіпотечний кредит, який потягають від них мужики - задорогий" [17, с. 13]. В окремих випадках мали також місце факти зловживань з боку касового керівництва, несправедливого корисливого розподілу кредитів, занедбаності діловодства та ін. [34. - 1905. - 14 квіт.; 6. - 1906. - 18 лют.; 1908. - 14 черв.; 1909. - 20 черв. 23. - 1905. - 6 лист.; 5. - 1911. - 15. груд.].

Щоб полегшити сільським касах одержання дешевого кредиту в банках, національні лідери на початку XX ст. взяли курс на створення крайових кооперативних об'єднань за національною ознакою. 10 березня 1902 р. виник Центральний союз румунських хліборобських спілок ("Централа", голова Н.Бальмош), у січні того ж року - німецький союз хліборобських спілок ("Фербанд", голова Трубриг), 10 травня 1903р. - український союз "Селянська каса" (голова С.Смал-Стоцький), 21 червня 1905 р. - "Русско-народный союз райфайзенских касс" (москвофільський) [10. - 1903. - жовт. - № 1; 23. - 1905. - 6 жовт.; 6. - 1903. - 15 трав.].

Ці крайові кооперативні об'єднання дійсно багато зробили для подальшого розвитку спілкового руху в краї, особливо ощадно-

кредитної кооперації. На їх домагання у 1905 р. засновано Крайовий банк у Чернівцях (директор - румунський діяч Ф.Лупу), який повинен був через ці об'єднання кредитувати райфайзенки, а ті своїх членів дешевим кредитом (під 4-4,5 %) [39, с. 3-4; 3, с. 115]. Водночас він мав і контролювати як союзи, так і каси на предмет відповідності використання кредитів. Через те, що банк значних власних коштів не мав і позичав їх у банках західних провінцій, сплачуючи за це відповідний процент, він почав брати з часом з крайових союзів дещо вищий процент, ті з кас - ще вищий, а останні доводили його для позичальників до 8 % [3, с. 115]. До того ж керівництво банку не завжди дотримувалося основного свого завдання - кредитування спілкових кас, а надавало значні кредити (до 60 тис. к.) приватним позичальникам, скорочуючи грошові ресурси для сільських кас [40. - 1911. - 28 січ.]. За 8 років своєї діяльності він надав сільським касах тільки 7 млн. к. кредитів, тобто лише третину наданих кредитів, решту - більш надійним клієнтам [3, с. 115; 26. - 1912. - 21 черв.]. "Той банк не був нам прихильний, - говорив на одній з крайових нарад у 1913 р. селянський депутат крайового сейму Ю.Лисан. - Він найбільше позичав гроші лихварям... 15-20 тис. кор., а нам не зичили і 100 кор., хоч ми ручимо нашою землею" [26. - 1913. - 29 січ.].

Крайові кооперативні об'єднання, бажаючи вийти із жорсткої фінансової залежності від банків і збільшити свій капітал для кредитування сільських кас, всупереч своїм статутам з 1908-1909 рр. почали скуповувати за позичені гроші заборговані поміщицькі маєтки та інші об'єкти (всього 17) для перепродажу дрібними ділянками по вищих цінах. Проте внаслідок фінансової кризи, затягнення строків продажу землі, недосвідченості у веденні подібних справ, значних витрат на утримання придбаних об'єктів, недобросовісності і зловживань з боку найнятих службовців (купівля маєтків по завищених цінах, видача ощадних книжок з неіснуючими вкладками, пільгові позички службовцям крайових союзів, халатність у веденні діловодства та ін.) крайові союзи (а разом з ними і райфайзенські каси) незабаром попали у важку фінансову скруту. Вони були винні Чеському банку ощадних кас у Празі 10,2 млн. к., Крайовому банку - 7 млн. к., а їх майно за інвентарними книгами коштувало 9,6 млн. к., за оцінками крайової ревізії - 7,9 млн. к. [13, оп. 1, спр. 11435, арк. 15-20; спр. 11555, арк. 6-22; 19, с. 3-28; 29, с. 83; 26. - 1912. - 20 трав.].

Після тривалих обговорень у сеймі було вирішено здійснити "санацію" (оздоровлення) кас, взявши 15 млн. кредитів (щоправда, цар дозволив лише половину з них) під 4,5 % річних [26. - 1913. - 29 січ., 29 черв.]. Криза крайових союзів негативно позначилася на ощадно-кредитних касах. Союзи, щоб вийти з становища, підняли у 1911-1912 рр. процентну ставку для кас до 8 % [3, с. 116]. У 1912 р. закрилося до 24 спілок, у т.ч. і каса (у т.ч. на Пн. Буковині - 20) [3, с. 5]. Як писала у 1913 р. газета "Народний голос", "райфайзенки, що мали на цілі уділювати селянам таний кредит і вивести їх з рук

лихварських, стоять порожні, зарібку в краї нема, тому наші люди тисячами втікають за море" [25. - 1913. - 31 жовт.].

Фінансові ускладнення, у які попали ощадно-кредитні каси Буковини напередодні Першої світової війни, були пов'язані як із загальною фінансовою кризою в Австро-Угорщині, так і з внутрішніми негараздами у крайових союзах. Проте це не означало неспроможності ощадно-кредитної кооперації взагалі. Переконливий доказ тому - діяльність тодішніх подібних кас в ряді країн Західної Європи. У подоланні цих труднощів членами кас, керівництвом крайових кооперативних об'єднань, крайовим сеймом було здійснено ряд практичних заходів, здійснено кадрові зміни. Представники українського національно-демократичного табору закликали членів кас не падати у відчай, не зневірюватися в кооперації. "Вмерла "Селянська каса", то ще тим самим не вмерла ідея кооперації, ідея, яка має ущасливити народ, яка має знищити несправедливий порядок сего світа", - заявляли вони [26. - 1913. - 30 лип.].

За час існування сільських ощадно-кредитних кас останні чимало зробили для подолання грабіжницького лихварства чи зниження лихварських процентів, підтримки тисяч селянських господарств в їх економічному виживанні і розвитку, налагодження більш організованих цивілізованих форм кредиту на селі. Вони сприяли певному згуртуванню, консолідації мешканців сільських громад у свідомі соціальні та національні спільноти, виробленню громадянських почуттів взаємної поваги і підтримки. Набутий практичний досвід у цій галузі диктував разом з тим необхідність у подальшому більшій ощадності, організованості, відповідальності, обачності, порядності і компетенції, забезпечення на цій основі взаємної вигоди усіх учасників цього визначного суспільно-економічного починання.

Джерела та література:

1. Anhänge zu den stenographischen Protokollen des Bukowiner Landtages 1903. IX Wahlperiode. 5. Session. - Czernowitz. 1904. Anhänge XIX.
2. Berichte über die öffentlichen Sitzungen der Bukowinaer Handels- und Gewerbekammer in Czernowitz im Jahre 1911. - Czernowitz, 1912. - 100 S.
3. Berichte über die öffentlichen Sitzungen der Bukowinaer Handels- und Gewerbekammer in Czernowitz im Jahre 1912. - Czernowitz, 1913. - 124 S.
4. Beck E. Das Zunft- und Genossenschaftswesen in der Bukowina // Buchenland. Hundertfünfzig Jahre Deutschtum in der Bukowina. - München, 1961. - S. 221-225.
5. Борба.
6. Буковина.
7. Буковински Вѣдомости.
8. Bukowinaer landwirtschaftliche Blätter.
9. Bukowinaer Rundschau.
10. Вістник союзу руских хліборобських спілок на Буковині "Селянська каса".
11. Hauptbericht und Statistik über das Herzogtum Bukowina für die Periode vom Jahre 1862-1871. - Lemberg, 1872. - 422 S.

12. 150 Jahre schwäbischen Kolonisten in der Bukowina. 1787-1937. - Czernowitz. - 1937. - 24 S.
13. Державний архів Чернівецької області. Крайове управління - Фонд 3.
14. Дмитрів Є. Ілюстрована історія "Руської Бесіди" в Чернівцях. - Чернівці, 1909. - 120 с.
- 14a. Когут Л. Кооперація на Буковині // Українська Загальна Енциклопедія. - Львів, 1935. - Т. 3
15. Когут Л. Хліборобські спілки на Буковині. - Львів, 1908. - 20 с
16. Křížek I. Die wirtschaftlichen Grundzüge des österreichisch-ungarischen Imperialismus in der Vorkriegszeit (1900-1914). - Praha, 1963. - 110 S.
17. Литвинович М. Економічний стан наших хліборобів і їх потреби. - Чернівці, 1912. - 24 с.
18. Lupu F. Constatari și lamuriri. - Cernăuți. - 1923. - 62 p.
19. Memorandum des Verbandes ruthenischen landwirtschaftlicher Genossenschaften in der Bukowina "Selanska Kassa" r.G.m.b. H. in Czernowitz. - Czernowitz, 1912. - 28 S.
20. Mittelungen des statistisches Landesamtes des Herzogtums Bukowina. - Czernowitz, 1909. - Heft 13. - 172 S.
21. Mittelungen des statistisches Landesamtes des Herzogtums Bukowina. - Czernowitz, 1910. - Heft 14. - 379 S.
22. Mittelungen des statistisches Landesamtes des Herzogtums Bukowina. - Czernowitz, 1911. - Heft 15. - 415 S.
23. Народна рада.
24. Народне богатство.
25. Народний голос.
26. Нова Буковина.
27. Österreichisches statistisches Handbuch. 1908. - Wien, 1909. - 506 S.
28. Піддубний Г. Буковина, її минуле і сучасне. - Харків, 1928. - 260 с.
29. Попович О. Відродження Буковини (Спомини). - Львів. - 1933. - 120 с.
30. Православная Буковина.
31. Православная Русь.
32. Protokolle Auswanderungs-Conferenzen. - Czernowitz, 1901. - 305 S.
33. Русска правда.
34. Руська Рада.
35. Селянин.
36. С. Смаль-Стоцький. Буковинська Русь. - Чернівці, 1897. - 293 с.
37. Tätigkeitsbericht des Landeskulturrates im Herzogtume Bukowina für das Jahr 1904. - Czernowitz, 1905. - 120 S.
38. Товариш. Народний календар на рік звичайний 1909. - Чернівці, 1909. - 302 с.
39. Устав Буковинського краєвого банку. - Чернівці, 1913. - 44 с.
40. Volkspresse. - 1897-1911.
41. Vorwärts. - 1912-1914.
42. Хлібороб.
43. Zur Grundsteuerregulierung in der Bukowina. - Wien, 1880. - 62 S.

З ІСТОРІЇ ПАРЦЕЛЯЦІЙНИХ СПІЛОК НА БУКОВИНІ (кінець XIX - початок XX ст.)

Серед різноманітних форм сільської кооперації на Буковині кінця XIX - початку XX ст. певне місце займали хоч і нечисельні, але важливі в житті селянства парцеляційні товариства. Вони виникли у зв'язку з тим, що власники заборгованих великих маєтків намагалися продати останні і погасити борги. Деякі власники продавали земельні комплекси, вважаючи, що вкладені в банк гроші принесуть більший прибуток, ніж земля.

Таких операцій купівлі-продажу з табулярною власністю, тобто записаних у Крайову табулу маєтків поміщиків, Православного релігійного фонду, Гробу Господнього в Єрусалимі та ін., відбувалося щороку чимало. Приміром, у 1871-1880 рр. таких випадків траплялося щороку в середньому по 22 на 1 млн. гульденів (2 млн. крон), а у 1900-1911 рр. - по 103 випадки на 4,7 млн. к. [5, с. 1; 9, с. 120; 1, с. 35].

Через те, що власники спродуваної землі прагнули одержати гроші негайно: від одного чи небагатьох покупців, така земля у першопорядку пореформні десятиліття скуповувалася в основному іншими не обтяженими боргами поміщиками або грошовитою буржуазією (переважно єврейською) - як для власного господарювання, так і для подальшого перепродажу по значно вищих цінах.

Але землі прагнули й десятки тисяч буковинських малоземельних чи й безземельних селян. За сільськогосподарським переписом 1902 р. на Буковині 61,1 тис. господарств або 56,7 % (у північних повітах - 40,9 тис. або 59,9 %) були розміром до 2 га кожне [6, с. 3-5], які ледве зводили кінці з кінцями. Великі землевласники при продажу землі здебільшого не бажали мати справу з сотнями бідних покупців, які хотіли придбати її на виплат. Тому селяни змушені були вдаватися до об'єднання у товариства покупців. Вони засновувалися на відповідних статутах, реєструвалися, вдавалися до банків по кредит, а одержавши його, включалися у конкурентну боротьбу за купівлю того чи іншого оголошеного до продажу маєтку. Куплений маєток (чи його частина) поділявся землемірами між дрібними покупцями на ділянки або парцели (звідси - парцеляція), які юридично оформлялися за кожним власником. Через те, що переважна більшість українських селян (як і румунських) була бідною, а банки не поспішали давати великі кредити таким клієнтам, добитися їх парцеляції було важко.

При перших значних парцеляціях 70-80-х рр. XIX ст. при сприянні властей перевага надавалася німецьким і угорським колоністам. Так у 1863 р. поміщик Олександр Василько віддав добровільно на парцеляцію 20 німецьким сім'ям 311 йохів (1 йох - 0,57 га) орендованою ними землі, на якій вони заснували біля с.Лукавця Вижницького пові-

колонію його імені - Александердорф. У 1869 р. у такий спосіб за іменем Катерини Василько було засновано німецьку колонію Катарінендорф [2, с. 46]. 1876 р. Галицьким привілейованим кредитним банком у примусовому порядку було віддано на парцеляцію поміщицький маєток у с.Давиденах Сторожинецького пов. площею 3948 йохів. Половину вартості землі необхідно було сплатити зразу ж, половину - протягом наступних 10 років [3, - 1876. - 1 квіт.]. 1885 р. внаслідок парцеляції бл. 1000 йохів поміщицької землі засновано німецьку колонію Нова Жадова. Угорським колоністам було віддано на парцеляцію маєток у Петрівцях-над-Сіретом (до 700 йохів), польським селяном із Західної Галичини - маєток Комарівці-Бецьків (понад 600 йохів), німецьким колоністом у 1893 р. - землі Николая Василька у Лукавці де було засновано німецьку колонію Николаусдорф [2, с. 46; 10, с. 23, 139]. Але, як відзначалося на одній з крайових нарад у 1900 р. в Чернівцях "румунські і рутенські (українські - авт.) селяни у цих колонізаціях участі не брали" [10, с. 23].

Дещо інша ситуація склалася навколо маєтків Гробу Господнього у селах: Вовчинець, Вашківці-над-Сіретом (Пд. Буковина), Багринешти (нині Багринівка), Трестяна (нині у складі с.Димка) Серетського пов. (нині - Глибоцького р-ну) і Драчинці Вашковецького пов. З метою посилення свого політичного впливу на Близькому Сході власті Греції вирішили поселити в Єрусалимі - місті християнських святинь - Гробу Господнього своїх колоністів. Для їх влаштування необхідно було збудувати близько 200 будинків. А для цього потрібні були кошти. Грецький генеральний консул в Єрусалимі Александропулос запропонував Єрусалимському грецькому патріарху Герасиму для покриття цих витрат продати маєтки Гробу Господнього на Буковині (подаровані колись молдавськими господарям), що оцінювалися в 1,6 млн. крон. Тим більше, що маєтки були заборговані, бо колишній патріарх Никодим взяв під їх заставу позику в сумі 800 тис. к. в одному з австрійських банків, а погашено було лише половину. Архімандрит Глікерій, представник патріархату в Константинополі (Стамбулі) звернувся до турецького султана за дозволом продати ці маєтки (тоді Єрусалим, як і вся Палестина, входили у склад Османської імперії). Султан такий дозвіл дав. Було оголошено про продаж цих маєтків. Уряд сусідньої Румунії кілька разів звертався до єрусалимського патріарха, щоб ці маєтки були продані румунським власникам, але безуспішно. Враховуючи численні прохання місцевих селян, виконавчий комітет крайового сейму дав дозвіл на продаж цих маєтків громаді Вовчинець.

Селяни створили відповідне парцеляційне товариство і намагалися здійснити парцеляцію на свій розсуд. Проте крайовий комітет взяв цю справу під свій контроль, вважаючи, що земля (1541 га вартістю 1646981 к.) повинна продаватися ділянками 2-5 га, а коли не буде вже бажаних купити землю у таких розмірах, продавати

ділянки 5-20 га, щоб створити міцний середній селянський стан у цій місцевості; ліс (619 га вартістю 331050 к.) продавати товариству як цілий комплекс.

У зв'язку з тим, що кредитувати купівлю землі мав Крайовий банк Буковини, крайовий комітет сейму доручив йому здійснювати нагляд за парцеляцією і вишукувати кошти для позики селянському товариству (вони були позичені в сумі 1,6 млн. к. у Крайовому банку Богемії).

Парцеляція почалася з встановлення числа бажаючих купити землю, обміру і таксації земельних ділянок, внесення завдатків покупцями. Через те, що парцеляція мала відбуватися протягом кількох років, непродана земля продовжувала здаватися в оренду.

Для погодження усіх деталей купівлі згаданих маєтків селяни зібрали кошти і відправили в Єрусалим делегацію селян та інженера-землевпорядника Константина Ончула і адвоката Моріца Блаукопфа, заплативши останнім понад 40 тис. к. їм вдалося домовитися з патріархом і святим Синодом про продаж громаді Вовчинець землі за 1,6 млн. к. із застереженням, що власник не продасть її іншому покупцю за вищу ціну. Щоб гарантувати кредит на купівлю землі, роздобутий Крайовим банком Буковини, парцеляційне товариство Вовчинця заклало у Крайовому банку все своє нерухоме майно. На цій підставі уже не парцеляційне товариство, а Крайовий банк висувався на перше місце у парцеляційній кампанії: реєстрація покупців, обрання довірених осіб. Причому робилося це повільно, а проценти тимчасом зростали (250 к. в день). Це обурювало членів товариства. Сільська громада 24 липня 1906 р. звернулася до крайового управління зі скаргою з цього приводу, та парцеляція здійснювалася повільно. Про це свідчать у певній мірі такі дані [16, с. 3-5; 17, с. 4-5; 18, с. 5-6; 19, с. 4-5; 20, с. 4].

Роки	Число покупців	Укладено угод			Надано кредитів для купівлі землі	
		всього	на площу га	на суму крон	к-сть випадків	на суму крон
1907	395	369	1258	1313149	267	424500
1908	423	414	1480	1569712	305	659500
1909	442	435	1522	1623296	322	684000
1910	447	440	1535	1638872	327	689500

Як бачимо, число членів парцеляційного товариства протягом 4-х років поступово зростало (з 395 до 447), хоч не з усіма кожного року було укладено угоди про купівлю землі: у 1907 р. - 369 угод, або 93 % від числа покупців, у 1910 - 440 (98 %). Відповідно зростала площа проданої землі (з 1258 до 1535 га) і кошти на її купівлю (з 1,3 до 1,6 млн. к.). Як видно з наведених даних, Крайовий банк кредитував від 2/3 до 4/5 усіх покупців землі, але надані ним кредити лише на 30-40 % покривали їх потреби в коштах на придбання землі.

У залежності від якості землі селяни платили за 1 га ріплі від 1045 до 1244 к., лісу - 535 к. [16, с. 3-4; 2 ф. - 1905. - 24 груд.; 1906. - 16 лют., 6 трав., 29 лип.; 1907. - 2 груд.; 13. - 1906. - 23 бер., 3 серп.; 11. - 1906. - 6 лип.; 7. - 1906. - 23 лют.; 4, оп. 2, спр. 19730, арк. 1-10]. Ціни досить високі, якщо врахувати, що, приміром, у 1907 р., коли було укладено основну частину угод на купівлю землі, 1 ц пшениці товарної коштував 22 к., нетоварної - 16 к., жита - відповідно 19 (14) к., ячменю - 15 (12) к., вівса - 15 (11) к. [14, с. 326-327], а середня врожайність цих культур становила у 1903-1912 рр. відповідно 14,8, 10,1, 12,7 і 13,5 ц/га [15, с. 190-195].

У зв'язку з тим, що парцеляційне товариство через кредит у Крайовому банку поставило себе у значну залежність від останнього, службовці банку, які фактично прибрали процес парцеляції до своїх рук, допускали зловживання: недоміряли покупцям по кілька пражин (1 пражина - 129 кв. м) землі, знущалися над тими, хто домагався справедливого розподілу [2а. - 1906. - 29 лип.; 1907. - 2 груд.; 13. - 1906. - 23 бер., 3 серп.]

Більш самостійно діяли селянські парцеляційні спілки при купівлі маєтків у селах Стефанівці і Йозефівці, Заставнівського пов., при якій члени спілки обумовили для себе пріоритетне право купівлі землі, а в разі лишків мали право купити її і селяни сусіднього села Кадубівців [4, оп. 2, спр. 30540, арк. 3]. До 2 тис. моргів (1 морг - 0,57 га) землі придбали у 1905-1907 рр. через парцеляційну спілку селяни Петрівців-над-Сіретом Сторожинецького пов. [8. - 1909. - 24 черв.]

Бачачи певні успіхи окремих сільських парцеляційних спілок, взялися за парцеляційні операції і крайові національні кооперативні союзи спілок, скупивши у 1908-1909 рр. ряд поміщицьких маєтків з метою подальшого їх перепродажу селянам через парцеляційні спілки. Зокрема, український крайовий союз "Селянська каса" купив маєтки у селах Давиденях і Комарівцях-Зрубі (187 га ріплі за 55 тис. к.), Михальчі (245 га ріплі за 413 тис. к.), Верхніх Петрівцях (691 га лісу за 495 тис. к.), Руському Банилові (289 га ріплі за 539 тис. к.), Розтоках (розкидані в різних місцях ділянки за 121 тис. к.). Румунський центральний сільськогосподарський союз купив для парцеляції 2 маєтки (130 га ріплі і 978 га лісу за 1960 тис. к.), німецький союз - 1 маєток (438 га ріплі за 147 тис. к.) - всього 7 маєтків площею 2128 га ріплі і 1669 га лісу. Проте у зв'язку з повільністю парцеляції, зростанням коштів обслуговування цих об'єктів, зловживанням

службовців цих маєтків акція парцеляції у такий спосіб виявилася невдалою, союзи зі своїми маєтками попали у важке фінансове становище [4, оп. 1, спр. 11435, арк. 1-28].

Загалом, продаж великої приватної земельної власності, у т.ч. через парцеляційні спілки, був проявом хай і незначного перерозподілу на користь селян, поступової еволюції поміщицького землеволодіння у дрібне і середнє приватне (буржуазне). Це ламало традиційну становість дворянського землеволодіння, його монополію, розширювало доступ до землі певної частини селян, що було в цілому явищем прогресивним.

Джерела та література:

1. Ботушанський В.М. Становище і класова боротьба селянства Північної Буковини в період імперіалізму. - К.: Наук. думка, 1975. - 175 с.
2. Ботушанський В.М., Сайко М.М. Німецька сільськогосподарська колонізація на Буковині (кінець ХVІІІ - поч. ХХ ст.) // 3 історичного минулого Буковини. - Чернівці: ЧДУ, 1996. - С. 38-53.
- 2а. Буковина.
3. Czernowitzer Zeitung.
4. Державний архів Чернівецької області. Крайове управління. - Ф. 3.
5. Mitteilungen des statistisches Landesamtes des Herzogtums Bukowina. Czernowitz, 1897. - Heft 4. - 305 S.
6. Mitteilungen des statistisches Landesamtes des Herzogtums Bukowina. Czernowitz, 1909. - Heft 13, Teil 3. - 172 S.
7. Народна рада.
8. Народне багатство.
9. Österreichisches statistisches Handbuch für Jahr 1912. - Wien, 1913. - 504 S.
10. Protokolle Auswanderungs-Conferenzen. - Czernowitz, 1901. - 304 S.
11. Православная Буковина.
12. Romstorfer C.A., Wiglitzky H. Vergleichende graphische Statistik in ihrer Anwendung auf das Herzogtum Bukowina und das österreichische Staatsgebiet. - Wien, 1887. - 50 S.
13. Руска Рада.
14. Statistisches Jahrbuch des k.-k. Ackerbau-Ministeriums für das Jahr 1907. - Wien, 1908. - 180 S.
15. Statistisches Jahrbuch des k.-k. Ackerbau-Ministeriums für das Jahr 1913. - Wien, 1914. - 208 S.
16. Tätigkeitsbericht des Curatoriums der Bukowinaer Landesbank für das Jahr 1906. - Czernowitz, 1907. - 48 S.
17. Tätigkeitsbericht des Curatoriums der Bukowinaer Landesbank für das Jahr 1907. - Czernowitz, 1908. - 56 S.
18. Tätigkeitsbericht des Curatoriums der Bukowinaer Landesbank für das Jahr 1908. - Czernowitz, 1909. - 58 S.
19. Tätigkeitsbericht des Curatoriums der Bukowinaer Landesbank für das Jahr 1909. - Czernowitz, 1910. - 56 S.
20. Tätigkeitsbericht des Curatoriums der Bukowinaer Landesbank für das Jahr 1910. - Czernowitz, 1911. - 58 S.
21. Tätigkeitsbericht des Curatoriums der Bukowinaer Landesbank für das Jahr 1911. - Czernowitz, 1912. - 56 S.

ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ ТРАМВАЙ

(До 100-річчя виникнення електротранспорту в Чернівцях)

Як одне з надбань цивілізації ХІХ ст. чернівецький трамвай мав свою історію, його поява була викликана об'єктивними потребами міського життя.

До появи трамваю роль міського пасажирського транспорту виконували екіпажі (фіакри) - 2-х і 1-кінні. Візницький промисел у містах Європи виник давно, наприклад, у Парижі - ще у 1650 р. У Чернівцях він був започаткований у 1838 р. першим візником Марціаном Юркевичем, але як організований масовий вид занять сформувався у 60-ті роки минулого століття, зокрема, у зв'язку з необхідністю перевезення пасажирів від і до вокзалів залізниці, що стала до ладу у 1866 р. Австрійська статистика зафіксувала у Чернівцях у 1844 р. всього один фіакр, а в 1872 р. - 68. Візники тривалий час виконували основну роль у перевезенні пасажирів. Вони одними з перших (після робітників пивзаводу) вдалися на початку грудня 1875 р. до страйку з метою досягнення кращих умов праці.

У зв'язку з розвитком у Чернівцях мануфактурно-ремісничого виробництва, промисловості, торгівлі, широкого будівництва, появою нових навчальних закладів, перебуванням тут крайової адміністрації населення міста інтенсивно зростало. Якщо у 1851 р. у Чернівцях проживало 20 тис. мешканців, то у 1869 р. - 34, у 1880-му - 45, у 1890-му - 54, у 1900-му - 67, у 1910 - 87 тисяч чоловік. З року в рік в місті збільшувалася кількість селян, які приїжджали з метою торгівлі, та зростило число гостей міста, котрі сюди прибували.

Все це вимагало більш ефективного, надійного міського транспорту, яким у багатьох містах Європи став електротрамвай. Вперше його було пущено у 1881 р. у Ліхтерфельді (біля Берліна). В Російській імперії перший електротрамвай став до ладу у 1892 р. у Києві; у Львові (Австро-Угорщина) - 1894 р. Отож трамвай у 90-ті роки ХІХ ст. не був дивиною, і про нього говорили у Чернівцях як цілком реальну річ.

Ще у 1883 р. Міністерство внутрішніх справ Австрії затвердило статут одного із залізничних товариств, яке мало право будувати у Чернівцях залізничну лінію трамваю з паровозною тягою. Але це вже був вчорашній день у цій галузі. Магістрат і міська рада всерйоз думали про електричний трамвай. У серпні 1893 р. міський будівельний радник Георг Рапф представив магістрату проект будівництва у Чернівцях електричного трамваю. У липні обговорювався проект прокладання трамвайної лінії довжиною 4 км від головного залізничного вокзалу до Народного саду (нині - парк ім.Т.Шевченка), а також від митрополичої резиденції до кладовища

"Руського", вартістю від 190 до 250 тис. флоринів. Прикидали, що при 7 вагонах (по 20-30 осіб у вагоні), швидкості 12 км/год, періодичності 8 хв., тривалості робочого дня з 6.30 до 22.30 год. влітку і з 7 до 22 взимку трамваєм щодня буде користуватися від 1500 до 2200 осіб. З розрахунку 7 крейсерів з особи це давало би на рік понад 38 тис. фл. прибутку. Водночас обговорювалося й питання будівництва електростанції, яка б 15 годин працювала на трамвай і 4 години - на освітлення міста.

У 1894 р. Міністерство залізниць на підставі проекту Чернівецького магістрату дало розпорядження провести підготовчі роботи по визначенню траси майбутньої трамвайної лінії з тим, щоб у січні 1895 р. розпочати будівельні роботи. Було оголошено конкурс на кращий проект будівництва. Варто зауважити, що тоді все значне будівництво велося на основі конкурсних проектів. На жовтень 1894 р. було подано проекти 4 фірм: "Сімменс і Гальске" (Відень), "Уніон" (Берлін), "Кременецький і Мейер" (Відень), "Шуккерт і К" (Нюрнберг). Після тривалого обговорення 12 лютого 1895 р. магістрат доручив прокладку лінії електротрамваю, будівництво електростанції і проведення освітлення міста німецькій електричній нюрнберзькій компанії "Шуккерт і К". 2 березня 1895 р. про це було укладено з нею відповідну угоду. Остання зобов'язувалася виконати згадані роботи, щоб забезпечити освітлення (3200 ламп по 16 свічок) і рух 7 вагонів від вокзалу до Пруту і вгору до Народного саду, а згодом і до залізничної станції "Народний сад" (нині - "Чернівці-Південна"). Передбачалося споживання електроенергії 40 тис. квт/год. на рік. Концесія видавалася фірмі на 50 років з правом збору оплати за проїзд.

Однак австрійське Міністерство залізниць довго не давало дозволу на це будівництво, бо хотіло, щоб фірма будувала трамвайну лінію з використанням рейок австрійських фірм, тобто дати заробити і своїм підприємцям. Але ті не могли так швидко виготовити рейки. Зрештою міністерство уступило німецькій впертості, затвердило план будівництва на півтора року з поставкою німецьких рейок з ведучими жолобками. В середині вересня 1896 р. в Чернівці прибули перші вагони з рейками акціонерного товариства "Фенік" із Лари (Південна Німеччина).

Планувалося спочатку вести лінію від залізничного вокзалу до Народного саду, а потім - до Прута і до залізничної станції "Народний сад" загальною довжиною 6,7 км. Будівництво почалося 19 вересня 1896 р. з мощення каменем вулиць, де мала проходити трамвайна лінія. Будівництво йшло порівняно швидко. Через місяць число будівельників потроїлося. Щоб забезпечити кращу якість робіт, фірма привезла сюди інженерів з Німеччини, робітників-італійців, що мали досвід подібних робіт. Незабаром прибули й перші трамвайні вагони фірми "Шуккерт і К", щоправда, дещо незграбні, але ширші, ніж у Львові.

Однак з часом роботи дещо уповільнилися. Одночасно з трамвайною лінією встановлювалося й електричне освітлення. Мабуть, за браком досвіду, стовпи було закопано в одних місцях цієї ж траси, а згодом довелося їх переставляти, що вело до втрати часу і коштів. Крім того, несвідома частина громадян міста систематично розтягала для власних потреб привезений бруківковий камінь. Фірма неодноразово зверталася до населення міста припинити цей грабунок.

У середині листопада 1896 р. першу чергу лінії оглянув віденський інженер Люфт і визнав її якісною. Відкриття руху намічалось на 9 січня 1897 р. Однак взимку роботи припинилися і відновилися лише у березні. Темпи наростали. 27 травня почалися пробні пуски трамваю. Місцева газета з захопленням сповіщала про це: "Вчора злягло все, що живе в місті, на вулиці від міського огороду (Народного саду - авт.) аж до латинського костела низше Ринку, щоби побачити сю першу пробу". Але пробні пуски тривали ще довго, викликаючи нарікання городян, що з нетерпінням чекали їзди "електрично".

Багато городян - аж 470 - виявили бажання працювати водіями вагонів (кондукторами), але було відібрано тільки 22. Та й з них взяли одиниці, бо фірма привезла своїх кондукторів з Німеччини.

Нарешті 18 липня 1897 р. трамвай у Чернівцях було здано в експлуатацію. Дещо пізніше завершено електрифікацію, водопровід і каналізацію. З цієї нагоди міська рада оголосила 2-3 жовтня 1897 р. днями електрики, трамваю, водопроводу і каналізації, влаштувала святкове представлення у міському театрі, ілюмінацію, богослужіння у церквах і бенкет у міській ратуші.

Але настав час підрахувати й видатки на будівництво. Значці запевняли, що при використанні місцевої робочої сили такий трамвай можна було пустити за 400 тис. фл. У кінці жовтня 1897 р. відбулося тривале, бурхливе, надзвичайне засідання міської ради Чернівців, де узгоджувалася остаточна загальна вартість будівництва. Будівельна фірма "Шуккерт і К" вимагала 844 тис. фл. Фахівці з Відня професор Шленк та інженер Рос називали цифру 830, міська комісія - 815 тис. фл. Зійшлися на останній цифрі, хоч газета "Буковина" висловлювала сумнів: "Мабуть, ні один не найдеся, котрий би сказав, що ті електричні заведення тільки варта". На підвищення вартості робіт вплинуло зволікання будівництва, переробки, висока оплата німецьких інженерів та італійських робітників.

Щоправда, незабаром фірма таки добила суми 840 тис. фл. Взагалі, користуючись своїм монопольним становищем, "Шуккерт і К" диктувала свої ціни на все, зв'язане з електрикою і трамваєм. Фірма зволікала із створенням місцевого товариства по експлуатації електростанції і трамваю. Лише на початку липня 1898 р. Міністерство залізниць дозволило магістрату разом з урядовим будівельним майстром Оскаром Петрі і торговцем з Нюрнберга Максом Мейером створити у Чернівцях акціонерну фірму під назвою "Чернівецьке

товариство електростанції і трамваю". Його директором став Франц Реш - службовець фірми "Шуккерт і К°", що був перед цим директором електростанції у м. Білітц. Електростанція фактично належала фірмі, а не місту. Трамвай з часом став міською комунальною власністю.

Прокладення трамвайної одноколійки не могло, звичайно, забезпечити нормальне функціонування трамваю, потрібна була паралельна колія. Уже у вересні 1897 р. магістрат вів переговори з фірмою "Континенталь" про розширення електростанції та про прокладку нової трамвайної лінії від митрополичої резиденції до кладовища, а далі - до лісу на Горечій. Звучали й проекти прокладки лінії на Цецин. Якщо прокладання паралельної колії було цілком реальною справою, і навесні 1899 р. було розпочато таке будівництво, продовжено колію і за Прут, то інші проекти виявилися магістрату не під силу. Але про них не забували. 1905 р. була спроба відкрити у Чернівцях рух омнібусів, але безуспішно. У 1909 р. робітники міста вимагали пуску трамваю через передмістя Монастирська на Рошу, а також на Садгору.

Зрештою, магістрат змушений був визнати необхідність розширення сітки трамвайних ліній і подав свої пропозиції у Відень. У квітні 1914 р. Міністерство залізниць Австрії розглянуло питання про прокладення таких нових трамвайних ліній у Чернівцях: "Митрополича резиденція - кладовище"; "Військовий пам'ятник - площа Австрії - передмістя Монастирська"; "Площа Австрії - Монастирська - Роша"; "Чернівці - Садгора". Однак міністерство дало згоду лише на прокладення лінії "Резиденція - кладовище" і "Військовий пам'ятник - Роша". Було оголошено конкурс на це будівництво, яке незабаром і почалося. Щоправда, були заперечення і перешкоди. Наприклад, дирекція пошти і телеграфу протестувала проти прокладання поблизу неї трамвайної лінії, вважаючи, що її сильний електричний струм забиватиме телефонно-телеграфний зв'язок із слабким струмом. Перешкоджала й вузькість вулиці Руської при в'їзді на площу Ринок. Були різні пропозиції. Однак будівництво нових трамвайних колій перервала Перша світова війна.

Налагодження трамвайного руху в місті йшло з труднощами. Спочатку ходило всього 3 вагони, через рік - 5, згодом 8 і т.д. Наскрізного руху всіх вагонів спочатку не було. Різні вагони йшли різну відстань у своїх зонах. Щоб ввечері їх розрізнити, на них встановлювали різнокольорові ліхтарі: від вулиці Садової до головного залізничного вокзалу - з білим світлом, від залізничної станції "Народний сад" до вокзалу - із зеленим, від вокзалу до Прута - з фіолетовим. Спочатку було 12 зупинок: "Прут", "Пивзавод", "Залізничний вокзал", "Пивзавод Штайнера", "Вулиця Фонтанна", "Площа св. Хреста", "Площа Ринок", "Площа Франца Йосифа", "Вулиця Садова", "Крайова лікарня", "Будинок престарілих", "Міська митниця" (Рогатка), "Залізнична станція "Народний сад".

Щоб добратися з кінця в кінець, необхідно було пересідати з одного вагона в інший. Це забирало час: 5 км треба було їхати майже

годину. Графік спочатку не дотримувався. Пасажири запізнавалися на поїзди. Якщо вниз вагони йшли без труднощів, то знизу вверх їх не раз треба було підштовхувати. З кінцевої зупинки трамвай не рушав, поки не набиралося необхідного числа пасажирів. Але здебільшого пасажирів набивалося у невеликі вагони, як оселедців у бочці - по 50 і більше, особливо на початку робочих змін, влітку при поїзді для купання в Пруті. Втискувалося у вагон той, хто сильніший. Черги були великі, у кого не вистачало терпцю, йшов пішки. Було введено також нічний трамвай. Кондуктори, зокрема німецькі з Нюрнберга, безцеремонно поводитися з пасажирами, особливо із сільськими, обзивали їх поганими словами, в години "пік" виштовхували навіть з вагонів стусанами, через що інколи доходило до сувеликих розглядів. "Допомагали" кондукторам і поліцаї. Щоб звільнити шлях трамваю від кінних чи волових упряжок, траплялось, що гарячкуватий кондуктор зупиняв трамвай, вискакував на вулицю, хапав що попало і немилосердно лупцював візника - роззяву. Отож, блага цивілізації впроваджувалися не завжди цивілізованим способом.

Трамвай вносив деякі нові штрихи в життя міста. Інтенсифікувався рух, поліпшилася комунікація між підприємствами, установами, сім'ями, особами, прискорилося доставка товарів на міські ринки, робітників з околиць - на підприємства, учнів, студентів - до учбових закладів, пасажирів залізничного транспорту - до і від обох залізничних станцій. Трамвай став зручним місцем для знайомства хлопців і дівчат. Дещо скорочувався візницький промисел. Звичайно, у місті додалося транспортного шуму, особливо це відчували ті, хто мешкав поруч з трамвайною колією.

У лексиконі чернівчан у зв'язку з появою в місті електрики і трамваю з'явилися нові незвичні, а то й чудернацькі словосполучення з першою частиною слова "електро": "електроосвітлення", "електролампа", "електроїзда", "електрокупання" (поїздка трамваем для купання в Пруті), "електрострайк" (страйк кондукторів), "електросварка" (сварка між кондуктором і пасажиром) та ін. До речі, у зв'язку з масовою доставкою трамваем влітку багатьох громадян для купання в Пруті було проведено значні роботи по впорядкуванню пляжів (хоч формально пляж існував ще з 1865 р.).

Трамвайний рух поступово налагоджувався. Однак трамвай залишався чи не постійним об'єктом нарікань і критики місцевої преси. Так, у березні 1914 р., тобто через 17 років після пуску трамваю, одна з чернівецьких газет скаржилася, що ціни за проїзд зростають; пасажири не дотримуються поняття про існування вагонів I і II класів, хоч за їзду у I класі публіка платить дорожче; вагони переповнені, в них палять; у базарні дні селяни везуть у трамваї всяку живність, навіть свиней: на трамвай треба чекати 12-30 хвилин; збираються великі черги а потім пасажири беруть вагони "штурмом".

У роки Першої світової війни трамвай працював як при австрійській, так і при російській адміністраціях. Тривалий час трамвай за Прут не ходив, бо австрійці при відступі 30 серпня 1914 р. підірвали мости. У березні 1916 р. міст вони відновили, трамвай пішов за Прут. Не вистачило пального для електростанції. Так, на початку листопада 1918 р. його було всього на 10-12 днів.

Трамвай ніс не тільки зручності і вигоди, але інколи і прикрощі, а то й каліцтва, навіть загибель людей. Хоч і головне крайове, але все ж тихе провінційне місто пішоходів і гужового транспорту виявилось спочатку не готовим, щоб розступитися і співіснування з гуркітливим залізним "візником". Від незвички люди були нерідко необережними, безпечно ходили по колії перед трамваєм, вели себе, як писала газета "Буковина", "по-діточому", попадали інколи під удари вагона. Коні часто полошилися небачених "возів", кидалися з усіх ніг в боки, збиваючи людей та наносячи їм травми. Нещасні випадки почалися ще з перших пробних поїздок. Так, 4 червня 1897 р. сполошені трамваєм коні покалічили одного ремісника і його сина, 11 липня - вагон розбив голову 4-річній дитині. 9 серпня зіткнулися два вагони, нанісши травми пасажирам і т.д.

Безпека руху ставала однією з актуальних проблем. Магістрат за підписом бургомистра видрукував правила руху трамваїв і застереження пасажирам, усім жителям міста трьома крайовими мовами (німецькою, румунською і українською - останньою з помилками, "язичієм"), які були розвішані у трамваях, на зупинках, на грубих неотесаних стовпах.

Але нещасні випадки продовжувалися. Як відзначала місцева преса, адміністрація трамваю дбає в першу чергу про власний прибуток, змушує місцевих водіїв за 30-40 флоринів на місяць працювати з 5 години ранку до 11-ти вечора (з 3-годинною перервою на обід) та ще дві години здавати касу. Водії перевтомлюються, стають неуважні, а звідси - нещасні випадки. У міру набуття досвіду цих випадків ставало менше, але вони практично були постійними супутниками трамваю.

Нарешті, щодо оплати проїзду. Це питання постало одним з перших, бо від нього залежала й оплата будівництва. Напередодні пуску трамваю газета "Буковина" стурбовано писала, що вартість проїзду буде висока, вища, ніж у Львові. "Так хіба не бідні люди будуть користати з трамваю, а багатирі?". Перед пуском трамваю магістрат видрукував проїзні квитки трьома крайовими мовами - німецькою, румунською і українською (правда, поляки добивалися, щоб було надруковано й четвертою, польською мовою). Спочатку планувалося 16 секцій (зупинок), що були розбиті на зони (по 4 зупинки). За проїзд у одній зоні II класу передбачалася плата 4 крейцерів, за 2 зони - 7, за 3-10, за всі 4-12 кр. Потім було поділено трасу на 12 секцій (зупинок). За одну секцію платили 1 кр. у II класі і півтора - у I, однак

квитки видавали лише на 4, 6, 8 і 12 секцій. Незабаром було введено лише 2 зони: від Прута до площі "Ринок" з оплатою у вагоні I класу 7 кр., у II - 5 крейцерів і від площі "Ринок" до залізничної станції "Народний сад" з такою ж оплатою. Весь маршрут відповідно до класності вагонів оплачувався 14 і 10 кр. Ця плата була порівняно нижчою їзди фіакром.

З 1 січня 1914 р. вартість проїзду у вагонах I класу зросла за одну зону з 14 до 18 геллерів (1 геллер = 0,5 крейцера), у II класі - з 12 до 14 гел., а весь шлях у I класі оплачувався 60 гел. Щоправда, учні платили всього 5 гел. Крім того, їм видавали пільгові місячні проїзні картки від Жучки до пл. Ринок.

Підвищення цін за проїзд викликало невдоволення у багатьох мешканців, особливо робітників, вони вимагали зниження плати. Дирекція змушена була піти на деякі поступки. З 1 травня 1914 р. у робочі дні вартість проїзду була знижена до 10 гел. на проїзд з півостої до 7-ї год. ранку без різниці класності вагонів. Для тих, хто їхав на велику відстань, оплата знижувалася до 8 гел. Для цього були визначені такі відрізки трамвайного шляху: пл. Ринок - вул. принца Євгена - вул. Тіволі - залізнична станція "Народний сад". З початком Першої світової війни було скасовано класність вагонів, зони і введено єдину плату за проїзд будь-якої відстані - 14 гел., активісти Червоного Хреста їхали безплатно.

Такі короткі штрихи з історії виникнення і становлення до Першої світової війни Чернівецького трамваю.

Джерела та література:

1. Berichte über die öffentlichen Sitzungen der Bukowiner Handels- und Gewerbekammer in Czernowitz im Jahre 1910. - Czernowitz 1911. - S. 98-99
2. Буковина. - 1894. - 4 січ.; 1895. - 15 бер.; 1896. - 25 лют., 20 жовт., 10, 13 листоп.; 1897. - 23 берез., 30 квіт., 13, 28 трав., 5, 10, 16 черв., 4, 11, 15, 16, 22, 24, 28, 30, 31 лип., 1, 3, 11, 14, 18, 29 верес., 2 листоп.; 1898. - 1 січ., 8, 15 трав., 14 верес.; 1899. - 20 січ., 5 берез., 9 квіт., 9, 13 серп.
3. Буковински Відомости. - 1897. - 2 мая, 25 июля.
4. Bukowinaer Rundschau. - 1893. - 17 Sept.; 1894. - 14 Okt.; 1895. - 14 Febr.; 1896. - 22 Febr., 30, 18, 31 Juli, 22 Sept.; 1897. - 19 März, 1, 26 Mai, 18, 21 Juli, 12, 22 Dez.; 1898. - 21 Jan., 5, 5 Mai, 23 Juli, 6 Sept.; 1899. - 21 Juni, 1 Juli, 7 Sept.
5. Hauptbericht und Statistik über das Herzogtum Bukowina für die Periode vom Jahre 1862-1871. - Lemberg, 1872. - S. 303.
6. Kaendl R.F. Geschichte von Czernowitz. Czernowitz. - 1908. - S. 201.
7. Czernowitzer Allegemeine Zeitung. - 1918. - 19 Apr.
8. Czernowitzer Tagblatt. - 1914. - 13, 25 März, 5, 24 Apr., 13, 29, 30 Mai, 18, 27 Juni, 7, 23 Aug.; 27 Okt.; 1916. - 25 März.
9. Czernowitzer Zeitung. - 1863. - 27 Sept.; 1871. - 28 Juli; - 1883. - 17 Juni.
10. Volkspresse. - 1907. - 3 Aug., 29 Mai, 4 Sept.

ВІДКРИТТЯ ТА ПОЧАТОК РОБОТИ КРАЙОВОЇ ШКОЛИ РІЗЬБЯРСТВА, ТОКАРСТВА ТА МЕТАЛЕВОЇ ОРНАМЕНТИКИ У м.ВИЖНИЦІ (1905-1914)

Історія виникнення і розвитку нинішнього Вишницького коледжу прикладного мистецтва ім.В.Ю.Шкрібляка, нерозривно пов'язана з історією Буковини.

Наприкінці XIX ст. остання входила до складу Австро-Угорської імперії на правах коронного краю і була ринком збуту промислової продукції та джерелом сировини для метрополії. Малоземелля та безземелля більшості селянських господарств, слабкий розвиток промисловості, яка не могла поглинути вільну робочу силу, що прибувала у пошуках роботи із зубожілого села у місто, занепад традиційних ремесел, що не витримували конкуренції дешевших промислових виробів із західних провінцій імперії, змушували тисячі буковинців щороку шукати заробітків і кращої долі за межами краю: на півдні України, в Бессарабії, Румунії, Боснії, Пруссії, Аргентині, Бразилії, США, Канаді та інших країнах і провінціях.

Становище, яке склалось на Буковині в останній чверті XIX ст. спонукало прогресивні кола буковинської інтелігенції настирливо ставити питання перед австрійським урядом про прийняття конкретних заходів які б сприяли соціально-економічному та культурному розвитку краю. Серед них - розвиток шкільництва, вищої та фахової освіти, як основи набуття вихованцями високої (і краще оплачуваної) кваліфікації, а заодно і формування у місцевого українського населення національної свідомості. Розглядаючи традиційне буковинське народне ужиткове мистецтво як важливий чинник національного відродження, буковинська інтелігенція посилила роботу по підготовці громадської думки про доцільність відкриття фахових шкіл в традиційних центрах ремесел на Буковині. Кращі представники Ю.Федькович, С.Смаль-Стоцький, Є.Пігуляк, О.Попович, М.Василько та ін. неодноразово звертали увагу австрійського уряду на необхідність відродження і підтримання на Буковині народних промислів та ремесел. На їх думку, відродити останні можна було лише шляхом організації широкої сітки промислових шкіл та залучення до навчання дітей місцевого населення. Ідучи на зустріч цим домаганням і щоб у якійсь мірі пожвавити економічний розвиток Буковини австрійський уряд в останні десятиріччя XIX ст. зайнявся вивченням причин економічної стагнації краю, особливо традиційних народних ремесел.

З цією метою в 1886 р. на Буковину було направлено державну інспекторську перевірку. Дані, які одержала комісія, були невтішними. В підготовленій записці перевіряючі змушені були у категоричній

формі відмітити занепад традиційних для Буковини народних ремесел та відсутність для їх розвитку нових тенденцій. У висновках та рекомендаціях комісії відзначалось, що відродити народні ремесла можна лише шляхом організації в краї сітки фахових шкіл, які повинні стати не лише осередками підготовки ремісників, але й сприяти економічному піднесенню Буковини, залученню до праці місцевого населення.

У 1894 р. на Буковину прибув радник австрійського уряду з питань розвитку народних промислів В.Екснер з метою вивчення питання про можливість відкриття у Чернівцях та м.Кіцмані фахових шкіл. В.Екснер зустрівся з членами крайового управління, представниками буковинської інтелігенції, побував у деяких населених пунктах, де ознайомився із станом народних ремесел, вивчав можливості їх відродження та розвитку. У висновку на ім'я уряду В.Екснер відзначив, що відродити народні промисли можна лише шляхом організації сітки промислових шкіл у традиційних центрах народних промислів.

На початку XX ст. буковинська інтелігенція в черговий раз рішуче виступила на підтримку розвитку народних промислів, відродження центрів традиційного народного ужиткового мистецтва. Цю позицію підтримали депутати крайового сейму, звернувшись з клопотанням до уряду. Останній врешті погодився на відкриття ряду ремісничих шкіл на Буковині, в тому числі й різьбярської школи у м.Вишниці.

Відкриття у Вишниці цього навчального закладу не було випадковим явищем. Тут існували об'єктивні передумови, бо у Вишницькому повіті ще здавна, поряд з сільським господарством розвивалися традиційні домашні промисли. За відсутності фабричної промисловості вони задовільняли побутові потреби місцевого населення. На Вишниччині вже чітко визначалися на той час традиційні центри, де населення займалось токарством, килимарством, столярництвом, вишивкою тощо. Відомими були, зокрема вироби майстрів М.Бойчука та М.Чернея з Вишниці, сім'ї Федюків з Дихтинця, вишивальниць з Виженки, Черногузів та Іспаса тощо.

У Вишниці наприкінці XIX ст. сформувалось сприятливе культурне середовище для відкриття мистецького навчального закладу. Тут деякий час працював відомий художник, письменник та громадський діяч К.Устинович, народився і жив польський художник Ю.Косак, провела свої дитячі та юнацькі роки польська художниця Г.Чорториська. В місті неодноразово бували визначні діячі української літератури, культури та мистецтва. Серед них О.Кобилянська, Л.Українка, І.Франко тощо.

Ідея створення в місті художньо-ремісничого навчального закладу виношувалася місцевою інтелігенцією не одне десятиріччя. Цю ідею активно підтримував і відомий буковинський громадський і політичний діяч з Вишниччини, депутат крайового сейму та австрійського парламенту Микола Василько. Йому вдалося

переконати крайовий сейм в доцільності виділення коштів для організації навчального фахового закладу у м.Вижниці. Сам він зробив значний грошовий внесок для купівлі землі під будову і будівництва навчального корпусу.

Напередодні свята Покрова 1905 р. в урочистій обстановці у Вижниці було відкрито середню фахову школу під назвою „Крайовий научний заклад для різьбярства та металевої орнаментики (оздоби)”. В урочистостях з цієї нагоди взяли участь відомі громадські і політичні діячі Буковини, представники крайового управління, Чернівецької промислової школи, громадських організацій та об'єднань краю й м.Вижниці, приватні особи. В церемонії взяв участь і згадуваний М.Василько.

Відкриття крайової школи у Вижниці стало значною подією в політичному та культурному житті не лише Вижниччини але й Буковини. Збулася мрія передової частини буковинської інтелігенції, яка економічне піднесення краю тісно пов'язувала з відродженням і розвитком традиційних на Буковині народних ремесел. Як зазначалося в одному з тодішніх часописів Вижницька різьбярська школа покликана була „учити синів мешканців руських гір на Буковині, вроджену тому населенню штуку різьбярства і металевої орнаментики та тим способом плекати цю галузь домашньої штуки”.

Основним напрямком діяльності новоствореного навчального закладу стало відродження традиційного народного ремесла, столярної та токарної справи, декоративного оздоблення предметів домашнього вжитку.

Саме з цих позицій добирався і педагогічний колектив. На посади перших вчителів підбиралися і запрошувалися не „професори, які модернезували місцеву творчість”, а відомі народні майстри, які досконало знали і володіли секретами гуцульського народного мистецтва, могли і вміли його творчо розвивати.

Директором цієї крайової школи різьбярства та металевої орнаментики було призначено здібного організатора, вмілого педагога, німця за походженням Ф.Литовського. Одночасно він став викладачем одного із профілюючих предметів у школі - фахового та перспективного малюнку. Вчителем різьби по дереву та обробці металу став знаний на Косівщині молодий різьбяр тмосякник В.Г.Девдюк (1873-1951 рр.), який в 1904 р. закінчив у Відні восьмимісячні художньо-промислові курси. Вчителем різьби по дереву в 1911 р. був запрошений відомий на Гуцульщині майстер інкрустації бісером М.Д.Мегаденюк (1842-1912 рр.) з гірського села Річка на Косівщині. Столярну справу було доручено викладати талановитому майстрові Каролію Покорному, початкове навчання та столярну справу - відомому на Буковині народному майстру, вчителю народної школи Ф.Гнатюку із с.Мамаївців, який мав вищу мистецьку освіту. На викладацьку роботу інструктором різьби по дереву та

інкрустації у 1907 р. був запрошений відомий народний майстер, вчитель різьбярів” В.Ю.Шкрібляк (1856-1926 рр.).

З цього приводу відомий художник І.Труш з надією і жалем відзначав, що В.Ю.Шкрібляк “залишив би свої любими гори, сусідів і звичну гірську тишу, щоб перейти жити у хоч і нужденне, та все ж містечко, де буде мати змогу зустрічатися з людьми з таких місць, де вже домінують фабричні виробы, звідки проїздами будуть приїздити купці з їх особливими вимогами”.

Навчальний план роботи школи був розроблений так, щоб її випускники одержували не лише ґрунтовні фахові знання, але й належну гуманітарну підготовку. Тижневе навантаження учня складало: народні звичаї - 2 год.; геометрія - 2 год.; українська мова та граматики - 2 год.; арифметика - 2 год.; фаховий та перспективний малюнок - 44 год., різьбярство та інкрустація - 6 год.; мережкування та металева орнаментика - 3 год.; столярство - 6 год.; початкове навчання - 2 год. тощо. Термін навчання був визначений трирічним, набір учнів - 20 чоловік.

Незважаючи на відсутність власних приміщень для навчання, в 1905 р. було здійснено перший набір учнів. Ними стали 20 хлопців віком від 12 до 14 років із сімей буковинських селян, робітників, міщан з Вижниці та навколишніх сіл. Всі учні навчалися безплатно і отримували із Крайового фонду щомісячну стипендію у розмірі 20 крон. Навчання проводилось в орендованих приміщеннях.

У перший рік умови для навчання були важкими: бракувало знярядь праці, матеріалів для роботи, обладнання. В зв'язку з відсутністю меблів учні під час уроків сиділи на дерев'яних стовпцях. Перші два роки навчання проводилось лише влітку.

На початку 1907 р. було введено в дію двохповерхове приміщення школи з господарськими прибудовами. Навчальний рік продовжено до 10 місяців. Для учнів, які проживали за межами Вижниці, були організовані спальні приміщення. Незважаючи на складні умови праці та навчання в перші роки організаційного становлення навчального закладу, викладачі школи проявили великі організаторські і педагогічні здібності, зуміли швидко налагодити нормальний творчий процес. До самозабуття закохані в свою справу вони прищеплювали своїм вихованцям любов до творчої праці. Під час навчального процесу особливий наголос робився на вивчення народних традицій, їх засвоєння та творчої інтерпретації. З ініціативи В.Ю.Шкрібляка в школі було зібрано матеріали і обладнано “Гуцульську кімнату”, в якій повністю відтворено інтер'єр гуцульського помешкання. “У нас була так-звана гуцульська хата-музей, - згадували випускники школи, майбутні її викладачі С.Клим та М.Гайдук. - Стіни в неї були з гембльованих протесів, стеля на різьблених сволоках, широкі лави, кахельна піч з горном і широким припічком. Стіл у формі скрині з відсувною кришкою, де гуцули звичайно тримали муку та

інші продукти. Така сама скриня для одягу, вирізьблена гравіровкою як і стіл. Різьблені полиці заставлені великими мисками - розписані глазурю. Все, як звичайно у кожній гуцульській хаті. Гуцульська кімната була призначена для навчання та показу приїжджих відвідувачів".

З перших днів роботи, крайова школа мала розроблену концепцію свого розвитку. Основною метою ставилося - дати учням широку обізнаність у галузі народних промислів Буковини та Гуцульщини, навчити їх столярної справи, різьби по дереву, виготовлення металевих виробів. Особлива увага зверталась на вивчення технологічних процесів та професійної майстерності. Широким був асортимент виробів, які пропонувалися для виконання учнями школи. Крайові учнівські роботи відбиралися для експонування на різноманітних виставках, інші - для продажу на Крайовому базарі, що був розташований в Чернівцях на Панській вулиці. Тут щорічно продавалося близько 600-800 високохудожніх виробів, серед яких були орнаментальні тарілки, скрині, барильця, вази, топірці, хрести, оправи для Біблій, різні рами для світлин та портретів, письмові приладдя, восьмикутні інкрустовані столи з табакерками, лускоріжки, металеві пряжки для прикрас, згарди і т.п. Продукція в основному носила сувенірно-подарунковий характер, була доступна для покупців і користувалася великим попитом. Вироби швидко розходилися і осідали в приватних колекціях не лише жителів Чернівців, але й вивозились за кордон. Вони відзначалися високим художнім рівнем, технічною досконалістю, оригінальними композиційними рішеннями, тонким використанням стильових особливостей, характерних для буковинського народного ужиткового мистецтва.

Ця особливість роботи молодого навчального закладу була помічена мистецтвознавцями. Торкаючись стилістики вижницьких виробів, один із сучасників писав: "... на гуцульську різьбу небагато звертають уваги. Зробив це перший В.Шухевич, що описав гуцулів в своїй книжці "Гуцульщина", відтак Грушевський і Труш увійшли в живіші зносини з Шкрібляками, а в кінці дехто з Буковини. Деінде то розположило би славу таких саморобних артистів, їх твори обійшли би півсвіту, а у нас Русинів - тяжко за се".

Орієнтація дирекції, педагогічного колективу Вижницької крайової школи виключно на народну основу в стильовому визначенні набула за 5 років її існування унікального характеру. Вказуючи на цю особливість, один із сучасників у 1910 р. відзначав: "... мабуть, на цілیم просторі України Вижницька школа є одною, де виробляється все тільки в українському стилі".

В грудні 1910 р. у приміщенні Львівського промислового музею було організовано виставку робіт Закоп'янської та Коломийської шкіл дерев'яного промислу. Учасні в цій виставці Вижницька крайова школа не брала, оскільки не одержала запрошення від її організаторів, що викликало подив серед мистецтвознавців, рецензентів та критиків.

Тому особливу цінність має об'єктивна порівняльна характеристика експонатів виставки, яка появилася після її закриття. Один з рецензентів, констатує, що виставка характеризувалася зниженням художніх якостей виробів, змішанням стильових особливостей, які на виставці називали "польсько-гуцульським гібридизмом" відмічав: "у виробах Вижницької школи той, хто їх бачив, не знайде політики, але зате побачить, що там пильно звертають увагу на якісь роботи і бажають дати ученикові сучасну техніку, не псуєчи його власного смаку".

Дирекція, педагогічний колектив Крайової школи приділяли велику увагу виховній роботі серед учнів, формуванню в них на прикладах історичного минулого української національної свідомості. В школі вивчалася творчість Т.Шевченка, Ю.Федьковича, історія народних рухів. Формуванню національної свідомості сприяли експонати, зібрані в "Гуцульській кімнаті", участь у заходах, що проводилися громадськими організаціями міста, читання прогресивних українських видань. Учні свято дотримувалися буковинських звичаїв та традицій.

У популяризації буковинського гуцульського мистецтва важлива роль відводилося виставочній роботі. У виставках нарівні з учителями брали участь кращі учні. Роботи для виставок добиралися особливо ретельно. Кожна робота, яка виставлялася на суд глядачів, всебічно обговорювалася учителями із залученням кращих учнів і після обговорення пропонувалася до колекції виробів школи, які були відібрані для експонування на виставках. Вперше Вижницька крайова школа виставляла роботи вчителів і учнів у 1906 р. на Міжнародній виставці в Бухаресті. Виставка викликала жвавий інтерес глядачів, мистецтвознавців. Окремі роботи були відзначені срібними медалями, появилися перші схвальні відгуки про роботу школи. Успіх супроводжував вижничан на міжнародних виставках у 1907 р. в Празі та Парижі, де роботи школи були відзначені золотими та срібними медалями.

З кожним роком зміцнювалася матеріальна база навчання. Були закуплені столярні та токарні верстати, різноманітні інструменти. Кожен учень мав обладнане робоче місце із спеціальною шафою, де зберігалися індивідуальні знаряддя праці.

Вчителі дуже ретельно слідували за точністю, чистотою виконання ручних операцій. Для повного оволодіння тим чи іншим прийомом цієї операції повторювалися по декілька разів. З метою заохочень учнів до навчання застосовувалися заходи морального і матеріального заохочення. Старання учня схвалювали не лише індивідуально, але й серед його товаришів. Після закінчення школи, випускнику вручався столярний верстат та повний набір різьбярських інструментів.

Викладачі школи докладали великих зусиль, щоб випускник міг оволодіти максимумом прийомів художньої обробки дерева та суміжними спеціальностями.

В.Ю.Шкрібляк досконало володів технікою випалювання. Зібравши навколо себе учнів яким ця техніка подобалася, він вчив їх випалювати різноманітні узори на предметах домашнього вжитку: діжках, коновках, келихах, дерев'яній кінській збруї та ін.

Мосяжну справу в школі викладав В.Г.Девдюк. На його уроках вчилися техніки обробки кольорових металів, гравіювання. За його ініціативою в школі було побудовано піч для плавки латуні, міді та інших металів. Учні вчилися виготовляти форми, виливати келихи, топірці, сокири, стремена, лускоріхи. Всі металеві вироби оздоблювалися орнаментом.

У 1911 р. Вижницьку школу було реорганізовано в „Крайовий науковий заклад для столярства, токарства, різьбярства, та металевої орнаментики“. У цьому ж році при школі відкрито столярно-токарський цех, який очолив народний майстер К.Покорний. Згідно нового статусу навчального закладу, його випускники одержували кваліфікацію майстра столярного і токарного ремесла, право на відкриття власних майстерень та підготовку учнів у галузі декоративно-ужиткового мистецтва.

Протягом 1910-1913 рр. викладачі та учні беруть активну участь у міжнародних виставках: Відень (1910 р.), Петербург (1910 р.). За 9 років свого існування Вижницька школа самоутвердилася і сформувалася як центр традиційного народного ужиткового мистецтва на Буковині. За цей час в школі було підготовлено понад 100 висококваліфікованих спеціалістів, які стали талановитими майстрами і пропагандистами традиційного народного ужиткового мистецтва на Буковині.

Джерела та література:

1. Архів Вижницького коледжу прикладного мистецтва ім.В.Ю.Шкрібляка. Справа № 1. Книга наказів (о 1.03.1945р.-1.09.1945); Справа № 9. Книга наказів (1.09.1954р.-1.09.1955 р.).
2. Бушина Т. Декоративно-прикладне мистецтво Радянської Буковини. - К.: Мистецтво, 1986.
3. Історія міст і сіл УРСР. Чернівецька область - К.: Видавництво УРЕ, 1969.
4. Максиско Г.С. Художньо-промислові та мистецькі школи на Буковині в кінці XIX - на початку XX ст. // Велике призначення мистецтва. - Львів: Вища школа, 1978.
5. Манучарова М.Д. Декоративно-прикладне мистецтво Української РСР - К., 1952.
6. Суха Н. М. Художні металеві вироби українців Східних Карпат. К.: АН УРСР, 1959.
7. Козубовський Д.О. Вижницький коледж прикладного мистецтва ім.В.Ю.Шкрібляка. - Чернівці: Митець, 1997.
8. Квітковський Д., Бриндзан Т., Жуковський А. Буковина, її минуле і сучасне. - Париж-Філадельфія-Детройт: Зелена Буковина, 1956.
9. Шухевич Р. Гуцульщина. Матеріали до Українсько-руської етнології. - Львів, 1901. - Т. 2, 4.

МАКЕДОНСЬКЕ ПИТАННЯ НА СТОРІНКАХ ВІСНИКА „БЪЛГАРСКА МИСЪЛЪ“

Питання про боротьбу македонського народу проти турецького поневолення на початку XX століття не сходило зі сторінок світової преси. Особливу увагу йому приділяли наукові, суспільно-політичні та історико-літературні видання. Предметом дослідження істориків вже стали публікації присвячені македонській проблемі на сторінках „Славянских известий“, „Современника“, „Нового времени“, „Наблювателя“ та інших офіційних і ліберально-демократичних видань [6, 8, 9]. Що стосується характеристики періодичного видання використаного у даній роботі, то це перший вісник у Російській імперії, заснований представниками південних слов'ян, які з тих чи інших причин змушені були покинути рідні краї. Одним із найбільших центрів еміграції із балканських земель на півдні Російської імперії наприкінці XIX – початку XX ст. була Одеса. Створення тут Слов'янського благодійного комітету та Болгарського настоятельства відіграли велику роль у благодійній роботі на користь слов'ян Балкан, сприяли розвитку культурних зв'язків між слов'янськими народами.

Видання вісника „Българска мисълъ“ розпочинається в Одесі у 1907 р. Перший номер його з'явився 27 липня. Згодом, починаючи з 14 номера повна назва вісника змінилась на „Българска мисълъ. Седмиченъ политически, литературенъ, наученъ и комерчески вестникъ“. Виходив він щотижня, усього вийшло 18 номерів. Вісник складався із двох основних частин: у першій розміщувалися повідомлення, інформація, об'ємні статті із суспільно-політичного життя в Росії, а в другій частині - зовнішньополітичний огляд. Центральне місце відводилось публікаціям із слов'янської тематики.

У зверненні редактора до читачів, вмішеному в першому номері, наголошувалося, що метою видання першого болгарського вісника в Росії є в міру можливостей висвітлювати життя місцевих болгар, а також публікувати кореспонденції про становище народів пригноблених південо-слов'янських земель [2. - № 1. - 28 лип. - С. 1].

Вже з першого номера македонське питання стає однією із ключових тем вісника. Т.Калев у статті „Один пригноблений край“ (підписана К.) із співчуттям пише про те, що „є один далекий край, який зветься Македонія, але ніхто не має уяви про цей край, ні державні мужі, ні народи Європи, а народ цієї „райської країни“ зазнає жорстокого гноблення, він не знає ні радості, ні ласки“. „Вперта, непосильна боротьба його (македонця), - пише Калев, - до такого степеню розорила і виснажила, що той від відчаю кричить про допомогу, аби цей голос не став „гласом вопиющего в пустыне“ [2.- № 1. - 28 лип.- С.3].

У третьому номері вісника знову вміщена досить об'ємна стаття цього ж автора, у якій аналізується ставлення і плани європейських та балканських країн щодо Македонії. Він пише, що при одному імені „Македонія“ кожен має відчувати співчуття, бо не має такої країни такого народу, який би так безнадійно страждає і страждає, як македонський народ [2. - № 3. - 11 серп. - С. 1]. Автор дає критичну оцінку діям європейської дипломатії. „Ціла Європа, яка гордиться своєю культурою, до цього часу грала комедію: тобто складала мюрцштегські реформи, різні „сині“ книги, жандармські проекти, якими європейські дипломати намагалися заспокоїти страждальну Македонію“ [2. - № 3. - 11 серп. - С. 1]. Він також дає оцінку діям сусідніх з Македонією держав, які повинні, на його думку, були бути найбільш зацікавлені у її звільненні, натомість у своїй міжособистій боротьбі вони дійшли до такого засліплення, що перетворилися в одне балканське стовпотворіння. Автор говорить про те, що Греція прагне захопити Македонію, бо виношує мрії про повернення до могутньої колись Візантійської імперії, Сербія через загарбання Македонії прагне отримати порт Солун і вихід через нього у Європу, а у Болгарії, яка найбільше грає роль визволительки, македонське питання використовується різними партіями для боротьби за владу. Калев доходить до висновку, що три братні країни замість того, щоб подати Македонії руку, все більше розпалюють пожежу війни. Загони їх четників не тільки не розбивають кайдани рабства, а ще тісніше їх стягують на македонському народіві. Він запитує: „Коли ж настане край цим мукам, а над пригнобленою країною засвітить сонце свободи?“ [2. - № 3. - 11 серп. - С. 1].

Починаючи із другого номера у віснику з'являється постійна рубрика під назвою - „Македонія“. Тут вміщуються кореспонденції із Македонії, їх не так вже й багато, але вони показові. Це свідчення очевидців, у яких розповідається про звірства та знущання турків над слов'янським населенням краю, повідомлення про жорстокі зіткнення болгарських, сербських та грецьких чет у Македонії та інші правдиві факти, що засвідчують тяжке становище македонського народу. Так, у четвертому номері вісника у цій же рубриці вміщено повідомлення про утримування в'язнів у Скопській тюрмі. На початок 1907 р. в ній знаходилось 775 осіб, із них - 374 болгари-македонці, 44 серби, 26 греків, решта арнаути, турки, цигани та інші. Серед цих 374 осіб - 34 вчителі, 7 св'ящеників, 87 ремісників, 246 землеробів та інші. Ще 46 осіб, серед яких були і слов'яни, чекали суду. У будівлі старої тюрми утримуються ті, хто складає безпосередню загрозу турецькій владі - це ще 300 осіб [2. - № 4. - 18 серп. - С. 3].

„Българска мисль“ від 4 серпня 1907 р. розповідає про звірства турецьких загонів у Македонії, зокрема про напад на двох македонських жінок віком 70 та 35 років, яких було піддано жорстоким знущанням. У м.Охридї своєю жорстокістю прославився турецький

капітан Азич, який очолював турецький комітет у цьому місті і чинив звірства над слов'янським населенням. 9 липня 1907 р. тут вбито групу жителів, які поверталися із базару в Охридї. На трупах мирних македонських селян знайдено записку, у якій говорилося, що це лише початок [2. - № 2. - 4 серп. - С.3]. У віснику від 23 вересня вміщено інформацію про напад турецького загону на македонських селян із с. Братушиного під час їх поїздки на базар до Бітоли, а також про роззорення села Беліще, під час якого вбито 13 чоловік і пограбування турецьким загonom чисельністю 40 осіб с. Стругового Демирхісарської кази. У номері від 28 жовтня наводяться дані, що лише за останній тиждень жовтня 1907 р. в Ускубському окрузі вбито 7 осіб слов'янського походження, що зростають погроми серед православного населення. Також тут вміщено повідомлення, у якому передається текст звернення російського та австрійського консулів до місцевого валія (генерал-губернатора) і дається оцінка цим вбивствам як політичним. Турецькі чиновники відповіли, що не можуть зупинити ці вбивства, бо основна їх причина полягає у ворожнечі між балканськими народами. Автор повідомлення запитує: „Але хто підтримує цю ворожнечу? Чи не сам турецький уряд утримує грецькі чети, які воюють у Македонії?“ [2. - № 15. - 3 лист. - С. 3].

Усі повідомлення вісника про долю Македонії відзначаються об'єктивністю, демократизмом та справжнім співчуттям до пригнобленого македонського народу. Але поряд із визнанням права македонців на самостійний і незалежний розвиток у публікаціях вісника помітна недооцінка національно-визвольної боротьби македонського народу. Так, дещо неоднозначно на сторінках вісника „Българска мисль“ дається оцінка македонського національно-визвольного руху. У повідомленні З.Кочарова про події в Македонії Рильський конгрес Таємної Македонсько-Одринської Революційної Організації (ТМОРО) названо „з'їздом представників комітетів четників Македонії“ і зовсім не згадано про ті важливі рішення, які були на ньому прийняті - зміну назви організації на Внутрішню Македонську Революційну Організацію (ВМРО), прийняття нового Статуту організації, засудження збройного втручання сусідніх держав у Македонію та їх прагнення щодо її поділу, осуд діяльності болгарських верховістів. З.Кочаров прихильник того погляду, що Македонія не звільниться шляхом повстання, тому що вважає її населення неоднорідним як у національному плані, так і за політичними інтересами. Національно-визвольний рух у цьому регіоні він трактує як виключно болгарський. „Від кого можна чекати свободи, очікуваної 500 років? Від турецького уряду? Але той її не дасть, відчуваючи позад себе підтримку європейських сил. Сам народ підніметься на боротьбу за свою незалежність? Але який народ? Македонське населення є різнорідне і кожний тяжіє до своєї національності. До цього часу тільки болгари твердили „Македонія для македонців!“ [2. - № 6. - 1 вер. - С. 3]. Говорячи про складність

ситуації в Македонії, автор доходить все-таки до розуміння, того що незалежність Македонії залежить від того, як ідеєю боротьби за неї проникнуть всі, хто живе в Македонії.

У віснику часто передруковувалася інформація про Македонію, вміщена у європейській пресі. У номері від 9 вересня 1907 р. дослідно подається інтерв'ю газети „День“ з російським міністром Ізвольським, вміщене в ній повідомлення про дії грецьких чет у Македонії. А у № 11 від 7 жовтня 1907 р. опубліковано статтю з останнього номера „Taegliche Rundschau“ про таємну угоду між Болгарією і Росією, згідно 1 пункту якої, як стверджує газета, болгарський уряд передає Росії усі повноваження відносно своєї політики в Македонії, а згідно пункту 2 Болгарія перешкоджає створенню на своїй території македонських чет. Росія з свого боку впливає на Сербію. У 3 та 4 пункті договору говорилось про те, що у випадку війни Росії та Австрії з одного боку і Туреччини з другого та у разі окупації території від ріки Вардар до Чорного моря болгарські війська займуть територію, визначену болгарським міністром, але офіцерів у зоні окупації призначить російський міністр [2. - № 11 - 7 жовт. - С.2].

Вісник охоплював велике коло читачів, тому що майже всі без виключення публікації були змістовні, рубрики різноманітні, а однозначність в політичній орієнтації та злагода в редакції були очевидними. Від номера до номера відбувалися зміни - статті носили все більш гострий характер. Який би відбиток на публікації не накладала авторська індивідуальність, всі вони були проникнуті турботою і співчуттям до долі пригноблених слов'янських народів Балкан.

Редколегія намагалась збільшити об'єм вісника, але фінансові та технічні можливості, ускладнення взаємин із офіційними органами та цензура не давали змоги це зробити. Із-за затримкою вийшов останній вісімнадцятий номер і газету було закрито з політичних міркувань [1; 3].

Серед великої кількості провінційних газет, які створювалися на початку ХХ ст. і тут же зникали, лише небагатьом вдалось залишити помітний слід в історії. Вісник „Българска мисль“ своїми правдивими публікаціями про становище пригноблених народів Балкан вніс посильний вклад у їх боротьбу за національне визволення.

Джерела та література:

1. Авдеенко И.Л. Список произведений печати, воспрещенных в Одесском градоначальстве во время состояния Одессы в положении усиленной охраны (Изд. Неофиц.) - Одесса, 1909. - 20 с.
2. Българска мисль. - Одесса. - 1907-1908.
3. Ведомости Одесского градоначальства. - 1907. - 8 дек.
4. Павлюченко О.В. Україна в російсько-югослов'янських суспільних зв'язках (др. пол. XIX- початок ХХ ст.) - К., 1992.
5. Данченко С.И. Русско-сербские общественные связи (70-80-е годы XIX в.). - М., 1989.

6. Ровнякова Л.И. Борьба южных славян за свободу и русская периодическая печать: (50-70-е годы XIX в.) Очерки. - Л.: Наука, 1986. - 286.
7. Романовський Д. Періодичні видання в Одесі 1917-1921 рр. // Праці Одеської центральної наукової бібліотеки. - Одеса, 1927. - Т. 1. - С. 177-180.
8. Пандевски М. Македонија и Балканските војни во петроградското списание „Современник“ во 1912-1913 година // Македонско-руските врски во XIX и почетокот на XX век / ред. Александар Трајановски. - Скопје: Менора, 1996. - С. 142-147.
9. Шатилова Л. Македонскиот вопрос в русској научној и общественно-политическој печати (1900-1915 гг.) // Македонско-руските врски во XIX и почетокот на XX век / ред. Александар Трајановски. - Скопје: Менора, 1996. - С. 147-163.

С.В.Пивоваров

НУМІЗМАТИЧНІ ДЖЕРЕЛА ПРО ПЕРШУ СВІТОВУ ВІЙНУ НА БУКОВИНІ

У часи воєнних лихоліть 1914-1918 рр. грошовий обіг на Буковині зазнав певних змін і набув своєрідних тільки йому притаманних рис. Його специфічність визначалась тим, що поряд з офіційними грошовими одиницями двох головних ворогуючих держав: Австро-Угорщини та Росії тут курсувала місцева „валюта“ у вигляді міських бон та грошові знаки союзників, підрозділи яких дислокувалися або переміщались через регіон. Тому в грошовому обігу краю знаходилися не тільки крони та рублі, а й марки, леї, леви та інші номінали. Така строкатість грошового ринку та неоднаковий підхід у розв'язанні фінансових проблем командуванням ворогуючих сторін і привели до утворення унікальних співвідношень курсів валют, їх різної купівельної спроможності та „авторитетності“ серед населення краю.

Аналіз буковинського грошового обігу дає змогу визначити декілька хронологічних періодів, які різняться складом номіналів грошових одиниць, їх офіційним та місцевим валютним курсом, ставленням адміністративних органів до грошей ворожої країни, тощо. На нашу думку, доцільно виділити такі періоди: 1) серпень 1914 - лютий 1915 рр.; 2) лютий 1915 - червень 1916 рр.; 3) червень 1916 - серпень 1917 рр.; 4) серпень 1917 - листопад 1918 рр. [12, с. 30-31]. Зазначені періоди в цілому співпадають з перебуванням на теренах краю військових частин Австро-Угорської чи Російської імперій та їх союзників.

Для першого періоду, який охоплює початковий, піврічний етап війни, характерне порушення нормального грошового обігу та формування фінансового ринку військової доби. Вже на початку серпня 1914 р. у Чернівцях та в краї виникла так звана криза „розміну“,

за якої з грошового обміну повністю зникла металева монета і розміняти паперові банкноти було практично неможливо. Повернути "дзвінку" монету та нормалізувати обіг не вдалося попри всі потуги місцевої влади й заходи віденської адміністрації. Не зарадили цьому ні повідомлення преси про наявність у грошовому обігу Австро-Угорщини велетенської суми срібних, нікелевих та бронзових монет, відкарбованих за 1892-1914 рр. (128 млн. крон (далі к.) в монетах по 5 к., 500 млн. - 2 к., 300 млн. - 1 к., 48 міл. - 20 геллерів (далі гел.), 32 млн. - 10 гел., 26 млн. - 1 та 2 гел.) [19. - 1914. - 9 серп.]. Не допомогли навіть погрози покарати винних у приховуванні "твердих" грошей різними адміністративними заходами [19. - 1914. - 15 серп.]. Гостра нестача дрібних грошей продовжувала залишатися однією з головних проблем австрійського крайового президента та чернівецького магістрату [11, с. 125-126; 12, с. 145-147].

2 вересня частину Буковини і Чернівці зайняли російські війська. Монетний "голод" був частково знятий в крайовій столиці та її околицях емісією міських бон [11, 12; 22, с. 1-2; 23, с. 66-68]. До речі, в цей же час з'явилися місцеві нотгельди в Гурагуморі [1, спр. 12952, арк. 21] та Радівцях [22, с.2]. Разом з військовим контингентом до грошового обігу краю надійшли грошові знаки царської Росії.

Грошова система Російської імперії значно відрізнялась від Австро-Угорської. В останній використовувалися в обігу бронзові монети в 1 та 2 гел., нікелеві - в 10 і 20 гел. та аналогічні монети угорського карбування філлери (далі філ.), срібні - в 1, 2, 5 к., золоті - 100, 20, 10 к. (золоті номінали практично не брали участі в обігу) та банкноти в 10, 20, 50, 100, 1000 крон. У царській Росії в обігу знаходилися мідні монети в 1/4, 1/2, 1, 2, 3, 5 копійок (далі коп.), срібні - 5, 10, 15, 20, 25, 50 коп. та 1 рубль (далі руб.), золоті - 5, 7/5, 10, 15 руб. і банкноти в 1, 3, 5, 10, 25, 50, 100, 500 руб. До війни у Російській імперії існував золотий монометалізм, при якому банкноти вільно розмінювалися на золоту монету.

Напередодні вступу Росії у війну, 27 липня 1914 р., вийшов закон "Про деякі заходи фінансового характеру в зв'язку з обставинами воєнного часу", за яким відмінявся розмін кредитних білетів на золоті і Державному банку дозволялись додаткові емісії паперових грошей [10, с. 72]. Усі операції з золотом, навіть для покриття зовнішніх боргів, від 1 серпня могли здійснюватися лише з особистої санкції царя [8, спр. 1, арк. 51]. Ці заходи значно похитнули фінансову систему Росії та привели до інфляційних явищ у грошовому обігу. Як і на території Австро-Угорщини, в країні зникла з обігу металева монета, проте це сталося дещо пізніше - влітку 1915 р. [9, с. 75].

З приходом російських військ до грошового обігу Буковини потрапила значна кількість рублів і копійок. Це пояснювалося тим, що всі закупки продуктів харчування та фуражу для армії здійснювалися за російські гроші, ними ж отримували платню і всі службовці, які залишилися працювати в різних місцевих установах. Для жителів

краю російські банкноти та монети не були чимсь незайомим, оскільки в цьому прикордонному регіоні вони часто траплялися і досить вільно обмінювалися на кронну валюту. До війни курс рубля складав: у 1912 р. 2 к. 54 гел. за 1 рубль, а в 1914 р. - 2 к. 51 гел. [19, 1912, 24 вер.; 1914. - 28 лип.]. Тобто за одну крону давали близько 39-40 копійок. У цілому цей курс відповідав золотому паритету валют обох держав. З початком воєнних дій та вилученням з обігу золотої монети співвідношення курсів змінилося.

Російська адміністрація в Чернівцях, згідно з розпорядженням губернатора С.Д.Євреїнова, вже на третій день після зайняття міста встановила новий примусовий курс, за яким 1 крона = 30 копійкам, тобто 1 рубль = 3,33 к. [7, спр. 37, арк. 1]. За цим курсом і мусіли здійснюватися всі розрахунки та обмін рублів на крони. Нова влада строго слідувала за дотриманням цього курсу і незабаром виявила ряд порушень. Винних у "зловживаннях" під час обміну рублів на крони суворо покарали. Так, Давида Гроніха 16 вересня заарештували і кинули до в'язниці на 2 місяці [7, спр. 102, арк. 709], на 3 місяці ув'язнили Соломона Гроса [7, спр. 102, арк. 710], а Мейер Екштейн був оштрафований на 200 рублів [6, спр. 89, арк. 2]. Поліція та жандармерія докладали зусиль в насадженні примусового курсу рубля, проте населення намагалось проводити обмін за довоєнним курсом. У грошовому обігу краю поруч з російськими номіналами продовжували курсувати австрійські грошові знаки.

У перших числах жовтня російські власті провели обшуки у банках міста з метою виявлення валютних ресурсів. Лише в приміщенні філії Австро-Угорського банку виявили цінну знахідку: 2 замуrowаних в стіну дерев'яних ящики з австрійськими грошима. В них знаходилося 12 287 крон у срібній та нікелевій і бронзовій монеті, а також 645 600 крон у векселях [6, спр. 61, арк. 1]. Доповідаючи про цей факт, чернівецький губернатор відзначав, що бажаним було б використати знайдені гроші для розрахунків військових частин з сільським населенням, яке більше "поважало" австрійську валюту [7, спр. 23, арк. 42]. Проте за наказом "зверху" знайдені гроші передали до Львівського казначейства, а векселі - в Київську контору держбанку [7, спр. 23, арк. 42-43].

У другій половині жовтня австрійські армійські підрозділи розпочали контрнаступ і відтіснили російські частини. Вже 20 жовтня до Чернівців повернулася місцева адміністрація. В грошовому обігу регіону знову запанувала кронна валюта. Поряд з нею продовжували курсувати міські бони та російські грошові знаки. Останніх в обігу було досить багато і у населення накопичилися значні суми в рублях. Перед урядовими структурами постало питання відносно обміну російських грошей на австро-угорські.

В листопаді крайове управління Буковини звернулося до міністерства фінансів і правління Англо-Австрійського банку за роз'ясненнями відносно курсу рубля щодо крони. У відповіді, яка

надійшла, встановлювався диференційований підхід до обміну царських грошових знаків. Так, 1 руб. золотом = 2,56 к., 1 руб. в банкнотах = 2,55 к., а 1 руб. сріблом = 2.5 к. [3, спр.3957, арк.4]. Тобто 1 к. в залежності від типу грошей вартувала від 39 до 40 коп., що фактично відповідає довоєнному обмінному курсу. За таким співвідношенням і скуповувалася рубльова валюта у місцевих жителів.

Російські гроші були і в касі чернівецького магістрату. На середину листопада там знаходилося сума в 18 249 руб. 41 коп., з якої 50 руб. у золотій монеті, 149 руб. 50 коп. - у срібній, 46 коп. - у мідній та 18049 руб. у банкнотах [3, спр. 3957, арк.3,7]. Цю суму в рублях обміняли на 46528 к. 97 гел. [3, спр. 3957, арк. 3-6].

На кінець листопада вієнно-політична ситуація на Буковині знову змінилася. 28 листопада Чернівці та частину краю вдруге зайняли царські війська. Як і попереднього разу, основною грошовою одиницею стає рубль, а крони підлягали обміну. Чернівецьке польове казначейство отримало циркуляр, за яким курс крони залишався тим же, що і раніше у вересні-жовтні (1 к. = 30 коп.) [88, спр. 1, арк. 1], але за цим курсом дозволялося розплачуватися лише з місцевими жителями за придбані продукти. А що стосується обміну, то за циркуляром дозволялося купляти у полонених та заручників повноцінну золоту монету по ціні 3 руб. 90 коп. за 10 к. у золотій монеті, 25 коп. - за 1 к. - в банкнотах і 15 коп.- за 1 к. в сріблі, а нікелеву та бронзову монету приймати взагалі заборонялося [8, спр. 1, арк. 19-20]. Всю виміняну валюту наказувалося висилати до Петрограду в контору Державного банку. Встановлений курс явно не відповідав ринковому, був примусовим і обов'язки за його дотримання знову покладалися на поліцейські органи. Жителі краю не поспішали розлучитися зі своєю готівкою за вказаним курсом і в місті вкотре гостро постало питання розмінної монети. Губернатор С.Д.Євреїнов вимушений був визнати, що в місті існує повне безгрошів'я, а "обивателі, якщо і мають гроші, то їх добре ховають і не пускають в обіг" [7, спр. 23, арк. 80].

З початком 1915 р. фінансові органи російської адміністрації на Буковині отримали ряд циркулярів у яких зобов'язувалося приймати в першу чергу золоту монету, обов'язково її зважувати і відповідно до цього проводити оплату [8, спр. 1, арк. 44]. Пізніше прийшло секретне розпорядження про негайне вислання золотої монети до центру і негайну доставку золота в кінці кожного місяця у відділення державних банківських контор [8, спр. 1, арк. 50].

Чи були виконані вимоги розпоряджень, достеменно не відомо, так як 17 лютого російські частини змушені були піти з столиці Буковини. На цьому і закінчується перший період грошового обігу. Впродовж всього періоду основу грошового обігу складали австро-угорські грошові знаки, двічі офіційною одиницею ставали царські рублі, разом з ними в обігу курсували міські бони. Що стосується

обмінних курсів валют, то російська влада постійно занижувала курс австрійської валюти і здійснювала примусовий обмін.

Другий період охоплює майже півторарічний відрізок часу і характеризується певною нормалізацією грошового обігу в краї. З приходом австрійської адміністрації знову постало питання про ставлення до російських грошей. Оскільки на перших порах грошової маси в кронах у обігу не вистачало, то в Чернівцях та навколишніх селах продовжували курсувати рублі та копійки. Власті на це дивилися крізь пальці, хоч і намагалися вимінювати рублі по курсу 2 к. 50 гел. За 1 руб. або 40 коп. за 1 к. [21. - 1915. - 21 лют.]. Монетний голод в певній мірі вгамовували і міські бони, та відношення до них у населення змінювалося і їх все менше використовували.

У грошовому обігу Буковини продовжувала відчуватися нестача дрібних номіналів. Знову, як і напередодні війни їх було дуже мало в обігу, не зняли напруги 10-коронівки нового зразка, які Австро-Угорський банк випустив у січні 1915 р. Та становище з фінансами держави постійно погіршувалося, що мусів визнати уряд і запланувати ряд заходів для його поліпшення [14, с. 144-145]. На постійні звернення місцевих органів до міністерства фінансів з проханням поліпшити становище, надходили лише інформативні листи, в яких повідомлялось про суми розмінної монети пущеної в обіг. Зокрема, доводилося до відома, що за даними державної скарбниці додатково в обіг направлено крон на суму в 400 млн., в тому числі 107 млн. к. у срібних гульденах і 120 млн. у дрібній монеті [3, спр. 12015, арк. 6]. За підрахунками віденських фінансистів, на одного жителя імперії припадало близько 8 к. у дзвінкій монеті [3, спр. 12015, арк. 6-7]. А відсутність розмінної монети пояснювалася приховуванням її жителями, тому адміністрації давалися поради для вжиття заходів по поверненню монет в обіг. Зрозуміло, що це мало допомагало справі і депутатії урядовців з Чернівців та Сучави зачастили до Відня з проханнями про надання грошових кредитів [21. - 1915. - 9 травн.].

Але скрута з розмінними номіналами продовжувала залишатися. У червні вона знову набрала загрозливих розмірів, і в газетах з'явилися заклики до жителів краю повернути тезаврану (приховану) монету та дрібні банкноти "з панчох" назад до обігу [21. - 1919. - 29 черв.]. З окремих місцин регіону надходили термінові телеграми з проханням надіслати дрібні номінали монет [3, спр. 12015, арк. 6] без яких гальмувалася торгівля. Аналогічна картина спостерігалася і в липні-серпні, коли стало неможливим через брак розмінних грошових знаків, придбати найнеобхідніші продукти та предмети побуту в роздрібній торгівлі [17. - 1915. - 3 лип.; 21. - 1915. - 14 серп.]. Жителі крайової столиці перетворилися на збирачів дрібної монети, якою дорожили і не поспішали з нею розлучатися.

У другій половині серпня монетний "голод" дещо послабився завдяки діям місцевої влади. В цей час до обігу надходять новенькі срібні однокронівки з датою карбування 1914, 1915 рр. Очевидно,

тоді ж до гаманців буковинців потрапили і геллери та філлери, відкарбовані в воєнний час. Серед них зовнішнім оформленням вирізнялися нові 10 гел. та 10 філ., виготовлені з нойзільбера (мельхіору).

З перших чисел червня 1915 р. грошовий ринок краю поповнився новою валютою. Нею стали німецькі марки та пфенінги, які потрапили до Буковини з кайзерівськими військовими підрозділами. Німецькі солдати всі розрахунки здійснювали марками, тому постало питання про обмінний курс марки на крону.

До початку воєнних дій обмін грошей Австро-Угорщини на номінали Німеччини здійснювався за курсом 1 марка (далі марк.) = 1,17-1,18 к. [19. - 1914. - 21 лип.]. За час війни цей курс змінився, тому крайова адміністрація, зразу ж після надходження перших запитів з місць, звернулася за роз'ясненнями до Відня. Вже 18 червня надійшла відповідь із міністерства торгівлі, в якій співвідношення валют визначалося в 1,3 к. за марк. [1, спр. 12376, арк. 6]. А інтендантство 7 армійської етапкоманди повідомляло, що реальний курс марки – це 1,25 к. [1, спр. 12376, арк. 10]. Після відповідних консультацій крайове управління погодилося із цим курсом, але тільки для військових кас [1, спр. 12376, арк. 12]. Для цивільного ж населення обмінний курс був встановлений, на основі розпорядження міністерства фінансів від 15 липня 1915 р. в 1 к. 32 гел. за 1 марку [20. - 1915. - 3 серп.]. Незабаром курс щодо марки дещо піднявся, спочатку до 1 к. 34 гел. за 1 марк. [21. - 1915. - 10 серп.], а пізніше до 1 к. 40 гел. [1, спр. 12468, арк. 13]. Марки (рейхсбанкноти в 1000 та 100 марк., знаки щадничих кас в 50, 20, 10, 5, 2, 1 марк., срібні монети в 5, 3, 2, 1, 1/2 марк.) та пфенінги (25, 10, 5, 2, 1) влилися до буковинського грошового ринку і залишалися тут до кінця війни.

Місцеві власті продовжувало турбувати складне становище з розмінними номіналами. Аналогічні явища спостерігалися і на інших прифронтових територіях Австро-Угорщини. Для впорядкування грошового обігу крайова адміністрація видала наказ, за яким, тим хто приховує і не пускає в обіг дрібні монети та банкноти, загрожував штраф від 2 до 200 к. [21. - 1915. - 9 вер.]. До органів влади краю під грифом "Боротьба з тезаврацією грошей" надходили інструктивні листи з Відня, в яких пропонувався ряд заходів для повернення монет і банкнот до обігу [3, спр. 12015, арк. 14-17]. На основі них і був складений крайовою адміністрацією лист-заклик, адресований всім головам громад, священикам, директорам шкіл та ін. В ньому основна увага зверталася на роз'яснювальну роботу з населенням, на необхідність апелювання до його свідомості у цей важкий час і можливість повернення до нормального курсування грошей [3, спр. 12015, арк. 18-19]. Та це, як і попередні заходи, мало чим допомогли і не зарадили справі. Хоча окремі повітові начальники досить старанно виконували рекомендації листа, як наприклад, гауптман м.Кіцманя [3, спр. 12015, арк. 22].

Така ж ситуація спостерігалася з фінансами Буковини і в першій половині 1916 р. Дрібних грошей хронічно не вистачало в обігу. Мало допомагала позика міністерства фінансів, завдяки якій планувалося покращити становище з обіговими грошима [19. - 1916. - 20 січ.]. Від нестачі "дрібноти" в першу чергу потерпали найменш іміщі чернівчани та жителі краю, проте вона завдавала значної шкоди і окремим організаціям. Досить цікава ситуація склалася у міському транспорті. Користуючись із труднощів з розмінною монетою, окремі чернівчани почали безкоштовно їздити в трамваях. Вони розраховувалися з кондукторами банкнотами в 50, 100 і навіть 1000 к., з яких звичайно не було здачі. А якщо кондуктору одночасно пропонували такі купюри декілька пасажирів, то обілетити їх належним чином було практично неможливо. У відповідь на такі "трамвайні хитрощі" дирекція "Чернівецького товариства експлуатації електростанцій та трамвайного парку" повідомила через пресу, що в разі відсутності у пасажирів дрібних грошей ... у них будуть забиратися купюра, а на проїзному квитку кондуктор буде писати її номер, серію і ставити свій підпис. А "хитрим" пасажиром потрібно буде самим відшукувати здачу в головній касі товариства, показавши квиток [19. - 1916. - 20 січ.]. Попередження дирекції справило належне враження, бо більше в газетах до цієї проблеми не зверталися.

Можливо, саме в цей час, до грошового обігу Буковини потрапила невелика кількість грошей, переважно монет (дрібних номіналів), союзна Туреччини, війська якої брали участь в боях на території Галичини, а окремі офіцери турецького війська побували в Чернівцях [19. - 1916. - 5 бер.].

Австро-угорська державна влада відшукувала способи для полегшення становища з нестачею дрібної монети. В 1916 р. монетні двори країни розпочали випуск розмінних номіналів з заліза. Це був вимушений крок, який засвідчував, що економіка країни переживала серйозну кризу. В цісарських монетарнях карбувалися залізні 2 та 20 гел. та 2,10, 20 філ. Повідомлення про це чернівецькі газети видрукували в червні місяці. В газетних статтях висловлювалася надія, що нові монети знімуть питання з нестачею розмінних грошей [19. - 1916. - 3 черв.]. Та цьому не судилося збутися в зв'язку з новим наступом російських армій Південно-Західного фронту.

З 18 червня 1916 р., часу коли підрозділи царських військ втретє вступили до Чернівців починається новий етап в грошовому обігу краю, який тривав до 4 серпня 1917 р. Це був найбільш тривалий період в грошовому обігу Буковини, за якого домінуючу роль в фінансовому житті краю відігравав царський рубль.

Ще напередодні відомого "Брусилівського прориву" у всі польові казначейства фронту був надісланий спеціальний циркуляр департаменту державного казначейства від 28 травня 1916 р. за № 148, за яким встановлювався курс для обміну австрійської та німецької

валюти на рублі [7, спр. 272, арк. 4]. Так, золоті монети приймалися за 1 австрійську крону. - 39 коп., 1 німецьку марку - 46 копійок; срібні монети: за 1 к. - 15 коп., 1 марку - 17 коп.; банкноти: 1 к. - 25 коп., 1 марка 30 коп. Всі отримані в результаті обміну гроші потрібно було надсилати до Державного банку у відділ закордонних операцій [7, спр. 272, арк. 4]. За цим же документом необхідно було здавати до казни всі грошові суми конфісковані і відбиті у ворога. Пізніше у наказі арміям Південно-Західного фронту генерал Брусилів підтвердив необхідність виконання цього розпорядження [7, спр. 272, арк. 5].

Директивно встановлений обмінний курс крони та марки був заниженим і не відповідав реальному. Населення категорично відмовлялося приймати російські грошові знаки у таких співвідношеннях. Зразу ж після відновлення роботи канцелярії Чернівецького губернатора, туди почали поступати рапорти з місць. Зокрема, начальник Кіцманського пов. доповідав про постійні непорозуміння між місцевими жителями та інтендантами військових частин щодо курсу крони до рубля, які перші рахують "2 к. на 1 руб., а війська по 3 к. за 1 руб." [7, спр. 272, арк. 5]. Теж саме засвідчив начальник Сиретського уїзду: "виникають часті непорозуміння за куплені предмети першої необхідності. Так населення зовсім довільно рахує нам російський рубль всього в 2 к. 70 гел., тоді як офіційний курс 3 к. 30 гел." [7, спр. 272, арк. 16]. Аналогічна картина спостерігалася і в Радівецькому та Вашківцецькому повітах [7, спр. 272, арк. 17, 27]. Російські місцеві власті просили від губернатора роз'яснень, а також дозволу на вжиття каральних заходів у випадку непокори властям. Незабаром дозвіл на насильне впровадження обмінного курсу надійшов, і по Буковині прокотилася хвиля репресивних заходів. Одними з перших постраждали торговці м. Сучави. Наприклад, Михаель Гутман був оштрафований за зниження курсу російського рубля на 1 тисячу рублів [7, спр. 272, арк. 10, 15]. Чернівчанин Шльома Лекер також потерпів за неправильний обмін [7, спр. 272, арк. 24].

Буковинське населення відмовлялося приймати рублі за офіційним курсом, зате охоче продавало фураж і продукти за крони. Ця обставина змусила ряд військових частин і підрозділів звернутися до губернатора з проханням обміняти рублі на крони. Спочатку жандармерія та розвідка російської армії просили дозволу на обмін на крони, мотивуючи це необхідністю отримання цінної інформації від "місцевих обивателів", пізніше і штаби окремих частин, засипали губернатора вимогами про обмін рублів на крони [7, спр. 272, арк. 33, 38, 48, 61].

Усі звернення адміністрації до вищестоящих органів з проханням про підвищення курсу крони і нормалізації обміну в Буковині та Галичині не знаходили підтримки в правлячих колах. В перших числах листопада надійшов наказ від начальника постачання армії фронту, в якому ще раз підтверджувався попередній курс обміну

наголошувалося на обов'язковості його дотримання та виконання [7, спр. 272, арк. 54]. Згодом надійшло розпорядження генерал-губернатора областей Австро-Угорщини зайнятих за правом війни Ф. Трепова: "в завойованій нашими військами країні обіг грошей у російській валюті повинен здійснюватися так же безперешкодно як і грошей австрійських. По встановленому російськими військами курсу" [7, спр. 272, арк. 74]. З цього часу обмінний курс крони до рубля почав дотримуватися у більш суворому режимі, помічених у зловживаннях під час обміну карали штрафом до 3 тис. рублів, або ув'язненням до 3 місяців [7, спр. 254, арк. 130-132].

Прихід царських військ відновив в обігу вже призабутий буковинцями рубель. Правда, з лютого 1915 р. російські гроші помітно девальували. У імперії відбулися всі ті явища, які сталися з фінансами Австро-Угорщини в початковий період війни. З розвитком інфляційних процесів у Росії розпочався процес зникнення металевої монети, вже влітку 1915 р. відчувався брак розмінних грошей. Царський уряд знайшов вихід з становища випустивши, в обіг ерзац-гроші. Ними стали видруковані на основі міністерської постанови, казначейські марки розмінних номіналів [10, с. 75]. Для їх виготовлення використовувалися кліше 10, 15, 20 коп. поштових марок, випущених в 1913 р. з нагоди 300-ліття Дома Романових. На лицевій стороні марок-грошей зображувалися портрети царів, на зворотній - герб імперії і надпис: "Имеет хождение наравне с серебрянной монетой". Аналогічні зображення і надписи були на марках вартістю в 1, 2, 3 коп., які мали замінити мідну монету. Проте від використання останніх відмовилися, через співпадання кольорів марок-замінників срібної та мідної монети. Виготовлялися марки-гроші в різних частинах імперії. Для українських губерній вони друкувалися Київською конторою згідно з розпорядженням Головного управління фінансів [8, спр. 1, арк. 80]. Марки-гроші у величезній кількості поступали до грошового обігу, в тому числі ними постачалися і всі польові казначейства. Як законний платіжний засіб вони використовувалися і на Буковині, куди потрапили після червеневого наступу російських військ. Цікаво відзначити, що в обігу використовувалися навіть пошкоджені марки, важливо було, щоб розпізнавався малюнок марки і щоб вони мале не менше 3/4 своєї величини [8, спр. 1, арк. 80-81].

Брак мідної монети і срібних полтинників поповнили казначейські знаки вартістю в 1, 2, 3, 5, і 50 коп., які вперше з'явилися в Росії ще в грудні 1915 р. Вони несли на собі зображення герба держави та напис, який засвідчував про їх обіг нарівні з мідною монетою [10, с. 75]. Фактично в грошовому обігу Росії у 1916 р. функціонували гроші, виготовлені винятково з паперу.

Аналіз ревізійних актів каси Чернівецького польового казначейства засвідчує, що починаючи з листопада 1916 р. по серпень 1917 р. основну кількість грошової маси складали паперові знаки.

Наприклад, у листопаді 1916 р. в касі було розмінними марками 34 162 руб. 20 коп., розмінними знаками 346 руб. 28 коп. [8, спр. 7, арк. 14], а на січень 1917 р. - 125038 руб. 80 коп. марками, 17685 руб. 76 коп. казначейськими знаками [8, спр. 7, арк. 24]. Лише за лютий 1917 р. є записи про наявність поряд з паперовими грошима металевих монет в сумі 975 руб. сріблом та 295 руб. мідними коп. [8, спр. 7, арк. 25].

Поряд з російськими грошима продовжували курсувати й австрійські номінали, яким місцеве населення часто надавало перевагу перед рублями і копійками. Підтвердженням цього служить доповідь чернівецького поліцейстера від 2 січня 1917 р., в якій повідомлялося: "...місцеве населення всі операції по купівлі - продажу худоби та свиней рахує на австрійські і навіть румунські леї. В деяких випадках я бачив розрахунки, які проводилися зовсім новими, незім'яними австрійськими білетами... Місцеве населення зовсім не бажає російських грошей і свої розрахунки проводить на "леви" [8, спр. 124, арк. 86]. Більшість цінників на продукти того часу подавалася у двох валютах - російській та австрійській [5, спр. 235, арк. 2-3].

Згадка про румунські гроші на місцевому ринку відповідала дійсності. Зі вступом Румунії у війну на боці Антанти в серпні 1916 р. постало питання про обмінний курс румунських леїв. На листопад 1916 р. він був встановлений у 37,5 коп. за 1 лей, або 266 2/3 лея за 100 руб. [9, спр. 1, арк. 191].

Влітку 1916 р. через відсутність розмінних грошей у південних районах Буковини в Сучаві були випущені міські бони. Вони друкувалися двох номіналів у 10 та 20 гел., надписи на них були німецькою та румунською мовами [22, с. 1; 23, с. 66-67]. Спроба випустити аналогічні бони в Чернівцях [1, спр. 12952, арк. 11, 20] та Сереті не увінчалася успіхом [11, с. 185], у зв'язку з заборонаю російської адміністрації.

Лютнева демократична революція в Росії не внесла суттєвих змін у місцевий грошовий обіг, де продовжували панувати паперові рублі, казначейські знаки та марки. Тимчасовий уряд у березні розпочав додаткову емісію паперових грошей дореволюційного зразка. А з 26 квітня в обіг почали надходити нові кредитні білети вартістю в 250 та 1000 рублів. На них були розташовані нові символи Росії - двоголовий орел без атрибутів царизму на фоні свастики. Характерною особливістю купюри в 1000 руб. постало зображення Таврійського палацу в Петрограді, в якому з 1905 р. засідала Державна дума. Через це зображення, випущені номінали отримали неофіційну назву "думські гроші" [10, с. 81-82].

Навесні ситуація з фінансами в краї дещо стабілізувалася, і на ринку по відносно дешевих цінах можна було придбати ряд найнеобхідніших продуктів [18. - 1917. - 28 бер.].

Металева монета в цей час в обігу практично не брала участі, перетворившись в засіб накопичення і тому досить високо цінувалася. Показовими в цьому плані є повідомлення місцевих газет, в яких наводяться пожертви солдат Чернівецького гарнізону в фонд Тимчасового уряду. Вагомими в них вважалися пожертви: "... срібною монетою 1 руб. і міддю 10 коп., ... срібною монетою 75 коп., ... 3 руб. сріблом" [16. - 1917. - 24, 27 черв.].

Отже, для третього періоду характерне використання в грошовому обігу винятково паперових грошей російської держави, як дореволюційних типів, так і випущених після революції. На місцевому ринку продовжували знаходитися в обігу австрійська валюта та невелика кількість румунських грошей.

Четвертий, останній, період грошового обігу досліджуваної доби, розпочинається з серпня 1917 р., коли знову на Буковині відновлена австрійська влада і триває до листопада 1918 р. - часу окупації краю Румунією.

З приходом австрійської адміністрації в грошовому обігу знову запанувала кронна валюта, хоча використовувалася і велика кількість російських грошових знаків. Останні обмінювалися в державних касах по курсу 2 к. 50 гел. за 1 руб., до речі в фінансових документах зазначалося, що по цьому курсу треба приймати і нові рубльові банкноти (тобто "думські" гроші - П.С.) [1, спр. 12945, арк. 20]. Пізніше курс рубля до крони почав понижуватися, особливо після листопадового перевороту в Петрограді. Так, в кінці листопада він вже становив 2 к. 30 гел. за 1 руб. [19. - 1917. - 23 лист.], а в грудні - 2 к. 05 гел. за 1 руб. [1, спр. 13129, арк. 1]. На початку 1918 р. курс рубля дещо підвищується і встановлюється у січні місяці в 2 к. 20 гел. за 1 руб. [1, спр. 13129, арк. 2].

Новим явищем в грошовому обігу даного періоду було офіційне вилучення з використання нікелевих 20- та 10-геллеровиків, які вже довгий час не використовувалися на більшій території австрійської держави. 20 гел. перестали функціонувати ще 1 січня 1917 р., а 10 гел. приймалися лише до 31 грудня. На місце вилучених нікелевих номіналів прийшли аналогічні монети, але виготовлені із заліза [24. - 1917. - 12 жовт.]. Обмін на нові номінали і здача старих здійснювалися у міських касах та викупних пунктах магістрату [1, спр. 12946, арк. 2]. Тоді ж у гаманцях буковинського населення з'явилися небачені раніше паперові однокронівки, випущені ще у грудні 1916 р. та двокронівки, віддруковані в березні 1917 р. У газетах постійно повідомлялося про нові проекти по випуску австро-угорських грошей, зокрема про майбутню емісію паперових 5 к. [20. - 1918. - 3 червн.].

Навесні 1918 р. австрійські підрозділи оволодівають значною частиною Бесарабії та Хотинщини. Там тоді вже був в обігу новий тип післяреволюційних грошей номіналом у 20 та 40 рублів, які з'явилися в кінці серпня 1917 р. і отримали в народі назву "керенки". Незабаром ці гроші потрапили і до Чернівців.

Австрійська влада неоднаково поставилася до курсуючих у краї російських грошей різних випусків. Уже в березні-квітні до відповідних структур адміністративних органів надходять вказівки за якими російська валюта поділяється на три категорії: романовські (царські) рублі, думські рублі та керенські рублі. Найвище цінувався романовський рубль, до якого, певний час прирівнювався думський рубль, а керенський - вартував лише 70 % від двох попередніх, 1 романовський руб. = 1,3 керенського руб. [1, спр. 13129, арк. 5]. Для російських грошей у травні був встановлений новий обмінний курс відносно до крони: 1 романовський руб. = 2 к., 1 керенський руб. = 1 к. 33 гел., думські рублі через часті фальшування приймати не рекомендувалося, заборонявся прийом марок-грошей та казначейських знаків [1, спр. 13129, арк. 8]. Пізніше, в червні, обмінний курс рубля катастрофічно понизився, за своєю купівельною спроможністю він зрівнявся з кроною. Був встановлений слідуєщий курс: 1 романовський руб. = 1 к., 1,6 думського руб. = 1 к., всі інші види російських грошей приймати і обмінювати заборонялося [1, спр. 13129, арк. 8]. На території Хотинщини, де використовувалися протягом війни виключно російські гроші, курс щодо обміну рублів на крони був трохи вищим і складав: 1 романовський руб. = 1,8 к., 1 думський руб. = 1,6 к. [6, спр. 161, арк. 1-53].

Варто відзначити, що в цей час серед грошових знаків, які обмінювали австрійські державні установи, згадуються українські карбованці, які за своєю вартістю вони прирівнювалися до романовських рублів [1, спр. 13129, арк. 8-9].

З окупацією краю королівською Румунією в листопаді 1918 р. встановлювалися нові співвідношення для обігових грошей. На перше місце серед них виходять румунські леї, проте ще певний час використовувалися австрійські крони, але вже зі спеціальним штампом.

Отже, протягом Першої світової війни грошовий обіг на Буковині зазнавав ряду змін, викликаних зайняттям краю військами тієї чи іншої ворогуючої сторони. Грошові знаки воєнної доби, крім обслуговування обігу, виконували й інші функції, покликані завдати шкоди економіці та фінансам противника. Тут мова йде лише про офіційні грошові знаки ворогуючих держав, тому не розглядаються фінансові диверсії, за яких в обіг таємно впроваджувалися фальшиві гроші, здебільшого підроблені банкноти [15, с. 55-56; 9, с. 140-141; 4, спр. 2439, арк. 1-4]. Проте найбільших збитків від цього зазнало місцеве населення, яке не тільки грабувалося, а й часто не могло обміняти та отоварити зароблені гроші при зміні влади.

Джерела та література:

1. Державний архів Чернівецької області (далі ДАЧО). - Ф. 3. - Оп. 1.
2. ДАЧО. - Ф. 3. - Оп. 2.
3. ДАЧО. - Ф. 3. - Оп. 3.
4. ДАЧО. - Ф. 4. - Оп. 1.
5. ДАЧО. - Ф. 39. - Оп. 2.
6. ДАЧО. - Ф. 42. - Оп. 1.
7. ДАЧО. - Ф. 283. - Оп. 1.
8. ДАЧО. - Ф. 959. - Оп. 1.
9. Вермуш Г. Аферы с фальшивыми деньгами. - М.: Международные отношения, 1990.
10. Малышев А.И., Таранков В.И., Смиранный И.И. Бумажные денежные знаки России и СССР. - М.: Финансы и статистика, 1991.
11. Пивоваров С.В. Міські гроші Чернівців // Буковинський журнал. - 1995. - Ч. 1-2. - С. 125-132.
12. Пивоваров С.В. Бони Чернівців у роки першої світової війни // 3 історичного минулого Буковини. - Чернівці, 1996. - С. 145-156.
13. Пивоваров С.В. Грошовий обіг Буковини в роки першої світової війни // Буковина мій рідний край. - Чернівці, 1996. - С. 30-32.
14. Писарев Ю.А. Образование югославянского государства. - М.: Наука, 1975.
15. Польской Г. Рыцари фальшивых банкнот. - М.: Юридическая л-ра, 1982.
16. Известия Черновицкого Гарнизонного Совета военных депутатов.
17. Народний голос.
18. Русский вестник.
19. Czernowitzer Allgemeine Zeitung.
20. Czernowitzer Morgenblatt.
21. Extra Ausgabe der Czernowitzer Allgemeine Zeitung.
22. Gassauer R. Das Notgeld der Bukowina im Weltkrieg // Mitteilungen der Numismatischen Gesellschaft in Wien. - 1933. - Bd. XVI. - N 76-78. - S. 1-2.
23. Gassauer R. Das Notgeld der Bukowina im Weltkrieg // Bukowiner Deutscher Bote. - Czernowitz. - 1938. - S. 66-69.
24. Gemeinsam Kriegs-Ausgabe Czernowitzer Allgemeine Zeitung. - Tageblatt.

НОВІТНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

В.М.Запововський

УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ В ЧАСОПИСАХ РОСІЙСЬКОЇ ОКУПАЦІЙНОЇ ВЛАДИ НА БУКОВИНІ РЕВОЛЮЦІЙНОЇ ДОБИ 1917 Р.

Влітку 1916 р. австро-угорський фронт на Буковині, не витримавши масованого російського штурму, відкотився на карпатські хребти. Встретє російське військо окупувало край. Як і в попередні окупації 1914-1915 рр. російська влада забороняла всі без винятку місцеві видання [2, спр. 117, арк. 121]. Вважалося що вони шкідливо впливали на "русское дело". Інформаційну прогалину заповнили російськомовні видання, що регулярно надсилалися з Петрограда, Москви та інших міст Російської імперії. Їх розповсюджували потім по інших містах Буковини і Галичини. В Чернівцях російські часописи продавалися на головному залізничному вокзалі чи в кіосках на Ринковій площі [2, ф. 27, оп. 1, спр. 36, арк.177]. До весни 1917 р. в Чернівцях не видавалося жодного російського часопису, хоча в листопаді 1916 р. існували 4 діючі друкарні з 13 існуючих на початок війни [2, ф. 283, оп. 1, спр. 165, арк. 10; спр. 247, арк. 79].

Весна 1917 р. принесла несподівані зміни. В Росії вибухнула революція. Деякий час цивільна і військова влада Галичини та Буковини перебувала в розгубленості. Поступово картина революційних подій стала чіткішою і влада пристосувалася до нових умов, а ім'я царя перестали згадувати навіть в церкві [2, ф. 505, оп. 1, спр. 1, арк. 134].

19 березня (тут і далі всі дати подані за старим стилем) в Чернівцях з'явився перший друкований в місті часопис під назвою "Русский Вестник". Це був орган штабу військового генерал-губернатора областей Австро-Угорщини зайнятих по праву війни. Редактором був призначений С.Лабенський. Сама ж редакція перебувала в будинку Румунського народного дому на Ринковій площі № 3.

В першому числі часопису було вміщено програмну редакційну статтю, в якій серед іншого писалося, що "налетевший внезапно и также пронесшийся шквал революции опрокинул старый, гнилой и негодный государственный строй, поднимая девятый вал политическо-государственных исканий". В першу чергу часопис мав задовольнити духовні потреби російського офіцерства, солдат та чиновництва окупаційного режиму [6. - 1917. - 19 бер.].

Російською революцією скористалися і українські політичні організації, які на першу позицію висунули національно-політичні вимоги. 22 березня часопис вмістив замітку, де говорилося, що події в Росії висувають нову постановку українського питання. 26 березня в Чернівцях відбулася демонстрація у зв'язку з вшануванням жертв революції в Петрограді [2, ф. 808, оп. 1, спр. 29, арк. 121]. Часопис з цього приводу відмітив, що на параді майоріло "одно сине-желтое знамя Малороссии" [6. - 1917. - 28 бер.]. Але коли до Чернівців надійшла звістка про 100-тисячну маніфестацію українців в Києві, часопис 29 березня відреагував статтею О.Курсинського "Кто смеет требовать", передрукованою з журналу "Армейского Вестника". Автор, вказуючи на домагання автономії естонцями, латишами, литовцями, грузинами, з жалем писав: "даже единокровные малороссы, даже белоруссы. И все это вместо того, чтобы нести свою жертву этому юному, неокрепшему, но самоотверженному и неумолимому Временному Правительству" [6. - 1917. - 29 бер.]. Політичні заходи українців глибоко занепокоїли представників російської демократії.

Спостерігаючи за все більшою активізацією і гуртуванням українського суспільства в Україні, російська влада усіма силами намагалася внести розбрати між українцями в Галичині і Буковині. Передова стаття без назви і авторства в часописі від 31 березня намагалася довести, що український народ Галичини і Буковини завжди мріяв увійти до "общей семьи, сможет жить и трудиться на благо общей всем русским племенам матери Руси". Граючи на національних почуттях західних українців, автор із впевненістю закінчив статтю тим, що "после рагрома империи "коварства и мучительства" (тобто Австро-Угорщини - В.З.), будет опрошено также население Галицкой, Буковинской и Угорской Руси. И русский народ - освободитель услышит единокровный ответ карпато-русского народа: освободи нас, осуществи мечту наших отцов и дедов, исполни долг своей национальной совести и прими нас в родную - русскую великую семью!" [6. - 1917. - 31 бер.]. Сподівання автора та його спільників навряд чи могли здійснитися, особливо на фоні незабутніх подій 1915 р., коли розбите російське військо, відступаючи з Галичини "мало наказ палити всі села і міста, нищити запаси поживи, забирати все населення. Злочинний план було виконано в багатьох околицях. Майже половина людей мусіла уступити, половина сіл знищених і зруйнованих. Холмщина і Волинь одна велика руїна, - очевидцям приходить на пам'ять описи знищення з татарських часів..." [5. - 1916. - 10 (23) квіт.; 1, с. 10; 3, с. 71].

6-8 квітня в Києві відбувався Всеукраїнський національний Конгрес. Часопис миттєво на це відреагував, вмістивши 6 квітня матеріал під назвою "Чего хотят некоторые украинцы" За джерело редакція взяла статтю М.Грушевського з часопису "Нова Рада". Витяги з неї мали довести широкому загалу "загальноросійського населення"

про сепаратизм недобррозичливих українців. Ось одна з думок М. Грушевського: "В критический момент, когда российское правительство собиралось искоренить украинство в Галичине и России, не стесняясь самыми вандальскими варварскими приемами, украинцы не нашли помощи и поддержки нигде в великорусском обществе, кроме социал-демократов, и это породило в украинцах глубокое недоверие к российской прогрессивности и демократии. Поэтому появилась неминутная необходимость обеспечить украинскому народу державное право - федерацией ли российской державы, а если нет, то и полной независимостью Украины". В противному випадку, говорить редакція словами голови Центральної Ради, знамя самостійної України розвернеться в той момент, когда всероссийские централисты захотели бы вырвать из наших рук стят широкой украинской автономии". Нижче часопис вмістив невелике повідомлення про те, що в Україні існує "Товариства юго-росов", членом якого міг бути лише той, хто визнає своєю мовою російську літературну, а місцем своєї діяльності - терен України. Вказувалося, що товариство поведе боротьбу з будь-якою вузьконаціональною (чит: українським рухом - В.З.) течією, звідки вона б не виходила. Від редакції було зазначено, що "ідея організації юго-россов, сама по себе, в высшей степени насущна..., но не рано-ли называть русский элемент в малорусских губерниях меньшинством? Ведь народная малорусская толща не вынесла еще "резолуции" по вопросу, кто она: украинский народ или составная часть единого в национально-культурном отношении русского народа" [6. - 1917. - 6 квіт.].

Подальші числа часопису несуть на сторінках матеріали, що підгрунтям мають антиукраїнську спрямованість. Лідери українського руху називаються в них, наприклад: "некоторые малороссы, именующие себя украинцами", а широкий вплив свідомості народу - не що іншим, як "оптический обман", або "киевский эпизод" тощо.

З початком Лютневої революції припинилися заборони щодо українства також і на Буковині. 9 квітня в залі Німецького народного дому, що розташовувався на Панській вул. № 47 (тепер там кінотеатр "Україна"), відбулося українське віче, на якому було вирішено утворити "Український військовий клуб в Чернівцях". Проте часопис висвітлив цю подію із властивим йому в'їдлигим гумором: "Там навеяло сон на преобладающую часть слушателей, и "дядьки" то и дело кивали носами в воздух". Досить скоро з Українського військового клубу надійшла відповідь. 12 квітня лікар Сивачів та колежский регістратор Білопольський заявили редакції, що це "может иметь последствием затемнение отношений между великорусским и украинским народами". До відома редакції було доведено, що число учасників віча було не "свыше 250 солдат", а більше 1 тисячі [6. - 1917. - 17 квіт.].

15 квітня в часописі з'явилися короткі уривки з однієї статті, вміщеної у "Киевлянині". Цікаво, що, на думку редакції, це був "единственный орган здоровой южно-русской национальной мысли".

Автор з відвертим україножертвом писав: "В только-что истекшие дни, мы были свидетелями величайшей исторической подтасовки, разыгранной здесь в священных недрах этого города (мається на увазі Київ - В.З.). Если сравнить ту горсть "украинской интеллигенции с интеллигенцией русской, населяющей наш край (тобто Україну - В.З.), если произвести подсчет всех говорящих и думающих по-русски горожан юго-запада России (чит: України), то покажется, вероятно, диким, как можно говорить, как может даже возникнуть мысль о возможности соперничества между общерусской культурой и культурой украинской. Но нам не надо забывать примера Галичины. Искусственно не пуская туда русский язык, Австрия дала основу и опору украинству и, конечно, наши украинцы будут опираться на эту основу и исходить из нее. В победу украинства мы не верим... Украинским организациям, украинским домогательствам должны быть противопоставлены организации и домогательства русские. Тот самый язык, то самое наречие, которое украинцам угодно называть языком украинским, мы называем языком южно-русским. Всегда и во всем мы готовы идти навстречу потребностям нашего края, отстаивая его исторические особенности и навыки, но не на основах украинского отщепенства".

Присміхн вражень, або підтримки з боку цього часопису солдатом-українцям годі було очікувати, навпаки він ясно налаштував їх супроти себе. 19 квітня редакція "Русского Вестника" удержала від невідомого автора поштівку, на якій була зображена обивательська фізіономія з простягнутим кулаком. На звороті українською мовою писалося: "В редакцію "Русского Вестника". Тому, хто пише про України питання. Прошу сказати, хто знищив нашу Україну?" [6. - 1917. - 22 квіт.]. 3 21 квітня, саме з від'їздом редактора С. Лабенського до Києва, як пояснила редакція - "в командировку", антиукраїнська спрямованість часопису вщухла. Місце редактора заступив обер-офіцер для доручень при штабі військового генерал-губернатора прапорщик С. Петропавловський. А 30 квітня Тимчасовий Уряд Росії призначив помічника Київського губернського комісара Д. Дорошенка обласним комісаром в Галичині і Буковині. Доля часопису була вже вирішена.

На початку травня в Чернівцях почав видаватися новий часопис під назвою "Известия Черновицкого Гарнизонного Совета Военных Депутатов" Редакція займала приміщення в тому ж місці, де розташовувався і "Русский Вестник". Новий часопис з часу його появи 6 травня аж до початку червня взагалі не торкався українського питання і головним чином був спрямований в революційну течію. Української тематики часопис торкнувся вперше лише 6 червня. Досить в стриманому тоні часопис повідомляв, що об'єднане засідання виконкомів громадських організацій, рад робітничих депутатів, військ Київського округу та коаліційного студентства підтримало Тимчасовий уряд щодо вирішення долі України. Деякий

час часопис продовжував утримуватися від обговорення української теми, але цей стан напевно не задовільняв декого в Чернівецькій раді воєнних депутатів. Поступово часопис повертає на шлях антиукраїнства. В ньому з'являються заяви зрусифікованих українців, заздальгідь підібраних авторів, які рішуче протестували, або заявляли, що зовсім не визнають, наприклад "никаких украинских съездов в такую тяжелую годину" [7. - 1917. - 10 черв.]. Серед чисельного антиукраїнського, великодержавницького матеріалу, що вмістив часопис, привертає увагу стаття Г.Закалежного "Об украинском движении". Автор між іншим, радив Центральній Раді розібратися з кожним селом - чи треба тому чи іншому селу самостійності України і запевнював, що селам потрібне "единение всего российского государства". Крім цього він писав, що більшість українців на фронті буквально не поділяли Декларацію Центральної Ради до Тимчасового уряду [4. - 1917. - 11 черв.]. Свідомі українці не залишали цю статтю поза увагою. З гострою критикою на адресу автора виступив військовик Білик: "Я вправе спросить его, чем вызвана его статья - недоразумением или желанием посеять раздор?" [4. - 1917. - 16 черв.].

З часу виникнення в Чернівцях ради військових депутатів (з 28 березня 1917 р.) і аж до червня 1917 р., вона ще не визначила свого ставлення до українського руху, проте на сторінках часопису вже вимальовувалася антиукраїнська лінія. 4 липня в ньому з'являється публікація М.Френкеля "Воинствующие", яка наголошувала, що "украинцы с первых же дней Великой Российской Революции заняли самую непримиримую позицию и свои, в общем справедливые и настоятельные требования и стремления облекли в такую форму, и повели такую тактику, что очутились перед возможностью оттолкнуть от себя даже наиболее благожелательные, всецело идущие им навстречу слою российской демократии". Називаючи молоді українську демократію войовничою, автор одночасно закинув їй гасло "моя хата скраю - ничего не знаю" і що вона дотримується "хатньої психології". І взагалі, "вопреки положению мировой демократии об уничтожении постоянных армий, требуют и не только требуют, но и создают свое особое украинское войско".

27 червня на 5-му черговому засіданні ради військових депутатів було розглянуто питання про ставлення до українського руху. Більшістю голосів прийнято резолюцію, якою було рішуче засуджено спроби надання органам українського руху (Центральній Раді, Генеральному Секретаріату) публічно-правного характеру - характеру Тимчасового уряду України. Тим самим Чернівецька рада виступила проти української державності і зайняла ворожу позицію щодо організованого українства в цілому. Проте 3 липня Тимчасовий уряд Росії визнав Центральну Раду і Генеральний Секретаріат своїми крайовими органами влади в Україні і Чернівецька рада опинилася в дещо незручному становищі.

Швидке зростання анархії в Росії, невдачі російської армії на фронті після широко розрекламованого наступу 18 червня призвели до розвалу російського фронту. Українська тематика одразу зникла із сторінок часопису. Незабаром часопис припинив своє існування. З 21 липня Чернівці були вже зайняті австро-німецькими військами і там встановилася австрійська влада.

Революція в Росії навесні 1917 р. піднесла український національний рух як справжнє явище політичного життя країни. Але незабаром стало очевидним, що між загальноросійськими і українськими демократичними силами існували і поглиблювалися глибокі розбіжності в розумінні кінцевої мети боротьби. В часописах російської революційної влади на Буковині, що видавалися виключно російською мовою, простежувалося відверто вороже ставлення до вирішення українського питання. Вони, фактично до кінця свого існування на Буковині проводила явну антиукраїнську лінію, рішуче заперечували права українців на власну державну самостійність.

Джерела та література:

1. Грушевський М. Новий період історії України. - К., 1992.
2. Державний архів Чернівецької області.
3. Жуковський А., Субтельний О. Нарис історії України. - Львів, 1992.
4. Известия Черновицкого Гарнизонного Совета Военных Депутатов. - 1917.
5. Крип'якевич І. Для Холмищини і Волині //Діло. - 1916. - 10 '23) цвітня.
6. Русский Вестник. - 1917.
7. Чернівецький історико-краєзнавчий музей, оп. 2.

П.П.Притуляк, В.К.Демочко

БРЕСТСЬКИЙ МИР: ЗМІСТ ТА НАСЛІДКИ

Жовтневий переворот у Петрограді кардинально змінив політичну обстановку в Україні. Перед українським національним рухом постали великі перспективи. Проте, не маючи чіткої концепції визвольної боротьби, Центральна Рада не змогла вийти за рамки федералістських устремлінь.

Проголошення III Універсалу фактично означало встановлення в Україні власного державного ладу у формі демократичної республіки з законодавчою та виконавчою владами, головними конституційними принципами, точною державною територією. Зовнішньополітична діяльність Української Народної Республіки була обмежена лише формально, оскільки керівництво України не визнало влади Ради Народних Комісарів Росії.

Більшовики почали активні дії щодо припинення Першої світової війни. Вони заявили про демобілізацію російської армії, підписали

угоди про припинення бойових дій, які завершилися 2 грудня 1917 р. загальним перемир'ям на російсько-німецькому фронті.

Центральна Рада приступила до контрзаходів. Український Генеральний Військовий Комітет був переформований у Генеральний Секретаріат військових справ. С.Петлюра звернувся до всіх українців на фронті не виконувати накази та звернення російських народних комісарів щодо укладення перемир'я, а також не допускати братання, безпорядків [1]. Український уряд заборонив вивіз за межі України грошей та продовольства, а 1 грудня 1917 р. було прийнято рішення про випуск грошових знаків УНР [2]. Значних зусиль український уряд доклав і до нормалізації становища на фронті. Справа в тому, що Південно-Західний і Румунський фронти залишились з вини більшовиків без підвозу провіанту, без грошей, що привело до їх повного розвалу. Для врятування ситуації було утворено з цих фронтів один український, який став підпорядковуватися Генеральному Секретаріату УНР. Саме з 23 листопада 1917 р. Генеральний Секретаріат взяв справу перемир'я в свої руки [3], вступивши в протистояння з РНК Росії з цього питання.

Центральна Рада та Генеральний Секретаріат не полишали надії на створення єдиного федеративного уряду. 25 листопада була направлена нота автономним державним утворенням з цього приводу, 6 грудня - повторно. Цікаво те, що в другому зверненні з'явилася нова деталь, а саме: "Уряд УНР до часу отримання відповіді... вважав можливим вести переговори лише від імені УНР у відповідності з її інтересами" [4, ф. 1063, оп. 1, спр. 5, арк. 3].

Отже, намагання українського уряду створити єдиний федеративний уряд Росії для укладання загального миру, а потім і спроби узгодити свої дії з урядами республік Росії не увінчалися успіхом. Центральна Рада залишилася наодинці зі своїми проблемами і ухвалила рішення самостійно вести переговори в Бресті в інтересах України. До цього її підштовхнула й агресія з боку більшовицької Росії.

Політичною платформою України у міжнародних зносинах стала нота до всіх воюючих і нейтральних держав від 2 грудня 1917 р. Через два дні у відповіді Центральних держав наголошувалось, "щоб представники УНР взяли участь у переговорах в Брест-Литовську" [5, с. 295].

Восьма сесія Центральної Ради, що проходила з 12 по 17 грудня 1917 р., постановила взяти участь у мирних переговорах від імені УНР нарівні з іншими державами й ухвалила негайно послати делегацію для участі в мирних переговорах.

6 січня 1918 р. розпочалися переговори за участю української делегації, які через 33 дні закінчилися підписанням угоди. Вона стала першим мирним договором у світовій війні, що тривала. І це незважаючи на протидію з боку російської делегації, слабку технічну підготовку, тиск та погрози з боку представників Центральних держав.

Мирний договір, підписаний 9 лютого 1918 р., стосувався питань політичного і господарського життя обох сторін. УНР зобов'язувалася протягом першої половини 1918 р. поставити Німеччині та Австро-Угорщині 60 млн. пудів хліба, 2750 тис. пудів м'яса тощо; кордони УНР встановлювалися на довоєнних кордонах Росії. Договір забезпечив встановлення дипломатичних зв'язків УНР з центральними державами. Сторони відмовлялися від взаємного відшкодування збитків, заподіяних війною. Військовополонені поверталися додому. Особливе значення для майбутніх стосунків обох сторін мала сьома стаття договору, яка регулювала господарські зносини. Зважаючи на те, що торговельний договір у Бресті не був підписаний, тимчасово відновлювався німецько-російський торговельний договір 1894 р.

12 лютого підписано ще три додаткові мирні договори між УНР та Австро-Угорщиною, Болгарією, Туреччиною, окремо з кожною. Додаткові договори фактично були аналогічними головному договору, за винятком окремих пунктів, а саме: встановлення консульських зносин, виплата за майно консульських службовців, відновлення приватних справ, умови обміну військовополоненими, торговельними кораблями. В дев'ятому розділі статті 27 зазначалося, що додаткові договори є складовими частинами мирного договору і мають бути ратифіковані [6].

У Бресті між УНР та Австро-Угорщиною була укладена домовленість про те, що український уряд повинен на своїй території захищати права поляків, євреїв, німців, гарантувати їм вільний національний і культурний розвиток. Зі свого боку, царський коронний уряд обіцяв українській людині в Австрії ще більших прав у царині національного і культурного життя. Крім того, було домовлено, що не пізніше 31 липня 1918 р. частини Східної Галичини, де переважає українське населення, будуть відділені від королівства Галичини і злучені з українською частиною Буковини в один суцільний коронний край [7, с. 194]. Цей окремий край в договорі складав у межах австрійської імперії окрему державу, цілісність і суверенність якої гарантувалася певними постановами, як то: Конституцією, урядом, крайовою обороною та ін. [4, ф. 2592, оп. 1, спр. 90, арк. 3, 4]. Хоча домовленість була таємною, вона стала складовою частиною єдиного мирного договору.

В Бресті українці підписали ще один документ, який мав назву "Відозва до німецького народу у справі допомоги". Справа в тому, що вже 8 лютого 1918 р. Київ опинився в руках більшовиків, і Центральна Рада змушена була втікати до Житомира. За таких обставин делегація УНР звернулася за допомогою до Центральних держав. Союзників не треба було умовляти. Вони розуміли, що одержати продовольство з України можливо тільки за умови окупації її великими силами. На підставі договору німецька сторона зобов'язалася протягом трьох місяців допомогти УНР очистити Україну від більшовицьких формувань [8].

Серед інших документів, що сприяли розв'язуванню територіальних проблем у розрізі брестських переговорів, варто назвати додатковий протокол, підписаний УНР та Австро-Угорщиною 4 березня 1918 р. Цей документ торкався Холмщини та Підляшшя, що мали відійти до України. В протоколі зазначалося, що не розв'язане остаточно тільки питання про сталі кордони між Україною і Польщею в межах Холмщини. Ці кордони мала встановити спільна комісія, а підставою для їх встановлення мали бути етнографічні дані і бажання населення Холмщини [4, ф. 3766, оп. 1, спр. 107, арк. 7].

Практична реалізація брестських домовленостей почалася вже 18 лютого. Німецькі, австрійські та українські військові формування силами 33 дивізій почали просуватися в Україну. Цей наступ для них був успішним. 2 березня вони вигнали більшовицькі загони з Києва, а протягом березня-квітня з Лівобережної України, а також Криму і Донеччини. Щодо компенсації за допомогу, то про неї ніде не обумовлено. Можливо, була усна домовленість, не внесена ні в протоколи переговорів, ні в договір. Як зазначив прем'єр В. Голубович – це є цілком дружня допомога, по суті безплатна, і здійснюється тільки тому, що ми такої допомоги просили [9, с. 111].

Фактичною лінією знаходження німецьких аванпостів були залізничні вузли. На схід від Західної лінії (в договорі вона проходила через Білоград-Красностав-Межиріччя-Сарнаки) ця лінія проходила через Клинці-Стародуб-Рильськ-Білгород-Валуйки-Міллерово.

Отже, не маючи боєздатної армії, Центральна Рада мусила утримувати чужоземне війське власними коштами. Така була плата за гарантії української самостійності.

29 березня 1918 р. німці та австрійці поділили Україну на сфери впливу. За домовленістю австрійці отримали право зайняти південно-східну частину України, німці - Київську, Чернігівську, Полтавську, Харківську та частину Волинської губерній, а також Таврію і Крим. У зверненні Центральної Ради 11 березня 1918 р. до українського народу та в заяві представників союзного командування в Україні наголошувалося, що у внутрішні справи України німці не втручаються. В певній мірі таке становище зберігалось до 29 квітня 1918 р., до часу, коли окупаційні війська здійснили в Україні державний переворот, усунувши від влади Центральну Раду.

Згідно із загальноприйнятими нормами міжнародного права, мирний договір у Бресті від 9 лютого 1918 р. мусів бути ратифікований всіма сторонами і лише тоді він вступав у дію. Необхідність ратифікації передбачалася і в самому договорі. Ратифікація не була формальністю, з якою можна було не рахуватись, без неї не існує договору, крім виняткових моментів. Першою ратифікувала договір Болгарія, а обмін ратифікаційними грамотами відбувся лише 15 липня 1918 р. [4, ф. 3766, оп. 1, спр. 154, арк. 5]. 23 лютого ратифікувала мирний договір Німеччина, обмін же ратифікаційними грамотами відбувався 24 липня того ж року. Те ж – зробила і Туреччина.

15 березня 1918 р. Мала Рада Центральної Ради розпочала обговорення мирного договору з метою ратифікації. 17 березня були зроблені доповіді юридичної і економічної секцій, які визнали договір як головний так і додатковий "хорошими" і зазначили, що "при даних умовах міжнародного становища даний договір відповідав інтересам УНР" [10]. Отже, 17 березня 1918 р. договір було ратифіковано.

Не ратифікувала мирний договір лише Австро-Угорщина. Головна причина цього полягала у незадоволенні польської сторони кордонами України, що визначалися договором і таємною домовленістю про Галичину. Отже, той факт, що договір від 9 лютого 1918 р. не був ратифікований однією з країн Четверного союзу, свідчить про те, що він так і не вступив у силу. Адже стаття 9-та договору констатувала: "Всі умови, прийняті в сему договорі, складають неподільне ціле [4, ф. 1063, оп. 3, спр. 12, арк. 6], а тому договір союзників з Україною побудований так, що повинен діяти весь у цілому.

Невдовзі після підписання мирного договору УНР приступила до практичного впровадження в життя таємного договору про Галичину та Буковину. Вже 15 лютого, тобто через 6 днів після підписання Брестського миру, на засіданні Ради Народних Міністрів розглядалися питання щодо запровадження української влади на Холмщині та Підляшші. Комісаром краю було призначено П. Скоропис-Йолтухівського та видано йому 120 тис. крб. для розміщення там адміністрації [4, ф. 1063, оп. 1, спр. 7, арк. 6].

У квітні П. Скоропис-Йолтухівський приступив до виконання своїх обов'язків. Становище в Галичині було складним. Німецька та австрійська влади порушували умови договору. Так, 13 квітня у звіті комісара перед урядом було визнано, що його влада поширюється тільки на Холмщину і Підляшшя, а окуповані частини Волині – Ковельський і Володимирський повіти залишились без українського заступництва. На територіях, окупованих німцями, розпочалися лише підготовчі роботи до перебрання українцями адміністративної влади, головним чином у релігійній і освітній сферах. В австрійській зоні окупації продовжувалася політика полонізації. Австрійські власті свідомо не допускали відкриття українських шкіл. На засіданні Ради Народних Міністрів 13 квітня було ухвалено "під владу Холмського і Підляського комісаріату віддати Полісся і Західну Волинь в межах окупації" [11].

Надто мало встигла зробити Центральна Рада щодо реалізації таємної домовленості з Австро-Угорщиною. Усі зусилля українського уряду Центральної Ради та гетьманського уряду встановити з Польщею кордон згідно з Брестським миром не досягли успіху. Більше того, в липні 1918 р. Австро-Угорщина в односторонньому порядку анулювала незручний для неї таємний договір про Галичину та Буковину.

Сьома стаття Брестського договору передбачала встановлення торговельних відносин та підписання економічної угоди УНР з держа-

вами німецького блоку. 28 березня спільна німецько-австро-українська комісія почала роботу по підготовці економічного договору, який було підписано 23 квітня 1918 р. Він складався з двох частин - експортної та імпоротної. На Україну передбачалося доставляти сільськогосподарські машини, вугілля, нафту, фармацевтичні товари, двигуни, фракційні преси, механізми для видобутку торфу, різні технічні мастила, гас та інше. Під час переговорів у Києві виникли деякі проблеми щодо експорту з України продовольства та сировини. Українська делегація настоювала на цифрі 39 млн. пудів збіжжя. Але під тиском німців, які пригрозили можливою платою за військову допомогу, українці погодились на цифру 60 млн. пудів збіжжя [4, ф. 1118, оп. 1, спр. 51, арк. 16], яке необхідно було доставити в Центральні держави до 31 липня 1918 р. Крім збіжжя, українці погодились на експорт певної кількості залізної та марганцевої руди, шкір, лісу, металевого брухту, насіння, овочів, фруктів та ін. Нові союзники наполягали на вільній торгівлі в Україні всіма товарами, але український уряд не погодився на це, і встановив монополію на ввізні товари та заборонив експорт з України деякої стратегічної сировини.

Отже, 9 лютого 1918 р., з моменту укладення Брестського миру Україна набула всіх прав члена міжнародної спільноти та була офіційно до неї прийнята. Брестський мир вперше зафіксував турботу наддніпрянських політичних діячів за долю західноукраїнських земель, порушив проблему північно-західних кордонів, тобто включення до України Холмщини та Підляшшя. Незважаючи на опір, який чинили Відень та Берлін у реалізації цієї справи, Брестський мир у цьому відношенні є одним з перших політичних дороговказів для національної ідеології, нагадавши всім, що доля Галицької землі, Буковини та Волині нероздільно пов'язана з долею Наддніпрянщини.

Брестський мир створив цілком нову ситуацію. Українську державність боронила від нападів колишньої метрополії німецька армія. Але саме ця ж армія і привела до загибелі Центральну Раду, яка не захотіла поступатися своїми принципами. В національно-визвольних змаганнях всяке втручання з боку сторонніх сил може мати позитивні наслідки тільки в тому випадку, коли це втручання чи допомога йде від держав, безпосередньо не зацікавлених в поневоленні даного народу, інакше така допомога, як правило, закінчується на користь того, хто допомагає. Український народ під час революції 1917 р. не мав ніяких "незацікавлених" приятелів у світі. Але Україна часів революції могла стати незалежною тільки за допомогою інших держав, як це було свого часу з Болгарією, Румунією, Грецією. Таким чином, створилася парадоксальна ситуація, з якої фактично не було виходу. І все-таки Центральна Рада та її уряд Генеральний Секретаріат використали цей історичний момент з найбільшою можливою тоді віддачею для інтересів України.

Брестський мир не був ратифікований Австро-Угорщиною, а тому по суті не набув сили закону, що негативно позначилося на подальших державних стосунках, зокрема економічних.

Крім політичного договору, Центральна Рада уклала й економічну угоду, яка мала чітко виражений двосторонній характер. Згідно з нею Україна отримувала потрібні їй сировину та готові вироби. Значить, старання Центральної Ради не були марними, хоча вона незабаром і зійшла з політичної арени.

Отже, німці були зацікавлені в Україні, бо могли отримати тут збіжжя, іншу продукцію. Українці були зацікавлені в Німеччині та Австро-Угорщині, бо могли дістати від них допомогу у боротьбі проти більшовиків та зберегти свою державність. Іншими словами, це означало, що здійснення державної незалежності України відповідало інтересам обох сторін і що більшовики в Україні були обопільним ворогом.

Здається, все було враховано. Українська самостійність стала на цілком певний ґрунт, хай і спираючись на чужоземну силу, за яку треба було платити лише матеріально, дбати тільки про виконання обопільних обов'язків та про певний порядок в країні, що давав би змогу ці обов'язки здійснити. Але швидко виявилось, що це завдання було не з легких, і стара істина, що в політиці усе визначається відносинами реальних інтересів та реальних сил, на яких ці інтереси базуються, швидко дала себе знати. Українські політики не побачили вчасно, що на Україну грізно насувається нова криза, політична та соціальна реакція, без якої не відбулась ще жодна революція у світі.

Джерела та література:

1. Киевская мысль. - 1917. - 12 нояб., № 271.
2. Киевлянин. - 1917. - 3 декаб., № 266.
3. Киевлянин. - 1917. - 5 декаб., № 267.
4. ЦДАВО України.
5. Дорошенко Д. Історія України. 1917-1923. Доба Центральної Ради. - Т. I. - Ужгород, 1932.
6. Вістник Ради Народних Міністрів. - 1918. - 18 берез., № 10.
7. Копилепко О. "Сто днів" Центральної Ради. - К., 1992.
8. Лаврів П. Донецько-Криворізька республіка: правда і вимисел //Голос України. - 1993. - 12 черв.
9. Німецько-Австрійська інтервенція на Україні //Архіви Радянської України. Пролетар. - 1933.
10. Киевская мысль. - 1918. - 19 марта, № 28.
11. Вістник Ради Народних Міністрів. - 1918. - 27 квіт., № 27.

ПИТАННЯ ОРГАНІЗАЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ВИЩОЇ ОСВІТИ В ПОЛІТИЦІ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛЬНО- ДЕМОКРАТИЧНИХ УРЯДІВ (1917-1921 рр.)

У наш час, коли суспільство переживає структурну перебудову, яка супроводжується кризовими явищами у всіх сферах його функціонування, система вищої освіти не тільки збереглася, але й розширила свою мережу. У якійсь мірі подібні процеси в галузі освіти відбувалися і в період української національно-демократичної революції 1917-1921 рр. Тому вивчення досвіду створення університетської освіти у часи УНР має не тільки пізнавальне, але й прикладне значення. Першочергове значення у налагодженні вищої освіти ще до проголошення УНР мало створення нових навчальних закладів з українською мовою навчання, припинення русифікації вищої школи України.

Справа дерусифікації вищої освіти в Україні розпочалася зі створення народних університетів, які впродовж 1917-1920 рр. працювали в багатьох містах, зокрема в Києві, Сумах, Умані, Полтаві, Чернігові, Катеринославі [2. - 1918. - 27 квіт.; 16. - 1917. - № 88. - черв.; 17, ф. 2201, оп. 1, спр. 49, арк 18 звор.]. Первістком серед них був Київський народний університет, заснований за ініціативою товариства "Праця", "Українського наукового товариства", товариства "Просвіта" та інших корпоративних організацій. Представники вищезгаданих установ створили "Спільну комісію по влаштуванню Українського народного університету в м.Києві", яка розпочала свою діяльність 2 липня 1917 р. під головуванням професора Г.Павлуцького [9, с. 30].

Організація Київського народного університету велася на громадські й приватні кошти. Планувалося, що в ньому будуть працювати чотири факультети: історико-філологічний, фізико-математичний, правничий та медичний. Однак реально можливим було відкриття тільки перших трьох. Над цим працювали спеціальні факультетські комісії, головним завданням яких було залучення до викладання в університеті українських вчених [1, ф. X, спр. 21255, арк. 3]. Згодом факультети університету очолили такі відомі фахівці, як Г.Павлуцький (історико-філологічний), М.Туган-Барановський (правничий), Ф.Швець (фізико-математичний).

Розробляючи проект Народного українського університету, його фундатори визначили цей навчальний заклад, як "вищу школу з українською викладавкою мовою, яка відтепер обслуговує потреби переважно українського народу і взагалі всієї людности України" [16. - 1917. - № 1. - С. 11-12]. До університету дійсними слухачами зараховувалися випускники середніх шкіл різних типів, особи, що провчилися в них не менше шести років, та студенти вищих

навчальних закладів. Для вступників скасовувалися обмеження щодо статі, віросповідання та національності, однак вік студентів мав бути не менше 18 років. Передбачалося, що на основних факультетах термін навчання триватиме три роки. При університеті засновувалися й так звані позафакультетські курси, тобто підготовче відділення з дво- та однорічним терміном навчання.

Після проведення вступних іспитів 5 жовтня 1917 р. в приміщенні Педагогічного музею відбулося офіційне урочисте відкриття Київського народного університету, ректором якого став проф. І.Ганицький. Першу лекцію для студентів університету прочитав І.Огієнко. Нею був започаткований відомий авторський курс "Українська культура". На святі відкриття першого українського вищого навчального закладу з привітаннями виступили Генеральний секретар освіти І.Стешенко, представники Центральної Ради, професори університету Св.Володимира та вчителі шкіл Києва. За згадкою Д.Дорошенка, привітати українську громадськість з такою визначною подією прийшли "посли від Німеччини, Болгарії, Фінляндії" (8, с. 86).

На час відкриття університету, від бажаючих учитися в українському вузі надійшло близько 1000 заяв, а на початку листопада контингент студентів становив вже 1370 чоловік [15, с. 109]. Систематичні заняття в Київському народному університеті розпочалися 9 жовтня 1917 р. в приміщенні університету Св.Володимира і проходили у другу зміну. Головний акцент у навчанні робився на предмети українознавства. Так, мала факультетська комісія історико-філологічного факультету, очолювана Г.Павлуцьким, вирішила, що в першу чергу на факультеті вивчатимуться українознавчі курси, а вже потім - загальні предмети. Їх програми розроблялися із врахуванням досвіду західноєвропейських вузів [16. - 1917. - № 1. - С. 1-12].

Поступово Київський український народний університет стає центром національного відродження, культурної й просвітницької діяльності університетської інтелігенції та студентства. В ньому була створена "Студентська громада", яка мала на меті організацію студентів університету і "...проведення в життя тих принципів, які впливають з демократизації університету" [1, ф. X, спр. 21376, арк. 1]. В квітні 1918 р. при Головній студентській раді Київського народного університету виникла Просвітницька комісія на чолі зі студентом І.Івановим, завданням якої було поширення освіти серед населення України шляхом створення українських народних університетів [17, ф. 2201, оп. 1, спр. 330, арк. 2, 8]. До того ж вона відкривала спеціальні курси для підготовки національно свідомих кадрів української держави та школи для дорослих, які утримувалися на приватні й громадські внески.

Річний досвід роботи першого українського народного університету засвідчив, що вища освіта на національному ґрунті отримує все

ширшу підтримку української громадськості. Підтвердженням цього є той факт, що Київська губерньська управа заснувала десять стипендій при Київському народному університеті по 700 крб. кожна. Стипендії надавалися переважно тим студентам, які, навчаючись у народному університеті, працювали у культурно-наукових та культурно-громадських установах Київської губернії, або тим, які вели наукову роботу по вивченню Київщини [7, с. 60-61]. Згодом Рада лекторів та Головна студентська рада поставили перед урядом питання про перетворення народного університету на державний. Однак його реалізація гальмувалася відсутністю достатньої кількості коштів на утримання нового навчального закладу. Крім того, гостро стояло питання про професорсько-викладацький склад народного університету та його поповнення новими викладачами. Науково-педагогічні сили народного університету сподівалися на об'єднання з університетом Св.Володимира. При цьому з метою збереження існуючого наукового потенціалу пропонувалося запровадити паралельні українськомовні та російськомовні кафедри.

Для розробки можливих варіантів з'ясування подальшої долі двох київських університетів у Міністерстві народної освіти була створена спеціальна комісія. Від народного університету до неї увійшли Ф.Швець, В.Луцицький, Д.Граве, І.Ганицький, М.Василенко, С.Веселовський, А.Лук'яненко, В.Зіньківський, В.Константинович та Є.Черняхівський [2. - 1918. - № 2. - 2 квіт.]. Саме за їх пропозицією міністерська комісія ухвалила, що до вироблення програми об'єднання двох університетів у Києві існуватимуть два державних університети - український та російський.

27 липня 1918 р. Рада міністрів України прийняла закон про перетворення Київського українського народного університету на Київський державний український університет. 17 серпня цей закон був затверджений гетьманом П.Скоропадським. Отже, перший в Україні вищий український навчальний заклад, започаткувавшись на громадських засадах восени 1917 р., менше ніж за рік свого існування набув статусу державного. Це стало можливим завдяки наполегливості національно свідомої української інтелігенції, прагненню молоді до здобуття освіти рідною мовою.

Тоді ж міністром освіти М.Василенком було затверджене Правління нового державного університету, яке мало діяти до сформування факультетських зібрань та університетської Ради, що мали затвердити керівні структури університету. 24 вересня 1918 р. Рада університету на своєму засіданні обрала ректором проф. Ф.Сушицького, 14 вересня міністром освіти затверджений і професорсько-викладацький склад Київського державного українського університету [17, ф. 2201, оп. 1, спр. 326, арк. 200; спр. 336, арк. 58 - 58 звор.].

6 жовтня 1918 р. відбулося урочисте відкриття Київського українського університету у статусі державного. На урочистих зборах

присвячених цій важливій для українського суспільства події, з промовою виступив гетьман П.Скоропадський. Він наголосив, що перетворення університету на державний - це подія, що вінчає здобутки всього національно-демократичного руху в Україні [2. - 1917. - № 54. - 8 жовт.].

Отже, з перетворенням на державний, структура Київського народного університету набуває сучасних організаційних форм. До традиційних університетських дисциплін додалося досить широке коло предметів українознавства. На важливості такого поєднання наголошував професор кафедри історії України О.Грушевський, який зокрема зазначив, що "...це українознавство в широкому розумінні цього слова, яке зв'язує науку і життя, вносить вказівки минулого в сучасну дійсність...", - це все та українська атмосфера, яку так цінять слухачі. Всюди на всіх викладах ведеться праця над поширенням української свідомості" [2. - 1918. - № 28. - 15 квіт.].

Багато уваги керівництвом університету приділялося створенню матеріальної та інформаційної бази для проведення наукових досліджень і сприятливих умов вивчення студентами українознавства та інших предметів. Дореволюційна система освіти в Росії характеризувалася "централізацією наукового життя... та примусовою централізацією матеріальних (архівів, музеїв) і наукових закладів [5, с. 129]. За іншим принципом вони створювалися в Українському державному університеті. Для наближення окремих підрозділів університету до факультетів та посилення їх спеціалізуючих функцій створювалась ціла низка науково-допоміжних установ. Так, крім фундаментальних були засновані бібліотеки історико-філологічного та правничого семінаріумів, а також музеї мистецтва, археології, статистики; лабораторії неорганічної хімії, органічної хімії, фізики, фотографічна; кабінети зоології, ботаніки, мінералогії, геології, гігієни, гістології, фізіології, фізичної хімії та анатомії. Головним завданням створюваних науково-допоміжних установ було накопичення і збереження здобутків української науки, сприяння навчальній та науковій роботі студентів і співробітників університету.

Перетворення українського університету на державний викликало емоційне піднесення у студентському середовищі та поживлення роботи професорсько-викладацького складу. З новими ініціативами щодо національної освіти виступила і Просвітницька комісія університету. Вона проводила екскурсії по історичних місцях України, відкрила низку платних курсів, стала ініціатором створення у Києві нового народного університету (17, ф. 2201, оп. 1, спр. 330, арк. 9, 27, 50].

Подальше розгортання роботи Київського державного українського університету проходило у важких умовах, причиною яких була тогочасна політична ситуація в Україні, скрутне фінансове становище. З перетворенням на державний, університет отримав від уряду 20 тис. крб. на різні організаційні видатки, пов'язані з його відкриттям, 30

тис. крб. - на закупівлю літератури і технічних приладів з Австрії та Німеччини, 25 тис. крб. - на викуп книг з приватних бібліотек. Однак фактично університет утримувався на кошти, які надходили від студентів у вигляді плати за навчання, що становила 140 крб. за семестр [17, ф. 2201, оп. 1, спр. 336, арк. 97]. Цих коштів явно не вистачало.

На початку листопада 1918 р. гетьман П. Скоропадський зустрівся з професорсько-викладацьким складом університету. Під час зустрічі, серед інших питань було обговорено і фінансове становище університету. Гетьман обіцяв подбати про студентські гуртожитки, харчування університетських вихованців та покращення матеріального становища професорів [6, № 66. - 2 лист.]. Але обставини склалися так, що замість допомоги уряд гетьмана П. Скоропадського змушений був відібрати від українського державного університету приміщення колишньої Миколаївської гарматної школи і розмістити тут свої підрозділи.

Подібна ж ситуація зберігалася і в період правління Директорії УНР - у колишніх студентських аудиторіях знаходилися вже її військові підрозділи. Незважаючи на підтримку міністра освіти І. Огієнка, становище університету погіршилося настільки, що його адміністрація зробила спеціальну заяву, не отримавши однак реальної допомоги (17, ф. 2582, оп. 1, спр. 181, арк. 15, 24, 49).

Після захоплення Києва більшовиками, а потім армією Денікіна університет фактично припинив самостійну роботу і перетворився на окремий відділ у рамках університету Св. Володимира.

Ще одним вогнищем української культури став університет, відкритий у Кам'янці-Подільському. Ідея заснування університету, ініціаторами якої були голова Кам'янець-Подільської повітової земської управи О. Пащенко, голова Кам'янець-Подільської міської управи О. Шульминський та Голова Подільської губернської "Просвіти" лікар К. Солуха, виникла восени 1917 р. Саме вони стали членами делегації, яка в січні 1918 р. винесла на обговорення Міністерства народної освіти питання про відкриття Кам'янець-Подільського університету, як філії Київського українського університету (17, ф. 2201, оп. 1, спр. 353, арк. 1а; 20, с. 5, 17).

Проаналізувавши пропозицію, міністерство створило комісію у складі професорів Ф. Швеця, І. Огієнка, В. Дубянського та інженера Титаренка, головними завданнями якої було проведення разом із місцевою громадськістю організаційної роботи по відкриттю українського університету на Поділлі (2, № 13. - 11 квітня).

Виникає питання, чому другий державний університет було задумано відкрити у Кам'янці-Подільському, на той час провінційному місті. По-перше, як свідчить Д. Дорошенко, він, "... положений на розграницчу кількох країв - Поділля, Буковини, Молдавії й Галичини, - служитиме форпостом української національної культури тут, в цім

місті, де з давніх часів перехрещуються різні культурні впливи" (8, с. 10). Тобто, Кам'янець-Подільський університет мав стати значним культурним центром цього регіону. По-друге, на думку В. Приходька, губернського комісара освіти в часи Центральної Ради, а згодом губернського комісара Поділля, саме в Кам'янці-Подільському знайшлося кілька людей, що зуміли сильно захотіти, зуміли твердо поставити перед собою певну мету й потрапили провести її в життя" (14, с. 4).

Міністерська комісія, вивчивши ситуацію та давши згоду на відкриття українського державного університету на Поділлі, в липні 1918 р. створила розширену університетську комісію, яка провела всю організаційну роботу. Проект, який вона виробила, був затверджений гетьманом П. Скоропадським 17 серпня 1918 р. Кам'янець-Подільський державний університет засновувався у складі чотирьох факультетів, з яких одразу почали працювати історико-філологічний та фізико-математичний (6, № 11. - 29 серпня).

Урочисте відкриття Кам'янець-Подільського університету відбулося 22 жовтня 1918 р. Офіційні запрошення на участь у церемонії відкриття університету отримали вузи Росії, Галичини, Буковини та деякі європейські університети. Наказом Міністерства народної освіти першим ректором університету було призначено І. Огієнка, деканом історико-філологічного факультету - Л. Білецького, фізико-математичного - П. Бучинського. З листопада 1918 р. у Кам'янці-Подільському університеті відкрився православний богословський факультет, деканом якого став відомий дослідник історії української церкви професор В. Біднов (17, ф. 2201, оп. 1, спр. 353, арк. 47, 72; ф. 2582, оп. 1, спр. 182, арк. 6). У 1919 р. розпорядженням Директорії УНР були відкриті правничий та сільськогосподарський факультети (3, № 21. - 8 липня, № 18. - 4 травня; 17, ф. 2582, оп. 1, спр. 187, арк. 43).

Варто зазначити, що впродовж 1919-1920 рр., саме в Кам'янці-Подільському була зосереджена чимала частина українських наукових сил, які проводили багатогранну науково-дослідну роботу. Це пояснюється тим, що, по-перше, навколо інших університетських міст України точилася гостра збройна боротьба між українською владою, більшовицькими силами та армією Денікіна. По-друге, робота на ниві культури йшла досить успішно завдяки ректору університету І. Огієнку, який з жовтня 1919 р. по липень 1920 р. виконував ще й функції головноуповноваженого міністра Уряду УНР. За його ініціативою та при активній участі розпочала роботу "Спілка довідкової наукової праці" при богословському факультеті створена комісія по перекладу Св. Письма українською мовою; при історико-філологічному факультеті, під головуванням Є. Тимченка - "Комісія по складанню історичного словника української мови". Враховуючи таку титанічну працю в сферах науки й державотворення, навесні 1920 р. І. Огієнка вдруге обрали ректором Кам'янець-Подільського державного

українського університету (12, с. 51, 52; 17, ф. 2201, оп. 1, спр. 353, арк. 101).

Високий рівень викладання викликав глибокий інтерес до національного університету, забезпечував зацікавленість студентів у навчанні. За згадкою В.Гарби, на той час учня Подільської духовної семінарії, семінаристи "... поодиночі, а то й цілими групами почали покидати лекції у себе в семінарії та поспішати до університету, щоб не пропустити ту чи іншу лекцію" (4, с. 144, 145).

Ще одним містом, в якому велася наполеглива робота по створенню національного державного університету, була Полтава. Вже 21 квітня 1917 р. за ініціативою місцевого осередку товариства "Просвіта" тут урочисто відкрився український народний університет, до якого на той час записалося близько 130 слухачів. Основним відділом в університеті був історико-філологічний, що пояснюється інтересом української молоді до рідної історії, мови та літератури. Лекторами університету впродовж 1917-1918 рр. були В.Шепот'єв, В.Щербаківський, В.Зубінський, Ц.Височанський та інші (2, № 27, 27 квітня; 10, с. 4).

У серпні 1918 р. загальні збори полтавського осередку "Просвіти" ухвалили постанову щодо клопотання перед Міністерством народної освіти про перетворення Полтавського народного університету на державний у складі двох факультетів - історико-філологічного та юридичного (17, ф. 2201, оп. 1, спр. 333, арк. 6). Державним Полтавський народний університет не став, хоча офіційне відкриття з правами державного відбулося 6 вересня 1918 р. Це свідчить про наміри уряду поступово перетворити Полтавський народний університет на державний з відкриттям у ньому інших додаткових факультетів (17, ф. 2201, оп. 1, спр. 333, арк. 11). Як і в інших новостворених вищих навчальних закладах, зацікавленість студентів в отриманні знань була дуже високою. Місцеві викладачі робили перші спроби в галузі наукової роботи, видавши збірку "Записок Українського Наукового Товариства в Полтаві".

Справа розбудови системи вищої освіти не обмежувалася тільки створенням низки нових університетів. Упродовж 1917-1920 рр. були засновані ще дві нові вищі освітні установи - Педагогічна Академія та Академія Мистецтв, які, на відміну від Української Академії Наук, в першу чергу були закладами освіти, а вже потім науковими організаціями.

Ідея відкриття Української Педагогічної Академії виникла у слухачів київських інструкторських курсів, які прагнули створити вищий педагогічний навчальний заклад для підготовки вчителів-українознавців. Перетворення курсів на Педагогічну Академію відбулося 7 листопада 1917 р., однак офіційне визнання цієї установи відбулося дещо пізніше. На перший курс громадської академії у 1917 р. записалося близько 90 слухачів. 29 червня 1918 р. уряд гетьмана

П. Скоропадського визнав Педагогічну Академію як державну установу та видав документ про "Головні риси і загальні основи проекту Української Педагогічної академії в м. Києві" [17, ф. 2201, оп. 1, спр. 6, арк. 4 - 4 звор., 44].

Метою діяльності Педагогічної Академії була практична та наукова підготовка українських педагогів. Практичне завдання полягало в набутті педагогічних навичок та поглибленні знань учителів з обраними ними фаху, наукове - у теоретичній розробці питань, пов'язаних з особливостями дитячої психології та методів виховання. Для забезпечення виконання поставленого перед Академією завдання, курс навчання в ній поділявся на два етапи. Перший, обов'язковий для всіх, мав тривати два роки, протягом яких слухачі отримували знання із загально-теоретичних предметів та проводили практичні заняття в зразковій гімназії при Академії. Другий, навчання на якому тривало рік, мав науково-експериментальний, дослідницький характер. Навчання на ньому не було обов'язковим для всіх слухачів. Слухачам академії могли стати особи, які закінчили будь-який вищий навчальний заклад. При Академії засновувався педагогічний музей, до того ж, на Педагогічну Академію покладалась справа проведення наукових педагогічних конференцій та вироблення рекомендацій щодо видання українських підручників. Штат Академії відповідав штатному розкладу державних університетів [17, ф. 2201, оп. 1, спр. 332, арк. 3 - 4].

Педагогічна Академія згуртувала навколо себе значні наукові сили, з яких варто відзначити професорів П.Тутковського (географія України), В.Зінковського (педагогічна психологія), І.Четверикова (індивідуальна психологія), А.Владимирського (лікарська педагогіка), О.Грушевського (історія України), І.Огієнка (історія української мови), Ф.Сушицького (історія української літератури), К.Широцького (історія українського мистецтва), П.Зайцева (історія педагогіки), С.Русову (методика викладання географії України), О.Музиченка (дидактика), Л.Старицьку-Черняхівську (декламація), В.Догу (методика декламативного читання) [13, с. 81]. Отже, до роботи в ній були залучені фахівці різних напрямів. Наполеглива праця викладачів та слухачів Педагогічної Академії дозволила у звіті про роботу зазначити: "На 1918-1919 академічний рік, коли обставини життя дозволяють більш реально дбати про заведення української мови та предметів українознавства у середній школі, ми матимемо перші систематично підготовлені кадри учителів українознавства, особливо по найбільш трудній його галузі - по мові та письменству" [15, с. 192]. Таким чином, українська Педагогічна Академія започаткувала традицію підготовки науково-педагогічних кадрів на національному ґрунті.

Вищий навчальний заклад необхідний був і для українських митців. 28 вересня 1917 р. ініціативна група на чолі з членом Українського Наукового товариства проф. Г.Павлуцьким винесла на

обговорення Генерального Секретаріату проект статуту Української Академії мистецтв. Було визнано, що заснування такої освітньої установи конче необхідно для всієї української нації, тому Генеральному секретарству освіти доручалося розробити відповідний законопроект у якнайкоротший термін [17, ф. 1063, оп. 1, спр. 1, арк. 5 звор., 7 звор.]. Він був розроблений та ухвалений Центральною Радою 5 грудня 1917 р., хоча творча робота в Академії розпочалася вже 22 листопада 1917 р.

За законом, Українська Академія мистецтв визнавалася державною установою з річним бюджетом в 98,2 тис. крб. Ухвалений і статут Академії, за яким вона стала вищим навчальним закладом. Окрім надання студентам вищої художньої освіти, Академія мала сприяти заснуванню та підтримці художніх шкіл в Україні. Навчання в Академії проходило за спеціальностями: малярство, різб'ярство, будівництво, гравюра та художня промисловість (сучасний дизайн). Зарахування до студентів відбувалося за ухвалою Ради Академії, ними могли стати особи, що закінчили середні мистецькі школи і ті, що мали вищу спеціальну освіту за спеціальністю "будівництво". Всі інші, бажаючи отримати вищу художню освіту зараховувалися після відповідних іспитів у категорію вільних слухачів. Навчання в Академії проходило у майстернях професорів-керівників, до яких студенти вступали одразу після зарахування. Час перебування в Академії не був обмежений, однак, у кінці кожного півріччя професор-керівник був зобов'язаний повідомити студентів про те, кого з них він згоден залишити у майстерні для подальшого навчання. Щорічно в Академії мали відбуватися виставки студентських робіт, поруч з якими виставлялися й роботи їхніх керівників. Плата за навчання в Академії становила 100 крб за рік для дійсних студентів, а для вільних слухачів така ж сума за пів року.

7 грудня 1917 р. першим ректором Української Академії мистецтв був призначений Федір Кричевський, який впродовж свого життя виховав цілу генерацію українських митців та зробив великий внесок у становлення українського мистецтва. Після завершення терміну його уповноважень, з 2 січня 1919 р. новим ректором Академії обрано проф. Г.Нарбута, який до того вів клас графіки. Творчі та педагогічні пошуки Г.Нарбута мали національне спрямування. У 1917 р. він створив 15 своєрідних композицій до "Української абетки", де особливо відчутні національні фольклорні мотиви. Йому належать малюнки грошових знаків УНР, державної символіки, гербів тощо.

Впродовж 1917-1919 рр. в Академії працювали видатні українські митці - Микола Бойчук, Микола Бурачок, Василь Кричевський, Олександр Мурашко, Михайло Жук. Кожен з них, маючи власне творче обличчя, працював з усвідомленням українських національних традицій.

Нажаль, у квітні 1919 р. приміщення, де розмістилася Академія мистецтв - будинок Терещенківської школи на Великій Підвальної

вулиці у Києві - було реквізовано, через що робота цього навчального закладу ускладнилася. Таким чином, обдарована мистецька молодь, хоча б на короткий час української державності 1917-1920 рр., отримала можливість навчання та спілкування в рамках Української Академії мистецтв, сприйняття досвіду знаних діячів української культури.

В той же час, Міністерство народної освіти України підтримувало приватну та громадську ініціативу щодо відкриття інших вищих навчальних закладів. Прикладом цього є створення у 1917 р. географічного та юридичного інститутів, а у 1918 р. приватних - єврейських вузів.

Отже, створення українських державних університетів упродовж 1917-1921 рр. свідчить, по-перше, що в цей час змінилася психологічна орієнтація значної частини суспільства щодо вищої національної освіти. Якщо раніше виховання в університетських стінах йшло виключно на прикладах російської культури, внаслідок чого місцева інтелігенція губила зв'язок з національними прагненнями широких верств населення України, то в нових українських національних вузах представники будь-якого прошарку суспільства могли отримати вищу освіту, потрібну саме українському загалу. По-друге, українознавчі предмети потребували найретельнішого наукового дослідження та вивчення. Зробити це можна було тільки при сприятливих умовах, які намагалися створити українські національно-демократичні уряди для вищої національної школи. По-третє, українські державні діячі різних політичних течій та напрямів підтримували ідею створення національних вузів, оскільки вважали, що тільки в освіченому суспільстві можливі демократичні реформи. Підтримавши діяльність громадських організацій та української національної інтелігенції по створенню народних університетів, перетворивши деякі з них на державні, українська влада визначила таким чином свої пріоритети в галузі освіти.

Джерела та література:

1. Відділ рукописів Центральної наукової бібліотеки Національної Академії Наук України.
2. Відродження.
3. Вістник державних законів для всіх земель Української Народної Республіки. - 1919.
4. Гарба В. На золотій ниві Поділля. Подільська духовна семінарія на службі нації (1797-1919). - Кліфтон, Н.Джерзі, 1970. - 168 с.
5. Грушевський О. Стежки і шляхи української науки // Літературно-науковий вістник. - 1918. - Т. 70. - С. 126-133.
6. Державний вістник.
7. Доклади Київської губернської Управи Губерніальній Народній Раді сесії 1918 р. По відділу народної освіти. - К., 1918. - 80 с.
8. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє-минуле (1914-1918). У 4-х част. Ч. 3, 4. - Львів, 1924. - 101 с.

9. Колпакова О.В. Український державний університет у Києві (1917-1920) // Український історичний журнал. - 1993. - № 7, 8. - С. 30-36.
10. Наріжний С. Полтавський університет. - Париж, 1936. - 13 с.
11. Народне життя. - 1918.
12. Огієнко І. Рятування України. На тяжкій службі своєму народові. - Вінніпег, 1968. - 96 с.
13. Онопрієнко І. Українські університети у 1917-1919 рр. // Вісник Академії Наук України. - 1992. - № 2. - С. 77-87.
14. Приходько В. Повстання Українського державного Університету в Кам'янці на Поділлі. - Варшава, 1935. - 60 с.
15. Сушицький Ф. Про вищі українські школи на Україні // Вільна українська школа. - 1917. - № 2. - С. 108-109.
16. Університетські вісті.
17. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.

С.Б.Кобринська, В.Л.Карпо

ДО ПЕРЕДУМОВ РИЗЬКОГО МИРУ: БОРОТЬБА УНР ЗА МІЖНАРОДНО-ПРАВОВЕ ВИЗНАННЯ В УМОВАХ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКОГО КОНФЛІКТУ

Відродження української державності в 1917 р. було подією неocenної історико-правової ваги, але шлях боротьби Української Народної Республіки за своє державне утвердження був надзвичайно складним та суперечливим. Українська державна ідея була нерозривно пов'язана з цілим комплексом важливих питань, що становили так звану східноєвропейську проблему. Через розбіжність інтересів тих держав, які мали причетність до її розв'язання, вирішення справи утвердження української державності було непростим завданням, адже справа завоювання УНР статусу суб'єкта міжнародного права ускладнювалась тим, що вищезазначені обставини корегували напрями закордонної політики УНР.

Міжнародне становище будь-якої держави визначається її внутрішньою рівновагою в розвитку політичних, економічних та культурних чинників, впливом цієї держави на інші держави та спроможністю захистити свої права й інтереси від порушення чи посягання на них ззовні.

Маючи таку аксіому на увазі та застосовуючи її до аналізу процесу боротьби за утвердження і міжнародно-правне визнання Української Народної Республіки, мусимо прийти до досить суперечливих висновків. Уряд УНР за надзвичайно складних зазначених нами обставин об'єктивного та суб'єктивного характеру з часу свого виникнення стояв на ґрунті самостійності. Водночас він прагнув встановити доброзичливі міждержавні стосунки, передусім, з тими із своїх сусідів, політичні інтереси яких в принципі не входили

в суперечність з ідеєю існування самостійної Української держави. Проголошена IV Універсалом суверенна незалежна УНР заявила: "З усіма сусідніми державами, а саме: Росією, Польщею, Австрією, Румунією, Туреччиною й іншими ми бажаємо жити в згоді й приязні" [1, с. 250]. Але через відсутність внутрішньої рівноваженості зовнішньополітичне становище УНР було нестабільним і проблематичним, що не сприяло справі міжнародно-правного визнання Української держави.

З часу захоплення Директорією влади в Україні, УНР обрала зовнішньополітичний курс, орієнтований на Антанту. Бажаючи отримати від останньої моральну допомогу в формі правного визнання уряд УНР розраховував в першу чергу, на підтримку одного із впливових членів Антанти - Францію. Однак переговори з французьким урядом похоронили надії на цього могутнього протектора, який своїм престижем і своєю силою міг би захистити право України на незалежне державне життя. Тому уряд УНР за таких обставин був змушений власними силами зорганізувати свою державу як всередині, так і ззовні. "Нашим міжнародним чинникам не щастило при всіх їх величезних зусиллях переконати інші держави щодо потреби визнання Української держави, хоч потребу і необхідність такого визнання аргументовано "правом самоозначення" і за нашою слушною справою промовляли гуманітарні, правничі, історичні, політичні, етнографічні мотиви. Міжнародне положення держави вирішує сила внутрішнього її становища, а цієї сили не було в Українській державі" [9]. - констатували в урядових колах УНР.

Уряд Української Народної Республіки, усвідомлюючи катастрофічне становище своєї армії на фронті протягом 1918-1919 рр., дійшов висновку, що для врятування держави необхідно вибрати шлях, який мав би привести до угоди з найближчими сусідами. УНР вибрала Польщу, розраховуючи, що українсько-польські стосунки за певних обставин можна буде перетворити в форму реального політичного союзу, який би лежав у площині обопільних інтересів.

Офіційні міждержавні стосунки УНР з польською державою за період від вибуху революції в Україні 1917 р. аж до 1919 р. були нестабільними. Причин, на наш погляд, було декілька. По-перше, відмінними були, власне, державно-правові засади, на яких творились нові держави: УНР і Польська держава. Якщо Українська Народна Республіка виникла в результаті революційної боротьби на ґрунті національного і соціального визволення українського народу, то Польська республіка постала не лише як наслідок визвольної акції самого польського народу. Її виникнення було результатом здійснення цілої системи запланованих реставраційних заходів, здійснюваних західними державами щодо Польщі в політико-стратегічних цілях.

По-друге, відмінна за способами визвольна боротьба здійснювалась і під різними політичними гаслами, а в свою чергу відмінний

характер боротьби вивів на перший план визвольних рухів представників різних політико-державних орієнтацій.

По-третє, розходились і зовнішні орієнтації УНР і Польщі. В період Центральної Ради Українська Республіка орієнтувалась на держави Антанти, а Польща була під сильним впливом Австро-Угорщини. Коли ж на Україну поширився німецький вплив (в період Гетьманської держави) - в Польщі запанували інтереси Антанти.

По-четверте, в ставленні Польщі до української держави велику роль відігравали польські претензії на західноукраїнські території. Ця обставина пояснювала невизначеність і неприязне ставлення щодо питання української незалежності. Польські великодержавні амбіції сягали меж "передрозборової Польщі", тобто державних кордонів Речі Посполитої до 1772 р. Деяко "скромніші" плани обіймали лише західноукраїнські землі.

Таким чином, наявність нерегульованих територіальних суперечок в найбільшій мірі позначилась на характері відносин між українською та польською державами. Обидві перебували на початковій стадії державного становлення. Свої позиції вони прагнули ствердити "збиранням до купи власних земель".

Міжнародно-правові стосунки між Україною і Польщею були встановлені незадовго до розпаду Австро-Угорщини. 19 жовтня 1918 р. Рада Міністрів Української держави розглянула та затвердила законопроект про створення українського посольства у Варшаві. У відповідь Регенційна Рада Польщі затвердила повноваження свого представника в Україні С.Ваньковича [1, с. 250]. В обміні дипломатичними представниками окремі дослідники схильні вбачати взаємне де-факто і навіть де-юре визнання. Але визнання можливе між суверенними державами. Україна на той час вже існувала як суб'єкт міжнародного права, Польща же отримала такий статус 11 листопада 1918 р., коли Регенційна Рада передала владу Ю.Пілсудському.

Директорія УНР, перебравши владу в грудні 1918 р., розпочала поступове зближення з польською державою. Але наріжним каменем взаємин української та польської держав було питання про долю Галичини та інших західноукраїнських земель. Тому на рубежі 1918-1919 рр. справа встановлення стосунків між УНР і польською державою була непослідовною і малорезультативною. В лютому 1919 р. до Варшави був направлений Б.Курдиновський. Не маючи повноважень від уряду УНР, він вступив у переговори з міністром закордонних справ Польщі, наслідком яких став договір від 19 травня 1919 р. Договір, офіційно названий "Угода між представником Директорії УНР Б.Курдиновським і президентом Ради Міністрів Речі Посполитої І.Падеревським у справі надання допомоги Українському урядові в боротьбі проти Радянської України", складався з 8 пунктів. Перші два декларували прилучення до Польщі Східної Галичини і Західної Волині, в третьому ставилася вимога взаємовизнання

незалежності УНР і Польщі. І хоча ця угода не набула характеру правно-державного зобов'язання, авантюрна дипломатія Б.Курдиновського мала для української державної справи загалом негативні наслідки - в подальших переговорах з представниками УНР поляки за точку відліку брали угоду від 24 травня [9].

Невизначеність міждержавних стосунків між УНР і Польщею була породжена ще однією проблемою - невизначеністю державно-правових стосунків між Українською Народною Республікою і Західною областю УНР. 22 січня 1919 р. було офіційно проголошено злуку УНР і ЗУНР: "Однині воєдино зливаються століттям одірвані одна від одної частини єдиної України - Західно-Українська Народна Республіка (Галичина, Буковина, Угорська Русь) і Наддніпрянська Велика Україна. Однині є одна незалежна Українська Народна Республіка" [7].

Об'єктивно оцінюючи державно-правове значення цієї події, мусимо зробити ряд зауважень. На наш погляд, злука не означала, що УНР стала федеративною, ні тим більше унітарною державою. Скоріше, це було конфедеративне утворення. Під державно-правовим кутом зору злука УНР та ЗУНР носила скоріше зовнішньо-демонстраційний, аніж правно-державний характер. Але слабка сторона формальної злуки двох українських державних утворень відбилась на формі і змісті стосунків України та Польщі. Оскільки ЗУНР вела в Галичині війну з Польщею, то вказана злука ставила УНР в позицію воюючої сторони.

Питання визнання УНР як самостійного державного організму з боку Польщі принципових заперечень не викликало, хоча і робилися застереження щодо життєздатності української держави та її уряду. Переговори між УНР і Польщею тривали з серпня 1919 р. протягом наступних дев'яти місяців (з перервами), незважаючи на те, що з грудня 1919 р. в Україні утверджувалась радянська влада і нормальне функціонування уряду УНР на українській території фактично припинилося.

З метою поновлення дипломатичних відносин з Польщею уряд УНР влітку 1919 р. направив до Польщі Надзвичайну Місію, очолювану П.Пилипчуком [2, с. 10-11]. Результатом серпневих переговорів стало прийняття 19 серпня Декларації. Цей документ стосувався таких важливих питань, як:

- 1) територіальне розмежування між УНР і Польщею;
- 2) розв'язання аграрного питання в Україні загалом і на землях, що мали бути звільнені українсько-польськими союзними військами від радянської влади, зокрема.

Згідно п. 1 (територіальне розмежування) між УНР та Польщею встановлювався кордон по лінії: "з півдня від гирла Збруча, на північ до с.Зджари на р.Буг, згідно рішення Паризької Мирної Конференції, від с.Зджари до м.Устилуг, далі через села Руди і Туригани по р.Турії до с.Руди на Прип'яті, далі по р.Прип'яті до ст.Ганцевичі по прямій

лінії" [2, с. 11]. За певні територіальні та соціально-економічні уступки Українська Надзвичайна Місія вимагала від уряду Польщі встановлення офіційних міждержавних відносин та допомогу зброєю і військовою амуніцією.

Результати переговорів не виправдали сподівань обидвох сторін. Польський уряд навіть при територіальних поступках мав претензії до положень Декларації. Український уряд розцінював зміст пунктів Декларації як перевищення повноважень членів Місії: "переговори в міру того, як наше внутрішнє становище слабло і стратегічна обстановка гіршала, все прибирали чим раз більше затяжний характер" [9]. Польський уряд задовільнила лише тінюва сторона переговорів: І. Падеревський інструктував голову польської делегації в Парижі:

"1 Польща не визнає Української держави;

2) поляки добились від Петлюри зречення прав на Східну Галичину, хоч з огляду на застереження союзників справа польсько-українських кордонів залишилась відкритою" [9].

В умовах одночасного ведення військових дій УНР з армією генерала Денікіна та Червоною Армією уряд Директорії УНР не мав іншого виходу, як направити нову Дипломатичну Місію. Нова Місія формувалась на основі соціально-партійного та політико-територіального представництва (репрезентувала обидві частини України - Наддніпрянську та Наддністрянську). Восени 1919 р. для переговорів з Українською Дипломатичною Місією уряд Польщі уповноважив делегацію в такому ж складі, як для переговорів з попередніми. Це було свідченням того, що Польща вважала зазначені переговори продовженням попередніх, а свої домагання вважала вже частково врегульованими.

У переговорах польська делегація від імені свого уряду вимагала, по-перше, доказів, що український уряд є серйозним проявом самостійності УНР; по-друге, об'єктивних гарантій лояльного ставлення українського уряду до польської держави та її уряду: по-третє, визнання кордонів між УНР та Польщею.

11 листопада 1919 р. розпочала свою роботу конференція, предметом якої було питання про спосіб, в який можна було б узгодити польські та українські інтереси, що заганялись в кут проблемою кордонів. З приводу останніх навіть в самій Місії не було однозначного погляду. Так, група радників з Наддністрянської України на чолі з Вітвицьким вважала, що Польща зобов'язана відмовитись від Східної Галичини. Представники ж Наддніпрянщини були менш категоричними і брали до уваги ряд чинників: по-перше, фактичне воєнно-стратегічне становище УНР, по-друге, явне небажання держав Антанти втручатись у справи Східної Галичини.

2 грудня 1919 р. відбулася політична нарада, яка прийняла Декларацію з умовами майбутнього миру між УНР і польською державою. Наріжним каменем дискусій був пункт I - про кордони.

Більша частина членів Місії (Ливицький, Русова, Шелест, Старосольський) не ризикувала розривом з Польщею і запропонувала прийняти польські вимоги - встановити кордон між Польщею та УНР по Збручу, виставивши Галичину під польською владою.

Таким чином, спірний пункт 1 про кордони був вирішений на користь поляків. Політична доля Східної Галичини до остаточних Паризьких вердиктів мала вирішуватись польським урядом разом з українським представництвом населення цієї провінції.

Підписанням Декларації від 2 грудня 1919 р. завершився певний дипломатичний період, підсумком якого мало стати, на думку сторін, створення ґрунту для подальших союзних відносин між УНР та Польщею. Беручи до уваги певні територіальні аванси на користь Польщі, уряд УНР плевав надії на "віддяку доброї сусідки", сподіваючись, що має тепер підстави правового характеру розраховувати на її допомогу. Реальний же перебіг подій в Україні - втрата державної території, дезорганізація роботи державних установ - став несприятливим тлом українсько-польських стосунків.

Поведінка поляків після прийняття Декларації практично не змінилася - польські війська на українських землях поводитись не як союзники, а, скоріше, як окупанти - насильно запроваджували ділову польську мову, обшукували та арештовували кур'єрів, глумились над цивільним населенням, конфіскували державне майно. Протестуючи проти подібного "урядування" поляків, С. Петлюра в меморандумі до Ю. Пілсудського від 22 січня 1920 р. зауважував, що він "не мав сумнівів в тому, що польські військові відділи і влада вступають як заприязнені союзники не з метою окупації, а з метою не допустити окупанта на посідаєму владою територію..." [8, с. 195-196].

Під знаком нагальної потреби на початку березня 1920 року, в умовах, коли український уряд не мав під своїм урядуванням території, й частково на чолі з головою Директорії перебував на польській території, переговори між Місією УНР та делегацією польського уряду відновились. Перша конференція відбулась 11 березня 1920 р. На ній порушувалось питання про визнання з боку Польщі незалежності УНР та признання її уряду [6, с. 275]. Останнє розцінювалось в українському уряді як запорука того, що Польща не піде на мирні пропозиції уряду Радянської України.

Польща ж, приступаючи до переговорів з УНР, розраховувала відвоювати свої "історичні права", заявляючи про дезанексію територій, які входили від 1772 р. до складу Російської імперії. Усвідомлюючи, що території, на які зазіхає Польща - це фактично вся Правобережна Україна між Дніпром і Дністром, Місія в ноті від 26 березня заявила що, немає правових підстав для цього, бо, по-перше, вказані землі з етнографічної точки зору на 70-90% заселені українською людністю, по-друге, з XVII до XX століття ані російська, ані польська державність не задовільнила національно-політичних прагнень цієї людності до утворення своєї самостійної держави, по-

третє, Декларація від 2 грудня 1919 р. визначила кордон між Україною та Польщею по річці Збруч, тому інші територіальні претензії не мають правових підстав [2, с.229-226]. Але в остаточному варіанті п. 1 українська сторона поступалась частиною своїх територій, а лінія кордону визначалась так: "...від р.Дністра вздовж р.Збруч, а далі вздовж бувшого кордону між Австро-Угорщиною та Росією..." [3, с. 95-96].

Згідно даних С.Шелухіна, С.Петлюра зрікся на користь поляків близько 162000 км² української території з населенням близько 11 млн. осіб: "З такою справою треба було таїтись ... під час виступів в Лізі Націй в листопаді - грудні 1920 р. представники уряду С.Петлюри обминали сказати про території і населення України, бо оголошення цих даних виявило б, що договором віддано п'яту частину України"¹⁶.

Політико-військовий договір уряду УНР з польським урядом Ю.Пілсудського, укладений у Варшаві 21-24 квітня 1920 року, належить до найбільш спірних міжнародно-правових актів. Він дістав далеко неоднозначну оцінку, але загалом не був популярним ні серед українців, ні серед поляків.

З точки зору формального аналізу незаперечним було те, що сторони розглядали цей договір, головним чином, як правову гарантію антирадянського союзу. "Актом 22 квітня уряди РПП і УНР заключили умову для боротьби проти споконвічного ворога обох держав, який прибравшись в крайню форму руйнуючої демагогії, мав тенденцію повалити самостійність обох республік" [10], - зауважував С.Петлюра в записці Ю.Пілсудському.

Польський історик М.Дзеванковський, шукаючи виправдання політичної гри Ю.Пілсудського, підкреслював: "План Пілсудського полягав у тому, щоб паралізувати більшовизм роздрібленням його територіальної бази, колишньої царської імперії, шляхом прямого буквального застосування принципів самовизначення усіх національностей колишньої царської імперії" [5, с. 148]. Але найпростішим контраргументом цього "відбілювання" польської політики є те, що Польща, прагнучи приєднати великі етнічно не польські території, аж ніяк не була надійним гарантом права українського народу на самовизначення. Скоріше політику Пілсудського розривали внутрішні протиріччя - бажання мати самостійну Україну як бар'єр між Польщею та Радянською Росією було переможене мрією заволодіти Східною Галичиною, а це руйнувало правові підстави утвердження української державності.

23 червня 1920 р., оцінюючи результати польсько-української угоди, польська газета "Kurier Polski" писала: "... На схід від Бугу... лежать повіти Волині: Ковельський, Володимирський, Луцький, Рівненський, Дубненський, Кременецький, частково Острозький, які тепер прилучені до Польщі. Повіти ці, як і Східна Галичина загалом повинні належати Польщі... проведення тут кордону було б великою

несправедливістю, бо мільйони поляків опинились би відрізнаними від материнського пня..." [14].

І в урядових колах УНР співіснували різні, інколи протилежні, оцінки українсько-польської угоди. З одного боку, ідеалізація та переоцінка договору, з іншого - його реальне, навіть критичне, бачення. З приводу першого: в звіті Української Дипломатичної Місії в Польщі зазначалось, що УНР за рахунок договору отримала "моральну допомогу в формі "де-юре" визнання державної суверенності та реальну підтримку на політичному, мілітарному і фінансовому полі з боку представника Антанти на Сході. УНР, до цього часу замкнена ворожими сусідськими державами, розбила ціною цього договору бар'єр, що загороджував їй шлях в Західну Європу і через Польщу, яка є порогом до Європи, зблизилась до західних держав, особливо до Франції" [4], - обнадійливо заявляли українські дипломати на чолі з А.Левицьким.

З другого боку, в середовищі українського представництва витала ідея "скоєного гріха", хоча і слабо прикрита патріотичними пропагандистськими щитами: "кожен з членів Місії волів би уникнути... важкого обов'язку пертрактування з сусідом про уступлення свого добра, а потім це уступлення скріпляти ще й своїм ім'ям..." [2, с. 270].

Більш об'єктивною нам видається правова оцінка Варшавського договору С.Шелухіна, в основі якої лежить визначення міри його правосилості та ставлення до інтересів української держави. "Маємо не тільки моральні, а всі правні підстави відкинути цей договір, утворений без повноваження й проти інтересів українського народу, з усіма наслідками, які сталися й можуть статися, як неправий, юридично порочний в своїй основі і походженні, а тому не дійсний для правного виконання, а для українського народу ні до чого його не зобов'язуючий" [11, с. 4].

Таким чином, підсумовуючи, слід зазначити ряд моментів.

Українська Народна Республіка в боротьбі за утвердження, присилувана своїм слабким міжнародно-правним становищем, прийшла до пошуку моральної і матеріальної підтримки з боку новоствореної польської держави. Протягом 1917 - початку 1919 рр. міждержавні стосунки УНР і Польщі були невиразними і нестабільними. Наріжним каменем взаємин УНР і Польщі були неврегульовані територіальні суперечки, головним чином, за західноукраїнські території. Окремий період цих взаємин окреслила Декларація від 2 грудня 1919 р., підсумком якої мало стати створення ґрунту для розвитку подальших союзних відносин. Натомість в силу об'єктивних та суб'єктивних причин цей державно-правовий акт зафіксував ряд отриманих Польщею вигод, головною з яких було проведення лінії західного кордону України по р. Збруч, зоставляючи Галичину під польською владою.

В березні 1920 р. за умов фактичної руйнації державного організму (втрата державної території, дезорганізація державного апарату) УНР відновила переговори з польським урядом, сподіваючись здобути визнання своєї незалежності з його боку. Але Варшавський договір 21-24 квітня 1920 р. як результат тривалого процесу становлення і розвитку міждержавних взаємин УНР та Польщі лише зміцнив статус УНР як залежної від нової союзниці держави. Визнавши Варшавським договором незалежність УНР і отримавши за це 1/5 території України, Польща цим же нормативно-правовим актом підготувала ґрунт для Ризького миру, який цю незалежність заперечив. Приймавши як належне значну частину української території, Польща в своїй подальшій політиці, не обтяжувалась зобов'язаннями стосовно УНР і поступово прийшла до порозуміння з Радянською Росією, істотно скорегувавши вирішення справи утвердження української державності.

Джерела та література:

1. Винниченко В. Відродження нації. Ч. П. - Київ-Відень, 1920.
2. Доценко О. Літопис Української революції: Матеріали й документи до історії української революції 1917-1923. - Львів, 1924. - Т. II. - Кн. 5.
3. Кедрин І. Паралелі в історії з нагоди 50-річчя Ризького миру. - Нью-Йорк, 1971.
4. Kurier Polski. - 1920. - 23 червня. - N 169.
5. Лисяк-Рудницький І. Польсько-українські стосунки: тягар історії // Україна і Польща - між минулим і майбутнім. - Львів, 1991.
6. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917-1921. Ч. 3. Польсько-український союз. - Варшава, 1981.
7. Нова Рада. - 1919. - 11 (24) січня. - № 16.
8. Петлюра С.В. Меморандум до Ю.Пілсудського // Статті. - К., 1993.
9. ЦДАГОУ. - Ф. 3696. - Оп. 2. - Спр. 404. - Арк. 3.
10. ЦДАГОУ. - Ф. 3696. - Оп. 2. - Спр. 420. - Арк. 3.
11. Шелухін С. Варшавський договір між Поляками й С.Петлюрою 21 квітня 1920 року. - Прага, 1926.

П.Брицький, Є.Юрійчук

ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ВІДНОСИН МІЖ ПАРТІЙНО-ДЕРЖАВНИМИ ОРГАНАМИ РОСІЇ ТА УКРАЇНИ (1919-1922 РР.)

Проблемі так званого об'єднавчого руху радянських республік присвячена величезна кількість праць істориків [8, 27, 11, 1, 19, 38]. Безперечною аксіомою для них було твердження про неухильне прагнення українського народу до об'єднання з Російською федерацією.

Автори даної статті ставлять перед собою мету простежити політику більшовицької партії та Раднаркому Росії щодо України, хто і яким чином торував шлях до Союзу РСР, реальну участь і роль українського народу та державних керівників України у цьому складному і суперечливому процесі. Суперечливому тому, що проголошувана політика, ідеологія і дії більшовицької партії та уряду Радянської Росії мали двоїстий характер. З іншого боку - політиці і практичним діям української еліти різних політичних та громадських сил, а також різних верств українського народу властиві були суперечності та розбіжності. Як в одних, так і в других мали місце непослідовність, відхід від проголошуваних принципів, мінливість політики. Найбільшою суперечністю, міфом, на наш погляд, було те, що в чисельній історичній і публіцистичній літературі хрестоматійно стверджувалося, що "під керівництвом комуністичної партії робітничий клас в союзі з селянством і при братерській допомозі російського пролетаріату встановив радянську владу в Україні".

Насправді між політичною палітрою України і Росії того періоду були значні відмінності. Політичні партії, які діяли в Росії, при всіх ідеологічних і політичних розбіжностях їхніх програм мали національний характер (і ніхто їх у націоналізмі, та ще й у буржуазному не звинувачував). В Україні ж поряд із українськими національними партіями існували і проводили активну діяльність партійні організації загальноросійських партій, які мали певний вплив на робітників, селян, службовців та інтелігенцію. Це було однією з причин відсутності єдності в українському визвольному русі.

Серед політичних партій більшовицькі організації, які діяли в Україні, займали незначне місце. Вони не мали ні авторитету, ні впливу серед українського суспільства. Це визнавали самі лідери більшовиків того часу. Так М.О.Скрипник у 1923 р. підтверджував, що "фактично в 17 році на Україні не існувало жодного партійного центру більшовиків, жодного центру для скупчення сил пролетаріату у боротьбі проти того дрібнобуржуазного центру ... соціал-демократична організація більшовиків по великих містах Катеринославі, Миколаєві, Одесі а також у Донбасі існувала весь час, але це були окремі, не об'єднані у масштабі країни гуртки і комітети" [28, с. 3, 6]. Переконливим свідченням низького впливу партії більшовиків серед українського населення є те, що на виборах до Всеросійських Установчих зборів за їх представників проголосувало лише 10% виборців. Крім того, більшовизм в Україні був чужонаціональним явищем. Відповідальний співробітник ЦК КП(б)У початку 20-х років С.Діманштейн писав, що в рядах більшовиків до 1917р. налічувалося лише 273 українці. Основне ядро становили росіяни та євреї. В період першого з'їзду КП(б)У (1918 р.) на території України налічувалося 4364 члени більшовицької партії, з яких лише 130 осіб визнавали себе українцями (3% від усього складу) [39, с. 56; 36, с. 77]. Навіть на 1 січня 1923 р., як видно із

звітної доповіді ЦК КП(б)У VII партконференції, серед членів КП(б)У росіяни становили 53,4%, євреї - 13,5%, а українці - 23,7%. Зокрема, в Донбасі росіян було 72%, у Катеринославі - 76,5% [34, ф. 1, оп. 1, спр. 102, арк. 17].

Керівний склад КП(б)У, починаючи з I з'їзду теж був російсько-єврейським. Так, у ЦК КП(б)У, обраному I з'їздом, із 15 членів ЦК лише 2 українці, після II з'їзду - 3 українці, а у виконавчому бюро ЦК КП(б)У - жодного (в його складі були Ш.А.Грузман, С.М.Закс, Я.А.Епштейн). Це ж стосується і Закордонного бюро, до складу якого входили Е.И.Квірінг (німець), Ф.А.Сергєєв(Артем) (росіянин) і Й.В.Сталін (грузин). Така ж ситуація спостерігалася і після III з'їзду [23, с. 41; 24, с. 60; 3, с. 63].

Автори ні в якому разі не виступають проти участі в керівних державних та громадських органах представників інших національностей. Але ж в державних органах країн всього світу переважають особи корінної національності. В даному ж випадку з центру (Москви) фактично призначалися люди, які навіть не проживали в Україні, займаючи відповідальні посади в сусідній державі і будучи членами її політичних партій. Чи могли ж вони проводити політику в інтересах українського народу? Те, що в Україні партія більшовиків мала російсько-єврейський характер, визнавали лідери РКП(б). Зокрема, М.І.Бухарін, виступаючи на XII з'їзді партії у 1923 р., звернув увагу на причини труднощів у розв'язанні національної проблеми в Україні. Головною з них він вважав відсутність національного ядра партії. "На Україні,- говорив М.Бухарін,- ...склад партії російсько-єврейський. Головне наше завдання полягає в роботі серед українців, а саме тому дуже часто на Україні частина наших товаришів з такою енергією, з такою люттю бореться проти українського націоналізму" [5, с. 612]. Про психологічну двоїстість українських більшовиків розмірковував також один із лідерів комуністичного руху в Україні, партійний і державний діяч УСРР В.П.Затонський, який у своїх спогадах відзначав: "Тут партія більшовиків, як і більшість промислового пролетаріату, складається головним чином із росіян, якщо не за національністю, то за культурою. Висловитися проти націй ніяково, і так русифікаторами щирі українці звать. Визнати Україну - душа не лежить (тим більше, що многі товариші до цієї пори в глибині душі переконані, що Україну Грушевський вивунав)" [32, с.154-155].

Найбільш глибоку характеристику більшовизму в Україні, оцінку його суті, на нашу думку, дав один з найближчих соратників В.Леніна Л.Троцький, який, здійснюючи стратегічне керівництво радянськими військами в період громадянської війни, був очевидцем подій в Україні. На схилі свого життя він констатував: "Більшовизм на Україні був слабкий. Міста, населення яких складалося із великоросів, євреїв, поляків і лише почасти з українців, мали в значній мірі колонізаторський характер. Серед промислових робітників України великороси складали значний процент. Між містом і селом залишалася майже

непрорідна зіюча прірва. Ті українські інтелігенти, які поверталися обличчям до села, до української мови і культури, зустрічали напівіронічне ставлення до себе в містах, і це штовхало їх, природно, в бік націоналізму. Українські соціалістичні фракції в містах не відчували себе зв'язаними із життям широких мас, головним чином села, і представляли в українських містах великоруську культуру, яку багато з них, особливо прошарок єврейської інтелігенції, не дуже добре знали. Звідси в значній мірі екзотичний характер українського більшовизму, відсутність у нього в перший період глибоких коренів, глибока залежність від Великої Росії, прагнення відстояти свою незалежність і численні конфлікти, чвари, постійна внутрішня фракційна боротьба" [31, с. 45-46].

Простежуючи генезу більшовизму в Україні, можна стверджувати, що він був не внутрішнім національним витвором українського народу, а чужорідним, чужонаціональним, штучно перенесеним на українську землю. Саме тому це стало однією з причин слабого впливу більшовиків в Україні. Основною соціальною опорою більшовицької партії в Україні став російськомовний і єврейський пролетаріат міст, а також ті верстви українських робітників, які внаслідок тісного виробничого і побутового спілкування з останніми русифікувалися. Русифікацію українського пролетаріату лідер російських більшовиків В.Ленін розглядав як прогресивне явище. З цього приводу він у свій час писав: "Факт "асиміляції"... великоруського і українського пролетаріату безсумнівний. І цей факт безумовно прогресивний... Припустимо, що між Великої Росією і Україною стане з часом державний кордон,- і в цьому разі історична прогресивність "асиміляції" великоруських і українських робітників буде безсумнівна, як прогресивне перемелювання націй в Америці" [12, с. 123]. Цікаво, чи визнав би він (та й нинішнє керівництво Росії) за прогресивне явище, якби в регіонах компактного проживання українців у Росії асимілювалося російське населення?

Пролетаріат в Україні складав лише незначну частину населення, був скупчений в основному в Донецькому і Криворізькому басейнах, тому й не мав значного впливу на її життя, на відміну від центральної Росії.

Щодо селянства, яке в Україні становило 85% населення, то, як зазначає М.О.Скрипник, "українське селянство часів жовтня не поділялося ще на класові верстви і виявляло собою на всій території України неусталену революційну стихію... Революційна більшовицька пропаганда, а тим більше організація, майже не досягала українського села" [28, с. 25].

Водночас необхідно зазначити, що між більшовицькою революцією в Росії і революцією в Україні була докорінна політико-ідеологічна відмінність. Перша декларувала зміну існуючого соціального ладу, друга - в Україні - ставила іншу соціальну (ліквідація поміщицького землеволодіння) і політичну (здобуття національної

незалежності) мету. Якою ж була політика керівництва партії більшовиків та її лідера В.Леніна до української революції? До жовтня 1917 р., поки більшовики не були при владі, однозначна політична (через пресу) підтримка у боротьбі за суверенність українського народу. Після жовтневої революції - суперечлива, дволика, з проявами цинізму. Це спостерігається у цілому ряді державних документів Раднаркому РСФРР, постанов ЦК РКП(б), особистих промов В.Леніна [14, с. 137-139; 13, с. 112; 9, с. 120]. У них, з одного боку, декларується "право українського народу на самовизначення", а з другого - вимога передачі влади "революційному пролетаріатові" і посилка військ на Україну без оголошення війни.

Чи була Комуністична партія (більшовиків) України самостійною? Цього не було і не могло бути хоча б тому, що вже при її створенні на території РСФРР за участю В.Леніна, в резолюції I з'їзду КП(б)У "Про партію" було записано, що компартія України входить "в єдину Російську компартію із підпорядкуванням в питаннях програмних загальним з'їздам Російської компартії і в питаннях загальнополітичних - ЦК РКП" [22, с. 128]. Це було підтверджено і резолюцією IV партійної конференції КП(б)У, в якій проголошувалося забезпечення керівництва всією партійною і радянською роботою загальними директивами "ЦК РКП(б) як органу центрального щодо нашого (українського - П.Б., Є.Ю.) ЦК, який є обласним" [34, ф. 1, оп. 1, спр. 28, арк. 439].

Прояви диктату ЦК РКП(б), грубого втручання навіть з дріб'язкових питань у роботу ЦК КП(б)У викликали нарікання вже на III з'їзді КП(б)У. Навіть більшовик А.Іванов, за походженням росіянин, заявив: "Є положення, які диктує Москва, і які просто треба проводити щоб то не стало. Ми хочемо поставити питання інакше. Все, що робиться на місцях в Харкові і на Україні, все це... повинні робити без вказівок Москви, без вказівок комуністичної партії". Артем (Ф.Сергєєв), який взагалі не визнавав Україну як окрему державу, заявляв: "...ми частина Російської комуністичної партії і ... ми робимо те, що нам наказує наш центр... Поки будемо тут ми (обрані на з'їздах РКП(б) - П.Б., Є.Ю.), ви тут не будете. А якщо не будете робити те, що вам буде вказано із центру, то ви також тут не будете... Критикуєте ЦК РКП... і сварите політику партії, тоді прямо говоріть: "Ми українські сепаратисти, ми бажаємо тут на Україні грати свою світову політику... Вибачайте, цю політику ви грати не будете. Буде єдина партія і тільки вона буде вести політику" [34, ф. 1, оп. 1, спр. 15, арк. 41-43]. Артему різко заперечили делегати В.Затонський і Г.П'ятаков, заявивши, що російська компартія без відома КП(б)У вирішує утворити Тимчасовий робітничо-селянський уряд для України.

Але особливо гостро, драматично розгорілася політична боротьба на IV партійній конференції в березні 1920 р., яка мала значення з'їзду. Група керівників КП(б)У (Т.В.Сапронов - секретар Харківського,

Я.Н.Дробніс - секретар Полтавського губкому КП(б)У та ін.), виступили проти надмірної централізації керівництва, проти авторитарності, за колегіальність у вирішенні господарських питань і т.п. Особливо різкій критиці була піддана кадрова політика ЦК РКП(б), коли призначалися іновноважені в Україну без відома ЦК КП(б)У. Делегат Бик у своєму виступі на конференції під овації залу заявив, що "ЦК КП(б)У - це тільки фікція, тільки вивіска... Члени ЦК відкликалися без всяких причин, а на їх місце посилалися "призначенці". Інший делегат Ляпонін уточнив, що ЦК КП(б)У "не фікція, а ширма, якою прикривався ЦК РКП(б)".

Особливо різкій критиці кадрову політику ЦК РКП(б) піддав один з керівних діячів ЦК КП(б)У того часу Я.Яковлев (Епштейн). Він звернув увагу на те, що з Москви направлялися недосвідчені й низької моралі кадри. "До нас направляли цю сарану,- відзначив він,- покидьків Російської Комуністичної партії, яка заповнювала всі пори нашого радянського організму і прижилась для того, щоб краще поїсти на Україні і при першому ж гарматному пострілі утікала... Якби ми бачили тут російських товаришів достойних, досвідчених працівників, тоді інша справа..." [13а]. Секретар ЦК КП(б)У С.Косіор у заключному слові визнав справедливості такої оцінки кадрів. Завершилося це тим, що окремі делегати констатували, що революція в Україні для наявного ЦК КП(б)У є експериментом, і такий ЦК повинен піти. Не допоміг і виступ Й.Сталіна, який був присутній на конференції. Делегати обрали склад ЦК всупереч рекомендованому зверху. Як же поступив ЦК РКП(б) з цього приводу?

Вже наступного дня 24 березня 1920 р. Політбюро ЦК РКП(б) розглянуло становище, яке склалося на Всеукраїнській партконференції, і прийняло постанову про розпуск обраного там ЦК як несправедливого (105 делегатів із 240 не брали участі у виборах ЦК) та призначення тимчасового бюро ЦК КП(б)У із представників старого і нового ЦК по 2 людей. А п'ятим членом бюро призначався колишній боротьбист О.Шумський. Телеграма про це за підписом В.Леніна була надіслана Х.Раковському (копія Й.Сталіну, хоча він тоді ще не був секретарем ЦК) [34, ф. 1, оп. 20, спр. 130, арк. 2]. У відповідь за підписом Х.Раковського і С.Косіора на ім'я секретаря ЦК РКП(б) Крестінського (копія: В.Леніну) 26 березня 1920 р. була надіслана телеграма такого змісту: "Вчора конструювалось Тимчасове бюро у складі Шумського, Раковського, Станіслава Косіора, Іванова, Николаєва". Проте ЦК РКП(б) таким складом, як видно, не задовільнився. Вже 5 квітня 1920 р., після щойно закінченого IX з'їзду РКП(б), новообраний ЦК РКП(б) розглянув питання про становище в КП(б)У. Було підтримано рішення політбюро про розпуск ЦК, обраного на IV конференції, та затверджено тимчасовий ЦК КП(б)У у новому складі (13 членів). Крім того, ЦК РКП(б), обминаючи ЦК КП(б)У 7 квітня надіслав директивний лист "До всіх організацій Комуністичної партії

України" з повідомленням про рішення ЦК РКП(б) [34, ф. 1, оп. 20, спр. 130, арк. 4-5]. Під виглядом "посилення боєздатності місцевих парторганізацій, ліквідації наслідків розкладницької діяльності "децистів" влітку 1920 р., проведено перереєстрацію членів КП(б)У. Фактично було вилучено тисячі "неугодних". Зокрема, у Харківській міській парторганізації із 6,5 тисячі членів партії після перереєстрації залишилося лише 4,6 тисячі. У Мінському районі Катеринослава зменшилося з 840 до 440 осіб, у Миколаєві - з 700 до 500 осіб. Крім того, для "зміцнення" КП(б)У ЦК РКП(б) з квітня по жовтень направив в Україну 1042 члени РКП(б) з Росії [25, с.66]. За даними ЦК КП(б)У, лише за два місяці - вересень і жовтень 1920 р. ЦК РКП(б) направив для роботи на Україні 1099 комуністів, з них понад 200 працівників не нижче повітового масштабу [34, ф. 1, оп. 1, спр. 42, арк. 13]. Це продовжувалося і в наступному, 1921 році протягом якого на Україну направлено понад 2000 комуністів з РРФСР і 2500 комуністів, демобілізованих з частин Червоної Армії [6, с. 40].

Керівництво ЦК РКП(б) і РСФФР постійно турбувала думка про те, щоб націонал-комуністи (так московські більшовики називали представників новопроголошених комуністами республік, які намагалися послабити централізм Москви) не вийшли з-під їх опіки, тому пильно стежили за розстановкою своїх кадрів, щоб тримати республіки під контролем Москви. Так, голова ЦВК Рад РСФФР, Я.Свердлов 13 лютого 1919 р. в записці до Ф.Сергєєва писав: "Дорогий Артеме! Пишу це тільки тобі. Інколи моторошно стає від хвили самостійності, яка котиться з України, Латвії, Естляндії, Білорусії і т.д. Не допускай цієї штуки. Слідкуй на всі очі" [34, ф. 57, оп. 2, спр. 285, арк. 2].

Подібне занепокоєння було і у В.Леніна. 24 квітня 1919 р. він телеграфував Раковському, Антонову і Подвійському, щоб якомога швидше допомогти "добити козаків і взяти Ростов..." Коли побачив, що Антонов не кваліфікує з допомогою, Ленін послав другу телеграму, у якій ляв його "за гру в самостійність". Наступним кроком була телеграма Каменєву з директивою відкликати Йоффе з Криму і направити в Україну. Мету цього кроку пояснив так: "Йоффе потрібен не в Криму, а в уряді України на посту, який вибере Раковський для роботи проти самостійності" [16, с. 294]. Як бачимо, сепаратистські тенденції в Україні більш за все турбували лідерів російських державних і партійних органів.

Яка суспільна сила була опорою більшовицької партії при заволодінні Україною? Безумовно, війська радянської Росії. І це була не "допомога українським робітникам і селянам завоювати радянську владу", а, навпаки, основною силою в завоюванні України були військові загони Червоної гвардії і регулярні частини Червоної Армії Радянської Росії: А червоногвардійські загони, в основному з промислових центрів України, виступали допоміжною силою. Звичайно, пізніше при масовій мобілізації їх була значна кількість.

Щоб переконатися у вищезазначеному твердженні, достатньо заглянути у 3-томний збірник документів "Гражданская война на Украине" [4]. Досить лише ознайомитися зі змістом телеграм В.Леніна, які там опубліковані. Це підтверджують також свідчення керівних діячів більшовицької партії України. Зокрема, член ЦК КП(б)У А.Іванов на IV конференції КП(б)У заявив, що "всі ці армії прийшли з Півночі" [34, ф. 1, оп. 1, спр. 28, арк. 65]. Е.Квірінг у статті "Наши разногласия" констатував, що "перемогла радянська влада в Україні не внутрішніми силами, а тільки за допомогою зміцнілої Радянської Росії" [34, ф. 57, оп. 2, спр. 285, арк. 30]. В радянській історіографії та в окремих офіційних документах стверджується, що в Україні була своя Червона армія. Ще в березні 1918р. В.Антонов-Овсієнко постановою Народного Секретаріату від 7 березня 1918 р. призначається верховним головнокомандувачем військами Української Народної Республіки [4, с. 30]. Але в той час він офіційно був "головнокомандуючим радянських військ на "Україні", які входили в структуру збройних сил РСФФР, що не одне і те саме.

У наступний період боротьби радянської Росії за встановлення радянської влади в Україні новостворений Тимчасовий робітничо-селянський уряд України 28 листопада 1918 р. приймає декрет про створення Військової ради Української радянської армії [4, с. 456]. Але ж армії в Україні тоді ще не було! Це були війська радянської Росії підпорядковані Реввійськраді РСФФР. Правда в окремих документах та історичних працях підкреслюється, що основою Української армії стали 1 і 2 Українські партизанські дивізії сформовані у нейтральній зоні, та інші партизанські загони. Упродовж часу існування радянської влади ідеалізувався партизанський рух на Чернігівщині. Автори не намагаються цілеспрямовано "очорнювати" події та осіб того часу, але історичні факти свідчать, що в основній масі ці партизани являли собою "буйну вольницю". Вже при першій спробі вивести їх на фронт у напрямку Білгород- Харків, вони відмовилися виходити з Чернігівщини, за що було звільнено командування дивізії і попереджено, що при наступній відмові їх оголосять ворогами радянської влади.

Найбільш сувору оцінку цим частинам дав голова Вищої військової ради РСФФР Л.Троцький, коли було піднято питання про утворення із повстанських загонів регулярної Української радянської армії. У листі до секретаря ЦК РКП(б) Крестінського 2 грудня 1919 р. він писав: "Перетворити" повстанців у регулярну армію виходить перейменувати розбещені банди в полки. Тоді не потрібно вводити в Україну червоноармійські частини, бо регулярні частини поряд із українськими бандами жити не можуть... будуть розкладені вольницею...

1. "Українською" армією буде та армія, яка вступає в Україну. Усякі формування на українському ґрунті можуть вестися лише у зв'язку з потребами тих регулярних частин, які вступають в Україну"

[34, ф. 1, оп. 20, спр. 129, арк. 54]. У наступних пунктах Л.Троцький пропонував, щоб ніяких українських формувань як із повстанців, так і з мобілізованих, не було допущено. Чисто українські формування повинні бути обмежені 5-6 полками, які б були підпорядковані командуванню відповідних округів чи армій, а командний склад для них проходив би вишкіл у Великоросії.

Звичайно, не можливо повністю погодитися з характеристикою українських партизанів, даною Л.Троцьким. У змісті листа цієї високопоставленої особи РСФРР чітко проглядається більш важлива проблема: політичне керівництво радянської Росії побоювалося, що в Україні буде своя, хоч і радянська, армія. Йому весь час привиджався український сепаратизм, а окрема армія могла його посилити.

По-друге, обговорення питання про створення окремої української радянської армії лише в грудні 1919 р. є важливим свідченням того, що її на цей час ще не було, а тим більше в 1918 р. Отже, в Україні вела війну Червона армія РСФРР.

Яким чином встановлювалася радянська влада в Україні в 1919 році? У першому періоді свого існування (грудень 1917 - квітень 1918 рр.), за авторитетним свідченням голови Народного Секретаріату М.Скрипника, "владу робітників і селян в дійсності скоріше було декларовано на Україні, аніж проведено" [28, с. 46]. М.Скрипник пише, що ради і комуни, які виникали на місцях, були самостійними, майже без всякого зв'язку з іншими радами і центром, діючи на свій розсуд. Треба відзначити, що в цей недовготривалий (близько 3-х місяців) час влади більшовиків ради не скрізь встигли себе проявити як органи влади. В окремих місцях вони виступали як представницькі органи робітників. Крім того, вони були не лише під впливом більшовиків, а й інших партій - меншовиків, російських та українських есерів та ін. Тобто, це були ради, які не потрібні були більшовикам, бо їх діяльність не відповідала їх більшовицькій політичній меті - захопленню влади. Тому в липні 1918 р. на I з'їзді КП(б)У була прийнята "Резолюція про ставлення до так званих "рад". В ній відзначалося, що існуючі легальні ради робітників і селян є "лжерадами", бо не ведуть боротьбу за владу і дискредитують більшовицьку партію, яка нібито виступає за необмежену владу партії [22, с. 133-134].

У період другого наступу військ радянської Росії на Україну ради там існували лише в губернських містах і в окремих великих повітових центрах. Побоюючись, що надання права виборності до рад не принесе більшості, більшовицька влада вирішує змінити тактику. Вже через два дні після створення так званих Тимчасовий робітничо-селянський уряд України видає декрет про організацію влади на місцях, де серед іншого зазначається, що "на місцях негайно організуються невеликі рухливі військово-революційні комітети, а в селах - комітети бідноти. Вся влада на місцях знаходиться в їх руках" [27, с. 44].

17 січня 1919 р. опубліковано постанову Тимчасового робітничо-селянського уряду про утворення волосних і сільських комітетів бідноти (тимчасове положення), яким надавалася вся повнота влади у волостях і селах, де не було ревкомів, до організації рад. Вочевидь, що більшовики прагнули використати досвід Росії для встановлення своєї диктатури. У Російській Федерації комітети бідноти були створені на основі декрету ВЦВК від 11 червня 1918 р. і проіснували до листопада, коли вже існували ради і утворилося "двовладдя". Декретом ВЦВК від 2 грудня 1918 р. комбідви були ліквідовані. Тепер такий експеримент вводився в Україні.

Основне завдання комбідів полягало в наданні допомоги продовольчим органам у збиранні продовольчої розкладки, здійсненні контролю за розподілом продуктів харчування, в контролі за виконанням декретів радянської влади. Але ці завдання були економічного характеру.

Найголовніша мета партійного та радянського керівництва РСФРР полягала в тому, щоб при допомозі комітетів бідноти домогтися розшарування селянства, внести в його ряди розкол і таким чином створити сприятливий ґрунт для поширення своєї диктатури на село.

Масова організація комбідів припадає на квітень-травень 1919 р. На початку червня Народний комісаріат внутрішніх справ УСРР видав розпорядження, за яким комбідам сіл надавалися права сільських рад і рекомендувалося утриматися від організації останніх (тобто сільських рад) аж до загальнодержавного розпорядження. Сільвиконками зобов'язані були передати свої справи комбідам [33, с. 15].

На такі кроки більшовицьке керівництво пішло тому, що до сільських рад населення часто обирало авторитетних господарів, які за термінологією більшовиків, належали до "середняків" або "куркулів". Надання комітетам бідноти повноважень влади на селі створювало можливість усунути з існуючих рад небажаних осіб. Так московське керівництво маніпулювало не тільки складом партійних органів в Україні, а й радянських.

Проте диференційного розшарування українського села в 1919 р. не відбулося. Воно залишилося єдиним і вороже налаштованим щодо центральної влади. Справа в тому, що з приходом російських радянських військ селян закликали брати поміщицьку землю. А через декілька місяців Наркомзем на підставі урядового декрету видав розпорядження, за яким весь самовільно захоплений інвентар, худобу, будівлі, запаси продуктів і кормів та інше майно селяни мали повернути до земельних відділів районів. На основі поміщицьких господарств мали створюватися радянські господарства (радгоспи). Селяни відчули себе обманутими. Крім того, розшарування селян загальмувалося ще й через традиційне переплетіння родинних, товариських зв'язків і т.п.

Через наступ денікінської армії діяльність комбідів припинилася. З поверненням радянських військ серед керівного складу ЦК КП(б)У і Раднаркому почалася дискусія щодо політики на селі. Особливої гостроти вона набрала в березні 1920 р. на IV конференції КП(б)У. Окремі делегати у своїх виступах підкреслювали, що спиратися тільки на одну бідноту в селі (15% селян) неможливо. Це приведе до краху політики щодо села. Частина делегатів заперечувала проти відновлення комбідів. Навіть голова ВУЦВК Петровський заявив, що ради обирали всі селяни, а комбіди призначалися наказом, і тому в селі почалася ворожнеча. Він, можливо, не зрозумів, що саме на такий результат була розрахована політика більшовицької партії і особисто В.Леніна. О.Шумський у своїй промові підкреслив, що схематичний поділ селян на "бідняка", "середняка" і "куркуля" - неправильний. На Україні є заможний господар, напівгосподар і є елемент, який живе переважно на заробіткі. І тут не можна підходити з міркою Росії [34, ф. 1, оп. 1, спр. 28, арк. 338].

Наприкінці була прийнята компромісна ухвала: до складу комбідів вводити незаможних середняків і називати їх комітетами незаможних селян - комнезами. Офіційно їх створення було здійснено Декретом ВУЦВК від 9 травня 1920 р. Комнезами стали основною опорою, а фактично диктатурою, більшовицької партії на селі. Їх головним завданням у той період стало виконання продрозверстки.

Найбільш суттєвою формою радянської влади при відсутності рад були революційні комітети - ревкоми, які згідно з резолюцією II з'їзду КП(б)У повинні були організовуватися партійними комітетами. Декрет та положення про їх організацію прийняті Тимчасовим робітничо-селянським урядом 30 листопада 1918 р. Ревкоми не обиралися, а призначалися партійними організаціями, а при їх відсутності - відділами внутрішніх справ. Вони створювалися у волостях, повітах, губерніях, на залізницях і виконували функції органів державної влади. Фактично вони мали необмежену владу і офіційно проголошувалися органами диктатури пролетаріату. Ревкоми здійснювали всю поточну роботу на місцях - організовували комбіди і комнезами, домагалися будь-якою ціною виконання планів продрозверстки, організовували виборчу компанію і т.п. У своїй роботі вони тісно були пов'язані з ЧК.

Отже, ці унікальні у світовій історії органи державної влади - ревкоми, комбіди, комнезами - були антидемократичними позаконституційними нелегітимними утвореннями. Відомий український учений С.В.Кульчицький, глибоко дослідивши історію становлення радянської влади, дійшов висновку, що "вся історія радянського суспільства свідчить про закономірність підміни виборних органів апаратними структурами. Ця підміна була неминучою внаслідок диктаторської природи самої влади. Перетворені більшовиками в підсобні органи влади, ради не оминули такої еволюції" [10, с. 61-62].

Ці неконституційні органи влади, як "досвід Півночі" (за висловом В.Леніна) були привнесені з радянської Росії. Їх творцями в основному були росіяни. Лише на початку 1919 р. із Москви і Петрограда в Україну розпорядження Наркомату продовольства направлено 3 тисячі працівників. А очолював його А.Шліхтер, який перед направленням в Україну обіймав посаду заступника Наркомпроду РСФРР. Великі групи російських радянських працівників направлялися також із Смоленська, Брянська, Іваново-Вознесенська, Кронштадта та ін. [34, ф. 1, оп. 4, спр. 129, арк. 26].

При ознайомленні з архівними документами і матеріалами, опублікованими в збірниках документів, з перепискою партійних і урядових органів Росії й України того періоду не можна не помітити те, що основним завданням ЦК РКП(б) і Раднаркому РСФСР було якомога більше "викачати" з України продовольства, металу, вугілля та іншої сировини для потреб Росії і Червоної армії. На яких би форумах не були присутні представники московського центру, в їх промовах йшлося за продрозверстку і боротьбу з міжнародним імперіалізмом в Угорщині, Баварії, Румунії лише не про потреби українського народу. Це й не дивно, бо московський центр вважав Україну своєю територією. Про це свідчать висловлювання керівників російських державних органів. Зокрема, голова Раднаркому РСФРР В.Ленін говорив: "...Тепер із завоюванням України... наша сила міцнішає... На Україні є величезні запаси, надлишки хліба..." [15, с. 303]. А голова ЦВК РСФРР Я.Свердлов вважав Україну відрізаною частиною Росії [29, с. 8].

Щоб утримати Україну під своїм впливом, московські комуністи застосовували різні маніпулювання при виборах республіканських партійних і радянських органів влади. Наприклад, норма представництва при виборах делегатів на III з'їзд Рад була: від волостей - по 1 делегату, від міст і робітничих селищ - по делегату від кожних 10000 чол. населення, а від червоноармійців - по 1 від 1000 чол. [34, ф. 1, оп. 1, спр. 26, арк. 3]. Очевидно, що червоноармійці, переважно росіяни, мали перевагу.

На період V конференції КП(б)У (листопад 1920 р.) у складі республіканської партійної організації було 51,1% військово-службовців [36, с. 50]. А серед делегатів VII конференції КП(б)У із 224 чол. з ухвальним голосом був лише 1 селянин (0,4%) [34, ф. 1, оп. 1, спр. 101, арк. 216]. На таку спотворену "диктатуру пролетаріату" звернув увагу голова Раднаркому УСРР Х.Раковський, який підкреслив, що в селянській країні пролетаріат "складає може декілька процентів від усього населення" і керує селом, не знаючи мови села [34, ф. 1, оп. 1, спр. 100, арк. 141].

Суть "диктатури пролетаріату" більшовицьких вождів розкрила ще у 1918 р. Роза Люксембург, яка незадовго до своєї загибелі писала, що "суспільне поступово згасає, диригують і правлять з невгамовною

енергією і безмежним ідеалізмом декілька дюжин партійних вождів, серед яких реально керує дюжина найвидатніших умів, а еліта робітничого класу час від часу скликається на збори, щоб плескати промовам вождів, одногослосно схвалювати запропоновані резолюції... По суті це підпорядкування кліки: правда, це диктатура, але не диктатура пролетаріату, а диктатура купки політиків..." [20, с. 330]. М.О.Бердяєв вважав, що всередині більшовицької партії існувала диктатура, яку В.Ленін переніс на всю Росію. Він підкреслював, що більшовики створили сильну централізовану державу, а тому "більшовизм є третє явище російської великодержавності, російського імперіалізму" [2, с.99] (першим - московське царство, другим - імперія Петра I). Іншими словами, більшовицьке керівництво в період нав'язаної ним же громадянської війни продовжувало політику царської Росії по "собиранію русских земель". І тут не було доктринальної еволюції, це втілювалися в життя ідеологічні принципи, розроблені в попередні роки. В.Ленін ще напередодні першої світової війни писав, що "марксист... ставляться вороже до федерації і децентралізації... Марксист ні в якому разі не будуть проповідувати ні федеративного принципу, ні децентралізації" [12, с. 138].

Радянській Росії для перемоги соціалістичної революції і боротьби з "світовим імперіалізмом" необхідні були продовольство з України, криворізький метал і донбаське вугілля. Впродовж громадянської війни і після її закінчення центральний московський уряд розпоряджався цими ресурсами на свій розсуд. Зневажливе ставлення до України інколи доходило до абсурду. Так, виступаючи на VII конференції КП(б)У, голова Раднаркому України Х.Раковський заявив, що "ЦК РКП(б) ще не доріс до союзних договірних Республік. Він видає циркуляри, шле папери "членам ЦК, в обласні бюро, ЦК автономних республік". Те ж від ВРНГ "т. Раковському, президенту України", М.О.Скрипнику "Прокурору української губернії", звертання до голови української держави "Начальнику української губернії" [34, ф. 1, оп. 1, спр. 101, арк. 210].

Щодо "об'єднавчого руху українського народу за утворення СРСР", то насправді ініціатива виходила не від українського народу. Весь процес ініціювався московським ЦК РКП(б) та державними органами РСФРР, а втілювався їх ставлениками на керівних посадах в Україні, які працювали там за направленням РКП(б).

Президія Вищої ради народного господарства РСФРР на своєму засіданні 3 березня 1919 р. розробила проект положення про економічні взаємовідносини між РСФРР та іншими радянськими республіками, утвореними на території колишньої Російської імперії. Проект був внесений на розгляд ЦК РКП(б). У ньому містилася пропозиція про централізацію управління народним господарством радянських республік [35, ф. 30, оп. 3, спр. 175(1), арк. 21]. Вже 7 березня 1919 р. Раднарком УСРР на "пропозицію Вищої ради народного господарства Російської республіки про об'єднання ВРНГ

РСФРР із Раднаргоспом України" приймає постанову про згоду з цією пропозицією. Водночас дає згоду на об'єднання банківської справи і надає російському банку право розповсюдити свої дії на території України [34, ф. 1, оп. 1, спр. 18, арк. 47]. 13 березня 1919 р. Раднарком УСРР видає декрет про об'єднання статистичного апарату УСРР і РСФРР. 8 квітня 1919 р. В.Ленін підписав проект постанови ЦК РКП(б) про необхідність термінового проведення в життя єдності радянської Росії і України в питаннях командування, постачання Червоної Армії управління залізничним транспортом. Він запропонував затвердити цю постанову як директиву Центральному комітету КП(б) України [26, с. 141]. Цього ж числа приймається директива ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У про необхідність єдності дій радянської України і радянської Росії. У ній йдеться про необхідність єдиного командування, постачання Червоної Армії, про Український Раднаргосп, про розповсюдження функцій Наркомату народного контролю РСФРР і Наркомату шляхів сполучення РСФРР на всі установи України і т.п. Було тут застереження і такого змісту: "Якщо, у вигляді поступки самостійним тенденціям є політично неминучим залишення на найближчий час у дружніх радянських республіках самостійних комісаріатів військових морських справ та шляхів сполучення, то необхідна найсуворіша директива відповідним органам у тому значенні, щоб ці самостійні комісаріати працювали винятково і з найбільшою узгодженістю з директивами, які даються із відповідних комісаріатів РСФРР..." [34, ф. 1, оп. 141-а, спр. 1, арк. 4-5]. Цей документ є яскравим свідченням того, що ініціатива "об'єднавчого руху" йшла не знизу, а зверху, притому ж з боку керівників РСФРР.

Темпи зближення Росії й України наростали. 11 квітня 1919 р. представник Наркомату торгівлі і промисловості РСФРР пропонує голові Раднаркому УСРР Раковському організувати спільну торгівлю. Особливо його цікавлять порти Чорного моря, зокрема Одеса.

12 квітня 1919 р. ВРНГ РСФРР приймає хитромудру постанову "на розвиток постанови Раднаркому УСРР" про єдину економічну політику, в якій в односторонньому порядку об'єднуються товарні фонди та встановлюються правила та норми їх розподілу, виробничий план, ціни на сировину і т.п. Російська ВРНГ зсилалась на постанову Раднаркому України від 7 березня, який нібито був ініціатором цієї політики, але в цій постанові Раднарком зсилається на пропозицію ВРНГ РСФРР.

4 травня 1919 р. пленум ЦК РКП(б) за поданням Л.Троцького приймає директиву про єдине командування Росії та інших радянських республік [26, с. 156]. Хоча воно і до цього було єдиним, російським. Але цією директивою об'єднання оформилось формально. За підписом В.Леніна і Й.Сталіна директива була направлена в республіки. На підставі цієї директиви ЦВК УСРР 18 травня приймає постанову "Про об'єднання військових сил радянських республік" [21, с. 85].

На кінець травня 1919р. потік директив, розпоряджень та інших документів, які надходили з Москви від ЦК РКП(б) і вищих урядових установ безпосередньо в губкоми та господарські установи, викликав справедливі нарікання з боку окремих керівників республіки. Тому питання про взаємини РСФРР і УСРР 27 травня розглядалося на пленумі ЦК КП(б)У. У прийнятій резолюції чітко проглядалися настрої вищих посадових осіб. Зокрема, там містилися пункти:

"1. Формальна самостійність УСРР повинна ще залишатися...

- Дії деяких не в міру заповзятливих агентів РСФРР (особливо військових і продовольчих), які не рахуються з національними особливостями України..., повинні припинитися рішучим чином.

- Необхідна централізація, прийнята постановою Політбюро ЦК КП(б)У на пропозицію ЦК РКП(б), повинна проводитись відкрито шляхом формальних постанов повноважних органів РСФРР та УСРР...

- Безпосередні розпорядження на місця, минаючи центральні установи Української республіки, безумовно, недопустимі...

...Запропонувати ЦК РКП(б) суворо підтвердити всім економічним організаціям УСРР, що вони є органами УСРР і що вони зобов'язані підпорядковуватися центральним і місцевим органам УСРР" [34, ф. 1, оп. 1, спр. 22, арк. 4].

Зміст постанови свідчить, що в ній не заперечується сам принцип об'єднання, а йдеться про форми, способи, терміни об'єднання, засуджуються нетактовні дії московських чиновників. Бо заперечувати було вже пізно: факт об'єднання здійснився. Треба визнати, що керівництво республіки само не передбачало наслідків своїх попередніх заяв. Так, ще 4 січня 1919 р. декретом Тимчасового робітничо-селянського уряду воно проголосило, щоб конституцію РСФРР вважати конституцією УСРР [34, ф. 1, оп. 20, спр. 107, арк. 3]. А декларацією уряду від 26 січня 1919 р. проголосило на перспективу "об'єднання Української Радянської республіки з Радянською Росією на засадах соціалістичної федерації, форми якої будуть встановлені повноважним третім Всеукраїнським з'їздом рад" [34, ф. 1, оп. 20, спр. 107, арк. 7]. Згідно з Конституцією УСРР, прийнятою цим з'їздом 10 березня 1919 р., "Українська Соціалістична Радянська Республіка заявляла про свою повну солідарність з нині сущими вже радянськими республіками й про своє рішення приступити до найтіснішого об'єднання з ними" [27, с. 95]. Не можна не помітити, що об'єднання з іншими радянськими республіками лише декларувалося і ніяких конкретних кроків на якісь державні зв'язки не робилося. В Конституції не було жодної згадки про встановлення хоч якихось зв'язків із РСФРР.

У травні 1919 р. Ленін і Сталін підписують проект директиви ЦК РКП(б) про необхідність об'єднання під час війни матеріальних і військових сил усіх радянських республік. У ній проголошується постанова ЦК РКП(б) про об'єднання всієї справи постачання Червоної

армії, залізничного транспорту і управління залізницями під єдиним керівництвом Ради Оборони та інших центральних установ РСФРР. Всі декрети інших радянських республік з цих питань повинні бути відмінені.

Отже, декларувалася "самостійність радянських республік", а на практиці здійснювалося протилежне. Хоч формально такі директиви і розпорядження не мали законної сили. Але тут діяла сувора партійна дисципліна, а керівники республіки були водночас членами РКП(б). Мабуть тому 18 травня 1919р. ЦВК рад України приймає постанову про необхідність об'єднання військових і матеріальних сил радянських республік. Характерним є те, що у цій постанові відсутні конкретні пропозиції про об'єднання, а лише "ЦВК доручає своїй президії звернутися в ЦВК всіх Радянських республік з пропозицією виробити конкретні форми організації єдиного фронту революційної боротьби" [7]. І стосувалося це лише "об'єднання військових і матеріальних сил".

Яскравим свідченням зневажливого ігнорування "самостійності" УСРР є телеграма голови Раднаркому РСФРР В.Леніна голові Раднаркому УСРР Х.Раковському від 22 травня 1919 р. такого змісту: "Цека РКП пропонує Цека КПУ не ставити на обговорення Українського раднаргоспу відповідальних фінансових рішень, як от випуск нових знаків або обмін карбованців, попередньо не запитавши Цека РКП, бо до таких заходів можна вдаватись тільки у всеросійському масштабі" [17, с. 322]. Але цього правлячим колам Росії здалося замало. 28 травня 1919 р. на засіданні політбюро ЦК РКП(б) розглядається питання "Про військово-економічний союз з Україною" і виноситься постанова: "1. Провести через ЦВК постанову про об'єднання а) військового комісаріату і командування, б) ВРНГ, в) Наркомшляхів, г) Наркомзему і Наркомпраці. Затвердити як директиву для ЦК КП(б)У, що наркоми РСФРР стають союзними наркомами, а Наркоми України їх обласними уповноваженими" [26, с.163]. Отже, одностороннім рішенням підпорядковують державні органи України наркоматам РСФРР.

У цей час ЦВК РСФРР, посилаючись не на рішення Політбюро ЦК РКП(б), а на постанову ВУЦВК від 18 травня 1919 р., видає декрет про об'єднання радянських соціалістичних республік, у якому "визнає необхідним провести тісне об'єднання: 1) військової організації і військового командування; 2) рад народного господарства; 3) залізничного управління і господарства; 4) фінансової справи; 5) комісаріатів праці радянських соціалістичних республік" [29, с. 264]. Очевидно, що у цьому односторонньому прийнятому декреті підлягали об'єднанню вже не дві, а п'ять головних сфер державного управління. Після цього декрету Л.Троцький, посилаючись на "угоду українського ЦВК і всеросійського ЦВК від 1 червня 1919 р. (а угоди як такої не було - П.Б., Є.Ю.) щодо повного об'єднання військової організації та

військових сил самостійної України і всієї Росії", підписує "Директиву уряду з питання про військову політику на Україні", в якій наказом визначається спосіб організації військових сил в Україні [34, ф. 1, оп. 20, спр. 107, арк. 48-50].

Постфактум 15 червня 1919 р. голова Раднаркому України Х.Раковський телеграфує М.Калініну і В.Леніну про те, що напередодні ВУЦВК приєднався до прийнятої російським ЦВК резолюції від 1 червня про об'єднання. Але формальному об'єднанню України з Росією став на перешкоді наступ денікінських військ. 13 серпня 1919 р. В.Ленін телеграмою рекомендує Х.Раковському злити в одну установу Раднарком, Раду оборони, ЦВК і ЦК КП(б)У [18, с. 331]. Згідно з цією вказівкою 2 грудня 1919 р. на засіданні ЦК КП(б)У приймається ухвала створити Всеукраїнський ревком з п'яти осіб і оформити це актом за підписами голови ВУЦВК Г.Петровського та Х.Раковського, порушуючи тим самим встановлений порядок прийняття ухвал ВУЦВК Рад [34, ф. 1, оп. 1, спр. 26, арк. 14]. Як бачимо, все було зроблено окремими особами, не наділеними для таких дій відповідними повноваженнями представницьких органів України, за розпорядженням московського центру.

11 грудня 1919 р. у Москві відбулося об'єднане засідання президії ЦВК і Раднаркому УСРР, на якому обрано Всеукраїнський революційний комітет. Наступний крок до необхідності "якнайтіснішого союзу для всіх Радянських республік в їх боротьбі з грізними силами всесвітнього імперіалізму" знову ж здійснюється з боку московського центру - РКП(б). Восьма Всеросійська конференція РКП(б) (2 - 4 грудня 1919 р.) приймає резолюцію "Про радянську владу на Україні", у першому пункті якої цинічно проголошується, що "неухильно проводячи принцип самовизначення націй, ЦК вважає за необхідне ще раз підтвердити, що РКП стоїть на точці зору визнання самостійності УСРР". Але третій пункт цієї постанови стверджує, що "в даний час відносини між УСРР і РСФРР визначаються федеративним зв'язком на ґрунті рішень ВЦВК від 1 червня 1919 р. і ЦВКУ від 18 травня 1919 р." [9, с. 120], тобто заперечує вище визнану "самостійність" України. Некобізнаного читача цей факт може ввести в оману, бо у постанові ВУЦВК від 18 травня 1919 р. зовсім відсутній будь-який натяк на федеративний зв'язок. У ній мова йшла про інше - про об'єднання військових і матеріальних сил радянських республік.

Характерним також є те, що Всеукраїнський ревком на підставі резолюції VIII Всеросійської конференції приймає 27 січня 1920 р. постанову "Про розповсюдження дії на Україні декретів РСФРР" і теж пояснює, що підставою для цього є "угода Всеукраїнського ЦВК і Всеросійського ЦВК від 1 червня 1919 р. про об'єднання діяльності обох республік". Але це явна фальсифікація подій, бо такої "угоди" в природі не існувало. Цього числа був лише односторонньо виданий ЦВК РСФРР декрет про об'єднання радянських соціалістичних

республік. Але ж декрет однієї зі сторін і угода між всіма сторонами не одне і те ж. Отже, правова форма державного зв'язку між РСФРР і УСРР у цей період не мала легітимного характеру.

Навіть у рішеннях IV конференції КП(б)У, яка відбувалася в період нового (третього) відновлення радянської влади на Україні весною 1920 р., немає чіткого визначення форми встановлення міждержавних зв'язків УСРР і РСФРР. У них лише як побажання проголошується "тісний союз Української Радянської Соціалістичної Республіки з радянською Росією" та різні форми стосунків і об'єднань окремих комісаріатів і державних установ.

Не внесла ясності в складне питання союзних взаємовідносин України з Росією і резолюція IV Всеукраїнського з'їзду рад "Про державні відносини між УСРР і РСФРР". У ній проголошувалося, що "УСРР, зберігаючи свою самостійну державну конституцію, є членом Всеросійської Соціалістичної Радянської Федеративної Республіки".

Проте ця резолюція не могла мати правового статусу, бо з'їзд проголошував УСРР членом неіснуючої держави: "Всеросійської Соціалістичної Радянської Федеративної Республіки" (була Російська), тобто в односторонньому порядку, без участі другого суб'єкта, проголошував утворення нового державного федеративного організму [21, с. 150]. Саме тому ця резолюція не призвела до об'єднання обох республік в одну державу.

Першим і єдиним двостороннім правовим актом на шляху до утворення союзу обох республік був "Союзний робітничо-селянський договір між РСФРР і УСРР", укладений 28 грудня 1920 р. і підписаний з боку Росії головою Раднаркому В.Леніним і наркомом закордонних справ Г.Чичеріним, а з боку УСРР - головою Раднаркому Х.Раковським [21, с. 248; 8, с. 329-330]. У договорі підкреслювалося, що обидві республіки "вступають між собою у військовий і господарський союз", а також оголошувалося, які наркомати підлягали об'єднанню і порядок управління ними. Але і цей договір не призвів до повного об'єднання обох республік у єдину державу. Це сталося лише наприкінці 1922 р., коли безпосередньо постала проблема утворення союзної держави СРСР.

Отже, при уважному дослідженні історії встановлення радянської влади в Україні взагалі, і відновлення її у 1919 - 1920 рр. можна побачити, що здійснювалося це шляхом застосування військової сили з боку радянської Росії. Більшовизм в Україні був чужонаціональним явищем, привнесеним ззовні. Це підтверджується національним складом партії більшовиків в Україні того періоду. Неконституційні форми влади: ревкоми, комбіді, комнезами теж привнесені з радянської Росії.

УСРР із самого початку свого проголошення ніколи не мала справжнього суверенітету через те, що КП(б)У була складовою частиною РКП(б), а лідери КП(б)У і вищі посадові особи УСРР, як

правило, були водночас і членами РКП(б), чи членами ЦК РКП(б), то через них керівництво РКП(б) могло проводити до виконання своїх директиви, які діяли в Росії. Протягом 1919 - 1922 рр. між УСРР і РСФРР не укладено відповідних рівноправних міждержавних угод, які б давали чітке визначення правових стосунків обох держав. Їх замінювали директивні документи вищого партійного органу РКП(б) - ЦК і політбюро, нормативні акти наркоматів та інших вищих державних установ Росії, різні договірні акти окремих державних установ УСРР і РСФРР і т.п. Такі документи часто з'являлися при необхідності розв'язання тих чи інших політичних, військових та економічних проблем, без урахування юридичних норм міждержавних стосунків.

Джерела та література:

1. Бабій Б.М. Союз РСР і роль України в його утворенні. - К.: Наукова думка, 1972. - 253 с.
2. Бердяев Н.А. Истоки и смысл русского коммунизма. - М.: Наука, 1990. - 222 с.
3. Гошуляк І.Л. II з'їзд КП(б)У // Український історичний журнал. - 1989. - С. 57-63.
4. Гражданская война на Украине. В 3-х т. - Т.1, кн. 1. - К.: Наукова думка, 1967.
5. Двенадцатый съезд РКП(б). 17 - 25 апреля 1923 года. Стенографический отчет. - М.: Изд-во юрид. лит-ры, 1968. - 903 с.
6. Доній М. Шоста конференція КП(б)У. - К.: Держполітвидав УРСР, 1963. - 198 с.
7. Коммунист (К). - 1919. - 20 мая.
8. Коммунистическая партия - вдохновитель и организатор объединительного движения украинского народа за образование СССР. Сб. док. и мат. - К.: Политиздат Украины, 1972. - 658 с.
9. КПРС в резолюциях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. - Т.2. (1917 - 1924). - К.: Політвидав, 1977. - 752 с.
10. Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928). - К.: Основи, 1996. - 398 с.
11. Курицын М. Государственное сотрудничество между Украинской ССР и РСФСР в 1917 - 1922 гг. - М.: Госполитиздат, 1957. - 159 с.
12. Ленін В.І. Критичні замітки з національного питання // Повн. збір. тв. - Т. 24. - С. 111-145.
13. Ленін В.І. Промова на першому Всеросійському з'їзді військового флоту 22 листопада (5 грудня) 1917 р. // Повн. збір. тв. - Т. 35. - С. 108-113.
14. Ленін В.І. Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Української ради // Повн. збір. тв. - Т. 35. - С. 137-139.
15. Ленін В.І. Промова на конференції залізничників Московського вузла 16 квітня 1919 р. // Повн. збір. тв. - Т. 38. - С. 300-305.
16. Ленін В.І. Телеграма Л.Б.Каменеву // Повн. збір. тв. - Т. 50. - С. 294.
17. Ленін В.І. Телеграма Х.Г.Раковському // Повн. збір. тв. - Т. 50. - С. 322.
18. Ленін В.І. Телеграма Х.Г.Раковському, Л.Д.Троцькому, С.В.Косиору // Повн. збір. тв. - Т. 51. - С. 331.

19. Лихолат А.В. Под ленинским знаменем дружбы народов. Единство советской власти. - М.: Наука, 1970. - 436 с.
20. Люксембург Р. О социализме и русской революции. - М.: Политиздат, 1991. - 399 с.
21. Образование СССР. Сборник документов. 1917 - 1924. - М. - Л.: Изд-во АН СССР, 1949. - 471 с.
22. Первый съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины. 5 - 12 июля 1918 года. Протоколы. - К.: Политиздат Украины, 1988. - 258 с.
23. Пиріг Р.Я. Діяльність ЦК КП(б)У першого обрання // Український історичний журнал. - 1988. - № 7. - С. 41-45.
24. Пиріг Р.Я. III з'їзд КП(б)У // Під прапором ленінізму. - 1989. - № 1. - С. 56-61.
25. Пиріг Р.Я. Четверта конференція КП(б)У // Під прапором ленінізму. - 1990. - № 2. - С. 61-66.
26. Протокол заседания Пленума ЦК РКП(б) 4 мая 1919 г. // Известия ЦК КПСС. - 1989. - № 12. - С. 155-159, 163.
27. Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (листопад 1918 - серпень 1919). 36. Док. і мат. - К.: Вид-во АН УРСР, 1962. - 764 с.
28. Скрипник М.О. Історія пролетарської революції на Україні. (Короткий начерк з портретами). - Харків, 1923. - 85 с.
29. Собрание узаконений і распоряжений Рабочего и Крестьянского правительства. - 1919. - № 21. - 286 с.
30. III Всеукраїнський з'їзд Рад (6-10 березня 1919 р.) Стенографічний звіт. - Харків: Вид-во Центр. архів. упр. УСРР. - 1932.
31. Троцкий Л. Сталин. В 2-х т. - Т. 2. - М.: Терра - Terra - Политиздат, 1990. - 286 с.
32. Христюк П. Замітки і матеріали до української революції 1917 - 1920 рр. В 4-х т. - Т.2. - Б/М: Український соціологічний інститут, 1921. - 202 с.
33. Хроника // Вестник НКВД. - 1919. - № 28. - С. 3-15.
34. Центральний державний архів громадських організацій України.
35. Центральний державний архів Російської Федерації.
36. Школьник М. Україна у боротьбі за державність в 1917-1921 роках. Спомини і роздуми. - Торонто, 1971. - 366 с.
37. Чирко В. П'ята конференція КП(б)У. - К.: Держполітвидав УРСР, 1958. - 154 с.
38. Чистяков О.И. Взаимоотношения советских республик до образования СССР. - М.: Политиздат, 1955. - 256 с.
39. Яворський М. Революція на Україні в її головних етапах. - Харків.: Держвидав України, 1923. - 80 с.

ПРОБЛЕМА ЗАХИСТУ ПРАВ УКРАЇНЦІВ БУКОВИНИ У ДІЯЛЬНОСТІ ПОЛІТИЧНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ КРАЮ В 1918-1928 рр.

Після Першої світової війни західноукраїнські землі, що раніше входили до складу Австро-Угорщини, були розділені між трьома державами. Румунії відійшла Буковина, північна частина якої населена в переважній більшості українцями, а також і Бессарабія, на території якої, поряд з іншими національностями, проживали і українці. Внаслідок значних територіальних надбань Румунія з практично мононаціональної держави перетворилася на багатонаціональну країну, у якій представники нерумунської національності (національні меншини, міноритарі) складали 38 відсотків усього населення [10- 1924.- 17 січ., 6 бер.]. Внутрішня політика Великої Румунії у національному питанні була спрямована на румунізацію представників національних меншин [13, с. 203]. На Буковині здійсненню цієї лінії державної політики сприяв, зокрема, стан облоги, який постійно тривав з 1918 по 1928 рр. Виконуючи програму румунізації Буковини, румунський уряд практично порушував підписані у 1919 р. Сен-Жерменську мирну угоду та трактат про забезпечення прав національних меншин.

У нагоді румунським властям була позиція І.Ністора, спрямована на ліквідацію будь-яких ознак автономії Буковини [15, с. 257] і проведення румунізації всіх закладів, від адміністративних інституцій до шкіл. Знадобилася і версія про те, що населення краю є "румунами, які забули матірню мову", причому особливо виділяли населення сіл Вашковецького повіту, як "українізованих" резешських сіл [14, с. 3; 4, спр. 200, арк.108]. Напевне, керуючись цією версією та здійснюючи давно омріяну боротьбу за румунську школу у північній частині краю, нові володарі приступили до ліквідації шкіл утраквістичних та з українською мовою викладання, замінювали українців на посадах директорів та вчителів румунами, висилали з краю священиків - українців, впроваджували румунську мову як ужиткову. Наслідком досить активної політики румунізації стала ліквідація до 1927 р. освітніх закладів різних рівнів з українською мовою викладання в усій Буковині [10. - 1924. - 17 січ., 8 с. 148 - 149].

Румунізація освітніх закладів викликала протести з боку буковинців, і вже 1920 р. представники буковинської соціал-демократії в парламенті К.Кракалія та Г.Григорович виступили проти введення обов'язкових іспитів з румунської мови при вступі до гімназії, проти ліквідації кафедр історії Східної Європи та української мови в Чернівецькому університеті [7.- 1920. - 29 лип.].

Проте основну роль у відстоюванні прав на отримання освіти рідною мовою повинні були відігравати самі буковинці, представники

національних меншин, бо румунізація освітніх закладів вела у перспективі до поступової денаціоналізації нерумунів. Тому з поглибленням процесу румунізації, а саме введенням обов'язкового викладання румунською мовою в 1922-1923 н.р. мали місце неодноразові громадські виступи протесту. Так, після прийняття рішення про румунізацію чернівецьких гімназій 18 червня 1922 р. в німецькому домі у Чернівцях зібралися представники німецької, єврейської та української громад числом 1 тис. осіб. До присутніх промовляли В.Дутчак, М.Ебнер, А.Кольрус, Зільберман, Р.Ясеницький. Основною метою зборів було виявлення протесту громадськості проти способу трактування національних меншин в країні. Зміст промов загалом був практично однаковим і в них усіх наголошувалося на суперечностях між підписаним румунським урядом законом про захист прав національних меншин та діями по румунізації краю, яку уряд же і проводить, поділяючи населення Буковини на людей вищого та нижчого класів. Промовці приводили і приклади, на їх думку, справедливого вирішення питання національних меншин в Італії, Чехословаччині. В критичних зауваженнях на дії румунського уряду мали місце і звинувачення румунських міністрів у "більшовизмі" за їх методи впровадження румунської мови на Буковині (виступ Я.Пістінера). Збори прийняли і резолюцію, в якій зазначалося, що представники німців, поляків, українців та євреїв, підкоряючись державі та визнаючи державну румунську мову, наполягають на розвитку національних меншин Буковини і "вимагають допуску оживлення мов чужинних націй (так в тексті поліцейського звіту - І.П.) в школах, установах, судочинстві" [1, спр. 7443. арк. 27-31; 5, с. 223-224].

Протест проти румунізації Буковини було висловлено і на зборах Інтернаціональної соціал-демократичної партії Буковини (ІСДПБ) 2 липня 1922 р. в Робітничому домі у Чернівцях, де з промовами виступили Я.Пістінер, Т.Рознован, С.Вікторчик, Ф.Білек, Р.Гайдош. Характер зборів відбиває зроблене Р.Гайдошем резюме, в якому було зазначено, що в суді представники всіх націй краю повинні вислуховуватися їх рідною мовою [1, спр. 7443, арк.34].

Протестували проти румунізації освітніх закладів також представники німецької громади. На зборах 26 листопада 1922 р. було відмічено лояльність німців та поставлено завдання досягнення німцями прав людини, тобто урівняння в правах з румунами в галузі судівництва, адміністрування та освіти, була виставлена вимога відкриття німецьких шкіл в Радівцях, Кимпулунзі, Сереті та Дорна-Ватрі [1, спр. 7443, арк. 50-51]. Отже, румунізація в галузі освіти велася настільки інтенсивно, що навіть представники тих національностей, що висловили в листопаді 1918 р. свою згоду на прилучення краю до Румунії, сподіваючись на дотримання урядом культурних потреб свого народу, змушені були боротися за відновлення навчання у школі рідною мовою.

Хоч всі протести громадськості Чернівців залишилися поза увагою властей, її представники намагалися продовжувати діяльність, спрямовану на повернення в школи рідної мови (української, німецької, польської як викладової). Особливу роль у діяльності представників українців зіграла преса, яка була джерелом інформації, а також могла виступати в ролі навчального посібника. В українській пресі неодноразово з'являвся матеріал про складне становище українців, про позбавлення їх прав декларованих і румунською конституцією, і міжнародними угодами, друкувалися матеріали з доказами автохтонності українського населення на Буковині [6. - 1924. - 31 січ.].

В українській пресі друкувалися також і критичні зауваження з приводу наслідків румунізації освітніх закладів. В одному з номерів газети "Зоря" було наведено виступ депутата парламенту І.Сіміонеску, який зазначав, що румунське шкільництво перебуває у скрутному стані й наголошував, що в Трансільванії та на Буковині професорські посади займають особи з недостатнім рівнем освіти. Коментуючи цей виступ, "Зоря" зазначала, що "будучність покаже, яку шкоду заподіяли румунські шовіністи в своїм недоумстві своєму краєві, нищачи просвітність меншостей та занебहुючи піднесення культури румунського населення" [10. - 1924. - 21 лют.].

Українська преса, ведучи боротьбу за збереження прав українців, одночасно критично ставилася до тієї роз'єднаності, що панувала в українській громаді. Українці належали до різних політичних течій, і не існувало жодної організації, здатної їх об'єднати, хоча різні з політичних партій висували у своїй діяльності гасла захисту культурних прав українців. Займалася цими питаннями і оформлена в 1921 р. на основі колишньої народовської партії Українська народно-демократична партія (УНДП). Її керівництвом у першу чергу висувалися вимоги викладання українською мовою в школі, відміни заборони на ввезення з-за кордону української літератури, збільшення числа українських у повітах до їх довоєнної кількості [10. - 1924. - 7 лют.; 5, с. 123].

Новим кроком у справі повернення викладання українською мовою в школі стало складання меморандумів до уряду. В 1923 р. група депутатів-українців від НЛП подала меморандум у справі українського шкільництва, протестуючи також проти переміщення з Буковини вчителів-українців, але очікуваного результату він не дав [6, с. 223-224]. Мали місце і збори підписів під зверненнями про відновлення викладання української мови, зокрема в 1925 р. у Вашковецькому пов. у 8 селах було зібрано 1144 підписів під таким зверненням. Проте, подане шкільному інспекторові, воно не зіграло ніякої ролі [4, спр. 183, арк. 12]. В 1926 р. представники українських товариств Л.Когут ("Українська школа") та А.Кирилів ("Руська Бесіда") подали шкільному інспектору вимоги українців з шкільного питання,

але досягли лише обіцянки викладання у школах щотижнево 2 годин української мови та 1 години релігії цією ж мовою. Однак ця обіцянка не була виконана через заборону міністерства освіти, а оскарження рішення міністерства в касаційному суді зайвий раз підтвердило зохорону прав національних меншин [11. - 1926. - 23, 30 трав.].

Запити та протести практично не мали сили, але виступи за введення викладання української мови використовувалися багатьма політичними партіями. З них найрішучішу позицію намагалася займати українська секція ІСДПБ, на зборах якої 4 липня 1926 р. було винесено резолюцію з вимогами відновлення української школи, запровадження навчання українською мовою в ліцеях Чернівців, Вашківців, Кіцманя та Серету, а також створення українського університету в Чернівцях. Зрозуміло, що в тих умовах всі ці вимоги були звичайною заявою для привернення уваги виборців [11. - 1926. - 25 лип.]. Навіть депутати парламенту на вимоги введення викладання українською мовою отримували відмови, причому для членів українських товариств відмови базувалися на заявах про те, що на Буковині українці проживають лише за Прутом. Загалом такими діями уряд намагався виконувати закон про освіту від 26 червня 1924 р., де йшлося про "перорганізацію" тих осіб, що "забули" рідну мову.

Важливою проблемою першого повоєнного десятиліття на Буковині було відновлення культурно-просвітницьких товариств, які припинили свою діяльність в роки Першої світової війни. В умовах стану облоги у Чернівцях вдалося відновити далеко не всі товариства. Та й спроба поширити їх діяльність на провінцію виявилася досить проблематичною [2, спр. 986, арк. 6, 10]. Поява в лютому 1924 р. нового закону про товариства не дала змоги повністю відновити всі передвоєнні товариства, зате зумовила появу ряду заяв стосовно потреби об'єднання українців. До нього закликали в першу чергу мешканців Чернівців, бо, як зазначала газета "Зоря", "чернівське українське міщанство повинно нести тягар цієї національної роботи", тобто прилучення 20-тисячного українського населення Чернівців до діяльності у товариствах "Руський народний дім", "Руська Бесіда", "Українська школа", "Жіноча громада" й ряді інших культурних та економічних українських товариствах [10. - 1924. - 21 лют., 20 бер.].

Окремо виділялося питання політичної орієнтації українців. Вважалося, що відхід частини українців від національного політичного життя послаблює останнє. В зв'язку з цим посилено критикували членство українців в Націонал-ліберальній та Цараністській партіях, вважаючи, що пануючий там централізм не дає змоги українцям - членам партій захищати українські інтереси. Вихід з даної ситуації вбачали у створенні власної політичної організації, співпраці з політичними організаціями інших національних меншин.

Наступні кілька років не внесли відчутних змін у тактику діяльності політичних партій і українські політики різних напрямків продовжували добиватися прав, декларованих міжнародними угодами. Було навіть влаштовано збір даних для висвітлення становища українців в Румунії на засіданнях Ліги Націй [10. - 1925. - 19 лип.]. Проте сподівань на досягнення позитивного результату у боротьбі залишалося небагато, і вже в 1926 р. поряд з думкою про отримання прав захисту національної культури та окремішності виключно від владних структур, з'являється переконання в тому, що становище українців може докорінно змінитися лише з появою незалежної України, держави з якою будуть рахуватися Польща та Румунія [9. - 1926. - 14 бер.]. Одночасно ж вівся пошук способів покращення стану культурного українців, і тепер його стали пов'язувати з проблемою покращення економічного становища українського селянства. Вважаючи за необхідне поліпшити стан селянського господарства, реформісти поширювали в українській пресі статті про методи раціонального ведення рільництва, тваринництва та інших галузей сільського господарства, доповнюючи ці економічні знання у ряді випадків знаннями політичними [11. - 1926. - 2 трав.].

Перші відверті сподівання на урівняння українців у правах з румунами з'явилися в 1926 р. після заяви уряду А.Авереску про спробу поладження стосунків з національними меншинами і обіцянкою надати умови для повнішого розвитку культури та освітніх закладів останніх. Така обіцянка і змусила керівництво УНДП підтримати на парламентських виборах урядову Народну партію (Partidul Poporului), отримавши за це місця для двох своїх членів А.Лукашевича (сенатором від Чернівецького пов.) та Ю.Лисана (депутатом від Сторожинецького пов.). Вага цього кроку була незаперечна, бо вже будучи кандидатом, А.Лукашевич піднімав питання введення у школах викладання українською мовою і домігся появи розпорядження про введення викладання у школі 2 годин української мови та 1 години Закону Божого. Ідучи на спілку з урядовою партією, українські політики намагалися узгоджувати свої дії з угорцями, німцями та представниками інших національних меншин краю [11. - 1926. - 16, 23 трав.]. Проте, маючи незначну для чисельності українського населення кількість депутатів, представники УНДП робили заяви про необхідність обрання в парламент принаймні 80 депутатів від національних меншин, з яких 50 повинні бути незалежними (тобто не належати до жодної з румунських партій) [11. - 1926. - 11, 25 лип.]. Подібна заява була зумовлена недовірою до обіцянок уряду А.Авереску, який дійсно не полегшив становища українців, і тому А.Лукашевич як незалежний сенатор у ряді своїх виступів протестував проти "гноблення нашого українського народу" на Буковині і вимагав для українців прав, декларованих конституцією та угодою про права національних меншин [11. - 1926. - 22 серп.; 11. - 1927. - 15 січ.].

Займався парламентський представник українців Буковини і питаннями поліпшення економічного стану краю та селянських господарств, що відобразилося в його запитах та пропозиціях, висловлених на засіданнях парламенту [11. - 1927. - 1, 20 бер.; 3 квіт.]. Досить зваженим і вчасним був виступ А.Лукашевича, зроблений при підтримці Ю.Лисана та депутатів від буковинських націонал-цараністів К.Кракалії та Т.Саучук-Севяну, з приводу проведення перепису населення в 1927 р. У протесті, надісланому сенатором на ім'я прем'єр-міністра, було зазначено, що в ході перепису більшість українців проти їх волі була записана румунами, значну частину записали "рутенами", "куманами" та "гуцанами". Оцінюючи цей факт, А.Лукашевич зазначав, що подібне зменшення чисельності українського населення вело у перспективі до відмови Румунії від зобов'язань, даних нею при підписанні угоди про національні меншини [11. - 1927. - 8 трав., 12 черв.].

Загалом, уряд А.Авереску, відмовившись від виконання своїх передвиборних обіцянок, ще до своєї відставки зумовив появу нової лінії у діяльності та поведінці реформістів, відступ їх від укладення угод з румунськими партіями. Так, члени УНДП після падіння уряду А.Авереску мали спершу намір виставити власний список на парламентські вибори, але політична ситуація в країні і особливо дія закону про вибори (1926 р.), за яким УНДП фактично не мала змоги виставити власний виборчий список, зумовили приєднання реформістів до блоку національних меншин. У Чернівецькому, Сторожинецькому та Радівецькому повітах поряд з євреями, німцями та угорцями балотувалися українці А.Кирилів, Р.Ясеницький, А.Завада, А.Лукашевич, Ю.Лисан. Широку передвиборчу агітацію розгорнула газета "Рідний Край" [3, спр. 115, арк. 3; 11. - 1927. - 26 черв., 3 лип.].

Проте успіх на виборах сприяв тодішній урядовій Націонал-ліберальній партії, а блок національних меншин на Буковині спіткала невдача. Остання зумовила появу заяв про потребу об'єднання українців у новій політичній партії [11. - 1927. - 24 лип.]. У поясненнях стосовно поразки на виборах керівництвом УНДП офіційно висувалася версія про роз'єднаність українців в політичному плані. Але основною причиною поразки була назва виборчого блоку: німецько-угорський блок. Безумовно, що така назва лише посилювала успіх пропагандистської діяльності противників блоку на виборах.

Проте сама поразка прямо вплинула на свідомість реформістів і змусила їх приступити до створення нової політичної організації. Восени 1927 р. члени УНДП заснували Українську національну партію, "з метою, щоб ця партія згуртувала всіх свідомих українців до законної боротьби за національні права українського народу в Румунії, ширила національну свідомість, карність, а zarazом підняла рівень національної честі". Ця партія повинна була діяти на

демократичних засадах, і передбачалося, що її членом зможе стати представник будь-якої соціальної групи [11. - 1927. - 13 лист.]. Відразу ж після створення керівного органу партії (екзекутиви) було розпочато формування повітових та окружних організацій партії, розпочався збір даних про економічне, політичне та культурне становище українців в Румунії [11. - 1927. - 23, 30 жовт., 13 лист.]. Однак ширше свою діяльність партія розвинула лише після ліквідації стану облоги восени 1928 р.

У цілому політичне та культурне життя українців Буковини у перше повоєнне десятиріччя перебувало під суворим контролем, внаслідок чого на провінції (поза Чернівцями - І.П.) культурне життя прийшло до занепаду. Постійний тиск з боку властей змусив українських політиків реформістського напрямку виробляти таку тактику дій, яка дозволяла при певних обставинах досягати незначних і до того ж тимчасових поступок з боку властей. Проте українцям Буковини вдалося зберегти окремі інституції, які зуміли знайти вихід на європейську арену, намагаючись довести, що в Румунії повністю нехтують дотриманням прав національних меншин, в тому числі й українців [11. - 1928. - 7 жовт.]. Обмеження румунських властей мали зворотній вплив, вони привели до згуртування українців Буковини навколо тих політичних кіл, що вели діяльність по захисту прав українського населення або проголосили цей захист програмою своєї діяльності. Така позиція частини українського населення значно полегшила прихід Націонал-цараністської партії до влади в 1928 р. та забезпечила певну підтримку українського населення у перші місяці її правління.

Джерела та література.

1. Державний архів Чернівецької області. (далі ДАЧО) Секретаріат внутрішніх справ Буковини. - Ф. 12. - Оп. 1.
2. ДАЧО. Префектура Заставнівського повіту. - Ф. 18. - Оп. 1.
3. ДАЧО. Чернівецький повітовий трибунал. - Ф. 118. - Оп. 2.
4. ДАЧО. Особливий відділ сигуранци. - Ф. 119. - Оп. 1.
5. Боротьба трудящих Буковини за соціальне й національне визволення і воз'єднання з Українською РСР. Документи і матеріали. 1917-1941. - Чернівці: Облвидав, 1958. - 451 с.
6. Буковина. Забутий край //Нова Україна. - 1924. - Ч. 1. - С. 223-224.
7. Воля народа. Орган української соціал-демократичної партії на Буковині. - 1919-1920.
8. Жуковський А. Історія Буковини після 1774 р. - Ч. 2. - Чернівці: Вид. спілка "Час", 1993. - 223 с.
9. Земля. Незалежна газета. - 1926.
10. Зоря. Незалежна газета. - 1924 - 1925.
11. Рідний Край. Незалежна газета. - 1927-1928.
12. Споконвічна українська земля.: Зб. док. і матеріалів. - Ужгород: Карпати, 1990. - 467 с.
13. Українська державність у XX столітті. Історико-політологічний аналіз. - К.: Політична думка, 1996. - 437 с.

14. Grigorovita M. Invăță mântul in Nordul Bucovinei. 1775-1944. - București: Editura didactica și pedagogica, R.A. 1993 - 175 p
15. Pintescu F. Concepții politice la Iancu Flondor și Ion Nistor //Codrul Cosminului. Analele științifice de istorie. Serie noua. Nr. 1(11). - 1995. - P. 252-258.

*В.Ф.Холодницький, М.В.Загайний,
Б.Ф.Білецький*

РЕПРЕСИВНІ АКЦІЇ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ НА ТЕРИТОРІЇ ЧЕРНІВЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ В 1940-1941 РОКАХ

Становлення радянської влади в краї супроводжувалося жорстокою ломкою звичного традиційного життя і запровадженням нових для буковинців відносин між людьми, зв'язаних з націоналізацією фабрик, заводів, землі, переслідуванням людей за політичні і релігійні переконання тощо. Цьому сприяли Конституція СРСР та Конституція УРСР, а також усі інші нормативні акти, які впроваджувалися в життя всіма засобами, аж до силових.

З цією метою терміново формувалися репресивно-каральні органи. Так, уже 1 вересня 1940 р. було створено й укомплектовано обласне управління НКВС, його відділи, а в лютому 1941 р. на базі цього управління - самостійні управління НКДБ та НКВС по Чернівецькій обл., оперативний склад яких був набраний з різних областей України та СРСР [1, арк. 8]. У зв'язку з передбачуваним чималим обсягом каральних заходів на території області, згідно з наказом НКВС СРСР від 7 вересня 1940 р. та наказу НКВС УРСР від 20 вересня 1940 р. організовано чотири в'язниці, в т.ч. дві в Чернівцях - N 1 зі штатом 128 осіб і лімітом в'язнів 700 осіб (далі 128/700 - штат/ліміт); N 2 - 46/160; в Хотині 42/100; в Сторожинці - 41/60. Крім того, в Чернівцях організовано внутрішню камеру 40/160 [4, с. 137]. Невдовзі всі ці тюрми переповнилися т.зв. "ворожими елементами" і ліміт в'язнів у них перевищував у декілька разів.

Репресіям піддалися колишні службовці румунських владних структур, власники підприємств, банків, житлового фонду і т.п. Практично з кожного села було забрано колишніх двірників (старост), українських громадсько-культурних діячів. До числа ворогів нової влади зараховувалися також члени різних політичних партій, громадських організацій і товариств, які існували до цього часу навіть в умовах румунської окупації.

З метою тотального стеження та контролю за населенням в області органами НКВС проводилася паспортизація її жителів. Згідно з наказом НКВС від 25 листопада 1940 р. паспортизовано 183456 громадян [4, с. 124].

Усі т. зв. "вороги радянської влади" спочатку заносилися у спеціальні списки, згодом заарештовувалися і притягалися до кримінальної відповідальності, а їхні сім'ї відправлялися до спецпоселення у східні райони СРСР. Уже до грудня 1940 р. такі списки налічували більше двох тисяч осіб. Саме про це свідчить інформація начальника управління НКВС по Чернівецькій обл. капітана держбезпеки Мартинова, яку він відправив на ім'я Народного комісара внутрішніх справ УРСР комісара держбезпеки 3-го рангу Серова 4 грудня 1940 р. за номером 207/5. У ній, зокрема, говорилося: "Направляю список на 2057 лиц, подлежащих выселению из территории Черновицкой области. ... Выявление указанного контингента продолжаем. Приложение: список на 205 листах". До цих списків внесли: великих торговців - 855 осіб, великих власників будинків - 302, великих державних чиновників - 245, фабрикантів - 227, колишніх членів поліції - 141, агентів сигуранци - 77, повій - 80, поміщиків - 74, білогвардійців - 26 осіб.

В міру зміцнення позицій радянської влади збільшувався і маховик репресій, що не могло не викликати серйозного занепокоєння серед тверезомислячого населення, якому добре було відомо про періодичні хвилі політичних репресій у СРСР, в тому числі й репресивні акції, проведені органами НКВС на території Західної України в 1939 - 1940 рр. Щоб зберегти своє життя та своїх близьких від тортур радянських каральних органів, багато людей вдалися спочатку до еміграції, а коли стало неможливо емігрувати - до втечі з рідного краю в чужі для них держави, де їм гарантувалася більша безпека, ніж на батьківщині. Саме тому ще в кінці червня 1940 р. Північну Буковину разом з румунськими військами покинуло не тільки багато румунських урядовців, але й українських активістів, які явно виявляли своє вороже ставлення до радянської влади. Серед них такі діячі українського руху як В.Залозецький, Ю.Сербенюк, О.Зибачинський, Д.Квітковський та інші [5].

Однак чимало бажаючих покинути територію Чернівецької області так і не встигли зробити цього, адже, як говорилося в офіційному повідомленні, 3 липня 1940 р. новий кордон з Румунією був щільно закритий "на замок". Це означало, що легальний шлях виїзду за кордон був повністю перекритий.

Проте навіть у таких умовах багатьох людей, бажаючих уникнути репресій шляхом еміграції, не покидала надія на успішне розв'язання цієї проблеми. Особливо це стосувалося осіб німецької національності, які проживали на території Північної Буковини ще з кінця вісімнадцятого століття, а з встановленням радянської влади в краї виявили бажання виїхати до Німеччини. Їхні бажання збігалися з зовнішньополітичним курсом тодішньої фашистської Німеччини, суть якого зводилася до того, що всі етнічні німці та особи німецького походження із західних територій СРСР повинні повернутися на свою прабатьківщину до початку бойових дій на цій території.

23 липня 1940 р., як було сказано в офіційному повідомленні, в Москві почалися переговори між СРСР та Німеччиною про евакуацію німців з Північної Буковини і Бессарабії німецьких громадян і осіб німецького походження, які бажають переселитися в Німеччину. Результатом цих переговорів стало підписання відповідної угоди в Москві 5 вересня 1940 р. [2. - 1940. - 28 лип.] У цей же час підписано Додатковий протокол до цієї угоди та "Протокол заключного засідання змішаної радянсько-німецької комісії по евакуації осіб німецької національності з території Бессарабії та Північної Буковини на територію Німеччини. Згідно з цими документами, з вересня 1940 р. розгорнулась активна діяльність по реєстрації буковинських німців і виїзду їх до Німеччини. Вся робота проводилася змішаною радянсько-німецькою комісією по евакуації та німецьким консульством у Чернівцях. На середину листопада 1940 р. робота по евакуації німців була завершена. Всього на території Чернівецької обл. було зареєстровано 44959 осіб німецької національності, німецького походження та змішаних сімей, які заявили про своє бажання евакуюватися до Німеччини. Серед них чоловіків - 15792 особи, жінок - 18326, і дітей - 10841 особа [1, арк 8].

Суттєвим моментом в евакуації буковинських німців було те, що чимало осіб українського походження, рятуючись від репресій, вирішили скористатися ситуацією і, заручившись фіктивними документами, здійснювали реєстрацію та виїзд до Німеччини. Вони, як правило, знаходили підтримку з боку німецької комісії і категоричний спротив радянської, яка пильно стежила за тим, щоб не допустити осіб ненімецької національності до евакуації. В результаті на середину листопада евакуйовано 44577 осіб, що на 382 особи менше зареєстрованих. Частина з них відмовили в евакуації як таким, що не мають права на переселення, іншій частині відмовлено за проханням НКВС. Крім того, відмовили в реєстрації на виїзд до Німеччини ще 1022 головам сімей, або попереджено виїзд більше 4 тис. осіб. Безперечно, списки на всіх цих людей були передані в НКВС [1, арк. 9-10]. Проте, незважаючи на ретельну перевірку з боку радянських органів, разом з німцями буковинський край покинуло восени 1940 р. 4 тис. українців. Серед них багато служителів релігійних культів, учителів, урядовців та громадських діячів [5], (розмовляли з енкавеесівцями через перекладачів тільки німецькою мовою, стверджуючи, що української не знають).

Отже, основна маса бажаючих покинути територію СРСР, особливо осіб німецької та частини осіб української, румунської, польської, вірменської національностей задовольнила своє бажання. Складною залишалася ситуація з особами румунської національності, які бажали емігрувати до Румунії. Раптовість з'ясування спірних питань у червні 1940 р. роз'єднала їх сім'ї: чоловіків і дружин, дітей і батьків, братів і сестер, які раптом опинилися в різних державах і прагнули до з'єднання сімей.

Зволікання радянських властей з терміновим розв'язанням цієї проблеми призвело до таких небезпечних акцій, як нелегальний перехід радянсько-румунського кордону. Лише за перші п'ять місяців 1940 р. перейшла кордон 471 особа – в основному люди румунської національності (рідше української і польської) з прикордонних сіл Глибоцького, Путильського та Сторожинецького районів.

Але потік біженців поповнювався не тільки жителями прикордонних, але й більш віддалених сіл Вашковецького, Глибоцького, Заставнівського, Новоселицького, Путильського, Садгірського, Сторожинецького та Чернівецького сільських р-нів. До грудня 1940 р. із сіл цих районів нелегально перейшло кордон 628 осіб. Як правило, це також особи румунської національності, але й не тільки. Серед біженців, наприклад, Путильського р-ну (61 чол.) практично всі українці. Українці, молдавани, росіяни та поляки, хоч і в значно меншій мірі, були і серед біженців інших районів. Причому здійснювали нелегальний перехід кордону не тільки заможні люди, але й середнього достатку і навіть бідняки.

Однак такі переходи не залишалися безкарними. Зокрема, членів сімей тих, хто нелегально перейшов кордон, занесли у спеціальні списки, за якими згодом здійснювалася депортація їх у східні райони СРСР як членів сімей "зрадників батьківщини". Станом на 1 січня 1941 р. до списків сімей, які проживали в зоні 97-го прикордонного загону, голови яких утекли в Румунію після встановлення радянської влади на Буковині, за попередніми даними занесено 1085 людей. А до списків сімей "зрадників батьківщини", які втекли за кордон до 7 грудня 1940 р. з віддалених сіл Чернівецької обл., станом на 1 січня 1941 р. занесено 1294 особи. Причому до списків "зрадників батьківщини" занесли і тих, хто, перебуваючи на службі в румунській армії, залишилися в Румунії, бо їх ніхто не звільняв від виконання військової повинності. Характерно, що до цих списків занесли навіть тих, які за доносами односельчан тільки мали намір перейти нелегально кордон, але таких було мало.

1941 рік також не приніс стабільності в краї. Більше того, представники радянської влади продовжували обміряти землю, садиби, ліси і луки. Розпочалася активна агітація за службу в лавах Червоної армії, за організацію супржних груп та колгоспів. І, як завжди буває у період нестабільності, поповзли чутки: заберуть і землю і худобу, все стане спільним, а тих, хто не вступить до колгоспу, нова влада обкладе великими податками. Все це стало новим поштовхом до нелегального переходу кордону.

Так, селяни сіл Магала, Котул-Остриця, Буда, Ширівці та Гарячий-Урбан, які входили до Садгірського та Чернівецького сільського р-нів, організувалися в групу загальною чисельністю близько 150 осіб і з 6 на 7 лютого 1941 р. здійснили спробу переходу радянсько-румунського кордону. Однак 7 лютого о 6 годині ранку цю групу

зустріли рушнично-кулеметним вогнем радянські прикордонники. У перестрілці, яка зав'язалася між обома сторонами, частина учасників загинула. Серед убитих були, як встановило слідство, і організатори переходу – Мертикар М., Ніка М., та Ісак М. Інша частина, користуючись темрявою, втекла в Румунію. 44-х затримали радянські прикордонники і притягнули до кримінальної відповідальності як членів контрреволюційної організації.

З 11 по 14 квітня 1941 р. їхню справу розглядав військовий трибунал Київського військового округу, який проходив у закритому судовому засіданні без участі військового прокурора і захисту. 14 квітня був винесений суворий вирок за N 0073, у якому військовий трибунал визнав винними: Костана Д.І., Балана Д.Н., Пурича П.К., Петрюка Т.І., Іремія В.М., Дороша В.І., Нандриша Д.І., Магдаліна М.К., Гаїну Г.І., Маєрського М.О., Буженицю І.Т. та Молдавана В.І. - перших трьох як організаторів і керівників контрреволюційної зрадницької організації, а решту - як активних учасників у тій же організації. Військовий трибунал засудив усіх їх до вищої міри покарання - розстрілу з конфіскацією всього майна, яке їм належало. Решту (32) було позбавлено волі на 10 років виправно-трудоих робіт (ВТТ), кожного з позбавленням політичних прав терміном на 5 років та з конфіскацією особистого майна. На всіх родичів учасників переходу кордону були заведені слідчі справи і направлені на розгляд Особливої наради (ОН) при НКВС СРСР. Усіх їх звинувачували як членів сімей "зрадників батьківщини" і вислали в східні райони СРСР.

1 квітня 1941 р. розігралася нова трагедія. Люди із сіл Нижні і Верхні Петрівці, Купка, Корчівці, Сучавень (більше 2 тис.) прибули в районний центр с. Глибоку для отримання дозволу на еміграцію в Румунію. Не отримавши позитивної відповіді від районного керівництва, роздратована маса людей, виставивши у передні ряди священиків та жінок з малими дітьми, спробувала перейти кордон біля с. Біла Криниця. Червоноармійці зустріли їх кулеметним вогнем. У результаті кривавої бойні, за офіційними даними, загинуло 20 людей. Але за даними очевидців цієї трагедії, тут загинуло понад 200 людей. Серед убитих були жінки і діти [6, с. 4, 12-13].

Цього ж дня о 19 год. групу селян до 100 осіб із сіл Карапчів, Підлісне та Просіка розстріляли прикордонники і загопи Червоної армії при спробі перейти кордон південніше с. Сучавень. За офіційними даними, тут загинуло 24 особи та 43 особи поранено.

На всіх учасників переходу кордону була заведена слідча справа за N 12969. З 16 чол., які проходили по ній, 15 отримали по 10 років виправно-трудоих таборів з конфіскацією особистого майна та подальшим засланням до Сибіру чи Казахстану. А Гржинку В.І., як було сказано у вирокі ОН при НКВС СРСР від 17 жовтня 1942 р., за участь у антирадянській групі і спробу зради батьківщини було засуджено до розстрілу з конфіскацією особистого майна. В окрему

справу N 2976 було занесено ще 6 чол. активних учасників цієї трагедії, яким винесено вирок від 3 до 10 років ВТТ з конфіскацією особистого майна /6, с. 9, 11/. Згідно з існуючим законодавством їх рідні, разом з іншою частиною учасників переходу кордону, підлягали депортації у східні райони СРСР.

Кульмінаційною точкою репресивних акцій радянської влади в краї стали червні дні 1941 р., коли за ухвалою несудових органів, так званих "трійок", заарештовано багато "ворожих елементів". Тільки з 9 по 13 червня 1941 р. за ухвалою "трійок", заарештовано 924 осіб. Всіх їх вивезли в Комі АРСР. Одночасно вагонами-"телятниками" до Сибіру і Казахстану відправлено більше 5 тисяч членів їх сімей, як посібників "ворогів народу". За вироками, винесеними ОН при НКВС СРСР, всіх їх було засуджено до різних термінів ув'язнення та заслання аж у 1942-1943 рр [7. - 1991. - 21 черв.].

Гірша доля спіткала в'язнів, яких не встигли вивезти з території області до початку війни. Уже на другий день війни, тобто 23 червня 1941 р., начальником тюремного управління НКВС УРСР капітаном держбезпеки Філіповим було направлено командирів 13-ї дивізії військ НКВС полковнику Зав'ялову план евакуювання в'язнів, де на підставі розпорядження наркома внутрішніх справ УРСР старшого майора держбезпеки Сергієнка ставилась вимога евакуювати в'язнів із в'язниць західних областей України у тиллові області. Передбачалось евакуювати майже 23,4 тис. людей, а для цього необхідно було більше 700 залізничних вагонів.

Звичайно, в умовах війни перевезти таку величезну кількість людей було нелегко. Шукали вихід із такого становища. І він "знайшовся". В НКДБ УРСР незабаром надійшла телеграма з Москви, де зазначалося, що "...згідно з розпорядженням Л.Берія, за списками, затвердженими прокурором, розстріляти всіх осіб, що перебувають під слідством, засуджених за контрреволюційні злочини, а також осіб, що скоїли розтрата у великих розмірах [3, с. 128-129]. Ця настанова ретельно виконувалася. Її безпосередніми виконавцями були репресивні органи держбезпеки, працівники тюремного управління НКВС УРСР. За офіційними джерелами, розстріли в'язнів здійснювалися у Хотині та в Чернівцях. Зокрема, у доповідній записці начальнику тюремного управління НКВС УРСР капітану Філіпову від 9.07.1941 р. заступник начальника політвідділу тюремного управління НКВС лейтенант держбезпеки Лазаренко, який був відряджений до Чернівців для здійснення керівництва евакуацією в'язниць, крім усього іншого повідомляв: "...Все осужденные к ВМН расстреляны также в Черновцах. Также расстреляны осужден. и следств. по к/р статьям, больные, которые находились к моменту эвакуации в тюремной больнице, один немецкий летчик и два привезенных раненных при побеге. Все расстреляны по указанию УНКГБ области" [46 с. 256]. Подібна інформація надійшла також і з Хотина [46 с. 246].

Отже, становлення радянської влади в краї проходило шляхом жорстокого насилля і тортур щодо населення. Репресувалися всі, хто хоч чим-небудь заявив про негативне ставлення до нового режиму, або просто "не вписувався" в рамки того суспільства, яке насаджувалось більшовиками. В результаті десятки тисяч буковинців вимушені були емігрувати чи втекти з рідного краю. Інших вивезли у східні і північні райони СРСР до радянських концентраційних таборів та на спецпоселення як "вороги трудового народу". Далеко не всім їм судилося вижити і повернутися в рідний край. Багатьох розстріляли при спробі переходу радянсько-румунського кордону, а також на місці під час відступу радянських військ з території Чернівецької обл. в червні-липні 1941 р.

Джерела та література:

1. Державний архів Чернівецької області, Ф. 1, оп. 1, спр 49.
2. Радянська Буковина.
3. Білас І.Г. Репресивно-каральна система на Україні. 1917-1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У 2 кн. Кн. 1. К.: Либідь - Військо України, 1994.
4. Білас І.Г. Репресивно-каральна система на Україні. 1917-1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У 2 кн. Кн. 2. К.: Либідь - Військо України, 1994.
5. Жуковський А. Історія Буковини //Чернівці, Час. -1993, ч. 2. - 223 с.
6. Рубанець М. Білокриницька голгофа //Людина і світ. - 1991. N 10.
7. Час.

Л.В.Стрільчук

УКРАЇНСЬКА ЕМІГРАЦІЯ ПІСЛЯ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Еміграція є феноменом, властивим історії багатьох народів. Вона може викликатися різними причинами, набувати різноманітних форм, видів, масштабів і напрямків. Еміграція має свої наслідки - позитивні і негативні - торкається як усього етносу, так і окремих його частин. Вона тісно пов'язана як з соціально-економічним розвитком тих чи інших країн або ж регіонів, так і з їх занепадом. Однією з причин, які значно активізують еміграцію, є війни, насамперед, такі вселенські катастрофи, якими були дві світові війни.

Після закінчення Другої світової війни, в період 1945-1947 рр.; у Європі знаходилося 30 млн. так званих "переміщених осіб" (ПО), з них 5 млн. - радянських громадян [4, с. 15]. Значна частина ПО повернулася до своїх країн, інші емігрували до різних держав світу. Серед останніх знаходилися і ті, хто склав повоєнну хвилю української еміграції.

На момент закінчення війни в Європі у Німеччині та Австрії перебувало 16,2 млн. чужинців різних категорій - від примусових робітників і військовополонених до в'язнів німецьких концентраційних таборів [4, с. 16]. Повернення їх на батьківщину з тих чи інших причин не було можливим [6, с. 173].

Внаслідок ситуації, що склалася постало питання опіки над цією масою людей, яка в умовах окупованої і зруйнованої Німеччини виявилася додатковим тягарем, породжуючи проблему "переміщення осіб" та біженців.

Для західного світу подібна проблема не була новою. Тут уже існував історичний досвід, який можна було використати і для вирішення проблеми нових емігрантів. В рамках Ліги Націй ще до війни існувала комісія для опіки над втікачами, очолювана Ф.Нансеном. Вона, зокрема, опікувалася російськими і вірменськими біженцями [4, с. 16].

Враховуючи необхідність надання допомоги європейським народам, звільненим від німецького панування, а також повоєнні ускладнення на німецькій території та наявність мільйонних мас примусових робітників, військовополонених і в'язнів концентраційних таборів, у листопаді 1943 р. покликано до життя Допомогову і Реабілітаційну Адміністрацію Об'єднаних Націй (УНРРА) [4, с. 16].

Відразу ж після закінчення воєнних дій з Радянського Союзу в західні окупаційні зони були відряджені репатріаційні групи з офіцерів і агітаторів, котрі будь-якою ціною повинні були переконати радянських громадян повернутися додому. Протягом усього процесу репатріації більшість ПО добровільно чи з примусу повернулася до СРСР [7, с. 477]. Повернення проходило в три етапи: перший - березень-вересень 1945 р. під контролем військового командування держав-переможниць; другий - жовтень 1945 р. - червень 1947 р. - під опікою УНРРА; третій - липень 1947 р. - грудень 1951 р. - під проводом Міжнародної організації для втікачів (ІРО) [4, с. 16]. На першому етапі командування західних союзників повернуло до СРСР з американської, британської та французької зон Німеччини і Австрії 2034000 осіб. Тоді ж з радянських окупаційних зон Німеччини і Австрії репатрійовано до Союзу РСР 5236000 чоловік [4, с. 17].

За час репатріації виявилось, що багато "ПО" категорично відмовилися повертатися на рідні землі з національних, релігійних чи політичних мотивів, і що необхідно шукати інші шляхи для вирішення їх долі. Серед ПО української національності переважала молодь, примусово вивезена з України на роботу до Німеччини, військовополонені, колишні громадяни СРСР, які не бажали повертатися на Батьківщину з різних причин і міркувань [2, с. 19]. Проте існувала й інша група ПО - учасники антирадянських військових формувань і працівники німецьких окупаційних органів влади. Сюди входили також учасники збройних формувань Української повстанської армії (УПА),

які з боями прорвалися через Північну Чехословаччину в західні окупаційні зони Німеччини та Австрії.

Між військовополоненими, цивільними особами і в'язнями концентраційних таборів великий відсоток, зокрема серед українців, становили люди, які свідомо обрали шлях політичної еміграції. Відділі з Наддніпрянщини та Галичини, що уціліли від радянських репресій 1941 р. і націонал-соціалістичних чисток, змушені були обрати шлях добровільного поневірвання, щоб уникнути радянських концтаборів та Сибіру.

На підставі статистичних даних Центрального Представництва Української Еміграції (ЦПУЕ) в Німеччині станом на кінець березня 1946 р. чисельність українських ПО становила:

I. У Західній Німеччині:

американська зона	- 104024 особи
британська зона	- 54580 осіб
французька зона	- 19026 осіб
Разом:	- 177630 осіб

II. в Австрії

Разом:	- 29241 особа
Разом:	- 206871 особа

Станом на 1 травня 1948 р. кількість українських біженців у Німеччині та Австрії зменшилася, про що свідчать такі дані:

I. Західна Німеччина:

американська зона	- 67255 осіб
британська зона	- 27745 осіб
французька зона	- 6130 особи
II. Австрія	- 17786 осіб
Разом:	- 118916 осіб [5, с. 9].

Сюди не увійшли дані про кількість українських емігрантів, які знаходилися на території Італії. А їх там було разом з вояками дивізії СС "Галичина" близько 14 тис. Дивізія була передислокована до Великобританії, цивільні українські емігранти переселилися до заморських країн. Таким чином, в Італії залишилося близько 150 чоловік [5, с. 9].

Стан української еміграції в Німеччині на початок серпня того ж 1948 р. характеризувався наступним чином:

американська зона	- 60263 особи
британська зона	- 23795 осіб
французька зона	- 4207 осіб
Разом:	- 88265 осіб [5, с. 9].

Статистичних даних на цей же час по Австрії поки що не виявлено. Але вже й вище наведені цифри досить суттєво свідчать, як розвивався переселенський рух нової хвилі української еміграції. Всі українські емігранти в Німеччині у названих трьох зонах проживали як у таборах, так і поза їх межами, в лісах, передмістях і т.д., тобто приватно. Кількість таборів для ПО по зонах ілюструє наступна таблиця:

Таблиця 1. Табори переміщених осіб в Німеччині та Австрії у 1945-1947 рр.

Країни	Станом на:		
	12.1945 р.	06.1946 р.	06.1947 р.
Німеччина у т.ч. американська зона британська зона французька зона	252 134 76 15	286 154 96 36	766 416 279 76
Австрія	25	36	30
Разом:	277	226	796

Складено за: [4, с. 92].

Станом на 1 травня 1946 р. розміщення українських переміщених осіб у Німеччині виглядало наступним чином*:

Таблиця 2. Чисельність українських ПО в Німеччині станом на 1.05.1946 р.

Зони	в таборах	приватно	к-сть таборів
американська	52776	14477	46
британська	27151	554	44
французька	30221	3108	7
Разом:	62951	16139	97

Підраховано за: В.Мудрий. Нова українська еміграція та організація таборового життя //Сьогоднішнє минуле. - Мюнхен.-Нью-Йорк, 1949. - Ч. 1-2. - С. 9-13; В.Маруняк.Українська еміграція. - Мюнхен, 1985.

Табори ПО приваблювали людей з двох причин: у таборах люди мали більш-менш задовільне помешкання, харчове забезпечення із спільного таборового котла. Крім того, біженці сподівалися знайти тут надійну охорону і місце, де б почуватися безпечніше в умовах окупованої країни.

Спочатку окупаційні власті, УНРРА, а згодом ІРО формували табори за принципом змішання національностей. Однак почуття національного середовища, необхідність охорони своїх національних інтересів та низка інших життєвих потреб спонукали біженців домогтися творення національних таборів. Вдавалося це нелегко. Треба було переборювати чисельні труднощі, до яких, перш за все, належали: так зване безнаціональне обличчя ПО, упереджене ставлення багатьох представників військових властей і УНРРА до окремих національностей [4, с. 92]. Таборовий період (1945-1948 рр.) відрізнявся широкою участю жителів таборів у культурній діяльності, розвитком таких популярних форм мистецької самодіяльності, як хори, оркестри і тощо.

Вже напередодні закінчення війни об'єднані групи українців мандрували в задалегідь обраних напрямках майбутнього поселення, керуючись передусім політичними міркуваннями. У Мюнхені існував фактично визнаний американськими військами Український Комітет, що взяв на себе опіку українцями, котрі зосереджувалися навколо великих міст [4, с. 93].

Проблема ПО в Німеччині та Австрії вирішувалася трьома шляхами: репатріації, переселенням в інші країни; вживанням у місцеву спільноту.

Переселення, як основний засіб вирішення проблеми ПО в Німеччині та Австрії, складало основу діяльності ІРО і добродійних національних, релігійних та міжнародних організацій після 1947 р. Із 22 таких організацій заслуговують на увагу насамперед З'єднаний Українсько-Американський Допомоговий Комітет (ЗУАДК) та Фонд Допомоги Українців Канади (ФДУК). Вони були тими організаціями, які взялися за переселення українців до заокеанських країн: США, Канади, Австралії, Аргентини. Активністю відзначилися також Національна Католицька Допомогова Акція, з переселенських можливостей якої скористалися насамперед греко-католики, та Світова Церковна Служба, через яку виїжджали численні православні та євангелісти. Деяка частина українців з Наддніпрянщини переселялася завдяки російській допомоговій організації - Толстовський Фонд [4, с. 329].

Допомогова акція заокеанських українців виявилася в повну силу в 1947 р., хоч вона активно діяла вже відразу по закінченні війни. Першість з-поміж заокеанських організаторів допомоги українцям належала Богданові Панчукові, військовослужбовцеві канадської армії, який вже в 1945 р. проводив акцію захисту українських біженців в

британській зоні Німеччини перед примусовим поверненням їх до СРСР. Допомога українців США і Канади йшла трьома головними руслами: а) правничо-політична опіка в 1945-1947 рр.; б) переселенська акція в 1947-1951 рр.; в) матеріальна допомога і соціальна опіка з 1948 р. [4, с. 336].

Передтечею європейської діяльності заснованого в 1945 р. ФДУК була Домівка Союзу Українських Канадських Вояків в Лондоні, що згодом була реорганізована в Центральне Українське Допомогове Бюро. ФДУК вбачав своїм головним завданням: "подбати про українців тоді, коли вони мусять сидіти в таборах Німеччини і Австрії доти, поки перед ними не відкриються можливості переселення" [4, с. 339]. Діяльність цивільних кіл канадських українців вступила в активну фазу після відвідин таборів ПО в Німеччині у лютому 1946 р. президентом КУК В.Кушніром, а в 1947 р. депутатом федерального парламенту А.Глинкого. Відвідини таборів згаданими особами були вже офіційним виявом опіки. В серпні 1946 р. до Європи прибула допомогова місія ФДУК, яка з дозволу британської окупаційної влади розгорнула допомогову роботу харчами, одягом, ліками по всіх зонах Німеччини. В січні 1948 р. після визнання її з боку ІРО допомоговою організацією вона розгорнула доволі широку активність, як перша допомогова національна організація. Восени 1949 р. в Північній Німеччині створено Європейське Представництво ФДУК з центром у Білефельді (від 1951 р. - Гамбурзі) [4, с. 339].

З перших днів діяльності Європейське Представництво ФДУК і ЗУАДК поділили між собою сфери впливу: ФДУК опікувався британською зоною Німеччини і виконував там функції ЗУАДК. Французькою і американською зонами Німеччини і Австрії опікувався ЗУАДК. Про розміри допомогової діяльності ФДУК в Європі свідчать такі цифри: в 1945-1951 рр. ФДУК видав на допомогу українським втікачам в Європі 372062 дол. США, з чого в 1946 р. - 54596 дол., в 1946 р. - 42165 дол., не враховуючи допомоги одягом і медикаментами. В 1946 р. матеріальною допомогою ФДУК в британській зоні користувалося 29000 осіб, в 1947 р. - до 50000 осіб усіх трьох зон Німеччини, в 1949-1951 рр. матеріальною допомогою ФДУК були охоплені всі категорії потребуючих осіб британської зони.

Особлива увага була приділена переселенню, яке стояло на першому місці допомогової діяльності. За допомогою Європейського Представництва ФДУК переселилося з британської зони Німеччини до різних країн західного світу в 1947-1951 рр. 28391 українців, з них до Канади - 3607, Англії - 5227, США - 7066 [4, с. 340]. Наприкінці 1951 р. Європейське Представництво ФДУК було ліквідоване. Його функції перейняв на себе ЗУАДК. Приблизно 40-50 % всіх українців переселилося через ЗУАДК і ФДУК в основному в США і Канаду, хоча через ці організації йшло переселення і до Австралії та європейських країн [4, с. 341]. Оцінюючи роль і вагу допомоги ЗУАДК

і ФДУК, можна зробити загальний висновок, що обидві організації виконали своє завдання як з огляду переселення, так і з огляду правової охорони українських жертв Другої світової війни.

По закінченні війни активно розгорнуло свою діяльність Представництво Української Еміграції (ПУЕ) - загально-громадська, аполітична організація українських емігрантів в Німеччині. ПУЕ своєю метою ставило: а) репрезентувати українську еміграцію на зовні у всіх ділянках її життя, за винятком політичного; б) надавати всебічну допомогу і опіку українським емігрантам; в) зберігати національну культуру і сприяти її розвитку; г) включати продуктивні сили української еміграції в господарське і соціальне життя західних демократій, плекати їх фізичне і моральне здоров'я [5, с. 11].

ПУЕ здійснювало вищезазначені завдання, створило досить чітку структуру своєї організації: а) місцеві ПУЕ - Українські Допомогові Комітети (УДК), у взаємодії з МПУЕ; б) обласні ПУЕ-УДК; в) загальні ПУЕ-УДК; г) Центральне ПУЕ-УДК.

Ще до початку масового переселення ПО з Німеччини і Австрії українська еміграція створила Головну Переселенчу Раду при ЦПУЕ з відділами по окремих таборах, яка вивчала можливості переселення і планувала саме компактне переселення українців до різних країн. Основні завдання ЦПУЕ (в статуті стаття 14) полягали в тому щоб: а) репрезентувати зовні українську еміграцію в Німеччині в усіх ділянках її життя, крім політичної, координувати діяльність всіх допомогових комітетів, громадських організацій; б) надавати духовну і матеріальну опіку; в) сприяти переселенню українців поза межі Німеччини та дбати про створення для них відповідних умов життя й праці; г) співпрацювати із закордонними допомоговими українськими та іншими організаціями, зокрема ІРО [5, с. 11].

Масове переселення ПО почалося з середини 1947 р., тобто з часу закінчення діяльності УНРРА і започаткування ІРО. В 1946-1947 рр. виїжджали окремі люди шляхом індивідуального переселення до Канади, США чи Аргентини, їхали до родичів. Проте їх відсоток був надто малий. Першою країною, яка в травні 1947 р. відкрила кордони для масового переселення ПО, була Великобританія [4, с. 329]. Англійська ініціатива і відносно м'які переселенські умови збіглися з часом погіршення матеріального стану в таборах, якраз тоді, коли мешканці хотіли "якнайшвидше вирватися" з задушливої і голодної атмосфери таборів. У зв'язку з цим велика частина молодого і працездатного елемента, головним чином з британської зони Німеччини виїхала за Ла-Манш.

Активну роль у виїзді українських ПО до Канади відіграв вже згаданий Б.Панчук, котрий в кінці 1945 р. посприяв утворенню Центрального українського бюро допомоги, що співпрацювало з Канадською місією допомоги українським біженцям. Загалом в період з 1945 р. до 1960 р. до Канади прибуло близько 37 тис. осіб українського походження [8, с. 172].

Після прийняття в США відомого закону 1947 р. про переміщених осіб до цієї країни (крім раніше встановлених квот) дозволялося додатково переселити ще 205 тис. осіб (у 1950 р. це число збільшене до 315 тис. в рік). Дали згоду поселити 100 тис. осіб уряди Австралії і Канади. В результаті до США виїхало 60 тис., до Канади - більше 30 тис., Австралії - 20 тис. українців. Відповідно скоротилося число українців в Західній Німеччині та Австрії - з 100 тис. в середині 1948 р. до 30 тис. в кінці 1950 р. [2, с. 20].

Децю раніше з'явилася приватна, обмежена щодо кількості переселених, схема для переселення фабричних робітників до Канади, за якою в липні 1947 р. збільшувалася квота в'їзду для лісових робітників. Згодом з'явилося ще 7 канадських схем. Однак суворі санітарні вимоги канадської місії та гострі фільтраційні умови призвели до того, що канадські схеми були використані українськими емігрантами слабше, ніж схеми інших країн. Українці, що прибули до Канади, наприклад, як передбачалося, мали працювати в таких галузях, як сільське господарство, гірничодобувна промисловість, лісорозробки і т.д. [1, с. 46; 6, с. 173].

Розселенням ПО займалися: Міжурядовий Комітет для Втікачів, Допомогова і Реабілітаційна Адміністрація Об'єднаних Націй, Міжнародна організація для Втікачів і т.д.

З січня 1947 р. по 31 грудня 1950 р. з Німеччини та Австрії на основі даних ІРО, ЗУАДК, ЦПУЕ переселилося українців:

Таблиця 3. Переселення українських ПО з Німеччини і Австрії у 1947-1950 рр.

	1947	1948	1949	1950	Разом
з Німеччини	26111	317115	31369	22610	111915
американська зона	9090	23756	21858	15100	69806
британська зона	16668	7237	8089	6446	32440
французька зона	463	720	1422	1064	9669
з Австрії	3237	2460	6396	2418	14510
Разом:	29458	34177	37767	25028	126426

Складено за: [4, с. 332].

Проаналізувавши переселенську статистику ІРО, ЗУАДК, ФДУК, котрі, на нашу думку, наводять найточніші цифри, все ж бачимо чимало розходження. ІРО визначає кількість переселених українців цифрою 113677, а за переселенськими даними ЗУАДК 132424 (є різниця в 24807 осіб) і т.д.

Такі розходження, очевидно, можна пояснювати наступними причинами: 1) точної статистики переселених людей з Німеччини і Австрії не велося, її слід шукати в імміграційних урядах країн поселення; 2) статистика ІРО не враховувала людей, що виїжджали з Німеччини і Австрії вже з 1948 р. приватним шляхом; 3) чимало українців, в основному з Наддніпрянщини, переселялося через інші допомогові агенції (Національна Католицька Допомогова Конференція, Толстовський Фонд) як польські, румунські, російські чи інші громадяни; 4) коли йдеться про переселенську статистику українців з Німеччини і Австрії, то найбільш охоплюючою була статистика ФДУК і ЗУАДК.

У ході переселення виникало чимало проблем і різноманітні перевірки, що відкидали від переселення частину людей, зокрема старшого покоління і т.д. На початку мешканці таборів ставилися до перевірки їх минулого військовими та УНРРА з повним довір'ям, не бачачи в цьому будь-якої загрози для себе. Але швидко стан змінився. Ширилися звістки про те, що частина ПО позбавлялися права на переселення. Організовувалися демонстрації протесту. Таборовики на довгі місяці переставали жити нормальним життям, їх біла лихоманка страху перед невідомим майбутнім. Причин, через які позбавляли права на переселення, не називали ніяких. Найжорстокішим було розлучення родин, коли за одним членом сім'ї визнавалося право на переселення, а за іншими - ні.

Що ж означало позбавлення права на переселення. По-перше, люди позбавлялися права на еміграцію з Німеччини чи Австрії; по-друге, вони позбавлялися опіки УНРРА і переходили на становище німецьких переселенців із Сходу. За соціальним статусом більшість з них належала до інтелігенції [9, с. 67].

Серед багатьох проблем переселення найскладнішою була проблема старшого покоління, незалежно від його соціального походження. З боку тих організацій, що виступали від імені переселенців, не було виявлено рішучого опору проти вербування лише молодих людей, фізично сильних (в основному до 40 років), переважно неодружених чоловіків і жінок (лише Бельгія приймала з родинами), залишаючи в Німеччині старше покоління, розділяючи часто дітей і батьків [3, с. 84]. На початку 50-х років виникла складна для розв'язання проблема: переміщення і розміщення поза Німеччиною старшого елемента української еміграції. Існувала ще одна, штучно створена проблема - розміщення української еміграційної інтелігенції [3, с. 85]. Вона була досить чисельною: з

вищою освітою на 1949 р. в Німеччині знаходилося: 303 агрономи, 1361 інженери і техніки, 74 інженери-залізничники, 3962 - економісти, банківські працівники, бухгалтери, 298 - професори і доценти, 1244 вчителі, бібліотекарі, священники. Особливо велику частину становив медично-санітарний персонал: 219 лікарів, 39 фармацевтів, 88 ветеринарних лікарів, 239 осіб медичного допоміжного персоналу. Крім того була чимала кількість юристів, адміністраторів. Всі вони склали у 1949 р. 1/6 частину українських емігрантів [3, с. 86].

На основі підрахунків ІРО можна зробити висновок, що 90 % ПО, в тому числі 90 % українців, було переселено по масових робітничих схемах і лише 10 % - індивідуально. Це видно з наступних цифр: а) переселено ПО (крім євреїв) - 209 656 осіб, у т.ч. за переселенськими схемами - 191560 (91 %), індивідуально - 18096 (9 %); б) переселено українців - 25060 осіб, у т.ч. за переселенськими схемами - 23426 (93 %), індивідуально - 1634 (7 %) [4, с. 335]. Ця кількість людей була переселена, за даними ІРО, в період між липнем 1947 р. - жовтнем 1951 р.

Трагізм українців, які проходили через комісії ПО, полягав в тому, що ці комісії не враховували складнощів внутрішньополітичної ситуації в країнах Східної Європи. Після переселення основної маси ПО, в таборах залишилися люди, які неодноразово були відкинуті від переселення, чи ті, хто потрапляли під категорію "безнадійних переселенчих випадків". Таких осіб було чимало і вони творили зворотній бік балансу переселення.

На відміну від інших, третя хвиля української еміграції з Німеччини і Австрії мала кілька характерних рис, зокрема: 1) активність еміграції; 2) виразний політичний характер; 3) регіональний патріотизм; 4) релігійна толерантність; 5) схильність до організованого життя.

Рішення не повертатися на Батьківщину було одним з найдраматичніших у житті українців-емігрантів. Його вплив на соціально-економічні, культурні, психологічні та політичні аспекти їхнього буття був глибоким і складним. З матеріального боку ті, хто емігрував, влаштувалися краще. Українське суспільство в цілому прогало від еміграції. Адже Батьківщину вимушено покинула найсвідоміша, діяльна та патріотично-вихована частина українського народу.

Джерела та література:

1. Зарубіжні українці. Довідник. - Київ, 1991.
2. Заставний Ф. Українська діаспора: розселення українців в зарубіжних країнах. - Львів, 1991.
3. Кривуцький В. Дві головні переселенські проблеми //Сьогодні й минуле. - Мюнхен-Нью-Йорк. - 1949. - Ч. 1-2. - С. 83-87.
4. Маруняк В. Українська еміграція. - Мюнхен, 1965.
5. Мудрий В. Нова українська еміграція та організація таборового життя //Сьогодні й минуле. - Мюнхен-Нью-Йорк. - 1949. - Ч. 1-2. - С. 9-13.

6. Национальные проблемы Канады. - Москва, 1974.
7. Субтельний О. Україна: Історія. - Київ, 1991.
8. Українські канадці в історичних зв'язках із землею батьків. - Київ, 1990.
9. Юрій Л. "Родина" і "Скринінг" - Дамоклієв меч таборів //Сьогодні й минуле. - Мюнхен-Нью-Йорк. - 1949. - Ч. 1-2. - С. 64-66.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ:

- ІПУЕ - Загальні Представництва Української Еміграції.
- ІУАДК - Злучений Українсько-Американський Допомоговий Комітет.
- ІРО - ІРО - Міжнародна Організація для Втікачів; International Refugee Organization.
- ІУК - Комітет (тепер Конгрес) українців Канади
- ІПУЕ - Місцеве Представництво Української Еміграції.
- ІПО - Переміщені особи.
- ІПУЕ - Представництво Української Еміграції.
- ІУДК - Український Допомоговий Комітет.
- ІУНРРА - Допомога і Реабілітаційна Адміністрація Об'єднаних Націй. United Nations Relief and Rehabilitation Administration.
- ІУДК - Фонд Допомоги Українців Канади.
- ІПУЕ - Центральне Представництво Української Еміграції.

С. В. Герезова

РОЗВИТОК НАРОДНОЇ ОСВІТИ В ЧЕРНІВЕЦЬКІЙ ОБЛАСТІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 40-х РОКІВ ХХ ст.

Відразу після вигнання з Чернівецької області німецько-румунських окупантів розпочалося форсоване інтегрування цього регіону до системи "сталінського соціалізму", що панував тоді в СРСР. Цьому тиску протистояла антирадянська боротьба збройних сил УПА та підпілля ОУН. Війна між радянською владою та національно-визвольним рухом була тоді одним із головних чинників суспільно-політичного життя західних областей України. Ці обставини впливали на відновлення системи освіти, перед якою стояло головне завдання: виховати нову людину, зорієнтовану на соціалістичні цінності.

У перші повоєнні роки головним напрямком діяльності у цій сфері було створення передумов для здійснення закону про загальне обов'язкове навчання, а саме: проведення точного обліку дітей шкільного віку, планування мережі шкіл та класів, відбудова зруйнованих і побудова нових шкіл, заготівля та підвіз палива для шкіл, забезпечення учнів підручниками, зошитами, навчальним та учбовим приладдям, підготовка і перепідготовка педагогічних кадрів керівного складу шкіл та органів народної освіти, тощо.

Для виконання поставлених завдань, насамперед, необхідно було створити відповідну матеріально-технічну базу. У зв'язку з цим уряд УРСР збільшував Чернівецькій області асигнування, виділивши у 1944 р. на відбудову, обладнання й утримання шкіл 14,8 млн. крб., у 1944/45 н. р. на народну освіту витрачено 16,9 млн. крб., 1949/50 н. р. - 81,4 млн. крб. [7, с. 63].

17 червня 1944 р. Чернівецька обласна рада прийняла ухвалу про відбудову та ремонт шкільних приміщень і забезпечення шкіл паливом. На місцях органи влади були зобов'язані негайно звільнити шкільні приміщення, які використовувалися не за призначенням, і до 1 серпня поточного року закінчити відбудову та ремонт шкіл, а до 1 вересня повністю забезпечити їх паливом [1, ф. Р-3, оп. 2, спр. 2, арк. 4-5].

Проведений перепис дітей шкільного віку на початок 1944/45 н.р. показав, що їх в області нараховувалося 82236 осіб. У відповідності до кількості дітей було заплановано відновити роботу 506 шкіл, з них початкових - 342, неповних середніх - 138, середніх - 26. Проте, цьому перешкождали бойові дії, які продовжувалися в Путильському, Вижницькому та частині Сторожинецького районів до осені 1944 р. [4, с. 292].

Загалом затримувалося відкриття 58 шкіл в області. 48 шкіл розпочали роботу у листопаді - грудні 1944 р. Через брак учительських кадрів не було своєчасно відкрито 10 шкіл, в тому числі 4 школи у Глибоцькому районі, де не вистачало вчителів, які володіли молдавською (румунською) мовою [6, ф. 1, оп. 23, спр. 1651, арк. 11]. І хоча за переписом дітей шкільного віку на початок 1944/45 н. р. нараховувалося 82236, у звіті фігурувала цифра 83190. На 1 січня 1945 р. у 454 школах області навчалось 74282 учні, не були охоплені навчанням 6432 у Путильському та Вижницькому районах та 2476 у решті районів області. Тому школу відвідувало всього 80 % дітей шкільного віку [6, ф. 1, оп. 23, спр. 1651, арк. 40].

У грудні 1944 р. у західній області України направлено дві комісії Наркомату освіти УРСР для вивчення стану реорганізації шкіл у зв'язку з необхідністю запровадження перехідних програм для всіх шкіл західного регіону: одну - на Волинь, другу - у Чернівці. Це пояснювалося тим, що під час німецької окупації діяла різноманітна мережа навчальних закладів: торговельні, ремісничі, виробничі, різні типи гімназій. Так, у Чернівецькій та Ізмаїльській областях, які були окуповані Румунією, діти навчалися за особливою програмою. Учні, які відвідували реальні, ремісничі училища, гімназії, об'єднували на навчання за єдиною системою освіти. Проте одні з них не вивчали фізику, інші - алгебру. Необхідність впровадження перехідних програм була пов'язана з уніфікацією системи освіти, встановленням єдиних навчальних планів, програм та підручників [2, с. 99].

В ухвалі облвиконкому "Про підготовку шкіл до 1945/46 н. р. зазначалося, що станом на 25 серпня 1945 р. відремонтовано вже 480 шкіл, 36 будинків пристосовано під школи, закінчилося будівництво 16 нових шкільних приміщень, завезено 80 % річної потреби палива [1, ф. Р-3, оп. 2, спр. 35, арк. 1-2].

Відбудова шкіл здійснювалася в основному силами вчителів, учнів та їх батьків. Використовуючи досвід населення східних областей України, зокрема Житомирщини, в 1946 р. буковинці прилучилися до роботи по ремонту шкіл і своєчасного забезпечення їх паливом. Цей почин підтримали мешканці Чернівців, Садгірського, Хотинського, Сокирянського та Вижницького районів. Батьківський комітет Чернівецької СШ № 3 з власної ініціативи організував ремонт шкільного приміщення. Жіноча рада передмістя Клокучки провела значну роботу по підготовці класних кімнат та майстерні до 1945/46 н.р., здійснила ряд заходів щодо забезпечення школи паливом [3. - 1945. - 27 жовт.].

У Сокирянському районі в цей період відремонтовано більше 20 шкільних приміщень, закінчено будівництво трьох нових шкіл, двох інтернатів, завезено паливо для шкіл та квартир учителів, відремонтовано 520 парт, столів, заготовлено пиломатеріалу на 760 парт [1, ф. 1, оп. 12, спр. 235, арк. 18].

В області було створено цілий ряд постійних культкомісій при місцевих радах, які займалися питаннями відбудови та розвитку народної освіти. Дієвими були культкомісії при Вікнянській, Мало-Кучурівській, Брідоцькій сільських радах Заставнівського району, Старо-Жадівській, Ошихлібській Кіцманського району, Костичанській Новоселицького району та культкомісії при Чернівецькій міськраді.

Культкомісія Старої Жадови внесла пропозицію про будівництво неповної середньої школи. Цю пропозицію підтримали жителі села і в 1947 р. в новозбудованій школі почало навчатися більше 300 дітей [1, ф. 1, оп. 12, спр. 238, арк. 31].

Аналогічну пропозицію внесла культкомісія Брідка. Її затвердили загальні збори жителів села. Завдяки підтримці громадськості у 1949 р. у цьому селі відкрила двері побудована школа, де навчалось близько 300 дітей [1, ф. 1, оп. 12, спр. 233, арк. 42].

Культкомісія Вікнянської сільської ради займалася вивченням проблем, пов'язаних із діяльністю початкової школи на селі. Проаналізувавши процес навчання, члени комісії прийшли до висновку, що початкова школа вже не задовільняє зростаючих потреб мешканців села у навчанні дітей. У 1949 р. культкомісія при участі вчителів та активу села висловила думку про необхідність клопотання перед Заставнівською райрадою про будівництво неповної середньої школи. Через рік Вікнянська НСШ розпочала свою роботу [1, ф. 1, оп. 12, спр. 233, арк. 43].

Відкривалися школи у найвіддаленіших гірських місцевостях, зокрема, у 1946/47 н.р. відкрилася школа у самому високогірному населеному пункті області - на хуторі Бочків Путильського району та селах Бисків та Росошний Вижницького району, розташовані у глибині Карпат на відстані 25 км від сільської ради [3. - 1950. - 26 трав.].

В умовах Чернівецької області, особливо в гірських і передгірних районах, де багато хуторів, велике значення у виконанні закону про загальне обов'язкове навчання мало створення шкільних інтернатів. Перші з них виникли у Путильському та Вижницькому районах. Всього на початок 1944/45 н.р. на території області відкрито 17 інтернатів, де навчалось 250 дітей. Їх діяльність сприяла ширшому охопленню навчанням дітей шкільного віку віддалених районів області [1, ф. Р-3, оп. 2, спр. 1083, арк. 80].

Важливе значення мала організація підвозу учнів до віддалених шкіл. Проте досить часто із вирішенням цього питання зволікали місцеві ради, не знаходячи необхідних транспортних засобів. Це призводило до того, що частина дітей шкільного віку не відвідувала школу.

Незважаючи на заходи місцевої влади, допомогу учительських колективів, батьківських комітетів, багато шкіл не мали власних приміщень. Так, у 1948/49 н. р. з 560 шкіл 115 приміщень було пристосовано до потреб навчання; лише 45 шкіл були забезпечені електроенергією, в тому числі 9 - у сільській місцевості [1, ф. Р-763, оп. 4, спр. 67, арк. 3].

В перші повоєнні роки школу відвідувало всього 76,4 % дітей шкільного віку, що пояснювалося рядом причин. Про одну з них вказано вище. Частина дітей не відвідувала школу через зайнятість у домашньому господарстві. Це стосувалося перш за все родин з малою кількістю працездатних осіб або без дорослих. В 1944-1945 рр. мали місце факти вилучення сільської молоді і відправка на Донбас. Тому, наприклад, у с.Мамаївцях Кіцманського району, набули поширення чутки, що з цієї причини не треба віддавати дітей до школи. В окремих селах справа доходила до того, що під час навчання дітей деякі батьки "вартували" біля школи [1, ф. 1, оп. 12, спр. 24, арк. 43].

У Чернівецькому сільському районі до школи приходили окремі батьки і заявляли, що віддадуть своїх дітей до школи лише у тому випадку, якщо до переліку навчальних дисциплін введуть Закон Божий.

Певна увага і допомога приділялася дітям-сиротам та напівсиротам. Так, у 1944/45 н. р. учням - сиротам, напівсиротам та дітям фронтовиків безкоштовно видано 9493 пари взуття, 1782 комплекти одягу, тканини та грошову допомогу на суму 554 тис.крб. [1, ф. Р-3, оп. 2, спр. 2, арк. 3].

Про розвиток мережі шкіл і кількість учнів у зазначений період свідчать такі дані:

Таблиця 1. Шкільна мережа Чернівецької області у 1944-1950 рр.

	Навчальний рік					
	1944/45	1945/46	1946/47	1947/48	1948/49	1949/50
Всього шкіл	481	519	545	552	560	560
у т.ч. початкових	350	357	361	354	345	275
неповних середніх	113	136	154	167	182	245
середніх	18	32	30	28	33	40
Всього учнів (тис.)	75,4	81,3	83,1	87	100,5	106,7

Складено за: 1, ф. Р-763, оп. 1, спр. 15, арк. 6; оп. 3, спр. 22, арк. 3; оп. 4, спр. 7, арк. 57-58; спр. 25, арк. 3, 6; спр. 41, арк. 4, 10; спр. 67, арк. 2, 7; спр. 105, арк. 4, 7, 120.

Наведені цифри дають підстави стверджувати, що здійснення загального обов'язкового навчання супроводжувалося розширенням шкільної мережі у 1,1 раза внаслідок зростання кількості неповних середніх (в 1,8 раза) та середніх (в 2,2 раза) шкіл. Це зростання йшло в основному за рахунок реорганізації початкових шкіл у семирічні та поступового переходу до загального семирічного навчання і поширення десятирічної освіти.

У повоєнний період відбулися помітні зміни у національному складі населення Буковини, що, зрозуміло, знайшло своє відображення і в діяльності шкіл. Значна увага приділялася навчанням дітей рідною мовою. Зокрема, у Новоселицькому районі, де переважало російськомовне населення, відкрилися школи з російською мовою навчання, у Герцаївському - з молдавською (румунською) мовою навчання.

Певне уявлення про розвиток шкільної мережі за мовами навчання можна мати на підставі таких даних:

Таблиця 2. Шкільна мережа Чернівецької області у 1944-1950 рр. за мовами навчання

Навчальний рік	Школи за мовою навчання				
	українською	молдавською (румунською)	російською	польською	єврейською
1944/45	373	96	9	2	1
1945/46	396	102	14	1	-
1946/47	417	106	21	1	-
1947/48	422	108	22	-	-
1948/49	428	109	23	-	-
1949/50	426	111	26	-	-

Складено за: 1, ф. Р-763, оп. 1, спр. 22, арк. 3; спр. 25, арк. 8; спр. 94, арк. 1.

Зростання кількості російських шкіл (у 3 рази) зумовлювалося цілеспрямованим інтенсивним переселенням робітників, спеціалістів і військових з РРФСР та інших республік Радянського Союзу, східних областей України. Збільшення кількості українських шкіл (+ 14 %) і молдавських (румунських) (+ 16 %) відбувалося за рахунок розширення мережі шкіл у сільській місцевості. Геноцид єврейського населення під час окупації та направлення дітей в основному в російські школи мало своїм наслідком поступове зникнення єврейських шкіл. Виїзд більшості польського населення у Польщу привів до закриття і польських шкіл.

Значного удару справі розгортання шкільної мережі завдав голод 1946-1947 рр., який охопив і Буковину. Так, за даними обласного відділу народної освіти Чернівецької області, у 1946/47 н. р. в області навчалося 91812 учнів, проте завершити навчання змогли лише 83146 [1, ф. Р-763, оп. 4, спр. 25, арк. 5] (хоча і ці дані не можна вважати цілком достовірними). Тільки у 1949/50 н. р. кількість учнів в загальноосвітніх школах досягла рівня 1941 р.

Школи Буковини відчували гостру потребу в забезпеченні учнів підручниками, зошитами та різним шкільним приладдям. Так, для забезпечення учнів із розрахунку один підручник на трьох потрібно було 214722 підручники різних назв, але протягом 1944/45 н. р. одержано всього 92099 примірників [6, ф. 1, оп. 73, спр. 165, арк. 17]. Посильну допомогу подавали східні області України та інші республіки

Радянського Союзу. На 1 жовтня 1944 р. через мережу Укркнигокультторгу у Чернівецьку область завезено 25790 підручників, хоча було заплановано 102095. Серед отриманої літератури 20210 примірників українською мовою та 5580 - російською [5, ф. Р-2, оп. 7, спр. 1530, арк. 34]. На початок першого післявоєнного навчального року з Москви прибуло 46 тис. підручників. Значна кількість цієї літератури нагадувала збірку сталінських догматів "Історії ВКП(б). Короткий курс".

Найкритичнішою ситуація з навчальною літературою виявилася у школах з молдавською (румунською) мовою викладання. Для 96 молдавських шкіл на 15376 учнів у першому повоєнному навчальному році не отримано жодного підручника [6, ф. 1, оп. 73, спр. 165, арк. 18].

Поповнення літературою йшло не лише за рахунок державних асигнувань, але й за допомогою шефських організацій. Одночасно учні та вчителі самі виготовляли необхідні прилади, таблиці, схеми, гербарії.

Школи Чернівецької області відчували значні труднощі внаслідок нестачі учительських кадрів. Радянська влада утверджувалася на західноукраїнських землях з метою остаточного перетворення цього регіону на інтегральну частину СРСР. Найбільші надії поклалися на викладацькі та учительські кадри.

У повоєнні роки державна культурна політика підпорядковувалася завданню будь-якими засобами покінчити з національно-визвольним рухом. Саме цей фактор став домінуючим при формуванні учительських кадрів як західного регіону взагалі, так і Буковини, зокрема. Через це більшість місцевих учителів, рятуючись від неминучих репресій втекла в Румунію, на захід. Ті, що залишилися, частково були репресовані.

Для нормального функціонування шкіл необхідно було 2700 учителів, проте на початок першого післявоєнного навчального року їх нараховувалося всього 1380 осіб, тобто половина. [1, ф. 1, оп. 12, спр. 24, арк. 43]. Згідно із вказівками Раднаркому з першого липня 1944 р. у Чернівцях розпочали роботу десятимісячні педагогічні курси, на яких навчалосся 180 учителів для I-IV класів та 150 - для V-VII класів [1, ф. Р-3, оп. 2, спр. 2, арк. 168]. За досліджуваний період на короткотермінових курсах було підготовлено 2655 вчителів I-IV класів і вчителів для молдавських шкіл.

Наркомат освіти України, здійснюючи ряд заходів щодо забезпечення педагогічними кадрами шкіл західних областей України, до 1 січня 1945 р. направив у Чернівецьку область 823 вчителі зі Східних областей України, 67 - випускників вищих навчальних закладів, 170 - випускників педагогічних шкіл, 68 - зі східних регіонів СРСР, 330 - підготовлено на курсах [6, ф. 1, оп. 70, спр. 1079, арк. 87].

Поповнення викладацького складу вчителями зі Сходу, безумовно, відіграло певну позитивну роль, оскільки сприяло широкому розгортанню освітянської роботи. Однак більшість прибулих

взагалі не володіла українською мовою або знала її погано, була носіями і пропагандистами комуністичної ідеології. Переведення вчителів відбувалося переважно за традиціями того часу - авторитарно, без урахування бажання людей, яких відривали від звичайного оточення, родини. Все це призводило до плінності кадрів, породжувало упереджене ставлення до місцевого населення.

У наступні роки склад учителів поповнювався в основному за рахунок випускників місцевих педучилищ, учительського інституту та університету.

Так, з 1945 по 1950 рр. у школи Буковини було направлено 2397 випускників вищих та середніх навчальних закладів. Про освітній рівень учителів Чернівецької області у 1944-1950 рр. свідчать такі дані:

Таблиця 3. Освітній рівень учителів Чернівецької області у 1944-1950 рр.

Навчальні роки	Всього вчителів	у тому числі з освітою:			
		вищою	незакінч. вищою	середн. педагог.	середн. та незакінч. середньою
1944/45	1814	304	464	485	561
1945/46	2713	440	617	896	760
1946/47	3170	381	648	1516	617
1947/48	3338	342	776	1773	439
1948/49	3792	445	870	1705	872
1949/50	4148	512	1074	1805	757

Складено за: 6. - ф. 1, оп. 73, спр. 165, арк. 19, 25; 1. - ф. Р-763, оп. 4, спр. 7, арк. 10, 15, 17, 20.

На підставі наведених даних можна зробити висновок, що зі зростанням загальної кількості педагогічних кадрів (у 2,3 рази), зростала і частка вчителів з середньою педагогічною освітою (з 27 % до 44 %), з незакінченою вищою освітою залишалася на тому ж рівні (26 %), а з вищою освітою відносно знизилася (з 17 % до 12 %), як також із середньою та незакінченою середньою (з 31 % до 18 %). Отже, підготовка кадрів з вищою освітою була особливо актуальною.

Незважаючи на проблеми у розвитку народної освіти, школи Буковини поступово збільшували випуски молоді з середньою та семирічною освітою. Так, якщо у 1944/45 н. р. у школах області середню освіту здобули всього 49 юнаків та дівчат, незакінчену середню - 1162, то у 1948/49 н. р. - відповідно 274 та 2655 осіб. Всього за досліджуваний період закінчили десятирічку 971 людина, а семирічку - 8475 [5, ф. Р-2, оп. 7, спр. 1538, арк. 24].

Отже, завдяки діяльності органів влади та діяльності місцевих вчителів, народна освіта на Буковині в другій половині 40-х років досягла певних здобутків. Разом з тим у цій системі, як ніде більше яскраво проявилися ідеологічні догми.

Джерела та література:

1. Державний архів Чернівецької області.
2. Культурне життя в Україні. Західні землі. 1939 - 1953 : Документи і матеріали. - Т. 1. - К.: Наук. думка, 1995. - С.102.
3. Радянська Буковина.
4. Радянська Буковина. 1940-1945: Документи і матеріали. - К.: Наук. думка. 1967.
5. Центральний державний архів вищих органів влади та державного управління України.
6. Центральний державний архів громадських об'єднань України.
7. Щербина Д. М. Розвиток народної школи на Буковині в післявоєнний період (1944-1956) // Наукові записки Чернівецького державного університету, 1959. - Т. 35. - Вип. 4.

Т.В.Марусик

ДЕЯКІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ МЕДИЧНОЇ ОСВІТИ ТА НАУКИ В ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЯХ УКРАЇНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 40-х РОКІВ ХХ ст.

На рубежі 30-40-х років, в результаті входження Західної України, Північної Буковини та придунайських земель до складу Радянської України, відбулися значні історичні зміни у житті населення цього регіону. Встановлення радянської влади, проведення політичних, соціально-економічних та культурних перетворень визначило подальшу долю західноукраїнської інтелігенції, серед якої чільне місце посідали медичні працівники, наукові та науково-педагогічні кадри медичного профілю.

Як відомо, до 1939 р. медична допомога населенню була малодоступна. У 1935 р. на території Львівського воєводства, зокрема, на 10 тис. чол. населення припадало всього 5 лікарів і близько 18 лікарняних ліжок. Захворюваність міського населення на туберкульоз становила 940, сільського - 1300, а смертність коливалася від 37 до

40 на 10 тис. людей. Поширеними були венеричні захворювання, малярія, інфекційні хвороби [11, с. 112].

Після встановлення нової влади за три місяці в Тернопільській обл. було відкрито 24 лікарні, в Станіславській - за чотири місяці 1940 р. введено в дію 50 лікарень на 2020 ліжок та 43 поліклініки, у Рівненській - 28 лікарень. На Північній Буковині кількість ліжок у стаціонарах досягла 3,4 на 1000 населення. Всього ж до початку 1941 р. у західних областях України створено майже 2000 нових лікувально-профілактичних закладів, обладнано понад 17 тис. лікарняних ліжок, куди направлено понад 9 тис. медичних працівників [14, с. 90].

У 1939 р. на базі медичного факультету Львівського університету створено медичний інститут. Він діяв у складі двох факультетів: лікувального та фармацевтичного, де навчалось відповідно 1444 та 369 студентів. Серед них українці становили 48 %, євреї - 32 %, поляки - 16 % [4, ф. 5001, оп. 1, спр. 111]. Це перший вищий навчальний заклад медичного профілю у західному регіоні України.

Загарбання цих земель фашистською Німеччиною та королівською Румунією загальмувало розвиток охорони здоров'я, медичної освіти. У післявоєнний період ці процеси поновилися. У зв'язку зі збільшенням потреби в кадрах спеціалістів медичного профілю в перші повоєнні роки було відновлено роботу Львівського медінституту та створено ряд нових медичних вищих навчальних закладів.

7 вересня 1944 р. Чернівецька обласна рада ухвалила клопотати перед урядом республіки про відкриття медичного інституту у Чернівцях. 20 жовтня РНК УРСР прийняла постанову про відкриття такого вузу. Його бюджет у 1945 р. склав 4,7 млн.крб. [18, с.43]. На 1944/45 н.р. затверджувався прийом у кількості 300 студентів. У приміщеннях, які закріплювалися за інститутом, розмістився Другий Київський медінститут. На навчання направлено 293 студенти та 7 викладачів зі східних областей України [17, ф.1, оп. 23, спр. 1650, акр. 17].

У липні 1945 р. прийнята постанова про відкриття Станіславського (Івано-Франківського) медінституту. Йому виділялося 12 найкращих будівель міста. У 1945/46 н.р. до інституту вступило 258 студентів, серед яких 61 учасник війни [16, ф. 4849, оп. 1, спр. 2512, арк. 51]. На час відкриття бюджет інституту складав 2,5 млн.крб. [16, ф. 342, оп. 14, спр. 462, арк. 13]. Про контингент студентів медичних закладів у західних областях України на початок 1945/46 н. р. дає уявлення таблиця 1.

У кінці досліджуваного періоду, тобто на 1948/49 н. р., кількість студентів-медиків збільшилася і становила відповідно у Львівському медінституті 2483 студенти, Станіславському - 1061 та Чернівецькому - 1253 [17, ф. 1, оп. 46, спр. 3785, арк. 10]. Щодо національного складу контингент студентів розподілявся так: у Львівському медінституті за звітом на 1.Х. 1945 р. навчалось 1048 українців, 324 росіяни, 133 євреї та 215 студ. інших національностей; у Чернівецькому медінституті відповідно 461, 250, 320 та 10 студентів; у Станіславському - 309, 78, 17, 75 студентів [17, ф. 2, оп. 7, спр. 1837, арк. 57].

Таблиця 1. Контингент студентів медичних закладів західних областей України на початок 1945/46 н. р.

Назва вузу	1 курс	2 курс	3 курс	4 курс	5 курс	Всього
Львівський медін-т	525	559	318	140	105	1647
Чернівецький медін-т	300	380	160	121	80	1041
Станіславський медін-т	289	63	48	-	-	400
Всього:	1114	1002	525	261	185	3088

Складено за: 16, ф. 2, оп. 7, спр. 1837, арк. 53, 56, 17, ф. 342, оп. 14, спр. 462, арк. 13, 16.

Формувався і новий склад викладачів медичних вузів. Про кількісний та якісний склад професорсько-викладацьких кадрів у 1945 р. свідчить таблиця 2.

Таблиця 2. Склад викладачів медичних вузів західних областей України на початок 1945/46 н.р.

Професорсько-викладацький склад	Львівський медінститут	Чернівецький медінститут	Станіславський медінститут	Всього
Зав. кафедрою, проф.	31	7	4	42
Зав. кафедрою, доц.	9	16	6	31
Професори кафедри	3	-	-	3
Доценти кафедри	16	10	-	26
Старші викладачі	11	9	7	27
Асистенти та викладачі	101	92	17	210
Всього:	171	134	34	339

Складено за: 16, ф. 2, оп. 7, спр. 1837, арк. 57, 59; 17, ф. 1, оп. 23, спр. 1650, арк. 17, 25.

Поряд з медичними вузами у відкритому у жовтні 1945 р. Ужгородському університеті створено медичний факультет.

Зрозуміло, що підготовка медичних працівників, зокрема лікарів, здійснювалася не лише шляхом навчання у вузах. Для підвищення професійного рівня в областях проводилися стаціонарні курси, декадниці, лекції та консультації. Завдяки такій формі навчання для західних областей України у зазначений період підготовлено 705 лікарів [17, ф. 2, оп. 7, спр. 1837, арк. 65].

Особливість організації вищої школи в західних областях України полягала в тому, що кадри для неї тут необхідно було створювати практично заново, оскільки до місцевої професури радянська влада виявила політичну недовіру й усунула більшість її представників з вузівських кафедр. Свідченням цьому стали репресії науково-педагогічних кадрів, які працювали у вузах у дорадянський період. Серед них, зокрема, доктор медицини та філософії Дем'яновський Адриан Анатолійович - доцент Львівського медінституту, який працював у вузі з 1919 р. та опублікував до 20 статей з психіатрії. Його разом із групою львівських науковців заарештували у січні 1945 р. [7, с. 252]. Таких фактів було чимало.

Заформалізованість "ідеологічної роботи" серед інтелігенції, націленість її на засвоєння сталінських догматів, біографії "вождя", "закручування ідеологічних гайок" особливо відчувалося на Західній Україні. "Вони хиталися й перекидалися від однієї влади до другої на протязі цілого покоління", - так зневажливо говорилося про західноукраїнську інтелігенцію на березневій (1945 р.) міжобласній нараді інтелігенції західних областей. Тому багато інтелігентів Західної України було визнано "ворожими елементами" й ув'язнено або депортовано на схід СРСР.

Ядром нових кадрів ставали професори, доценти, викладачі, яких направляли зі східних областей. У 1945 р. в західні області України прибуло 72 наукових працівники та викладачі медичного профілю [16, ф. 342, оп. 14, спр. 462, арк. 14].

Звичайно ж, вони відігравали чималу роль і в державному будівництві, й у відбудові господарства та підготовці молодих спеціалістів, у охороні здоров'я населення. Медики брали участь у попередженні епідемії, ліквідації інфекційних захворювань, адже у містах практично були зруйновані водогони, каналізація, громадські лазні. Вони допомагали в організації недільників, декад, місячників по очищенню вулиць, дворів, житла, створювали санпости, залучаючи до цієї справи студентську молодь. Спільними зусиллями проводили суцільні подвірні обстеження для життя профілактичних заходів, виявляли інфекційних хворих, осередки зараження. У найнебезпечніших зонах досить часто очолювали санітарно-епідеміологічні загоны тощо.

Проте не завжди прибулі спеціалісти з розумінням ставилися до місцевого населення. Цікавим з цього приводу був лист А.Шептицького

до секретаря Львівського обкому КП(б)У І.Грушецького "Про відправлення Служби Божої в лікарняних церковцях", датований 29 серпня 1944 р. В ньому, зокрема, вказувалося на те, що "зав. облздороввідділом Трегуб протривить тому, щоб Служба Божа відправлялася в шпитальних церковцях..., відмовляти умираючим тої послідної духової потіхи і підтримки є прямо чимось нелюдським..." [4, ф. П-3, оп. 1, спр. 72, арк. 10]. Цілком зрозуміло, що відповідь на це прохання була негативною, адже "за радянською конституцією церква відділена від держави і в усіх радянських установах діють радянські порядки, а лікарня - є радянська установа" [4, ф. П-3, оп. 1, спр. 72, арк. 11]. Ось на таких принципах досить часто виховувалося молоде покоління.

Підготовкою наукових та науково-педагогічних кадрів в галузі медицини почали займатися безпосередньо на місцях, тобто у медичних вузах західних областей України. Зокрема, протягом досліджуваного періоду відкрилися аспірантури при всіх трьох медінститутах регіону. Викладачі та аспіранти Львівського медінституту за цей час захистили 5 докторських та 43 кандидатських дисертації [13, с. 524], Чернівецького - 2 докторські та 19 кандидатських [12. -1957. - 11 вер.].

Проте навчання в аспірантурі не завжди закінчувалося успішно. Так, у 1947/48 н.р. при аспірантурі Львівського медінституту закінчили навчання сім осіб без захисту кандидатських дисертацій [16, ф. 582, оп. 1, спр. 78, арк. 18]. У Чернівецькому медінституті у 1947 р. навчався лише один аспірант на кафедрі нормальної анатомії та проходили стажування 13 клінічних ординаторів [5, ф. Р-938, оп. 5, спр. 14, арк. 7]. Робота аспірантури нерідко гальмувалася самим Міністерством. Плани набору аспірантів визначалися зверху, в ряді випадків вони передбачали прийом на спеціальності, з яких були відсутні наукові керівники. Крім того, не завжди враховувалися специфічні особливості західного регіону.

Недовіра до місцевого населення була визначальною рисою сталінської кадрової політики. Арешти і звільнення з роботи інтелігенції розпочалися в західних областях практично відразу після вигнання фашистських окупантів. Органи МДБ постійно звітували перед ЦК КП(б)У про політично неблагодійну інтелігенцію, серед якої чільне місце займав професорсько-викладацький склад вузів. Не обминула лиха доля і викладачів Львівського медінституту. Характерною з цього приводу є довідка МДБ Львівської обл., датована листопадом 1949 р., де вказано, що, зокрема, у Львівському медінституті налічувалося 92 неблагодійні викладачі, а 44 з них підозрювалися у приналежності до ОУН [2, с. 105]. У січні 1950 р. у Львові відбулися загальноміські збори вузівського партійного активу, які визначили методи боротьби з неблагонадійними викладацькими кадрами. Тільки за три місяці (січень - березень 1950 р.) було

проведено майже 2 тис. зборів, де виступило понад 10 тис. чол. Гострій критиці піддавалися ті викладачі, які " проявляли аполітичність, буржуазний об'єктивізм, елементи націоналізму, низькопоклонство перед буржуазним Заходом" [2, с. 105].

Основна маса прибулих викладачів зневажливо ставилася до української мови. Мовою викладання у більшості вузів регіону була російська. Так, у Чернівецькому медінституті у 1950 р. із 143 викладачів українською мовою проводили заняття всього 13 (10 %) [2, с. 106]. Нерівноправне становище української мови породжувало мовний нігілізм і приводило до так званого "суржика", однаково далекого як від української, так і російської літературних мов. Загалом можна констатувати, що вища школа залишалася потужним засобом культивування духу вищості російської і другорядності української мов.

І все ж насущні потреби життя у західних областях України, вимагали розвитку медичної науки. Формування основних напрямків досліджень учених-медиків відбувалося одночасно з організацією мережі медичних науково-дослідних установ. Це, безумовно, тісно пов'язувалося з потребами практики охорони здоров'я та спрямовувалося на виконання конкретних завдань боротьби із захворюваннями людей, створенням більш сприятливих умов для праці й побуту населення. В післявоєнний період йшла відбудова зруйнованої німецько-румунськими загарбниками медичної мережі. На потреби охорони здоров'я в республіці за роки четвертої п'ятирічки використано 18 млрд.крб. [16, ф. Р.2605, оп. 8, спр. 1028, арк. 185].

Центрами медичної науки західних областей України стали Львівський, Чернівецький та Станіславський медінститути, медичний факультет Ужгородського університету, а також ряд утворених науково-дослідних установ медичного профілю. Свідченням розширення наукової роботи стали дослідження вчених Львівського медінституту. У зазначений період вони розробили близько тисячі тем, виступили більш ніж з 1100 доповідями на республіканських та всесоюзних з'їздах, наукових конференціях, засіданнях наукових товариств з актуальних питань теорії та практики медичної науки [18, с. 112-113].

У зв'язку з тим, що в цьому регіоні прогресувала зобна хвороба, у перші повоєнні роки розгорнулася робота з етіології та патогенезу ендемічного зобу, його лікування та профілактики. Вчені медичного факультету Ужгородського університету дійшли висновку, що тільки з урахуванням цілісності організму та його зв'язку з навколишнім середовищем можна підійти до розуміння етіології зобу. Крім того, вказував професор О. К. Горчаков, " не можна не враховувати значення нервової системи" [6. - 1952. - 5 черв.]. В результаті наукових досліджень по вивченню зобної хвороби були виявлені конкретні місця розповсюдження цієї хвороби на Закарпатті, розроблені практичні рекомендації щодо їх ліквідації [6. - 1952. - 5 черв.]. Завідуючий

кафедрою організації охорони здоров'я Станіславського медінституту доцент А. К. Гарашян очолив ряд експедицій з метою вивчення зобу в гірських районах, де виявив цілий ряд закономірностей у процесі протікання хвороби [3, ф. Р-7, оп. 2, спр. 605, арк. 1]. Викладач цього ж інституту П. Вакалюк проробив більш ніж 600 дослідів та захистив кандидатську дисертацію на тему: "Функції шлунку у хворих ендемічною зобною хворобою"[3, ф. Р-7, оп. 2, спр. 610, арк. 12]. Внаслідок проведених досліджень і отриманих результатів поширене на території західного регіону захворювання на зоб дещо зменшилося.

Важливе значення мало вивчення проблем лікування серцево-судинної системи, фізіології центральної нервової системи, синтезу нових лікувальних препаратів тощо. Активну участь брали вчені-медики у розробці етіології патогенезу, клініки та діагностики серцево-судинних захворювань головного мозку, нових методів лікування очних хвороб. Слід відзначити розробки професора Чернівецького медінституту С. Н. Савенка в галузі нейрохірургії, патогенезу та клініки нервових захворювань, енцефалоеміліту. У зазначений період він опублікував більше 60 праць з цієї проблеми. Розробкою нових методів офтальмологічної діагностики, рефракції та акомодатції ока успішно займався професор цього ж інституту Б. Л. Радзіховський. [9, с. 16]. Професор Львівського медінституту С. А. Каторгіна розробила і впровадила у практику нову методику операції екзентерації ока при злоякісних пухлинах і запропонувала необхідний для цього медичний інструмент. [9, с. 17]. Колектив учених Чернівецького медінституту протягом ряду років вивчав і досяг певних успіхів у лікуванні туберкульозних полісерозів (запалення серозних оболонок) грудної жаби. Під керівництвом професора С. Р. Закривидороги група вчених провела цікаві досліді з експериментального дослідження та клінічного застосування речовин, які мають ефірні олії, бальзами, смоли. [15].

Ряд праць присвячено проблемам патології ембріонального розвитку людини. Так, у Львівському медінституті створена оригінальна система і вперше в країні проведено охолодження тканини в рідкому повітрі з наступним висушуванням у вакуумі для отримання гістологічних препаратів. Розроблялися питання механізму захворювання та видужання, фізіології вищої нервової діяльності. Зокрема, професор Я.П.Склярів дослідив проблеми гострих та хронічних порушень секреторної функції шлунку та підшлункової залози і поновлення їх нормального функціонування. [8. - 1951. - 16 люня]. Значна увага приділялася розгляду питань хірургії, газової гангрені (Г.П.Ковтунович), патогенезу, діагностиці та лікуванню онкологічних захворювань (А.І.Гратишак, А.В.Фединець, Б.Т.Белінський), захворювань печінки та нирок (Г.І.Караванов). Ефективним виявився швидкісний метод визначення сульфамідних препаратів, що

давав можливість легко відрізнити сульфідін від стрептоциду та сульфазолу. Він базувався на розпаді сульфамідів при нагріванні з виділенням газів, які мали певний запах. [10. - 1950. - 8 груд.]. Належна робота проводилася в галузі акушерства та гінекології. Зокрема, професор Н. С. Бакшеев дослідив питання застосування пеніциліну та гравіцидіну в цій галузі [9, с. 18].

Розгортали роботу науково-дослідні інститути Міністерства охорони здоров'я. У 1940 р. на базі обласної поліклініки Львова відкрито науково-дослідний інститут охорони материнства та дитинства, який став центром науково-методичної допомоги з питань охорони матері та дитини. Працівники інституту намагалися координувати свою роботу відповідно до запитів органів охорони здоров'я. Такий же інститут було створено у Мукачевому. Основна діяльність цих закладів спрямовувалася на розв'язання проблеми фізіологічних особливостей дитячого віку як основи раціонального харчування, профілактики захворювань, патогенезу, профілактики та лікування ускладнень при вагітності й пологах. За досліджуваний період підготовлено та опубліковано близько 80 робіт з актуальних питань охорони материнства та дитинства. [1. - 1955. - 19 січн.]. Учені-медики С.Я.Аркавін та Н.К.Грищенко розробили спеціальний апарат за допомогою якого ліки розпорошувалися на найменші частки, змішувалися з повітрям, і коли дитина, яка знаходилася під ковпаком вдихала ліки, вони потрапляли безпосередньо у кров. Проте запровадження у практику цього винаходу гальмувалося через відсутність аерозольної апаратури. Велике значення мала розробка нового методу лікування ревматизму у дітей. Його запровадження у дитячому відділенні обласної лікарні Львова дало ряд позитивних результатів, хоча масове застосування досить часто затримувалося. Те ж спостерігалось з дослідженням М.Л.Золотавіної "Клінічні та вегетативні зрушення у дітей під впливом новокаїнової блокади". Складалося враження, що нові розробки потрібні вченим, а не хворим дітям.

Крім вищеназваних інститутів відкрилися науково-дослідні інститути туберкульозу, переливання крові, епідеміології, мікробіології та гігієни у Львові, філіал Харківського інституту епідеміології та мікробіології у Чернівцях. Робота цих закладів концентрувалася на наданні допомоги органам охорони здоров'я у післявоєнний період, підготовці та перепідготовці медичних кадрів. Зокрема, інститут туберкульозу у зазначений період підготував 132 лікарі-фтізіатри та 37 медичних сестер. [16, ф. 539, оп. 1, спр. 4289, арк. 59]. Проте, незважаючи на заходи, які проводив інститут, захворюваність на туберкульоз залишалася досить високою. Це пов'язано, насамперед, з тим, що багато профілактичних заходів ще не були повністю впроваджені, бракувало медичних працівників, професійний рівень багатьох з них не завжди відповідав зростаючим потребам медицини.

Робота Львівського науково-дослідного інституту переливання крові спрямовувалася на вивчення нового консерванту. В результаті комплексного дослідження вчені інституту запропонували новий консервант "ЛІПК". Його перевага полягала в більш тривалому зберіганні крові, яка не втрачала своїх біологічних якостей. Цей метод отримав схвалення з боку Колегії Міністерства охорони здоров'я СРСР, за наказом останнього було запропоновано впровадити цей метод консервації крові у практику медицини. [16, ф. 539, оп. 1, спр. 4289, арк. 49]. У 1950 р. інститут мав ряд сучасних апаратів: апарат Ван-Слайка (для визначення газового складу крові), оксигеметри, апарат Варбурга, спектрофотометри - загальна вартість обладнання становила 238 тис.крб. [16, ф. 539, оп. 1, спр.4289, арк. 59]. Проте не завжди ця цінна апаратура ефективно використовувалася.

Для удосконалення роботи пунктів переливання крові на місцях до них прикріплялися наукові працівники інституту, які 3 - 4 рази на рік проводили обстеження роботи пунктів. Крім того, щорічно проводилися міжобласні науково-практичні конференції, де підбивалися підсумки роботи за рік і визначалися перспективні завдання у галузі переливання крові та гематології.

Великий обсяг організаційно-методичної роботи у перші роки становлення охорони здоров'я у західному регіоні обмежував можливості науково-дослідних інститутів медичного профілю у здійсненні науково-дослідної роботи. Вона, в силу історичних обставин, не стала провідною в їх діяльності. І, якщо в перші повоєнні роки недостатня науково-дослідна активність інститутів знаходила виправдання, то у подальшому зі зміцненням органів охорони здоров'я організаційна діяльність відходила на задній план, а натомість недостатня у якісному і кількісному відношенні науково-дослідна діяльність ставала гальмом у розвитку інститутів. Вони практично перетворилися у додаткові органи контролю на місцях. За завданням Міністерства співробітників інститутів направляли в області і райони для розгляду скарг та перевірки виконання наказів. У зв'язку з цим, перед співробітниками інститутів гостро постало питання щодо поліпшення наукової роботи інститутів, адже її відставання дедалі ставало все помітнішим.

І все ж, незважаючи на труднощі і перепони адміністративно-командної системи, яка діяла тоді в СРСР, ідеологічний тиск, репресії тоталітарного режиму, медична освіта та наука у західному регіоні України досягли певного розвитку.

Джерела та література:

1. Вільна Україна.
2. Герегова С., Марусик Т. Розвиток вищої освіти в західних областях України в другій половині 40-х - першій половині 50-х років // Український історичний журнал. - 1997. - № 3.
3. Державний архів Івано-Франківської області.

4. Державний архів Львівської області.
5. Державний архів Чернівецької області.
6. За більшовицькі кадри.
7. Культурне життя в Україні. Західні області. 1939-1953: Документи і матеріали. - К.: Наук. думка, 1995. - Т. 1.
8. Львовская правда.
9. Марусик Т. Развитие науки в западных областях Украинской ССР. 1944 - 1955 гг.: Автореф... канд. ист. наук. - Киев, 1991.
10. Прикарпатська правда.
11. Плющ В. Медична наука в Україні в першій половині ХХ ст. // Матеріали до історії української медицини. - Нью-Йорк - Мюнхен, 1975.
12. Радянська Буковина.
13. Радянський Львів. 1939-1955: Документи і матеріали. - Львів: Кн.-журн. вид-во, 1956.
14. Рябишенко О.Г. Охорона здоров'я населення західних областей України. - К., 1963.
15. Фармакологические и лечебные свойства терпентины /живицы/ из буковинской пихты. - Львов, 1955.
16. Центральний державний архів вищих органів державної влади та органів державного управління України.
17. Центральний державний архів громадських об'єднань України.
18. Шапиро И.Я. Из истории медицинского образования в западных областях Украины и на Буковине. - Львов: Изд-во Львов. ун-та, 1957.

Мафтин Л.В.

ПЕДАГОГІЧНІ ІДЕЇ СОФІЇ РУСОВОЇ ТА ЇХ ВИКОРИСТАННЯ В ПРАКТИЦІ СУЧАСНОЇ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ УКРАЇНИ

Діяльність талановитого українського педагога, надзвичайно обдарованої, цікавої особистості Софії Русової припадає на кінець ХІХ - початок ХХ ст., період зламу епох, час, коли ідеї "нових шкіл", "нового виховання" набували особливої значимості та популярності в світі. Історія України цього часу позначена боротьбою за становлення її державної незалежності, самостійності. В нових історичних умовах також гостро поставали проблеми української національної школи, оновлення змісту освіти, пошуків нових напрямків її розвитку, радикальних змін у системі методів навчання та виховання. Серед патріотів України - громадських діячів, педагогів, літераторів, вчених, всіх тих, хто перейнявся ідеями української державності, відродження української національної школи, дійову позицію займала С.Русова, яка активно працювала над розробкою концепції національної системи освіти, національної школи та національного дошкільного виховання.

Творча спадщина видатної української просвітительки надзвичайно багата, вона назавжди увійшла в золотий фонд педагогічної науки.

Педагогічні погляди, ідеї, громадянське кредо С.Русової яскраво відображені в змісті, в назвах її наукових праць: монографіях, підручниках, методичних рекомендаціях, багаточисельних статтях: "Теорія і практика дошкільного виховання", "Практичні поради до виховання дітей", "Дидактика", "Український буквар", "Методика початкової географії", "Національна школа", "Освіта на Україні", "Націоналізація школи", "До сучасного становища народного вчителя", "Ще з філософії виховання" та ін. В них чітко проглядається педагогічна концепція автора, визначними чинниками якої є ідея національного виховання, принципи гуманізму, народності виховання, освіти, школи.

Думки вченої, погляди на загальні проблеми школи й освіти, визначення її цілей, завдань, основних принципів організації виховання й навчання, форм і методів, підготовки майбутніх фахівців, професійної майстерності, - надзвичайно актуальні нині, в час відродження України, становлення національної системи освіти, розвитку української національної школи.

Торкаючись засад розбудови нової школи, С.Русова наголошувала на тому, що "школа - це найкращий скарб кожного народу, це ключ золотий, що розмикає пута несвідомості, це шлях до волі, до науки, добробуту" ("Нова школа"). Тут повинні панувати дружні, товариські стосунки, творча, життєрадісна атмосфера, адже завдання, які стоять перед такою школою, набувають надзвичайної ваги: "... не випускати зі своїх стін одноманітних горожан (громадян - Л.М.) - наче такими ж серіями, як авто з заводу Шкоди або Форда. Ні, усе багатство нації в людях, в ссобах, усе життя її в вільному розвитку усіх здібностей її горожан" [6, с. 35].

Працюючи над питаннями шкільної освіти, аналізуючи світовий педагогічний досвід, С.Русова підкреслювала, що українська школа, враховуючи прогресивні здобутки зарубіжних педагогів, свою систему освіти та виховання повинна будувати на національному ґрунті, продовжувати традиції братських шкіл, їх демократичні й гуманістичні принципи. Думки педагога про українську національну школу в своїй громадянській спрямованості перегукуються з думками видатного українського діяча М.Грушевського, який писав, що "без доброї школи на своїй рідній мові <...> народ не може бути просвіченим, заможним, щасливим" [1, с. 17]. С.Русова також неодноразово наголошувала на тому, що народ, який "не має своєї школи попасає задні! Йому замкнено двері до пишного розвитку своїх культурних сил, він засуджений на пригноблене становище, на постійне вживання чужого хліба; живе він не по своїй живій думці, а чужим розумом. Такому народові, який не має своєї школи і не дбає про неї, призначені економічні злидні й культурна смерть. Ось через що сучасним гаслом усякого свідомого українця мусить бути завдання: рідна школа на Україні!" [6, с. 29]. Ця думка, висловлена понад п'ять десятиліть тому,

цілком актуальна й сьогодні, це сучасний, з позицій сьогоднішніх, погляд на відродження національної школи, на ті завдання, які стоять перед нею: "українськими засобами виховувати розумну, працюовиту дитину, не одірвану од свого народу, а навпаки - пов'язану з ним". Продовжуючи цю думку, С.Русова далі наголошувала: "мусимо виховувати дітей в повній національній свідомості, відданості до свого народу, бо хто не вмєє кохати рідний край, шанувати свій народ, той не зможе стати щирим горожанином усесвіту" [6, с. 33].

С.Русова неодноразово підкреслювала, що всі успіхи в роботі школи, у навчанні та вихованні учнів залежать насамперед від учителя, його освіченості, майстерності тощо. В статті "До сучасного становища народного вчителя" вона писала, що становище вчителя в суспільстві - одна з основних проблем у вирішенні багатьох питань національної школи, адже майбутнє України залежить і від професійного, культурного, економічного, правового рівня вчителя, "Бути гарним педагогом, зазначала С.Русова, - це бути справжнім реформатором майбутнього життя України, бути апостолом Правди і Науки. Тільки великим зусиллям таких апостолів Україна матиме чесних діячів-патріотів, вмілих практичних робітників і соціально об'єднану, інтелектуально розвинену народну масу" [6, с. 30]. Ці слова звернені і до освітян нинішніх, ті ж самі завдання, які стояли перед українськими педагогами на початку ХХ ст., так само актуально постають і в кінці ХХ ст.: "Українському народові потрібні міцні духом діячі, потрібні особи з міцним характером і ясним розумінням народного життя. <...> Українському народові потрібна моральна, широко освічена еліта, і цю еліту може дати школа, і лише при спільній праці так виховників і професорів, як і самих учнів" [6, с. 39].

Особливо актуальними в цьому плані є питання професійної майстерності вчителя, його творчої активності, бо педагогічна праця вимагає глибоких знань, практичних вмінь, творчого пошуку, постійного вдосконалення. Високий рівень професіоналізму неможливий без копіткої праці, - "що більше свого творчого на ґрунті наукової педагогіки й методики вкладатиме садівниця, то пишніше цвістиме її садок", ні в якому разі, застерігала С.Русова, "жодної педагогічної діяльності не можна вести то шаблону, по катехізису" [5, с. 157]. Проте не тільки ерудиція, досвід, професійна майстерність визначають справжнього вчителя. Як неодноразово підкреслювалось в творчій спадщині видатної діячки, - "не люблячи дітей <...> не можна захопити їх, зрозуміти їхню душу й дати кожному той напрямок, за допомогою якого дитина найкраще зможе керувати своїми інстинктами" [5, с. 201].

За переконанням С.Русової, сформувати нове покоління, покоління вільних особистостей, проінняте "повищою свідомістю й мораллю", може тільки той педагог, який свідомий свого покликання, який здатний оживити навчально-виховний процес своїм творчим

духом, любов'ю, творчими здобутками. Для того, щоб учитель міг успішно працювати, виконувати свої громадські обов'язки, він повинен мати матеріальну незалежність, політичні права, належну пошану в громадянстві тощо. "Від мало підготованого, виснаженого, від усіх залежного учителя тяжко вимагати розв'язання суспільних питань школи" [6, 30], - писала С.Русова.

Цінні педагогічні ідеї С.Русової, думки, поради допомагають вчителям сучасної школи вирішувати освітньо-виховні завдання сьогодення. Одне з актуальних питань, яке свого часу розв'язувала і видатна українська діячка, - це питання гуманізації та індивідуалізації навчально-виховного процесу. Вихователя вона поетично називала садівником, який ростить, плекає в дитині найкращі почуття, підтримує її віру в себе: "дітей не треба ні до чого силувати, садівниця має любити дітей, розуміти їхні душі", створювати навкруг себе таку атмосферу, де панує "дисципліна розумної ласки", в якій могли б вільно розвиватися усі здібності дитини, усі її добрі почуття й нахили. "На усіх щаблях шкільного навчання діти мають бути щасливі - щасливі тим, що мають змогу задовольняти свою природню рухливість, творити те, що наростає в їх умі, почувати себе з кожним шкільним днем свідомішими, самостійнішими" [6, с. 29]. Особливо це стосується початкової ланки освіти, адже молодший шкільний вік - своєрідний період в житті дитини, це надзвичайно важливий, деякою мірою вирішальний етап формування особистості школяра, що закладає вміння та навички подальшого навчання, норм поведінки тощо. Психологічний склад учня початкової школи досить специфічний: як правило, діти цього віку дуже чутливі, емоційні, вразливі. Вони схильні до фантазування, допитливі, безпосередні в проявах своєї поведінки, рухливі й т.п. Тому дуже важливо, щоб поруч з ними була людина, яка знала б, як керувати вихованням, добре розуміла дитячу психологію, враховувала індивідуальні особливості учнів, адже "як нема в садку двох кущів однаковісеньких, так немає в класі двох дітей з однаковими почуттями, думками, спроможностями" [5, с. 173], - відзначала С.Русова.

Гармонійну, чуйну, освічену особистість можна виховати за умов, коли виховання проходить в спокійній, доброзичливій атмосфері, коли вчитель своїм авторитетом не пригнічує учня, не нівелює його індивідуальність, а допомагає їй проявитися якнайкраще, як найяскравіше. Сповідуючи принципи гуманної педагогіки, С.Русова, таким чином, не могла погодитися з авторитарною позицією німецького педагога Й.Гербарта, який, навпаки, вимагав "порушити спокій дитячої душі, зв'язати її вірою і ласкою, щоб по бажанню, по волі вихователя викликати ті або другі змагання, хвилювати душевний спокій дитини" [5, с. 40]. Нерідко прояви такої "педагогічної майстерності" можна спостерігати в практиці окремих вчителів і сьогодні. Це страшні прояви, "до них треба ставитися майже негативно, - зазначала

С. Русова в роботі "Дошкільне виховання", - не порушувати спокій дитини мусимо ми, а прислухатися, що саме лунає, що панує в цій чистій глибині, й усіма засобами задовольнити найкращі змагання, знаходити засоби, щоб потроху зникало усе таке, що шкодило б і самій дитині, і її оточенню" [5, с. 40]. Проте формування і розвиток дитини неможливі без цілестриваного, тактовного впливу, планомірного керівництва. Вчителю початкових класів сучасної школи варто прислухатися до порад видатного українського педагога щодо керування процесом виховання, яка у праці "Нові методи дошкільного виховання" зазначала: "Якщо ми будемо лише пасивно спостерігати, як росте, розвивається дитина, то сама дитина буде шукати активного впливу, авторитету, без якого вона почуває себе безпомічною та безпорадною. І тоді, замість нашого впливу, може прийти такий фактор, який лише негативно діятиме на дитину. Ні, ми мусимо <...> брати на себе відповідальність, користати зі впливу свого на дитину, дорожити нахилами дитини підпорядковуватися їй і шукати засобів, щоб якнайкраще скерувати дитину на добрий шлях" [6, с. 37]. Але це, як зазначається далі, не повинно шкодити дитині, обмежувати її волю, самотійну думку, а тільки керувати, спрямовувати її в належне русло: "Наша відповідальність тут дуже велика, бо майже виключно від нас залежить, куди саме ми направимо волю ще мало свідомої істоти. А тому треба насамперед якнайкраще придивитися, пізнати душевний та фізичний стан дитини, розібратися у тому, до чого вабить дитину та від чого її відвертає. Треба пестливо викликати її довір'я, ті одверті признання, щоб у відносинах між педагогом і дитиною не було страху" [6, с. 29]. Належну дисципліну та працездатність молодших школярів забезпечить правильна, добре спланована організація вчителем навчально-виховного процесу: доброзичлива атмосфера уроку, його динамічність та цілеспрямованість; зміна видів діяльності (навчання - гра, рухи); вчасний перехід від пояснення до вправ; різноманітність прийомів заохочення та оцінювання тощо.

Великого значення надавала С. Русова розвиткові мислення, "живої самотійної" думки дитини. В книзі "Дошкільне виховання" вона писала: "Найголовніше завдання виховання - збудити у дитини охоту до самонавчання <...> Не накачувати в дитячі головки знання, мов у порожні пляшки, а викликати в дітях змагання самим відшукувати нові духовні скарби. Треба давати змогу дітям самим знайти відповіді на різні питання, які перед їх розумом постануть, даючи, звичайно, деяку допомогу в справі правдивого розв'язування, але ніколи не забуваючи, що розум дитини - то багаття, до якого ми маємо лише підкладати дрова, а горітиме воно вже своїм власним вогнем" [5, с. 41]. На думку вченої, основою для розвитку мислення дитини є розвиток сприймань, уваги, пам'яті. Він забезпечується вмільм керівництвом вчителя, його вмінням зацікавити учнів, заохотити їх увагу: "не треба силувати дітей ані до гри, ані до роботи, але треба

вести й те й друге так цікаво, щоб діти захоплювалися ними й раділи" [5, с. 198].

Розвиваючи увагу дитини, її пам'ять, педагогам слід керувати тими особливостями дитячої уваги, які характерні для певного віку, також розрізняти увагу, що викликається інтересом і вольову увагу, яка вимагає певних зусиль волі: "хоч як цікаво постійно викликати в дітях безпосередню увагу добре викладеною лекцією або цікавим матеріалом, проте конче потрібно виховувати вольову увагу, щоб дитина могла перемагати себе задля іншої, часом нецікавої, але потрібної праці, і ставилась до неї з відповідальною увагою" [5, с. 119]. Однак, вчителю початкових класів слід пам'ятати, що вольова увага швидше втомлює учнів, тому потрібно постійно стежити, щоб учні не перевтомлювались, оскільки це негативно позначається на навчанні, приводить до втрати інтересу: "при вихованні треба уникати всіх тих обставин, при яких увага або скоро втомлювалася б, або ставала б розвіяною, а ставити навчання в умови, сприятливі концентрації та координації дитячої уваги" [5, с. 109].

У педагогічній спадщині С. Русової, зокрема в працях "Нова школа соціального виховання", "Теорія і практика дошкільного виховання" знаходимо також конкретні педагогічні поради, які не втратили своєї цінності й сьогодні, щодо розвитку та вдосконалення пам'яті. Виробленню міцної пам'яті сприяють такі фактори, як: обсяг навчального матеріалу, інтерес до нього; сила й тривалість вражень, їх емоційне забарвлення; систематичні повторення; дидактично правильне розміщення заучуваного матеріалу та ін. Надзвичайно виразно в роботах С. Русової розкрито шляхи розвитку в дітей сенсорних здібностей, уяви, подано методичні рекомендації щодо організації різних видів ігор, ознайомлення з навколишніми предметами та явищами. Вона наводить цілу низку народних ігор, літературних, фольклорних творів, народознавчого матеріалу, які вчителі можуть і, безумовно, повинні використовувати в роботі з учнями. Прагнучи збудити в дитині дослідника, збагатити її думку, фантазію, світогляд, видатна українська діячка дає педагогам чіткі, конкретні поради, як навчити учнів слухати, читати, писати, працювати з підручником, особливо наголошуючи на необхідності формування в дитини вміння працювати самотійно.

Одним із важливих завдань сучасної школи є формування активної, самотійної особистості, яка могла б розв'язувати нестандартні завдання, не тільки приймати певні конкретні рішення, але й творчо втілювати їх в життя [2, 3, 4]. Тому питання розвитку творчих здібностей дитини, які піднімає в своїх працях С. Русова, також близькі сьогоднішнім освітянам, є надзвичайно актуальними. На думку вченої, творчість є "найдорожчим скарбом людини", кожна дитина з самого початку свого життя виявляє деяку творчу силу. Сім'ї, школі слід розвинути цю творчу силу, спрямувати її в дієве русло. Основними

засобами розвитку творчості, за С.Русовою, виступають: малювання, ручна праця (вишивка, ліплення, лозоплетіння...), музика, танці, колекціонування, різноманітні ігри тощо. Важливою особливістю творчості є те, що вона найчастіше пов'язана з ігровою діяльністю. Загальновідомо, що в грі діти найяскравіше проявляють себе, свої здібності та нахили. Тому використання ігрових ситуацій в початковій школі досить ефективне, служить засобом активізації пізнавальної діяльності учнів. Цікаві думки з приводу місця гри в структурі уроку початкової школи, використання різноманітних ігрових ситуацій та сюжетно-рольових ігор знаходимо також і в працях сучасних вчених, педагогів (книга О.Я.Савченко. Сучасний урок в початкових класах. - К., 1996). На думку С.Русової, вчителю, використовуючи гру як один із оригінальних методів навчання, слід розуміти її глибоке значення в розвитку дитини, не допускати, щоб гра "втратила свій найдорожчий напрямок - вільного психологічного творчого виявлення самої дитини" [5, с. 81].

Одним з важливих методів навчання, розвитку розумових та творчих здібностей дитини, С.Русова, так як і її видатний попередник Я.А.Коменський, вважала наочність: "увесь багатий матеріал мусить перебувати в дітей на очах, в їх руках, щоб вони пильно додивлялися, вбирали в себе враження, пахощі, кольори, вид, деталі", адже чим більше знання спираються на відчуття, тим вони достовірніші, оскільки власне спостереження заміняє багато доказів. Найкраща наука - наука природи, вважала С.Русова: "Від ранньої весни до пізньої осені може природа стати вчителькою і виховницею <...> З течії ріки та потоків, із ріжного висихання глини, піску, крейди діти вчать географії <...> приглядаються жабками у ставку, розрізняють птахів - ось наука зоології. Пізнають різні фізичні, біологічні процеси просто й природньо" [6, с. 56]. Природа також має велике виховне значення для дитини, розвиває в неї естетичні почуття, а найважливіше її завдання - це "плекання любови до рідного краю". Педагогам сучасної української школи, особливо її початкової ланки слід керуватися завжди актуальною тезою, проголошеною С.Русовою: "Мами й виховниці, пам'ятайте про те, що природа - велика книга життя, в якій треба навчити дітей читати <...> ведіть дітей в природу, щоби вони серед неї пізнавали свій Рідний Край!" [6, с. 57].

Сьогодні, коли перед освітою стоять важливі завдання національного і духовного відродження школи, ми повинні належно оцінити й ідеї С.Русової стосовно національного виховання молодого покоління. Як автор цілої наукової концепції національної освіти й виховання, вона була твердо переконана, що "усе виховання має бути національним, виростати на рідному ґрунті, між рідним словом, у рідному культурному середовищі, на зразках рідної пісні, поезії, малярства" [5, с. 43]. Тільки в цьому випадку ми можемо говорити про відродження нації, національну свідомість.

Отже, педагогічна спадщина С.Русової - це яскрава сторінка в розвитку української освіти, школи педагогічної науки. Вона змушує сучасного вчителя думати, творити, шукати найкращі, найпередовіші шляхи освіти, навчання та виховання майбутніх свідомих громадян незалежної України.

Джерела та література:

1. Грушевський М. Про українську мову і українську школу. - К., 1991. - 46с.
2. Державна національна програма "Освіта" (Україна XXI ст.). - К., 1993.
3. Концепція національного виховання //Початкова школа. - 1995. - № 1. - С. 48-53.
4. Концепція позашкільної освіти та виховання //Освіта України. - 1997. - 14 берез. - С. 2-4.
5. С.Русова Вибрані педагогічні твори. - К.: Освіта, 1996. - 304 с.
6. Софія Русова і Галичина. - Івано-Франківськ, 1996. - 124 с.

Юрій Є.І.

ПРОФСПІЛКИ АГРОПРОМИСЛОВОГО КОМПЛЕКСУ УКРАЇНИ (60-80 рр. XX ст.)

В умовах розбудови суверенної і незалежної демократичної України нагально постає питання підвищення ролі різних структурних об'єднань громадян у політичному, соціально-економічному та духовному житті держави. Серед них особливе місце займають професійні спілки, що об'єднують громадян за родом їх трудової діяльності і мають метою захист прав та інтересів своїх членів. А це значною мірою зумовлює масовість цієї організації, специфічні функції та методи її діяльності [4, - 1992. - 28 лист.].

Важливе значення серед галузевих профспілок займає спілка працівників агропромислового комплексу, що є одним із найбільших і найважливіших секторів національної економіки і від якого сьогодні залежить доля реформ і майбутнє України. Тут зосереджено більше половини діючих нині виробничих фондів, створюється близько 50 % валового внутрішнього продукту, дві третини товарів народного споживання, прямо або опосередковано формується 70 % зведеного бюджету, зайнято близько 40 % працюючого населення [8, - 1997. - 14 січ.]. Майже всі вони об'єднані у свою професійну спілку, яка нараховує нині 6,7 млн. чоловік і є найчисельнішим галузевим профоб'єднанням в Україні.

Продовж своєї діяльності спілка працівників агропромислового комплексу набула певного досвіду роботи, внесла значний вклад у формування умов праці, культури виробництва, побуту, відпочинку та ін. Вона передусім реалізується як організація самозахисту працюючих у сільському господарстві, харчовій і переробній

промисловості, сільському будівництві, меліорації, в сфері обслуговування цих галузей, науки і навчальних закладів.

Природньо, що така роль спілки у суспільстві і житті села привертає увагу дослідників до аналізу її діяльності. Науковцями підготовлені ряд публікацій, в яких розкривається різнобічна робота профоб'єднань щодо внутріспілкового будівництва, виконання ними соціальних і захисних функцій, розв'язання проблем духовного життя [15, с. 498, 562; 1. - 1977. - № 4. - С. 61-68; 26. - 1986. - № 11. - С. 14-26; 7. - 1996. - № 3. - С. 81-91]. Питання діяльності профспілок АПК частково розглядаються у працях про розвиток сільського господарства України [30, с. 110-120; 18. - 1989. - № 8. - С. 3-14; 19. - 1992. - № 1. - С. 18-29]. Однак професійні історики у недавньому минулому не могли вийти за межі дозволеного у друкованих виданнях. У них не відображений реальний стан справ у профспілковому русі, висновки нерідко підганялись під ідеологічні еталони, вкрай слабо вивчались форми і методи роботи низових профоб'єднань, кадрові проблеми. Мало уваги приділялося аналізу суперечностей, труднощів і негативних явищ у діяльності профспілок. У надто загальній формі говорилося про захист професійними спілками прав та інтересів трудівників села і працівників переробних сільськогосподарських підприємств.

Варто зазначити і таке: складні процеси, що відбуваються у сучасному житті України і неоднозначні оцінки ролі у них профспілок, не посилили уваги дослідників до історії профспілкового руху, хоча певна робота у цьому напрямку ведеться [7. - 1996. - № 3. - С. 84]. Для науковців тут залишається широке поле діяльності. Сучасні дослідники покликані підтримувати профспілковий рух конструктивними ідеями в умовах нових форм влади і власності, соціального статусу громадян, їх матеріальних і моральних можливостей для життя та праці.

Необхідність вивчення досвіду роботи профспілок агропромислового комплексу і використання його у практиці диктується і тією обставиною, що як у минулому, так і нині в Україні ще немає сильною політичної селянської партії, яка б відображала прагнення хліборобів, хоча принаймі дві із них - аграрна і селянська - на таку роль претендують. Фактично, професійні спілки виступають у цей перехідний період головним виразником і захисником інтересів трудового селянства.

Вивчення нагромадженого профспілками АПК України досвіду та уроків минулого певною мірою могло б допомогти використати все позитивне з їх практики в сучасних умовах, а головне - уникнути недоліків і прорахунків, по-новому осмислити роль професійних спілок в умовах демократизації суспільства і входження в ринкові відносини. Враховуючи багатоплановість теми, автор зосередив увагу на організаційному зміцненні профспілок та використанні ними соціальних і захисних функцій у зазначений період.

Проаналізовані документи і матеріали засвідчують, що хоча професійна спілка працівників сільськогосподарської галузі України започаткувалась ще у липні 1919 р. і протягом чотирьох десятиріч виросла майже до мільйона чоловік та набула певного досвіду роботи, однак на початок досліджуваного періоду вона об'єднувала лише близько сьомої частини працюючих на той час у цій сфері і слабо відстоювала їх інтереси [33, ф. 5056, оп. 1, спр. 4723, арк. 9]. Основу спілки складали робітники та керівний склад радгоспів, районних та обласних сільськогосподарських органів, сільськогосподарських дослідних станцій та ін. Але її двері фактично були зачиненими для селян, що працювали у колгоспах. Ця соціальна нерівність різних категорій селянства є наочним свідченням декларативності демократизму тогочасного радянського суспільства.

Тільки з реорганізацією машинно-тракторних станцій у 1958 р. і переходом більшості механізаторських кадрів, спеціалістів сільського господарства у колгоспи і радгоспи активізується профспілковий рух на селі. Майже у 17 тис. тракторних бригад були створені профспілкові групи, що об'єднали 283 тис. членів спілки [29, с. 112]. Та якщо у радгоспах вони вливались у профспілкові організації, що там діяли, то у колгоспах їх статус не був до кінця визначений. І ні Рада професійних спілок України, ні тим більше республіканський галузевий комітет спілки без рішення союзних урядових і професійних органів не вправі були розв'язати це питання.

Воно набуло свого зрушення аж після прийняття Радою Міністрів СРСР 20 липня 1964 р. рішення "Про державне пенсійне забезпечення і соціальне страхування голів, спеціалістів і механізаторів колгоспів" та відповідної постанови президії Всесоюзної Центральної Ради професійних спілок 14 серпня цього ж року, якою передбачався не тільки порядок застосування соціального страхування і пенсійного забезпечення названої категорії працівників, але й об'єднання їх у первинні профорганізації на селі [28, с. 472]. З дозволу і вказівки вищестоящих партійних органів з метою створення колгоспних профспілкових організацій в усіх господарствах України у вересні 1964 р. відбулися збори механізаторів і спеціалістів сільського господарства, на яких організаційно оформились професійні об'єднання, були вибрані їх керівні органи. Членами галузевої спілки стали понад 700 тис. провідних працівників села. У середньому одна колгоспна профорганізація нараховувала 75-100 членів. Тоді ж були сформовані 394 районні комітети спілки. Предметом їх уваги стали питання внутріспілкового життя, навчання профактиву, відстоювання прав та інтересів колгоспників та ін. [33, ф. Р-2605, оп. 8, спр. 4062, арк. 1; спр. 4409, арк. 21, спр. 4453, арк. 59].

Проте рішення ВЦРПС не задовільнило багатьох селян, бо було половинчатим. Воно залишало без відповіді питання про вступ у спілку рільників, тваринників, овочівників, будівельників та інших категорій

трудівників. Не випадково на VII республіканській конференції галузевої спілки у червні 1965 р. профспілковим органам рекомендувалось у найближчий час розв'язати це питання [33, ф. 5065, оп. 1, спр. 675, арк. 121].

Але реалізація його на цей раз розтягнулася на ціле десятиріччя. І не самі профспілки як демократична організація, що створювалась для захисту інтересів селян, вирішували його, а ХХУ з'їзд КПРС дав дозвіл для об'єднання у спілку всіх бажаючих колгоспників. Лише після цього XI пленум ВЦРПС 22 вересня 1976 р. прийняв постанову "Про збільшення масовості профспілкових організацій колгоспників" [17, с. 367-368]. Так, будучи вмонтованими у структуру тодішньої політичної системи, профспілки безпосередньо залежали від волі її керівництва.

Тільки на основі цих документів в Україні була розгорнута робота щодо залучення бажаючих колгоспників у профоб'єднання. Її очолив Республіканський комітет спілки, працівники якого протягом 1977-1978 рр. побували в 11 областях і надали допомогу 128 райкомам, 926 профкомам колгоспів, 792 цеховим комітетам і 1847 профгрупам в організації прийому колгоспників у профспілку. На пленумах Республіканської ради була розглянута робота Полтавського, Харківського і Черкаського обкомів спілки щодо збільшення масовості профспілкових організацій колгоспів і поліпшення їх діяльності, а президії - робота Вінницького, Волинського, Закарпатського і Рівненського обкомів спілки. Поряд з позитивним у прийнятих документах вказувалось на недопустимість порушення Статуту професійних спілок щодо порядку прийому у спілку, вручення профспілкових квитків, сплати внесків, що мали місце в ряді організацій [16, ф. 5065, оп. 1, спр. 1492, арк. 4; спр. 1536, арк. 7; спр. 1607, арк. 40].

Більшість профспілкових комітетів і низових організацій дієво працювали щодо залучення колгоспників у професійну спілку. Вони вирішували це питання загалом демократичним шляхом, дотримуючись принципу добровільності. За 1976-1978 рр. у спілку вступило понад 3,7 млн. колгоспників, що складало 95 % усіх працюючих цього типу господарств [16, ф. 5065, оп. 1, спр. 1593, арк. 93]. У наступні роки продовжувався ріст колгоспних профспілкових організацій. Вони поповнювались за рахунок спеціалістів сільського господарства, механізаторів, молодих тваринників, рільників, будівельників.

На початку 1985 р. профспілка працівників сільського господарства України нараховувала близько 7 млн. осіб, тобто майже всіх працюючих у цій сфері [27. - 1985. - 23 січ.]. А після об'єднання з нею у 1986 р. профспілки працівників харчової промисловості її ряди зросли до 7,3 млн. осіб і вона стала найчисельнішим галузевим професійним формуванням. Майже кожен третій член професійних спілок України був трудівником агропромислового комплексу [15, с. 652].

Із збільшенням чисельності спілки вдосконалювалась її структура. Вона в основному будувалась за виробничим принципом. У бригадах, відділках, на фермах з врахуванням кількісного складу працюючих створювались цехові організації, профгрупи, керівництво якими здійснювали профспілкові комітети. На початку 80-х рр. у колгоспах, радгоспах та інших сільськогосподарських підприємствах діяли 101033 профгрупи, 14593 відділкових і цехових комітети і 15206 первинних профорганізацій. У середньому профспілкова організація нараховувала більше 400 осіб [16, ф. 5065, оп. 1, спр. 1547, арк. 239]. Робота первинних організацій безпосередньо спрямовувалась галузевими районними і обласними комітетами, а останні працювали під керівництвом Республіканського комітету спілки, який поряд з іншими галузевими формуваннями входив до складу Української Ради профспілок.

Вся ця розгалужена структура спілок гостро поставила кадрову проблему. Оскільки компартія України, її органи на місцях вважали кадрові питання своєю прерогативою, то і вирішувались вони лише із згоди і за рекомендацією партійних комітетів. Як засвідчують архівні та друковані документи й матеріали, партійні органи на своїх засіданнях бюро і секретаріату, на пленумах обласних і районних комітетів, на зборах первинних організацій аналізували стан добору і виховання профспілкових працівників, рекомендували на керівну роботу здебільшого підготовлених комуністів, які були обізнані з формами і методами спілкової діяльності, зміли практично організувати, відстоювати інтереси трудівників сільського господарства. Загалом, це позитивно позначилось на складі керівних профспілкових органів і первинних профспілкових організацій. Уже на початку 80-х рр. майже всі голови райкомів спілки працівників сільського господарства, профкомів колгоспів, радгоспів та інших сільськогосподарських підприємств мали вищу чи середню освіту, дві третини були спеціалістами сільського господарства, тоді як у 1965 р. відповідно - 71 і 51 %. Багато хто з них були справжніми виразниками інтересів селянства, до них з повагою і довір'ям ставилися люди [16, ф. 5065, оп. 1, спр. 1593, арк. 93].

Однак ті ж вивчені джерела дають підстави відзначити й те, що партійні органи нерідко формували кадровий корпус профспілок за залишковим принципом: рекомендували із номенклатурного списку у профкоми необраних осіб у партійний чи радянський орган або направляли людей із партійного апарату - інструкторів, заступників, відше завідуючих відділами. Серед них були і малокомпетентні, які не проявили ділових якостей, а то й скомпрометували себе. Фактично порушуючи конституційні норми, партійні комітети безпосередньо керували профспілковими організаціями, а останні, знаходячись у підпорядкуванні, послушно, за відсутністю справжнього демократизму, обирали рекомендованих їм людей. Вони у профспілкових

органах проходили вишкіл на слухняність, безумовне виконання вказівок зверху. Врешті, так продовжувався конформізм, явище, яке, на наш погляд, ще не одержало належної оцінки у науковій літературі та політичній свідомості. І як результат, серед керівників галузевої спілки, первинних профоб'єднань виявилось немало осіб, у яких був відсутній інтерес до роботи, вони нерідко зловживали службовим становищем, зазнавались, не реагували на критику, були байдужими до запитів рядових членів спілки.

Така система кадрового забезпечення приводила до того, що самі профспілкові органи нерідко самоусувались від добору і виховання керівних працівників, не створювали їх дійового резерву, не навчали методів роботи з людьми. Ось характерний приклад. 10 облпрофрад України протягом 1981-1985 рр. зовсім не розглядали на своїх засіданнях цих питань, поблажливо ставилися до фактів неправильної поведінки профспілкових працівників [13. - 1986. - № 2. - С. 21]. Чимало керівників перетворювались у функціонерів, далеких від повсякденних турбот трудівників галузі. А останні їм просто не довіряли, і профспілкові органи змушені були вживати заходів. У Волинській обл. за 1981-1986 рр. замінено більше половини звільнених профспілкових працівників, при цьому кожного п'ятого із них як такого, що не справився з роботою чи скомпрометував себе [24. - 1986. - 10 груд.]. У Вінницькій обл. з цих мотивів тільки за 1984-1986 рр. було звільнено 30 голів райкомів профспілок і профкомів [5. - 1986. - 17 груд.], у Луганській - 25 [3. - 1986. - 27 груд.], у Миколаївській - 19 [20. - 1986. - 29 жовт.]. Аналогічні факти мали місце у Полтавській, Тернопільській, Херсонській та інших областях. Природно, що кадрові прорахунки вкрай негативно позначались на профспілковій роботі.

Створюючись як добровільні об'єднання працівників агропромислової сфери для захисту їх інтересів, більшість профспілкових організацій на ділі підтверджували це своєю діяльністю. Особливу увагу вони приділяли поліпшенню умов праці та побуту робітників, селян, спеціалістів сільського господарства, їх медичному, культурному, торговому обслуговуванню, адже саме ці фактори безпосередньо впливають на всебічний розвиток трудівника як працівника й особу, стають визначальними при виборі роду занять і професій сільської молоді. З цією метою профспілкові організації разом з іншими об'єднаннями громадян брали активну участь у розробці та здійсненні планів соціально-економічного розвитку колгоспів, радгоспів та інших сільгосппідприємств. У цих планах передбачалось комплексне розв'язання питань електрифікації і механізації виробництва, підвищення кваліфікації та освітнього рівня, поліпшення побутового і культурного обслуговування селян і працівників переробних сільськогосподарських підприємств. Активно працювали у цьому напрямку багато спілкових об'єднань Донецької, Дніпропетровської, Київської, Харківської, Черкаської та інших

областей. У середині 70-х рр. комплексні плани соціально-економічного розвитку мали уже 6709 колгоспів і 150 районів України, а у кінці цього десятиріччя - всі райони, колгоспи і радгоспи [16, ф. 5605, оп. 1, спр. 906, арк. 7].

У наступні роки практика планування вдосконалювалася. При цьому все більше доводилось брати до уваги не тільки потреби господарств і населених пунктів у матеріально-технічному забезпеченні та об'єктах різного призначення, інженерних комунікаціях, але і можливості фінансових організацій і будівельну базу районів. І хоча у більшості випадків у повній мірі досягнути намічених планових завдань не вдалося, та все ж у республіці у 70-80-х рр. була виконана певна робота щодо виробничого та соціального розвитку села [11. - 1991. - № 11. - С. 26].

Вузловим напрямком у роботі профспілок галузі було розв'язання питання широкої механізації сільськогосподарського виробництва і на цій основі скорочення питомої ваги важкої ручної праці, створення здорових і безпечних її умов. За пропозицією профспілкових органів у багатьох господарствах Дніпропетровської, Кримської, Полтавської, Черкаської та інших областей кошти виділялись на придбання необхідної техніки, в першу чергу для механізації виробничих процесів на фермах. Виробничо-масові комісії при профкомах слідували за ефективним використанням машин, переведенням сільського господарства на індустріальну основу, освоєнням інтенсивних технологій. Вони допомагали механізаторам, тваринникам, будівельникам в організації і оволодінні новими прийомами праці.

Широкий комплекс питань механізації землеробства і тваринництва, впровадження санітарно-оздоровчих заходів, поліпшення виробничо-побутових умов знаходив своє відображення у колективних договорах, що укладалися між комітетами спілок і дирекцією радгоспів, переробних сільськогосподарських підприємств, а у колгоспах - в угодах між профкомами і правлінням господарств. Ці договори та угоди мали юридичну силу. Керівники трудових колективів перебували під постійним контролем профспілкових органів, періодично звітували на зборах, засіданнях бюро і комітетів про хід виконання договорів та угод. У Дніпропетровській обл. про всіх посадових осіб, які систематично не виконували колдоговорів і угод, про вжиті до них заходи впливу, завдяки широкій гласності швидко дізнавались члени профспілки. Жорсткий контроль за персональною відповідальністю керівників щодо договірних зобов'язань здійснювали також багато профспілкових комітетів у Київській, Сумській та інших областях.

Важливою формою контролю і значним стимулом виконання договірних зобов'язань були громадські огляди культури виробництва, ініціатором проведення яких виступали профспілки. Вперше такий огляд був проведений у 1970 р. У ньому взяли участь понад 9 тис.

колгоспів, 2,5 тис. радгоспів та інших державних сільськогосподарських підприємств. У ході огляду поступило близько 50 тис. пропозицій щодо підвищення механізації сільськогосподарського виробництва, обладнання санітарно-побутових приміщень, дві третини із яких реалізовано [33, ф. 5605, оп. 1, спр. 906, арк. 7].

Починаючи з 1980 р. в Україні проводились громадські огляди стану тваринництва. Його організували Українська Рада профспілок спільно з рядом державних та молодіжних організацій. Створені за їх ініціативою оглядові комісії у Вінницькій, Київській, Харківській та інших областях постійно тримали у полі зору питання праці і виробничого побуту трудівників цієї найважливішої сфери сільського господарства, сприяли поліпшенню механізації виробничих процесів, забезпеченню тваринників усім необхідним для успішної роботи [3. - 1984. - № 10. - С. 20]. В той же час такої дієвості і настирливості щодо створення належних умов праці трудівникам ферм не проявляли оглядові комісії, як і в цілому профспілкові організації, Хмельницької, Тернопільської та інших областей. У результаті тут на багатьох фермах переважала важка фізична праця, яку виконували здебільшого жінки. У Хмельницькій обл. у другій половині 80-х рр. вручну доїли третину корів, на фермах з комплексною механізацією утримувалася лише половина великої рогатої худоби [25. - 1986. - 26 лист.]. У Тернопільській обл. більше тисячі доярок роздавали корми і доїли корів вручну [4. - 1986. - 2 груд.]. Аналогічний стан був і в інших областях.

У радгоспах та переробних і обслуговуючих сільськогосподарських підприємствах позитивну роль у технізації праці, її організації і охороні відігравали постійно діючі виробничі наради (ПДВН), у роботі яких активну участь брали профспілки. Перші ПДВН виникли у кінці 50-х рр., а у 80-х рр. їх нараховувалося більше 3200, постійними членами у них були 250 тис. осіб, що складало майже четверту частину усіх працюючих цих колективів [16, ф. 5065, оп. 1, спр. 1664, арк. 90]. Результативністю відзначались ПДВН Золотоніського районного об'єднання "Сільгосптехніка" Черкаської обл., радгоспів "П'ятиозерний" Кримської та "Вінниківський" Львівської областей та ін. Вони обговорювали широке коло питань, пов'язаних з механізацією виробничих процесів, створенням здорових умов праці, забезпеченням санітарно-побутовими приміщеннями ремонтних майстерень, тракторних бригад, тваринницьких ферм. На основі вироблених нарадами рекомендацій господарські керівники складали план своїх дій, а потім звітували про вжиті заходи щодо поліпшення умов праці.

Профспілкові органи допомагали у роботі постійно діючих виробничих нарад. Республіканський комітет галузевої спілки розробив і розіслав на місця методичні поради щодо підвищення дієвості ПДВН, Донецький обком профспілки систематично узагальнював і поширював їх кращий досвід роботи, Волинський і

Чернівецький обкоми проводили огляди роботи виробничих нарад, Дніпропетровський обком щоквартально направляв працівників апарату для допомоги у проведенні засідань ПДВН. Разом з тим, як відзначалось на з'їздах і пленумах галузевої спілки, у ряді господарств ПДВН працювали слабо [16, ф. 5065, оп. 1, спр. 1496, арк. 189]. ХУІІІ з'їзд профспілок СРСР дійшов висновку, що із створенням у другій половині 80-х рр. рад трудових колективів, потреба у постійно діючих виробничих нарадах відпала.

Вирішуючи питання механізації сільськогосподарської праці, профспілкові організації одночасно турбувались про її безпеку. Звичені документи свідчать, що Республіканський комітет спілки, профспілкові органи на місцях систематично аналізували стан техніки безпеки у галузі, виробляли заходи щодо створення здорових і безпечних умов праці, недопустимості травматизму та ін. Особлива увага цьому питанню була приділена у 70-ті роки, коли йому присвячувалися пленуми Республіканського комітету спілки, на засіданнях президії звітували профспілкові органи Донецької, Полтавської, Сумської, Запорізької областей, а на місцях воно розглядалось більше 1200 разів [16, ф. 5065, оп. 1, спр. 1442, арк. 5; спр. 1450, арк. 135]. За настійною вимогою профспілкових органів у господарствах збільшили кошти на охорону праці, створювались кабінети з техніки безпеки, проводились огляди дотримання вимог охорони праці.

Значну роль у дотриманні правил охорони праці відігравали позаштатні відділи охорони праці, що створювались при профспілкових комітетах, а при колгоспних і радгоспних профорганізаціях - аналогічні комісії. Цей актив у 1970 р. складав понад 150 тис. осіб. За їх участю було перевірено більше 3500 колгоспів і державних підприємств сільського господарства і заборонено роботу 29 цехів, 286 виробничих діляниць, майже 3500 одиниць обладнання і сільгоспмашин. За безвідповідальне ставлення до виконання договірних зобов'язань, ігнорування правил техніки безпеки за клопотанням профспілок були звільнені з посад 130 господарських керівників. На вимогу перевіряючих у господарствах республіки було організоване навчання робітників і колгоспників з техніки безпеки, а в кінці занять проведена їх атестація [33, ф. 5605, оп. 1, спр. 906, арк. 7].

Більш системного характеру набув контроль за станом умов праці зі створенням при профспілкових органах технічних інспекцій, а в колгоспах і радгоспах - посади інженера з техніки безпеки. Так, у 1973 р. техінспекції обстежили 6280 колгоспів і державних сільськогосподарських підприємств і визначили понад 113 тис. заходів, спрямованих на попередження травматизму і поліпшення умов праці. У 1978 р. ними було обстежено 4095 колгоспів і видано 4874 попередження про усунення порушень і норм охорони праці. Техінспекції підвищили вимогливість до порушників правил і норм

техніки безпеки. Сотні посадових осіб були оштрафовані та притягнуті до дисциплінарної відповідальності [16, ф. 5605, оп. 1, спр. 1603, арк. 40].

Однак при всій позитивній роботі галузевої спілки щодо заміни важкої фізичної праці машинною і дотриманням правил її безпеки чимало профкомів колгоспів і радгоспів не слідували за виконанням договірних зобов'язань з боку господарських органів з цих питань, слабо питали з тих керівників, які до їх виконання підходили аби як. А це вело як до недовіря трудівників до своєї спілки, так і втрати ними кращих якостей селянського характеру, робило їх байдужими до землі, до результатів праці.

Слід відмітити також те, що галузева спілка зустрічалася з немалими труднощами при відстоюванні належних умов праці для хліборобів. Це значною мірою було зумовлено тим, що аграрний сектор України у складі колишнього Союзу терпів найбільше. З найважливіших показників соціально-економічного і технічного розвитку він відчутно відставав від рівня колишніх Прибалтійських республік, Білорусі, Молдови, а в останні роки досліджуваного періоду це відставання ще більше посилилось, бо Україна найгірше забезпечувалася матеріально-технічними засобами [9. - 1992. - 8 верес.]. Давалось взнати і те, що значні кошти спрямовувались не на механізацію сільськогосподарської праці, а на будівництво гігантських залізобетонних тваринницьких комплексів, необґрунтовану меліорацію, тощо. В результаті технічна оснащеність села виявилась найнижчою серед галузей народного господарства республіки. Фондоозброєність сільського трудівника на чверть, а енергоозброєність у два рази була нижчою, ніж у промисловості [27. - 1990. - 15 лист.]. Питома вага ручної праці у сільському господарстві становила більше 70 % [12. - 1991. - № 17-18. - С. 66]. Комплексно було механізовано лише 64 % ферм. Причому механізація здійснювалася здебільшого на нових фермах, а на старих залишалася важка ручна праця [32. - 1991. - № 7. - С. 94-96].

Зниження поставок сільськогосподарської техніки у колгоспи і радгоспи й використання зношених машин, погіршення в цілому дисципліни праці на виробництві, як і послаблення вимогливості профспілок до господарських органів у 80-х рр. призвели до того, що в галузі різко збільшилась захворюваність трудівників, а за кількістю нещасних випадків вона далеко випереджала інші. У 1989 р., наприклад, в АПК загинуло 1089 осіб, що більше, ніж у вугільній, металургійній, автотранспортній промисловості і будівництві разом взятих [23. - 1991. - № 9; 9. - 1992. - 4 черв.].

Важливо додати і те, що близько 70 % всієї техніки, яка випускалася тоді для села не відповідала державному стандарту з питань безпеки і гігієни праці. Не випадково після 12-15 років роботи на тракторах, комбайнах багато механізаторів набували хронічних

захворювань. А керівництво профспілками АПК, технічна інспекція праці як колишнього Союзу, так і республіки займали угодовську позицію з питань випуску складної сільськогосподарської техніки, що не відповідала вимогам безпеки і гігієни праці, часто ішли на поводу у влади і не добивались на основі своїх повноважень справжнього захисту інтересів трудівників галузі від відомчого диктату. Про це з усією гостротою говорили на II з'їзді профспілки агропромислового комплексу України делегати-механізатори [31. - 1991. - 16 лют.].

Щоб зробити техніку ефективнішою, зручною у користуванні, довести її до потреб виробництва були створені науково-технічні товариства трудівників сільського господарства і організації Всесоюзного товариства винахідників і раціоналізаторів, роботу яких безпосередньо спрямовували профспілкові організації. Вони залучали до технічної творчості в першу чергу сільських механізаторів, робітників державних сільгоспідприємств, інженерів, допомагали їм реалізувати свої задуми, стимулювали матеріально і морально. Багато у цьому напрямку робилося у 60-70-ті роки. Якщо у 1965 р. в колгоспах, радгоспах та інших сільськогосподарських підприємствах нараховувалось близько 82 тис. раціоналізаторів і винахідників, від яких поступило 30 тис. пропозицій, 24 тис. з яких впроваджено у виробництво, то у 1978 р. пропозиції поступили від 121 тис. осіб, а 88,7 тис. - впроваджено у виробництво [33, ф. 5065, оп. 1, спр. 787, арк. 25; спр. 1590, арк. 108].

Але у наступні роки профспілкові органи слабо розвивали творчу діяльність раціоналізаторів і винахідників, що привело як до скорочення їх чисельності, так і віддачі. Так, у 1985 р. у рядах сільських умільців нараховувалось 95 тис. осіб, від яких поступило і впроваджено 5024 вироби і 69 тис. раціоналізаторських пропозицій. Ці показники невисокі, адже раціоналізацією і винахідництвом у галузі займалися лише 1,2 % трудівників. У половині господарств навіть не було первинних організацій технічної творчості, а у багатьох вони рахувались лише на папері [31. - 1985. - 20 серп.].

Питання поліпшення умов праці невіддільні від її організації і оплати. Ось чому до них теж була повернута значна увага професійних спілок. Їх керівні органи вивчали кращий досвід у цій справі і рекомендували такі форми організації й оплати праці, в яких би поєднувались інтереси окремого працівника з інтересами усього колективу у досягненні більш успішних кінцевих результатів виробництва. Практика показувала, що вищих виробничих показників добивалися ті бригади і ланки, за якими постійно закріплювалась земля, засоби виробництва і які застосовували акордно-преміальну оплату праці з місячним авансуванням до розрахунків за продукцією. Така форма організації і оплати праці одержала назву бригадного (колективного) підряду. З ініціативи профспілкових організацій вона впроваджувалась у Кримській, Миколаївській, Харківській та інших

областях. У цілому ж на середину 80-х рр. в Україні цією формою організації і оплати було охоплено понад 51300 колективів - більше половини усіх загонів, бригад і ланок, що працювали у господарствах. Вони виробляли половину всієї валової продукції сільського господарства республіки [21. - 1986. - 11 лют.].

Але й у розв'язанні цього питання профспілкові органи на місцях відчували певні труднощі. Вони були пов'язані знову ж таки з тим, що в Україні у порівнянні з іншими найближчими республіками колишнього Союзу оплата праці була найнижчою, бо встановлені закупівельні ціни для її господарств теж були низькими [9. - 1992. - 8 вер.]. Але ні Республіканський галузевий комітет спілки, ні Укрпрофрада не зуміли довести урядовим структурам, що до сільського трудівника необхідно ставитись шанобливо і сповна платити за його нелегку працю.

Вивчені документи свідчать, що складовою частиною роботи профспілкових організацій були питання побуту, медичного і культурного обслуговування працівників галузі. Через те, що розв'язання цих питань прямо залежали від результатів роботи трудових колективів на селі, профспілки залучали їх до участі у соціалістичному змаганні. Вони допомагали розробляти умови змагання, визначали матеріальні і моральні стимули заохочення. Багато профкомів Київської, Сумської, Чернівецької та інших областей впровадили у практику своєї роботи заслуховування звітів учасників змагання про його результати, вивчали і поширювали набутий досвід, надавали практичну допомогу відстаючим, вимагали від керівництва господарств належних умов для успішного виконання взятих зобов'язань.

Разом з тим проаналізовані документи дають право зробити такий висновок: для чималої кількості профспілкових комітетів організація змагання стала чи не єдиною ділянкою їх роботи, тим більше що її постійно нав'язували організації компартії України. Причому нерідко жива робота з людьми підмінювалась паперотворчістю, оказамілюванням, чисельністі форм змагання, в яких рядовий трудівник і не розбирався. Так, у Новотроїцькому р-ні Херсонської обл. на середину 80-х років діяли 65 видів змагань [14. - 1986. - 30 серп.], в агропромів Івано-Франківської обл. - понад 20 [22. - 1986. - 24 серп.]. Рясність форм змагання мало позначалась на кінцевих результатах роботи трудових колективів, а значить і їх умовах життя.

І все ж виробничі досягнення багатьох господарств, районів і областей давали право профспілковим організаціям настійно ставити питання про виділення частини коштів на поліпшення побуту, будівництво житла, об'єктів громадського харчування, клубних установ. І там, де господарські керівники усвідомлювали важливість вирішення цього питання, там люди працювали сумлінніше. Активно здійснювалася перебудова сіл у Волновахському р-ні Донецької обл., Покровському - Дніпропетровської, Виноградівському - Закарпатської, Стрийському - Львівської та ін. [27. - 1985. - 13 черв.].

З середини 80-х рр. із багатьох показників, що характеризували масштаби, темпи і глибину охоплення і розв'язання проблем соціально-культурного розвитку села, лідером стала Полтавська обл. Тут розробили довготермінову цільову програму соціальної перебудови села на рівні області, районів і населених пунктів і здійснювали постійний контроль за її виконанням. Для цього із представників рад, господарських, профспілкових та інших органів були створені координаційні комісії чи групи сприяння соціальній перебудові села, які оперативно розв'язували питання фінансування, матеріально-технічного забезпечення програм. Будувалось нове житло і ремонтувалось старе, споруджувались об'єкти побутового обслуговування, в міру можливостей прокладались інженерні комунікації (газо- і водопроводи, лінії зв'язку). Трудівники сіл відчували справжню турботу про них [10. - 1986. - 16 груд.].

У той же час слід відмітити, що на роботі профспілкових організацій негативно позначився поділ сіл у республіці на "перспективні" і "неперспективні". В останніх поряд з виробничими об'єктами ліквідувались школи, побутові майстерні, згорталось будівництво житла. Люди, особливо молодь, не відчували перспектив на краще, покидали села. А профспілки нічим їм не могли зарадити, адже все зводилось до відсутності майбутнього їх населених пунктів. І лише з листопада 1978 р. після прийняття спільної постанови ЦК компартії України і Ради Міністрів УРСР "Про передчасне віднесення багатьох сіл республіки до неперспективних і даліше поліпшення забудови сільських населених пунктів Української РСР" справи, хоча і повільно, стали змінюватись на краще.

Проте і на кінець 80-х рр. у побутовому і культурному обслуговуванні сільських жителів республіки залишилось багато нерозв'язаних питань. Рівень газифікації у сільській місцевості становив лише 8,5 %, а централізований водопровід мали 15 % сіл. Третина їх була без установ охорони здоров'я, четверта частина - без клубних установ, дві третини - без підприємств громадського харчування, будинків побуту чи приймальних пунктів. Склався великий розрив у рівнях споживання багатьох товарів між сільським і міським населенням. У 1989 р., наприклад, роздрібний товарообіг у розрахунку на одного міського жителя становив 1381 крб., а сільського - 610 крб. А це призводило до дальшої міграції молоді із села - у міста щорічно вибувало майже 200 тис. юнаків і дівчат. У той же час дефіцит трудових ресурсів у колгоспах і радгоспах у напружені періоди робіт перевищував півтора мільйона чоловік. У 1336 селах проживало в середньому 25 чоловік [27. - 1991. - 9 лип.]. Це значить, що через десяток років цих сіл практично не стане.

У кінці 80-х рр. був узятий курс на активізацію всієї профспілкової роботи на селі, але здійснювався він непросто. Аналіз матеріалів діяльності багатьох профорганізацій, дослідження, проведені

соціологічною службою, засвідчили про те, що частина профспілкових працівників у складних умовах перебудови життя на селі була інертною, не вміла по-новому вести роботу, позначалася наука працювати за вказівкою зверху. Як результат, чимало профспілкових об'єднань не стали в очах хліборобів тією організацією, з якою б вони пов'язували надію на допомогу й підтримку у важкий час. Трудівники агропромислового комплексу висловлювались за підвищення результативності роботи своїх спілкових формувань, посилення контролю з їх боку за вирішенням питань, що пов'язані з поліпшенням умов життя, праці і побуту [2. - 1989. - № 1. - С. 28-29; 23. - 1991. - № 9].

Таким чином, у 60-80-ті роки профспілка працівників агропромислового комплексу України виросла, зміцніла і зайняла помітне місце у житті села. Вона об'єднала майже усіх працівників сільського господарства і переробних підприємств і як галузева спілка стала наймасовішою організацією в Україні. Удосконалювалась її структура, наповнювалась новим змістом внутріспілкова демократія. Суттєвих якісних змін зазнала кадрова політика. Багато профспілкових комітетів і первинних організацій виступали активними захисниками інтересів селян, робітників і спеціалістів сільського господарства, домагалися прогресивних змін у змісті та умовах їх праці, побуту, культури.

У той же час значній частині профспілкових організацій не вистачало діловитості, вимогливості, у їх діяльності розвинулась виразка формалізму, паперовий потік поглинув саме реальне життя. Приділяючи чималу увагу виробничо-масовій роботі та деяким іншим нав'язаним справам, профспілкові комітети нерідко упускали вирішення соціальних питань, проявляли пасивність, мирились з байдужим ставленням до потреб і запитів людей. Вони не завжди були настійливими у питаннях виконання колективних договорів і угод, слабо реагували на факти порушення трудового законодавства, бюрократизму і тяганини.

Відбився на діяльності спілок і брак реальних повноважень, відсутність закону про право професійних спілок. Ось чому вони не виробили механізму відносин із державними органами, які дивились на село, як на головну статтю доходу в національному бюджеті, а не спосіб життя. Держава і відомства безжально експлуатували селянина. Для села хронічно не вистачало ресурсів. І всі витрати на соціальне облаштування, розвиток економіки держава перекладала на плечі села, при тому, що самі господарства не працювали по "волі", без інструкцій, директив. Часто без їх згоди відбувались укрупнення і розукрупнення, визначались "неперспективними" села, хутори, на благоустрій яких не виділялись кошти, зате зводились гігантські нераціональні безперспективні і дорогі залізобетонні тваринницькі комплекси, на які витрачались сотні мільйонів карбованців. Зрештою, профспілком здебільшого і не було кому виставити вимоги своїм членам, бо відбувалась безкінечна реорганізація союзних, республіканських і низових сільськогосподарських органів.

У нових умовах господарювання професійна спілка агропромислового комплексу України покликана посилити захисні функції, рішуче і наполегливіше відстоювати права та інтереси селянства, добиватися впровадження справедливих цін, домагатися від господарських органів проведення активної соціальної політики, відродження духовного життя на селі. Варто повніше використати такий важіль як колективний договір і угоду, якими можна добитися гарантій та пільг для селян та робітників у відповідності з трудовим внеском кожного трудівника, упорядкування режиму праці і відпочинку механізаторів і тваринників, закріплення молоді на селі. Зусилля профспілок доцільно спрямовувати на утвердження усіх форм господарювання на селі, не допускати як насильницької деколективізації, так і диктату адміністративного тиску на хліборобів, підтримувати право вибору кожного сільського трудівника - бути справжнім господарем на землі. Лише тоді до профспілок зросте довірливе ставлення селян і вони уникнуть можливого розколу у залежності від форм господарювання, що неминуче послабить профспілковий рух на селі.

Джерела та література:

1. Боднар Т.І. Дальше зміцнення профспілкових організацій колгоспів і радгоспів України у восьмій п'ятирічці // Український історичний журнал. - 1977. - № 4. - С. 61-68.
2. Бондаренко В., Костиця В., Омельченко Л. Что показала анкета // Советские профсоюзы. - 1989. - № 1. - С. 28-29.
3. В профсоюзах Украины // Советские профсоюзы. - 1984. - № 10. - С. 20.
4. Вільне життя.
5. Вінницька правда.
6. Ворошиловградская правда.
7. Головка М.Л. Проблеми сучасного профспілкового руху в Україні // Український історичний журнал. - 1996. - № 3. - С. 81-91.
8. Голос України.
9. Демократична Україна.
10. Зоря Полтавщини.
11. Крисанов Д. Динамика сельского расселения и проблемы регулирования расселенческого процесса // Экономика Советской Украины. - 1991. - № 11. - С. 25-27.
12. Молдован Л. Держава і селянин // Політика і час. - 1991. - № 17-18. - С. 65-67.
13. Марков В. Из пленума Украинского республиканского совета профсоюзов // Советские профсоюзы. - 1986. - № 2. - С. 21.
14. Наддніпрянська правда.
15. Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР / Рук. авт. колл. Ю.В.Бабко. - К.: Политиздат Украины, 1983. - 663 с.
16. Об'єднаний архів Федер. Ради незалежних профспілок України.
17. Организационно-массовая работа профсоюзов. Сборник официальных документов. - Москва: Профиздат, 1978. - 240 с.
18. Панченко П.П. Становлення українського села (60-80-ті рр.) // Український історичний журнал. - 1989. - № 8. - С. 3-14.

19. Панченко П.П. Деформації в розвитку українського села у 80-х - на початку 90-х років // Український історичний журнал. - 1992. - № 1. - С. 18-29.
20. Південна правда.
21. Правда України.
22. Прикарпатська правда.
23. Профспілкова газета.
24. Радянська Волинь.
25. Радянське Поділля.
26. Селіхов М.Г. Діяльність профспілок республіки по дальшому поліпшенню умов праці та життя радянських людей // Український історичний журнал. - 1986. - № 11. - С. 14-26.
27. Сільські вісті.
28. Справочная книга о профсоюзах. - Москва: Профиздат, 1968. - 280 с.
29. Суспільно-політичне життя трудящих Української РСР: У 2 т. - К.: Наук. думка, 1974. - Т. 2. - 317 с.
30. Сургай Г.І. Сільське господарство України: уроки минулого і сучасний аграрний курс. - К.: Либідь, 1991. - 184 с.
31. Труд.
32. Феценко П. АПК на пути к рынку // Экономика Советской Украины. - 1991. - № 7. - С. 94-96.
33. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.

О.М.Язвінська, В.К.Демочко

З ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ КОНСУМЕРСЬКОГО (СПОЖИВЧОГО) РУХУ В УКРАЇНІ

Консумеризм (від лат. *consumo* - споживаю) - це організований рух споживачів, що з'явився більше ста років тому. Взагалі проблема захисту державою прав громадян, у тому числі прав громадян як споживачів щодо виробників, не є новою. Закони різних часів і народів містили окремі норми щодо обов'язків держави по забезпеченню інтересів і прав представників пануючого класу або деяких його верств. Вперше питання щодо прав усіх громадян постало з прийняттям у Англії в 1215 р. Великої Хартії вільностей. Однак розмову про обов'язки держави щодо захисту своїх громадян почали вести з часів конституювання так званих буржуазно-демократичних свобод. Перші ж розробки концепції захисту прав споживачів припадають на кінець XIX ст. - період бурхливого розвитку продуктивних сил і товарно-грошових відносин.

Необхідно відзначити, що у західних державах консумерський рух пройшов у своєму розвитку декілька етапів. Перший припадає на кінець XIX - початок XX ст. Він був викликаний зростанням цін та викриттям широко розповсюджені фальсифікації м'ясних та інших продуктів харчування, а також ліків. Уже тоді уряди найбільш розвинених держав здійснили окремі акції, націлені на обмеження

свавілля виробників і торговців. Ефективність проведення обмежувачих заходів виявилася досить високою. Так, у США були прийняті закони щодо якості продуктів і ліків (1906 р.), контролю за м'ясними продуктами (1906 р.), створена Федеральна торгова комісія (ФТК), прийняті антимонопольні закони. Приклад США наслідували Канада, Швеція, Німеччина та інші країни. Деякі закони, прийняті в той період у Німеччині, діють і понині [1, с. 2.].

У подальшому розвиток консумерського руху уповільнився. Причини крилися у відносно низькому рівні розвитку науки, промисловості і суспільства в цілому. Зіграла свою негативну роль у цьому плані і Перша світова війна та економічна криза й спад виробництва 20-х років. Лише у 30-х роках, коли успіхи у розвитку науки і промисловості призвели до значного насичення товарами споживчого ринку, зробили їх більш доступними населенню, розпочався наступний етап поживавлення руху за захист прав споживачів. Тим більше, що саме в цей період знов мали місце викриття зловживань бізнесу. В США були розширені права ФТК, створений Союз споживачів (1936 р.), який став моделлю для споживчих об'єднань в інших країнах, з'явилися періодичні видання, що віддзеркалювали інтереси споживачів, тощо.

Особливо бурхливий розвиток консумерського руху спостерігається після Другої світової війни. Майже у всіх розвинених державах виникають громадські організації на захист прав споживачів, подібні до Союзу споживачів США 1936 р. Такі ж організації, що покликані презентувати інтереси споживачів, сформувалися у Франції та ФРН (1951), Великобританії (1937), Канаді (1960). Із створенням Європейського Економічного Співтовариства (ЄЕС, 1957) започатковується Європейське бюро споживачів, яке приймає участь у роботі відповідних органів Співтовариства. В цей же час була створена Міжнародна організація споживчих товариств (МОСТ, 1960). Проте, не отримавши рішучої підтримки з боку урядових установ, консумерський рух того періоду був приречений на дрібні епізодичні акції протесту проти свавілля виробників, інколи, правда, домагаючись талановитих локальних перемог [1, с. 2.].

Нову сторінку у відносинах уряду та споживача відкрила історична подія, що сталася 15 березня 1962 р. (День 15 березня проголошений ООН всесвітнім днем прав споживача і відзначається щорічно у всьому світі). Саме в цей день було опубліковано спеціальне послання Президента Сполучених Штатів Америки Кеннеді про захист прав споживачів. Вперше голова виконавчої влади країни, проголосивши перевагу споживача перед виробником, заявив під свій захист інтереси споживачів і сформулював послідовний перелік прав споживачів, які з того часу стали застосовуватися не тільки у США, але й у всьому світі. Серед цих прав, зокрема, проголошувалися права споживачів: на безпеку, захист від продажу

товарів, які несуть загрозу для життя чи здоров'я людини; на вибір - забезпечення, в міру можливостей, доступу до різноманітних товарів за доступними цінами; на інформацію - захист від оманливої інформації, реклами, маркірування тощо; бути вислуханим - право на те, щоб інтереси споживачів повною мірою і доброзичливо враховувалися при формуванні урядової політики і щоб їх справи неупереджено та оперативно розглядалися судовими установами.

У подальшому до цього переліку додалися: право на освіту споживачів; на сприяння економічним інтересам споживачів і захист цих інтересів; право на створення громадських організацій, спрямованих на захист прав та інтересів споживачів [2, с. 21].

Уже через кілька років почали формуватися урядові структури, діяльність яких була націлена на захист прав споживачів. У США - це Управління у справах споживачів у системі федеральних урядових органів, Комісія з безпеки споживачів товарів та відділ захисту споживачів у Міністерстві юстиції, у Канаді - Міністерство споживачів, у Франції - Національний комітет по споживанню та Національний інститут споживання, у Великобританії - Управління приватної торгівлі та Консультативний комітет захисту інтересів споживачів тощо.

Законодавчі органи цивілізованих держав активно взялися за розробку й прийняття законів з найрізноманітніших сфер правового захисту споживачів. У Канаді, наприклад, прийнято 40, в Японії - 50, а в Австрії - аж 200 таких законів. Доповнюючи один одного, ці закони охоплюють усі сфери життєдіяльності людини як споживача [3, с. 16, 21].

Процес законотворчості і практичних дій на рівні виконавчої влади вийшов за кордони окремих держав. Проблема стала предметом зацікавлення Організації Об'єднаних Націй. І більш як 10-річна робота в цьому напрямі закінчилася прийняттям 9 квітня 1985 р. Генеральною Асамблеєю ООН Керівних принципів на захист інтересів споживачів, де урядам країн настійно пропонується брати участь у захисті інтересів і прав споживачів. Усім державам-учасницям рекомендовано звернути увагу на той факт, що споживачі у більшості знаходяться у нерівному становищі з погляду економічних умов, рівня освіти та купівельної спроможності. Визнано, що захист прав споживачів має неабияке значення для соціально-політичного розвитку країн [4].

У своїй роботі щодо реалізації Керівних принципів на захист інтересів споживачів ООН спиралася і спирається на співдію з Міжнародною організацією споживчих товариств (МОСТ), яка у першій половині 90-х років об'єднувала майже 180 національних, напівурядових, регіональних та інших установ і організацій споживачів близько 70-ти країн світу.

На жаль, ні колишній СРСР, ні Українська РСР як складова його частина, а також члени ООН, визнавши Керівні принципи, нічого не зробила задля їх ефективного застосування на своїй території.

Кинувши гучне гасло: "Все для людини, все в ім'я людини", урядовці Радянського Союзу ніяких кроків щодо законодавчого закріплення прав споживачів, а тим паче - практичної їх реалізації, не зробили. Розкидані по багатьох законодавчих актах окремі туманні та нечіткі постанови з цього питання тільки підкреслювали страшенну відмінність між метою та реальністю.

Розбудова незалежної Української держави, впровадження в її економіку ринкових відносин зумовили необхідність розроблення в Україні ефективного механізму захисту прав та законних інтересів споживачів. Створення такого механізму мало розпочатися з прийняттям загальнодержавної національної програми, концепції з питань захисту прав споживачів. Ця програма покликана визначити політичні, правові, соціально-економічні та організаційно-структурні заходи щодо забезпечення цього захисту.

У травні 1991 р. першою серед колишніх республік СРСР Верховна Рада України прийняла Закон "Про захист прав споживачів". У липні наступного року був створений Державний комітет України у справах захисту прав споживачів. Працівники цього комітету, а також регіональних державних органів у справах захисту прав споживачів активно взялися за роботу. Достатньо сказати, що лише за неповне півріччя 1992 р. здійснено 10832 перевірки, обстеження та експертизи якості товарів, додержання правил торгівлі та платних послуг населенню. Аналіз цієї роботи засвідчив, що характерною особливістю нових часів стало те, що порушення у сфері торгівлі та надання послуг населенню набуло все більш криміногенного характеру. За рахунок зловживань у цій сфері мільярди карбованців з кишень чесних трудівників переходять до рук шахраїв і спритних ділків. Невпинне зростання цін, відсутність чіткого механізму контролю за якістю товарів, додержанням правил торгівлі та наданням платних послуг, безконтрольна спекуляція посилили криміногенну ситуацію в країні, тяжко вдарили по правах споживачів і поставили питання нагальної життєвої відповідних заходів. Як наслідок, матеріали 8330 перевірок розглядалися державною адміністрацією, комісіями виконкомів місцевих рад народних депутатів, адміністрацією об'єднань і підприємств, до дисциплінарної, адміністративної і, навіть, кримінальної відповідальності притягнуто понад 10400 осіб. Припинилася робота 116 підприємств, цехів та дільниць, забраковано продукції на суму більш як 125 млн. крб. (у діючих на той час цінах) тощо [5, с.22-23, 16-17].

Нібито й не погано попрацювали органи контролю, але ефект не викликав задоволення. Він не зупинив загрозу економічним, екологічним, правовим інтересам десятків мільйонів громадян, безпеці їх здоров'ю та ін.

Отже, вже у середині 1992 р. стало зрозуміло, що Закон "Про захист прав споживачів" 1991 р. не відповідає вимогам часу, і фахівці

взялися за його переробку. Держкомітет України у справах захисту прав споживачів розробив і подав на розгляд Верховної Ради України проект Закону України "Про внесення змін та доповнень до Закону Української РСР "Про захист прав споживачів". Останній затверджений 15 грудня 1993 р. Насамперед він віддзеркалював ті кардинальні зміни, що відбулися в Україні, в усьому світі за період з дня прийняття першого українського Закону щодо захисту прав споживачів. Так, у серпні 1991 р. Україна стала незалежною державою, і це змінило багато акцентів політичного й економічного життя в країні. Головне, що Закон 1993 р. вже містив у собі систему контролю за якістю товарів народного споживання, додержання правил торгівлі та надання послуг, а також норми адміністративної відповідальності, що настає при порушенні прав споживачів [6, с. 23-46].

Значний вплив на стан економіки України справили також прийняті Верховною Радою закони, спрямовані на впровадження та розбудову ринкової економіки, і породжені цими законами процеси комерціалізації та приватизації, особливо в системі торгівлі, громадського харчування та платних послуг. Останні внесли суттєві зміни у споживчий ринок.

У процесі впровадження в життя Закону "Про захист прав споживачів" 1993 р. Держкомітет України у справах захисту прав споживачів зосередив основну увагу на розробці та швидкій реалізації підзаконних актів, спрямованих на прискорене втілення у дію Закону. Активізувала свою роботу і така неурядова організація споживачів, як Українська асоціація споживачів [7, с. 23-24].

Права споживачів незалежної України офіційно закріплені в Конституції, прийнятій Верховною Радою України 28 червня 1996 р. Так, стаття 42 Конституції проголошує: "Держава захищає права споживачів, здійснює контроль за якістю і безпечністю продукції та усіх видів послуг і робіт, сприяє діяльності громадських організацій споживачів" (8, с. 26).

Консумерський рух в Україні останнім часом налагоджує та розвиває міждержавні контакти з відповідними установами й організаціями інших країн. Зокрема, спостерігається поживлення співробітництва між консумерськими організаціями України і Росії відповідно до Договору від 24 травня 1994 р. У структурі СНД кожні два роки відбуваються наради на вищому рівні з питань захисту прав споживачів. Розроблений типовий проект Закону "Про захист прав споживачів" на міждержавному рівні колишніх республік СРСР.

У розробці та втіленню в життя національної консумерської політики Україна, як і інші колишні республіки СРСР, сприймає досвід і допомогу міжнародного співтовариства. Подібна допомога, наприклад, є складовою багатонаціональної Програми технічної допомоги в галузі захисту прав споживачів, що фінансується програмою "TACIS". Думається, що відповідні українські структури займуть чільне місце й у

реалізації програми МОСТу, націленої на підтримку та сприяння рухові захисту прав споживачів у Східній Європі, тощо.

Однак, незважаючи на значні позитивні зрушення у виробленні та реалізації національної концепції консумеризму, в сучасних умовах проблема забезпечення і захисту прав споживачів в Україні не розв'язана остаточно. І це, на нашу думку, пов'язано із необхідністю забезпечення структурних перебудов загальної політики, яка повинна врахувати:

- дефіцит інформації та освіти, низьку сприйнятливність населення, до нового з питань споживання, недостатнє усвідомлення ролі споживача як рушійної сили ринку; відсутність консумерської освіти у школах, вищих навчальних закладах;

- неповне або незрозуміле маркірування товару, спекулятивні ціни, агресивну та недоброякісну рекламу і засоби торгівлі; обмежені економічні ресурси споживачів, які в силу цього не захищені від зловживань та інших форм ураження своїх прав;

- проблеми в галузі безпеки, а саме, виробництво та розповсюдження нестандартних споживчих товарів, імпорт небезпечних товарів, відсутність системи швидкого обміну інформацією про нещасні випадки, пов'язані із вживанням цих товарів, послуг та ін., слабка попереджуюча дія існуючих правил щодо вимог до безпеки й надійності товарів та послуг;

- відсутність структур примушення та механізмів, що дозволили б споживачам досягти швидкого, недорогого та справедливого розв'язання спірних ситуацій; недостатню підготовку чиновників адміністрації з питань захисту прав споживачів;

- слабку організацію та представництво колективних інтересів споживачів, низьку їх обізнаність зі своїми правами як споживачів, відсутність коштів у неурядових консумерських організацій та інших установ, що презентують інтереси споживачів, приймають відповідні ухвали, тощо.

Як бачимо, в процесі розбудови незалежної держави в Україні в 90-х роках виникає консумерський рух, як організований рух громадян, а також державних і громадських органів за розширення прав та впливу споживачів на виробників, як у комерційній, так і позакомерційній сфері. Враховуючи досягнення міжнародного досвіду в розвитку консумерського руху, а також специфічні умови сучасного соціально-політичного й економічного розвитку сучасної України, започаткувалася структурна, розвивається законотворча діяльність в галузі захисту прав споживачів. Права споживачів гарантуються Конституцією України, прийнятої 28 червня 1996 р. Налагоджуються міжнародні контакти в цій сфері.

Однак даний етап розвитку консумерського руху в Україні можна кваліфікувати як початковий. Ще далеко до вироблення та функціонування єдиного ефективного механізму, єдиної чіткої

концепції щодо захисту прав та законних інтересів громадян-споживачів. Як у самій концепції, так і в заходах по її впровадженню існують поки що недоробки, пов'язані насамперед з неконтрольованим ринком, слабкою інформативною, освітянською та законотворчою основою для подальшого розвитку цивілізованого конsumerського руху в Україні. Відіграє тут свою негативну роль і низька купівельна спроможність основної маси громадян.

Можна сподіватися, що наступні економічні та інші реформи допоможуть розв'язанню проблем захисту прав споживачів у нашій державі.

Джерела та література:

1. Защита прав потребителей в зарубежных странах. - М., 1989. - С. 2.
2. Український В.Н. Чи повинна держава захищати споживача? //Право України. - 1993. - № 5-6. - С. 21. Цыганков И. Защита прав потребителей в Украине //Гражданское право. - 1996. - № 4. - С. 34.
3. Куделя Н., Балуха Л., Іваненко Л. Щоб гарантувати захист прав споживачів //Право України. - 1993. - № 7-8. - С. 16; - № 5-6. - С. 21.
4. Руководящие принципы для защиты интересов потребителей: Рез. № 248 Генеральной Ассамблеи ООН от 9 апр. 1985 г. //Защита прав потребителя. - АО "Бизнес информ". - Харьков, 1996.
5. Право України. - 1993. - № 5-6. - С. 22-23; - № 7-8. - С. 16-17.
6. Закон України "Про захист прав споживачів" від 15 грудня 1993 р. // Підприємництво і ринок України. - 1994. - № 1. - С. 23-46.
7. Український В.Н. Закон про захист прав споживачів: Зміни, доповнення / //Право України. - 1994. - № 5-6. - С. 23-24.
8. Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. - К., 1996. - С. 26.

С.Ю.Ципко

ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА ЯК ВАЖЛИВИЙ ЧИННИК СУЧАСНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Суспільно-політичне сьогодення в Україні визначається процесом національного державотворення, який відбувається за умов зміни політико-економічних орієнтирів суспільного розвитку та характеру взаємовідносин особистості, суспільства та держави. Зростає критерій світоглядних, ціннісних регуляторів людських взаємин.

Молода Українська держава прагне до побудови політично активного, відкритого громадянського суспільства. Політична культура, як засіб політичної соціалізації людей, спосіб організації та розвитку політичного життя суспільства, може значною мірою як сприяти демократичним перетворенням, так і гальмувати їх. Складність процесу зміни політичної культури суспільства, його вплив

на політичну систему зумовлюють практичну актуальність науково-теоретичних досліджень в цій галузі.

Сучасне національне відродження в Україні надає співвідношенню феноменів політичної культури і національного характеру певних особливостей. Процес розбудови незалежної демократичної держави наблизив політичні інститути (багато з яких перебувають ще на стадії формування) до індивіда, отже збільшив вплив на них національного характеру та національної самосвідомості.

Проблеми взаємовпливу національного характеру і політичної культури викликали дискусії стосовно національної політичної культури українців, політичної ментальності нації. В одних увага акцентується на необхідності відродження політичної культури українського народу, бо "... політичний розвиток українського народу був безперервним і характеризувався збереженням його основних політичних традицій" [11, с. 16]. В інших, навпаки, стверджується, що "... існуюча українська державність не має сталої і розвиненої історичної традиції державництва, ... а відтак - політичної культури" [13, с. 8].

Вважаємо, що еволюція національної політичної культури з усіма підсистемами (субкультурами) - закономірний історичний процес, який час від часу виявляється перерваним соціально-політичними катаклізмами: війнами, революціями, втратою незалежності і таким іншим. Чим частіше стикається з ними нація, тим більш суперечливою, багаторівневою, нестійкою виявляється її політична культура.

Феномен регресу політичної культури відбувається тоді, коли нація, народ стає жертвою політичної реакції, зазнає гніту антинародних режимів. Довготривала втрата державної незалежності та утвердження тоталітарних і авторитарних режимів позначились на всій системі культури нашого народу і в першу чергу - на її політичній складовій. Було втрачено багато політичних традицій, норм, звичаїв, символів, сформувались політична інертність, конформізм, страх перед владними структурами. Та поряд з цим в громадянському житті українців завжди простежувався політико-культурний контекст, зберігалися гуманні риси національної політичної культури: волелюбність, прихильність до народовладдя, миролюбність та ін. У їхній основі такі чинники ментальності і національного характеру українців, як цілеспрямованість і "впертість", нескореність, немстивість, милосердність, щирість, філософічність душі, терпимість до інших вірувань. На користь політичної ментальності українців свідчать такі події сучасного життя, як мирний шлях здобуття суверенітету, відсутність збройних та міжнаціональних конфліктів в країні, нарешті, зміна політичного лідера держави цивілізованим шляхом - шляхом виборів.

Поряд з цим окремі ментальні якості, а саме: крайній індивідуалізм, жадова соціальної рівності, несприйняття влади над собою,

тяжіння до невеликих спільнот неодноразово приводили українців до краху державотворчих починань. У політичній культурі вони виявляються у схильності українців до анархізму, в політичній роздробленості українства та міжособній боротьбі, протиставленні й зверхності особистих інтересів над загальнонародними і державницькими [12, с. 74].

Отже, політична культура українців має свої основи в багатомілітній політичній історії України, які збереглися в історичній пам'яті і свідомості сучасних громадян. Тому є всі підстави говорити про необхідність відродження національної політичної культури. Не слід забувати, що в період тоталітарного радянського суспільства відбувалось цілеспрямоване нищення національної політичної культури шляхом блокування історичної пам'яті українців, деформації і нищення національної свідомості. Як наслідок, в українців (як і в інших народів колишнього СРСР) утвердилась відповідна політична культура, побудована на фактичному ігноруванні права і закону (неправова культура) на користь авторитарних партійно-державних структур і вождів, які очолюють їх (авторитарно-вождистська культура), орієнтована не на людину, не на громадянина, а на державу-партію (етатистська культура), яка будувалася на жорстокому підкоренні меншості більшості, безжалісно знищувала прояви всякої автономії, абсолютно позбавлена толерантності і орієнтації на політичний плюралізм [2, с. 71]. Хоча в 60-70-х роках у підпіллі зародився опозиційний рух з яскраво вираженим національно-демократичним характером, він не зміг внести радикальних змін до масової політичної культури населення України.

Процес формування політичної культури українців зазнає дії не лише національно-історичних, внутрішньополітичних, але й геополітичних чинників. Так, одним із специфічних факторів, який впливатиме на формування і функціонування сучасної Української держави, політичної культури її громадян, є той факт, що не лише посткомуністичні країни, а весь сучасний світ переживає процес переходу в якісно нову стадію суспільного розвитку. Він характеризується принципово новим розв'язанням техніко-економічних і політичних проблем з огляду на морально-духовні і культурологічні суперечності в них. Йдеться про заміну "індустріальної" парадигми суспільного розвитку на "постіндустріальну". Якщо "індустріальній" стадії притаманні в політичній сфері створення національної держави, формування соціально-економічних і політичних орієнтирів, державної ідеології, то на "постіндустріальній" стадії суспільного розвитку центр ваги в політиці переноситься на соціальні самоорганізовані процеси "знизу", місцеве самоврядування, розвиток допоміжних незалежних соціальних структур (добровільні асоціації, місцеві громади, церкви та ін.). Завдання національно-державного будівництва в Україні - процесу, який історично відповідає

"індустріальній" стадії розвитку - необхідно розв'язувати в якісно новому контексті, орієнтуючись на соціокультурні особливості "постіндустріальної" стадії. До цих особливостей належать толерантність як головний світоглядний принцип, плюралізм ціннісних орієнтацій, конфесій, стилів життя, розвиток засобів масової інформації, екосвідомість, універсалістська етика ("наш дім - планета", "думай глобально - дій локально"), самореалізація та самоактуалізація особистості [13, с. 11].

Таким чином, перед громадянами України постали проблеми, від характеру вирішення яких залежать напрямки, темпи, засоби й форми подальшого функціонування і розвитку національного буття. Йдеться про звільнення від тоталітарної політичної культури і патерналістичних поглядів, усвідомлення і прийняття цінностей і норм демократії; переорієнтацію активності громадян від виконавських на самоправні й самостійної ролі; перехід від бездержавності, від безнаціональності до національного самоствердження і, поряд з цим, - входження до сучасного світового співтовариства народів.

Вирішення майже кожної з цих проблем зачіпає світоглядні й соціокультурні складові масової свідомості, змушує втручатися в сферу духовного життя людей, на що вони, як правило, реагують досить негативно і гостро. В таких умовах соціальні конфлікти можуть ініціюватися не тільки економічними чинниками, але й світоглядно-ідеологічними, серед яким місце політичної культури чи не найважливіше.

Демократія і суверенітет, як засвідчують соціологічні дослідження, вважаються великою цінністю, усвідомлюються більшістю населення України як необхідна умова та мета перебудови суспільства на нових засадах [14, с. 27-29]. Рівень очікувань, викликаний проголошенням незалежності та крахом старої системи, увійшов в протиріччя з можливостями задоволення цих очікувань. За даними республіканського соціологічного дослідження, проведеного у вересні-жовтні 1994 р. центром "Соціальний моніторинг" Національного інституту стратегічних досліджень, тотальна незадоволеність громадян України умовами свого життя досягає двох третин; відбулося різке майнове розшарування суспільства (кількість найбідніших перевищує кількість найбагатших в десятки разів).

Політичні, національні, релігійні проблеми, як стверджують дослідники, займають в структурі інтересів загалу громадянства досить скромне місце, поступаючись повсякденним економічно-матеріальним інтересам. Разом з цим, рівень інтересу до політики, як один з показників політичної культури, дає підстави вважати українське суспільство зацікавленим політикою. Так, 64,6 % респондентів вважають, що інтерес до політичного життя є обов'язком громадян України; 30,7 % - що це особиста справа, цей інтерес не варто ні заохочувати, ні забороняти; лише 2,1 % вважають заняття

політикою марнуванням часу [14, с. 29]. На думку фахівців, ці показники свідчать про психологічну потребу бути причетним до подій, які відбуваються.

Стурбованість викликає різко негативне ставлення громадян в останні роки України до державно-владних структур, до громадсько-політичних організацій: (у всеукраїнському дослідженні, яке охоплювало окрім інших і проблеми політичної культури населення), 47 % опитаних громадян вказали, що політико-економічний розвиток України визначає мафія, а вже потім Президент (33,5 %), Уряд (28 %), Верховна Рада (14,5 %) [9, с. 46]. Лише 5,5 % респондентів погодилися, що партії впливають на політико-економічне життя держави; 76 % вважають, що політичні лідери різного рангу віддалені від народу й байдужі до його проблем. Соціальне опитування свідчить, що серед державних інститутів тільки армія змогла підвищити свій авторитет. Соціологи фіксують високий рівень протистояння у міжособистісних стосунках з політичних питань. Лише 40 % схильні до пошуків компромісів між різними політичними силами; майже 30 % конфронтують із політичними опонентами через небажання домовлятися, тощо; 7 % покладаються на силове вирішення проблеми [14, с. 29].

Попри різке погіршення ситуації в країні у зв'язку з економічною кризою та значний конфліктний потенціал виявляється поступове зниження з роками рівня готовності населення до безпосередньої участі в акціях соціального протесту. Це незвичайне явище пояснюється, з одного боку, зневірою громадян України в можливість досягти поліпшення ситуації за рахунок тих чи інших форм соціального протесту, насамперед проти владних структур, а з іншого - усвідомлення ними необхідності пошуків власних шляхів виходу з кризового стану. Але не виключаються й прояви екстремізму, насамперед молодіжного.

Ситуація з формуванням демократичної політичної культури в громадян України ускладнюється тим, що в суспільстві панує світоглядний хаос, національна самосвідомість у більшості населення на стадії формування, відсутні уявлення про цілі та шляхи подальшого розвитку, цінності, на які слід орієнтуватися. За таких обставин однією з деформацій масової політичної свідомості, її хворобою стає стійке поширення синдрому ворога. В основі цієї деформації - певні об'єктивні причини (досвід довготривалої історичної боротьби з поневолювачами) та суб'єктивні (надмірна амбіційність, тощо). У нинішніх умовах, коли руйнується старе і створюється нове, в масовій свідомості формується - особливо сприятливий фон для пошуків внутрішніх і зовнішніх ворогів. Синдром ворога дуже небезпечний. Потреба в образі ворога штовхає на шлях екстремістських, неправильних, часто трагічних рішень (міжнаціональні, міжрегіональні конфлікти).

За нових суспільних умов застарілі політичні стереотипи втрачають адаптивну роль і набувають регресивної функції, входячи в конфлікт з політичною системою, в якій ідеологія тоталітаризму втрачає провідні позиції, формуються демократичні уявлення. Такий конфлікт продукує особливий тип політичної свідомості, який відрізняється вираженою суперечливістю, подвійністю орієнтацій - амбівалентну свідомість з конформною або нігілістичною спрямованістю [7, с. 22]. Це, на нашу думку, одна з найважливіших причин того, що політичну культуру сучасної України характеризують як переважно авторитарну, з деякими демократичними і тоталітарними компонентами.

Отже, узагальнюючи названі вище особливості політичної культури, можна виділити основні завдання, які стоять перед цим суспільним феноменом в українському суспільстві на даному етапі: по-перше, звільнення від залишків тоталітарної політичної культури; по-друге, відродження та модернізація форм і цінностей української історико-політичної традиції одночасно (паралельно) з адаптацією західних демократичних цінностей; по-третє, формування нових життєздатних синтезів у політиці та культурі, основою яких є взаємодія принципів національно-унікального та соціально-універсального (загальнолюдського).

Джерела та література:

1. Андрущенко В., Михальченко М. Сучасна соціальна філософія. Курс лекцій: У 2 т. - К.: Генеза, 1993. - Т. 2.
2. Баталов Э. Политическая культура как социальный феномен // Вест. Моск. гос. ун-та. - Сер. 12. Социально-политические исследования. - 1991. - № 5.
3. Бурлацкий Ф., Галкин А. Современный Левиафан. Очерки политической социологии капитализма. - М., 1985.
4. Бурлацкий Ф., Галкин А. Социология. Политика. Международные отношения. - М., 1974.
5. Вдовичин І.Я. Політична культура молоді: суть і проблеми формування: Автореферат дис... канд. політ. наук. - Львів, 1994.
6. Гердер І.Г. Идеи в философии истории человечества: Пер. и прим. А.В.Михайлова. - М.: Наука, 1977.
7. Головаха Є.І. Стратегія соціально-економічного розвитку України (досвід перших років незалежності та нової орієнтири). - К.: Абрис, 1994.
8. Зеленов Л.О. Політична культура суспільства (До методології питання) / Філософ. думка. - 1987. - № 3.
9. Кремень В., Базовкін Є. та ін. Соціально-політична ситуація в Україні: стан і тенденції розвитку // Політолог. читання. - 1994. - № 1.
10. Лісовий В. Поняття політичної культури і існуючий стан політичної культури в Україні // Розбудова держави. - 1993. - № 3.
11. Рудакевич О. Політична культура України: руйнація і шляхи відродження // Розбудова держави. - 1995. - № 1.
12. Рудакевич О. Політична культура української нації (Наукові засади дослідження та відродження) // Мандрівець. - 1995. - № 1.

13. Степаненко В. Національно-державне будівництво і проблема соціально-культурної ідентичності // Політолог. читання. - 1994. - № 1.
14. Україна посткомуністична: суперечності та перспективи соціально-політичного розвитку // Політ. думка. - 1993. - № 1.

В.П.Коцур

УКРАЇНЬСЬКА ІДЕЯ І НАЦІОНАЛЬНІ ВІДНОСИНИ В ІСТОРІОГРАФІЇ 1919 - 1996 рр.

Утворення на політичній карті Європи нової суверенної держави – України підтвердило передбачення М.Грушевського про те, що "повна самостійність та незалежність є послідовним, логічним завершенням запитів національного розвитку та самовизначення будь-якої народності, що займає певну територію і має достатні задатки та енергію розвитку" [1]. Тепер, коли перед розбудовою України стоїть першочергове завдання перетворення української нації на дійсно державну, вироблення державницького інтересу загальнонаціональних ідеалів, надзвичайно актуальним є вивчення історичних підвалин української ідеї, її довгого і складного шляху до практичного втілення, подолання багатьох перепон, серед яких – сім десятиліть тоталітаризму.

Українська визвольна ідея завжди залишалася непокореною, життєвою завдяки великим патріотам нашого минулого, імена яких назавжди увійшли в історичну пам'ять поколінь. Це Б.Хмельницький і І.Мазепа, творець першої української конституції Пилип Орлик і мученики-в'язні царських казематів Павло Полуботок і Петро Калнишевський. Навіть у дні жорстокої політичної та духовної руйнації України з'явилася неперевершена історична постать Тараса Шевченка, творчість якого зміцнила основи української духовності. Свій голос за волю й Україну підняли у свій час велети духу Г.Сковорода і П.Куліш, М.Костомаров і М.Драгоманов. Серед видатних діячів новітньої історії у героїчних змаганнях за вільну Україну постають теоретики і практики української державності – М.Грушевський та його сподвижники.

У даному історіографічному огляді робиться спроба показати, як українська ідея, розвиваючись століттями, в радянські часи була гіпертрофована у різко негативну "націоналістичну", а обмежена українська державність 20-х рр. - поглинута унітарною імперією - СРСР, розкрити її життєву силу як важливу складову перемоги в утвердженні сучасної незалежної держави - України. Вивчити ці та інші аспекти неможливо без аналізу радянської та посткомуністичної історіографії з проблем національно-визвольної боротьби і державотворення. Автор зосереджує увагу на стані розробки даної проблеми через призму соціокультурної атмосфери суспільства

досліджуваного періоду, яка визначала світоглядні позиції істориків, впливала на зміст їх досліджень.

Як відомо, національне питання належить до одного з найскладніших і найкон'юнктурніших у вітчизняній історіографії. У контексті комуністичної теорії воно підпорядковувалося головному питанню марксизму - класової боротьби, а національно-визвольний рух трактувався важливою складовою соціалістичної революції за встановлення диктатури пролетаріату.

Одним із перших опонентів більшовиків у національному питанні був колишній член Тимчасового уряду Росії П.М.Мілюков, який у 1925 р. видав за кордоном книгу "Національне питання". При всій відчутній ностальгії за "єдиною і неділимою" - Російською імперією, автор дає вдалі оцінки програмам непролетарських партій, робить спроби пояснити причини сепаратистських настроїв у національно-визвольному русі після перемоги Лютневої революції, довести, що марксизм-ленінізм "байдужий" до національних проблем, а заява більшовиків про право націй на самовизначення переслідувала єдину ціль - підняти народи проти Тимчасового уряду, щоб після захоплення влади, повернути їх на шлях придушення національної незалежності [2].

Але якщо П.М.Мілюков критикував комуністів з позицій апологета Російської імперії, то більшовик В.Шахрай та журналіст С.Мазлаха у праці "До хвилі (що діється на Україні і з Україною)" (м.Саратов, 1919) та у самостійному виступі "Революція на Україні", які були написані у роки громадянської війни, дають глибокий аналіз національної політики Радянської Росії на чолі з Леніним. Вони ставлять вимогу "вождю" - показати на прикладі України, Грузії, Латвії, Литви, Білої Русі, Естляндії проведення принципу пролетарської політики: права націй на самовизначення... Констатуючи кризу ленінської національної політики, автори прямо заявляють про несумісність комунізму та самостійності України [3].

Наступні десятиліття історії СРСР, а згодом і його розпад покажуть, наскільки реально було розв'язане національне питання, величезну прірву між марксистською теорією і практикою, чого варті наслідки великодержавної політики в унітарній імперії - погром національних духовних скарбів, етноцид проти українського народу, а деякі прогнози ідеологічних опонентів комуністів підтвердяться життям.

У 20-ті ж роки на захист ленінських поглядів, проти антимарксистських оцінок національної проблеми в революції, висловлених у зарубіжній історіографії, виступили ті, хто безпосередньо здійснював т. зв. "соціалістичні перетворення" - партійні і радянські діячі, соратники В.І.Леніна - М.І.Калінін, С.М.Кіров, Г.К.Орджонікідзе, Й.В.Сталін, М.В.Фрунзе, С.Г.Шаумян та ін. [4]. Крім названих авторів з'являються роботи популярного плану М.Павловича, М.Попова,

О.Ходорова та ін., які повторювали і роз'яснювали погляди партійних і державних авторитетів у пропагандистських цілях [5]. Тому говорити про справжню наукову розробку даної проблеми у першій половині 20-х років не доводиться, оскільки установи історичної науки самі знаходилися у стані становлення. У відбудовні роки поряд з організацією наукових закладів йшли експериментування і пошуки нового, зокрема, у зв'язку з відокремленням науково-дослідної роботи від навчальної та реорганізацією університетів, які вважалися цитаделлю "чистої науки", в інститути. Створюється така самостійна форма організації науково-дослідної роботи, як кафедра, в тому числі історії, марксизму та ін. Перша науково-дослідна кафедра з історії України виникла в Катеринославі 1 січня 1921 р., яку очолив відомий історик запорізького козацтва, знавець археології, народної творчості, етнографії, літератури професор Д.І.Яворницький. У жовтні 1921 р. у Харкові відкрита науково-дослідна кафедра історії української культури на чолі з академіком АН УРСР Д.І.Багалієм. Деяко пізніше, у лютому 1922 р., затверджена Ніжинська науково-дослідна кафедра історії культури й мови, а наприкінці цього ж року - у Кам'янці-Подільському. У березні 1924 р. було відкрито науково-дослідну кафедру історії України в Києві на чолі з академіком АН УСРР М.С.Грушевським, яка мала три секції: методології й соціологічного обґрунтування історії; економічної, політичної історії та культури [6]. Характерною рисою цих науково-дослідних установ було те, що вони займалися в основному вивченням давньої історії та окремих регіонів, частково - революційного руху XIX - початку XX ст., зокрема, 1905-1907 рр. і в той час фактично не торкалися питань радянського будівництва. Однією з причин такого стану наукових досліджень, мабуть, можна вважати неприйняття більшістю істориків старої школи комуністичної ідеології, марксистсько-ленінської методології, а тому предметом їх досліджень були події минулого, нові ж кадри істориків-марксистів тільки формувалися і ще не могли широко розгорнути роботу по вивченню саме з партійних позицій проблем "соціалістичного державотворення".

Отже, в радянській історіографії 20-х рр. у практиці національних відносин превалюють ідеологічно витримані публікації провідних партійних і державних діячів, а також праці загального, публіцистичного плану номенклатурних працівників та журналістів на рівні викладу цитат і коментарів до них, головна мета яких - популяризувати ленінські ідеї в галузі національних відносин. Обравши марксистсько-ленінську орієнтацію, історики-марксисті тільки розпочали освоєння ленінської теоретичної спадщини, в тому числі концепції національно-державного будівництва. Навіть по гарячих слідах дослідниками ще не була дана оцінка утворення СРСР. Ця подія не згадувалася ні в "Нарисах історії Комуністичної партії" М.Попова, ні у праці О.Бубнова "ВКП(б)" і лише декількома словами

у книзі Є.Ярославського "Короткі нариси з історії ВКП(б)". Деяко повніше виглядало висвітлення національної політики правлячої партії щодо утворення СРСР (яке згодом буде розглядатися в радянській історіографії як подія всесвітньо-історичного масштабу) у правовій літературі, але й тут правознавці досить скромно оцінювали утворення Союзу - лише як уточнення, поліпшення, удосконалення існуючих договорів федеративних зв'язків між республіками [7].

Помітно поживляється вивчення проблеми національних відносин у чітко визначеній класовій орієнтації з виходом журналу Ради національностей ЦВК СРСР "Революція і національність". Тут, зокрема, розкривалося значення жовтневої революції для розв'язання національного питання. А редактор цього журналу С.М.Діманштейн вів у 1928-1929 рр. в Інституті етнічних і національних культур народів Сходу спеціальний семінар "Теорія національного питання"[8]. Характерно, що у 20-ті роки радянські історики писали про колоніальну політику царської Росії дуже критично. Їх критика російського імперіалізму йшла в руслі боротьби проти великоросійського шовінізму і шовіністичного націоналізму, за втілення ідей пролетарського інтернаціоналізму.

Певне висвітлення національного питання саме з таких позицій, на матеріалах України, знайшло відображення в друкованому органі Істпарту ЦК КП(б)У - журналі "Літопис революції" [9]. Але, починаючи з другої половини 50-х рр., деякі марксистські дослідники (школа М.Покровського) атакували те, що називалося "націонал-комунізмом" і "буржуазним націоналізмом" (школа М.С.Грушевського в українській історіографії). Виходячи з марксистських засад у вивченні національних відносин, історики партії повели "рішучу боротьбу" з тими, хто, на їх погляд, відходив від "єдино вірного вчення" - ленінізму, мислив і писав по-іншому, зокрема, "націоналістичними трактовками" даної проблеми. За недооцінку класового фактора в національному питанні в революції на сторінках журналу "Літопис революції" був підданий критиці М.Равич-Черкаський, який у 1930 р. видав книгу "Ленінізм в національному і колоніальному питанні", а на I Всесоюзній конференції істориків-марксистів дослідники М.Рубач, М.Рубінштейн, З.Гуревич на прикладі аналізу української історіографії показували як можна гіпертрофувати національне питання на "шкоду соціалізму", закликали до боротьби з націоналістичним висвітленням революції [10]. Така критика націоналізму в кінцевому результаті порушила баланс наукових поглядів на догоду привілейованим великоросійським інтересам.

Отже, як в 20-ті, так і в 30-ті роки, не зважаючи на прямі вказівки ЦК ВКП(б) спеціально вивчати національно-визвольний рух, якихось великих праць з даної проблеми так і не було створено. Уже в цей час партійна монополія в політиці негативно відбивається на наукових пошуках істориків України, викорінюючи плюралізм думок, заганняючи

їх у прокрустове ложе марксистсько-ленінської методології. Хвиля репресій проти української інтелігенції в кінці 20-х - 30-ті роки, була спрямована і проти істориків, серед яких учні і подвижники М.С.Грушевського - К.Грушевська, С.Шамрай, О.Грушевський, М.Горбань та ін. [11]. На довгі десятиріччя наукова продукція дослідних установ, яка не відповідала ідеологічним догмам правлячої партії, була захована від науковців та широкого читацького загалу у спецфонди, а значна частина учених за життя або по смертю була оголошена "ворогами народу" і націоналістами. Система суспільствознавчих установ, яка склалася на кінець 1927 р., під приводом їх ворожості соціалізму в 1928-1932 рр. була ліквідована, а нова - повністю підпорядкована для наукового обслуговування тоталітарного режиму.

Стан історичних досліджень з національно-державного будівництва, коли тоталітарна система стала реальністю, по-різному оцінюється в радянській історіографії до 1985 р. та "перебудовного періоду". Наприклад, С.В.Кулешов відзначає, що в кінці 30-х - у 40-ві роки "процес накопичення нових знань ішов не так інтенсивно, але в цілому поступальність його руху залишалася" [12]. Насправді ж ідеологія "Короткого курсу історії ВКП(б)", схваленого ЦК ВКП(б) у 1938 р., негативно позначалася на історичних дослідженнях, у яких партійність протиставлялася об'єктивності, фальсифікувалася дійсність, підтасовувалися факти, навішувалися ярлики, а якщо коротко - духовно підтримувався існуючий режим. Історикам прищеплювали думку про їх теоретичну неповноцінність, оскільки право на розвиток теорії належало одному Сталіну. Дослідникам відводилася роль пропагандистів "наукових відкриттів" "корифея усіх наук". Тому протягом майже двох десятиліть історики створювали знеособлені популярні брошури, побудовані на цитатах із робіт Сталіна та "Короткого курсу". З історичної науки практично зникли дискусії, а якщо вони і були, то торкалися або другорядних проблем, або глибокої давнини (як от: "чи була Київська Русь рабовласницькою державою?") [13]. Тематика історії радянського періоду обговоренню не підлягала, все було визначено наперед. Більше того, з середини 30-х років, після розгрому школи М.Покровського, істориками переоцінюється ставлення до російського колоніалізму, практика якого продовжувалася в радянській зовнішній політиці. Вона уже зображувалася як прогресивне явище. У зв'язку з цим до кінця 80-х років навіть не публікувалися критичні антицаристські статті К.Маркса і Ф.Енгельса [14]. Історія неросійських народів повинна була відбивати історію російського, вона переписувалася і узгоджувалася із загальною схемою періодизації, особливо з погляду відповідних суспільно-класових формацій і класової боротьби. Домінуючим принципом радянської історіографії була "дружба народів", в світлі якого велика увага приділялася братерським історичним зв'язкам між російським і

неросійськими народами, а ворожі стосунки між ними або добросусідські зв'язки між неросійськими народами замовчувалися, ігнорувалися або трактувалися перекошено [15].

Вершиною "дружби народів", зразком для країн Європи і Азії у національному питанні проголошувалося утворення СРСР [16], творцем якого, видатним теоретиком з національного питання, називався Й.В.Сталін. При цьому замовчувалася критика його поглядів В.І.Леніним у зв'язку із запропонованим ним планом "автономізації" радянських республік та висуненням Леніним альтернативної ідеї - добровільного об'єднання рівноправних радянських республік у союзу державу - СРСР у статті "До питання про національність або про "автономізацію". Вона була продиктована хворим та усунути від реальної влади лідером революції 30 грудня 1922 року [17]. У літературі пропагувалося сталінське розуміння нації, національних відносин в історії та перспектив їх розвитку в процесі соціалістичного будівництва. В кінцевому результаті місце "національного" повинно зайняти "інтернаціональне" як таке, що цементує народи в одну союзу багатонаціональну державу-будівника соціалізму у "ворожому оточенні".

У роки радянсько-німецької війни увага істориків була зосереджена на розробці питань патріотизму та інтернаціоналізму, дружби народів як джерел перемоги "радянського" народу над фашизмом, показу прахунків гітлерівських стратегів на розвал багатонаціональної держави. У ювілейній статті, присвяченій соціалістичній революції, академік С.Ярославський відзначив, що в СРСР вперше в історії людства вирішене національне питання. Е.Б.Генкіна у своїх працях досліджувала ленінську теоретичну спадщину з національного питання, розкриваючи її значення для забезпечення інтернаціональної єдності трудящих революції [18]. У деяких роботах цього періоду показувалося місце національного питання у революції на окраїнах [19].

У працях з даної проблеми, написаних у 60-70-ті роки, історики згадали лише деякі уточнення в розробці Леніним теорії партії з національного питання, а саме: Які форми державного устрою були розроблені лідером більшовизму до Лютневої революції? Як соціалістична революція вплинула на його погляди з цього питання? Чи відбулася радикальна зміна акцентів на устрій багатонаціональної держави, чи це був лише подальший розвиток визначених раніше очок зору у зв'язку зі зміною історичної обстановки і т.д. [20]. Обговорення цих та інших питань, систематизація найважливіших положень ленінізму в галузі національних відносин знайшли відображення у теоретичних працях комплексного характеру ІМЛ при ЦК КПРС "Ленінізм і національне питання у сучасних умовах" (2-е видання, М., 1974 р.), збірнику матеріалів Всесоюзної наукової сесії "Великий Квітень і вирішення національного питання", яка відбулася у Харкові в 1974 р. та ін.

Поряд з ленінською концепцією національно-державного будівництва в радянській історіографії провідною темою був національно-визвольний рух у революції, де розкривався процес об'єднання пригноблених народів з російським пролетаріатом у боротьбі проти національного гноблення, створення загального фронту всеросійського революційного руху, у якому відбулося злиття сил усіх національностей країни [21]. Названій темі присвячено проведення сесії наукової ради Інституту історії АН СРСР, матеріали якої видані двома випусками [22], а також статті М.О.Рубача, М.К.Мухарямова, Х.Т.Турсунова та ін., де йшлося про нерозривний зв'язок національно-визвольного руху народів Росії з революційною боротьбою пролетаріату [23].

Дослідники висловлювалися в тому плані, що остаточне перетворення національно-визвольного руху із загальнодемократичного в соціалістичний завершується в основному в післяжовтневий період, оскільки національній буржуазії деякий час удавалося утримувати під своїм впливом значну частину трудящих національних районів [24]. Одним із головних завдань у радянській історіографії визначалося створення узагальнюючих праць з національно-визвольного руху в масштабах країни, дослідження в ньому співвідношення класового і національного, показуючи пріоритет першого та виявляючи загальні закономірності і національні особливості в соціалістичній революції на місцях і т.д. [25].

До 60-річчя СРСР вийшли узагальнюючі праці, брошури і статті про утворення Союзу, де автори розкривали етапи об'єднувачого руху за утворення багатонаціонального СРСР, характеризували національно-державне будівництво, розвиток єдиного народногосподарського комплексу, зміцнення "інтернаціональної єдності" культур народів тощо [26]. Отже, для радянської історіографії другої половини 50-х першої половини 80-х рр. з проблем національних відносин були характерні такі риси:

По-перше, національне питання тенденційно розглядалося як таке, що підпорядковане інтересам класової боротьби, що в кінцевому результаті вело до знецінення "національного" і пріоритету "інтернаціонального" в історичних дослідженнях, коли крок вліво або вправо в лабіринті "інтернаціонального" розцінювався як "націоналізм" та "шкідництво", а згодом - "дисидентство". В результаті закритими стали теми про національно-визвольні змагання в Україні в 1917-1921 рр., соціальний опір тоталітарній системі в 20-ті роки, ставлення "націонал-комуністів" до утворення СРСР, національний, правозахисний рух 60-80 років в Україні та ін.

По-друге, в історіографії 30-х років закладена великодержавна російська ідея "старшого брата" - лідера усіх пригноблених народів, яких він очолив нібито на боротьбу за "світле майбутнє". Ця ідея пройшла червоною стрічкою і в узагальнюючих теоретичних працях.

багатотомних виданнях з історії національних відносин радянської доби, де російський пролетаріат виступав як провідна сила, навколо якої об'єднувалися національні загони робітничого класу в соціалістичній революції. У період т.зв. "розвиненого соціалізму" великодержавна російська ідея трансформувалася в пролетарський інтернаціоналізм, наслідки якої для України виявилися надзвичайно тяжкі - фізичні і духовні чорнобилі, русифікація тощо.

По-третє, в історіографії сталінської епохи та реального соціалізму домінував монументальний підхід до вивчення національних відносин, які вважалися вирішеними раз і назавжди, вершиною історичних звершень партії і радянського народу всесвітньо-історичного масштабу. У вивченні національних відносин спостерігалися схематизм і прямолінійність, останні розглядалися як такі, що позбавлені протиріч і безпроблемні. Ігнорувалася складність національних відносин, багатофакторний вплив на етноси економічних, соціальних і політичних чинників, загальноцивілізаційних процесів. І як наслідок - одна із останніх імперій світу - СРСР - розпалася в результаті кризи, підвалини якої закладені ще в 20-ті рр., коли відновлювалася ця багатонаціональна держава - після краху царської імперії.

По-четверте, оцінюючи праці радянських істориків з національних проблем, зауважимо, що вони, ці автори були насильницьки прилучені до вивчення історії через державно-партійні, відомчі науково-дослідні та науково-освітні установи, які визначали напрямки і цілі історичних досліджень. В умовах наукової, інформативної ізоляції, обмежень контактів із зарубіжними колегами світогляд радянського дослідника і навіть його доля формувалися соціокультурними реаліями того часу. Відсутність правових гарантій, панування методу державного примусу, а то й терору - все це позбавляло історика свободи творчості, що в цілому негативно позначилося і на стані наукових розробок у галузі національних відносин. Ученим було заборонено говорити правду про кризу національних відносин, що також пришвидшувало крах самої тоталітарної системи.

З розпадом СРСР, виходом України на світову арену як самостійної держави, утратою КПРС політичної та ідеологічної монополії, з'являються наукові праці, в яких автори намагаються переосмислити як утворення СРСР, так і всю систему національних відносин у колишньому Радянському Союзі.

Їх можна умовно розділити на декілька груп: це праці, в яких у цілому визнається правомірність з юридичного погляду існування СРСР, робиться спроба розкрити основні етапи втрати Україною свого суверенітету, починаючи з установаження радянської влади, підписання 28 грудня 1920 р. договору про воєнний і господарський союз Російською Федерацією і Україною та утворенням СРСР 30 грудня 1922 р. й остаточної ліквідації "куцої" державності в період

тоталітарно-репресивного режиму [27]. Автори показують деякі спроби, що робилися радянськими республіками, в тому числі Україною, відстояти свій суверенітет та їх невдачу.

Друга група дослідників негативно оцінює входження України до СРСР, а саме: його утворення суперечить нормам міжнародного права, бо союзний договір, на їх думку, ніколи не був підписаний. Замість цього документу, що мав характер міжнародної угоди, було прийнято внутрідержавний акт - Конституцію СРСР [28]. Більше того, Я.Р.Дашкевич вважає неправомірною ухвалу V Всеукраїнського з'їзду Рад 1922 р. про вступ УСРР до Союзу і з того погляду, що з 829 делегатів з'їзду українців було лише 44 відсотки. Отже, долю українців, які становили 80% населення республіки, вирішували 56% неукраїнців. Автор резюмує: Україна двічі втратила самостійність. Спершу як демократична народна, потім – як соціалістична радянська [29].

Професор Йоркського університету в Торонто (Канада) Орест Субтельний намагається зайняти середню позицію. Відзначаючи негативні наслідки об'єднання, водночас зауважує, що Україна в складі СРСР "стала чітко окресленим національним і територіальним цілим, із власним адміністративним центром і апаратом. Таким чином, українці нарешті отримали територіально-адміністративні рамки, що відображали їхню національну самобутність, тобто те, чого вони не мали з часів козацької Гетьманщини XVIII ст." [30].

Останнім часом з'явилися публікації, де на основі використання архівних фондів, раніше недоступних спецзберігань висловлюються нові думки, які радикально відрізняються від тих, що домінували в радянській історіографії з проблем національно-визвольних змагань. Їх автори відзначають, що ще в часи громадянської війни деякі далекоглядні українські націонал-комуністи доводили Леніну несприйняття більшовизму в Україні, насильницьку советизацію республіки, підкреслювали, що не Росія потрібна Україні, а Україна Росії, без якої остання "попадає майже у безвихідне економічне становище", чим і пояснюється наступ північно-східного сусіда на її державність [31].

Отже, з погляду методології та нагромадження історичних знань, руху наукової думки з проблеми національних відносин можна виділити два періоди: 20-ті рр. - кінець 80-х рр. і з початку 90-х рр. - до наших днів.

На прикладі даної, окремої історіографічної проблеми, можна зробити висновок, що наукова думка істориків у задушливій атмосфері несприятливого інтелектуального середовища тоталітарної системи була позбавлена творчості, альтернативних підходів, перебувала у стані застою. Дослідження національних відносин здійснювалися в плані нагромадження однобічно орієнтованого фактичного матеріалу, уточнення, ілюстрації партійних рішень і постанов. У той час іс-

торіографічна критика зводилася до зауважень типу того, що роботи мають "багато повторень", "не всі підняті питання розкриваються в достатній мірі" тощо [32].

Лише на початку 90-х рр. історична думка в галузі національних відносин, українського відродження стала набирати вигляду активної наукової творчості з притаманними їй альтернативними підходами та ідеями. Процес переосмислення історії національних проблем лише розпочався і потребує колективних зусиль істориків, правознавців, соціологів і представників інших напрямків знань.

Джерела та література:

1. Римаренко Ю.І. Національний розвій України. - К., 1995. - С. 3.
2. Детальніше про це див.: Булдаков В.П., Кулешов С.В. История образования СССР и критика ее фальсификаторов. - М., 1982.
3. Брицький П., Юрійчук Є. Народний секретар Василь Шахрай - перший критик більшовицької національної політики в Україні //Українська еліта: минуле, сучасне, майбутнє. Матеріали міжрегіональної наукової конференції (12-13 грудня 1996 року). - Тернопіль, 1996. - С.98-99.
4. Калинин М.И. Избранные произведения. -М., 1960. - Т. 1; Киров С. Избранные статьи и речи. - М., 1944; Орджоникидзе Г.К. Статьи и речи: В 2-х т. - М., 1956. - Т. 1; Сталин И.В. Сочинения. - М., 1946. - Т. 3; - М., 1947. -Т. 5; Шаумян С.Г. Избранные произведения: В 2-х т.-М., 1958. - Т. 2.
5. Ходоров А.Е. Ленин и национальный вопрос //Новый Восток. - 1924. - № 5; Павлович М. В.И. Ленин и национальный вопрос //Под знаменем марксизма. - 1924. - № 1; Попов Н.Н. Ленин о национальном вопросе. - М., 1925 та ін.
6. Детальніше див.: Комаренко М.В. Создание и деятельность исторических кафедр на Украине в 20-е годы //Историкографічні дослідження в Українській РСР. - 1971. - Вип. 4. - С. 33-47.
7. Берхин И.Б., Лельчук В.С. Историография социалистического строительства //Очерки исторической науки в СССР. -М., 1966. -Т. 4. - С. 493.
8. Кулешов С.В. Великий Октябрь и национальный вопрос (проблемы историографии) //История и историки. - М.: Наука, 1985. - С. 10.
9. Коваленко М. "Правда" в боротьбі за ленінське розв'язання українського питання в 1917 р. //Літопис революції. -1932. - № 3-4 та ін.
10. Кулешов С.В. Указ, праця. - С. 12.
11. Див. детальніше: Стрельський Г., Трубайчук А. Михайло Грушевський, його сподвижники й опоненти. - К., 1996. - С. 12.
12. Кулешов С.В. Указ, праця. - С. 12.
13. Маньковская И.Л., Шарапов К.П. Культ личности и историко-партийная наука //Вопросы истории КПСС. - 1988. - № 5. - С. 69.
14. Тільки у 1989 р. було опубліковано критичне дослідження К.Маркса про зовнішню політику Російської імперії. Див.: Маркс К. Разоблачения дипломатической истории XVIII века //Вопросы истории. - 1989. - № 1. - С. 3-23; № 2. - С. 3-16; № 4. - С. 3-19.
15. Марк фон Хаген. Проблеми сталінізму і переосмислення радянського минулого //УІЖ. - 1994. - № 1. - С. 96.

16. История ВКП(б). Краткий курс. - М., 1950. - С. 151.
17. Стаття "До питання про національності або про "автомінізацію" була вперше опублікована в 1956 р. ("Коммунист", 1956, № 9).
18. Кулешов С.В. Указ. праця. - С. 13.
19. История гражданской войны в СССР. - М., 1942. - Т. 1; Генкина Э. Победа Великой Октябрьской социалистической революции на местах // Ист. журнал. - 1942. - № 10.
20. Зевин В.Я. Торжество ленинских идей о строительстве многонационального социалистического государства // Коммунист. - 1973. - № 5.
21. Детальніше див.: Кулешов С. В. - Указ. праця. - С. 13-15.
22. Пономарев Б. Н. Задачи исторической науки и подготовка научно-педагогических кадров в области истории. - М., 1962. - С. 25.
23. Национальный вопрос накануне и в период проведения Великой Октябрьской социалистической революции. - М., 1964. - Вып. - 2.
24. Кулешов С.В. Указ. праця. - С. 16.
25. Рабочий класс-ведущая сила Великой Октябрьской социалистической революции. - М., 1981. - С. 130.
26. Куличенко М.И. Национальные отношения в СССР и тенденции их развития. - М., 1972. - С. 189-195.
27. Див. детальніше: Історія держави і права України. - К., 1996. - Ч. 2. - С. 152-191, 210-240.
28. Кондратюк В.О., Зайцев О.Ю. Україна в 20-х-30-х роках. Суспільно-політичне життя ХХ століття. - Львів, 1993.
29. Дашкевич Я.Р. Українізація: причини і наслідки // Слово і час. - 1990. - № 8. - С. 57.
30. Кондратюк В.О., Зайцев О.Ю. Указ. праця. - С. 13.
31. Брицький П., Юрійчук Е. Указ. праця. - С. 95-99.
32. Историография истории Украинской ССР. - К., 1986. - С. 324.

РЕЦЕНЗІЇ

Коцур А.П., Коцур В.П. (Переяслав-Хмельницький, Київської обл.).
 Шлях на Голгофу. Від кошового
 Петра Калнишевського до СВУ. - Київ:
 Хрещатик, 1996. - 72 с.

Реабілітація правди історії, як і реанімація справедливості взагалі є одним із найвищих здобутків нашої державної незалежності. Поступово Україна знову ставить наукову істину з голови на ноги. Століттями імена справжніх патріотів були у забутті або осквернені ідеологічними зловмисниками, тоді як душители свободи українського народу видавалися за героїв.

Мученицька доля Петра Калнишевського є одним із найяскравіших прикладів історичної несправедливості, яка століттями тяжіла над нашим народом. І ось він постав перед нами в усій своїй величї. Вірний син України, дбайливий козацький батько, талановитий полководець, велетень Духу, так потрібний нинішній Україні символ незнищенності української державної ідеї. Праця братів Коцурів, які зі щирою любов'ю й науковим сумлінням зібрали історичні свідчення про свого великого земляка, вселяє високий дух вільнолюбства у серця читача, пробуджує готовність наслідувати нашого преславного предка, життєвий подвиг якого так довго замовчувався.

Автори дослідження простежили основні етапи політики царизму щодо запорізького козацтва та обмеження його самоврядування, відобразили найважливіші періоди із життя кошового отамана Запорізької Січі П.Калнишевського. У праці наголошується, що, посівши місце керівника запорізької республіки, П.Калнишевський виявив талант державного діяча й адміністратора, дипломата й воєначальника. Він доклав чимало зусиль для розвитку економіки краю, розгорнув бурхливу господарську діяльність. Окремо розглядається внесок П.Калнишевського у розвиток культури в Запорізькій Січі, передусім духовної.

Дослідники показали знищення Запорізької Січі царизмом та з'ясували причини її ліквідації, визначили місце й роль П.Калнишевського в історії Запоріжжя та української історії взагалі.

Зосереджуючи головну увагу на вищезгаданих питаннях, автори разом з тим звертаються й до інших історичних реалій 20-30-х років ХХ ст., які мали місце в Україні. Таке співставлення подій не випадкове. Адже з ліквідацією самодержавства Запорізької Січі надовго було знищено останнє вогнище волі на Україні. Проголошена на руїнах Російської імперії Українська Народна Республіка на короткий час дарувала своєму народові незалежну державу,

демократичні права і свободи. Але після її падіння послідувало нове гоніння проти видатних українців. Воно проходило жорстоко, але більш витонченими методами. Тепер сталінські репресії були спрямовані проти єдиних і останніх носіїв ідеї української державності, невтомних борців за розбудову і розквіт національної культури, мови - дореволюційної інтелігенції. Представники української інтелектуальної еліти, які не пішли на "співпрацю" з радянським режимом, розділили трагічну долю П.Калнишевського і його соратників на Соловках. Їм і присвячується останній розділ наукової праці.

Віддаючи належне авторам за цікаве й потрібне дослідження, варто зауважити, що в тексті трапляються граматичні й стилістичні огріхи, можна було б дати більш ширший аналіз історіографії проблеми, джерельної бази, а також забезпечити необхідним ілюстративним матеріалом, картосхемами.

Висловлені застереження не знижують якості цікавого і змістовного видання, яке є науково-популярним і доступним не тільки для спеціальної аудиторії, а й для широкого загалу шанувальників вітчизняної історії.

Б.Ф.Білецький, О.С.Гнатчук

Даниленко В., Добржанський О.
Академік Степан Смаль-Стоцький.
Життя і діяльність. - Київ-Чернівці:
Інститут історії України НАН України,
1996. - 232 с.

Нещодавно вийшла з друку спільна робота доктора історичних наук В.М.Даниленка і кандидата історичних наук О.В.Добржанського "Академік Степан Смаль-Стоцький. Життя і діяльність", яка привернула увагу вчених, громадськості.

Сьогодні, коли йде переосмислення всіх сторін нашого життя, перед історичною наукою стоять складні і відповідальні завдання. Вирішення їх вимагає належного вивчення і творчого використання наукового і життєвого досвіду, створеного визначними діячами українського національного руху. До таких належить і Степан Смаль-Стоцький, "пробудник, творець українського національного відродження на Буковині", якому як і багатьом визначним громадським діячам минулого радянською історіографією навішано ярлик буржуазного націоналіста.

Рецензована робота є першою спробою правдивого і реалістичного висвітлення постаті С.Смаль-Стоцького. Виходячи з нинішніх реалій це важливо, адже він належав до когорти українських інтелігентів поміркованих поглядів, які прагнули легальними способами добитися поліпшення становища українців. До речі, надто гарячим доморощеним політикам слід би зважити на цей досвід.

Автори дослідження, використовуючи широке коло оригінальних архівних документів і опублікованих наукових джерел, зробили спробу простежити головні події життєвого шляху С.Смаль-Стоцького, ясувавши при цьому суть його світоглядних переконань.

Не обминули автори й громадсько-політичну, педагогічну, науково-дослідницьку діяльність С.Смаль-Стоцького. В цьому відношенні цінними є моменти, пов'язані з показом діяльності вченого у реформуванні українського правопису (заміна етимологічного правопису на фонетичний), боротьби з москвофільськими течіями у суспільно-політичному житті західноукраїнського регіону, громадсько-політичної діяльності в роки Першої світової війни, а також в еміграції. Робота В.Даниленка і О.Добржанського побудована в проблемно-хронологічному аспекті. Це дало змогу авторам, насамперед, утримати історичний підхід при дослідженні діяльності С.Смаль-Стоцького. Постать вченого висвітлюється через призму складних соціально-економічних, національних і суспільно-політичних процесів, яких опинилося населення західноукраїнських земель в другій половині XIX - на початку XX ст.

Дослідники акцентують увагу на складових моментах "реалістичної політики" С.Смаль-Стоцького, яка загалом, як справедливо відзначають автори, мала конструктивний характер. Особливо це стосується показу ставлення С.Смаль-Стоцького до ідеї класової боротьби серед українців (він відкидав необхідність такої боротьби перед українцями), до національного визволення, до майбутньої єдності українських земель.

Відрядно і те, що автори дослідження не уникають і спірних питань, пов'язаних з діяльністю вченого. Це, зокрема, стосується надмірної амбіційності, прагнення зосередити в своїх руках якомога ширші повноваження... що не сприяло справі". Однак, як підкреслюють автори, це не могло применшити значення того, що було зроблено С.Смаль-Стоцьким.

У роботі В.Даниленка і О.Добржанського зібрано і подано велику групу оригінальних матеріалів. У цьому контексті заслуговує на увагу виділення бібліографії наукових та політично-публіцистичних праць вченого. Особливо також вміщені друковані матеріали, брошури, статті, також архівні матеріали до біографії С.Смаль-Стоцького.

Є надія, що дане видання послужить доброю справою в подальшому дослідженні широкого кола проблем, пов'язаних з громадсько-політичною і науковою діяльністю С.Смаль-Стоцького, професора Чернівецького університету, члена-фундатора Української академії Наук, почесного члена Наукового Товариства ім.Т.Шевченка, дійсного члена "Слов'янського інституту" в Празі, та багатьох інших наукових установ і товариств.

В.Л.Карпо

З М І С Т

ДАВНЯ ТА НОВА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Слово до читача.....	3
Чеховський І.Г. Культурні печери в українців: від ритуалів до фольклору.....	4
Возний І.П. До питання про датування і характеристику культурного шару Чорнівського городища XII-XIII ст.	13
Михайлина П.М. Міста України - центри ремісничого виробництва (друга половина ХУІ - перша половина ХУІІ ст.)	25
Палійчук І.А. Молдова в планах Богдана Хмельницького у 1648-1653 рр.	32
Коцур А.П. Історіографія часів Визвольної війни середини ХУІІ ст. і формування державності українського народу.....	40
Марусик К.О. Право як атрибут національної культури українського народу	53
Єсін П.М., Огуй О.Д. Скарб середньовічних монет ХУІІ ст. із міста Чернівці	62
Добржанський О.В. До питання про облік чисельності українського і румунського населення Буковини (1775-1918 рр.)	65
Павлюк О.М. Чернівецький магістрат та його заходи по благоустрою міста в ХІХ ст.	77
Скорейко Г.М. Промислове населення Буковини другої половини ХІХ - початку ХХ ст.	81
Ботушанський В.М. Розвиток сільськогосподарської освіти на Буковині (70-ті роки ХІХ - початок ХХ ст.)	94
Гнатчук О.С. До витоків українського жіночого руху на Буковині в кінці ХІХ - на початку ХХ ст.	105
Ботушанський О.В. З історії виникнення і діяльності сільських ощадно-кредитних кас Буковини (80-ті роки ХІХ - початок ХХ ст.)	111
Ботушанський В.М., Ботушанський О.В. З історії парцеляційних спілок на Буковині (кінець ХІХ - початок ХХ ст.)	124
Ботушанський В.М., Макар Ю.І. Чернівецький трамвай (До 100-річчя виникнення електротранспорту в Чернівцях)	129
Козубовський О.Д. Відкриття та початок роботи крайової школи різьбярства, токарства та металевої орнаментики у м.Вижниці (1905-1914)	136
Стрельчук Н.В. Македонське питання на сторінках одеського вісника "Българска мисълъ"	143
Пивоваров С.В. Нумізматичні джерела про Першу світову війну на Буковині	147

НОВІТНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Запововський В.М. Українське питання в часописах російської окупаційної влади на Буковині революційної доби 1917 р.	160
Пругуляк П.П., Демочко В.К. Брестський мир: зміст та наслідки	165
Ротар Н.Ю. Питання організації національної вищої освіти в політиці українських національно-демократичних урядів (1917-1921 рр.)	172
Кобринська С.Б., Карпо В.Л. До передумов Ризького миру: Боротьба УНР за міжнародно-правове визнання в умовах українсько-польського конфлікту	182
Брицький П.П., Юрійчук Є.П. Політико-правові аспекти відносин між партійно-державними органами Росії та України (1919-1922 рр.)	190
Піддубний І.А. Проблема захисту прав українців Буковини у діяльності політичних організацій краю в 1918-1928 рр.	210
Холодницький В.Ф., Загайний М.В., Білецький Б.Ф. Репресивні акції рідянської влади на території Чернівецької області в 1940-1941 роках	217
Стрільчук Л.В. Українська еміграція після Другої світової війни	223
Герегова С.В. Розвиток народної освіти в Чернівецькій області у другій половині 40-х років ХХ ст.	233
Марусик Т.В. Деякі аспекти розвитку медичної освіти та науки в західних областях України в другій половині 40-х років ХХ ст.	241
Мафтин Л.В. Педагогічні ідеї Софії Русової та їх використання в практиці сучасної початкової школи України	250
Юрій Є.І. Профспілки агропромислового комплексу України (60-80 рр. ХХ ст.)	257
Язвінська О.М., Демочко В.К. З історії розвитку консумерського (споживчого) руху в Україні	272
Ципко С.Ю. Політична культура як важливий чинник сучасного розвитку українського суспільства	278
Коцур В.П. Українська ідея і національні відносини в історіографії 1919-1996 рр.	284

Рецензії

Білецький Б.Ф., Гнатчук О.С. Коцур А.П., Коцур В.П. Шлях на Голгофу. Від кошового Петра Калнишевського до СБУ	295
Карпо В.Л. Даниленко В., Добржанський О. Академік Степан Смаль-Стоцький. Життя і діяльність	296

Підписано до друку 1 12 1997 Формат 60x84/16

Папір офсетний Друк офсетний.

Умовн. друк арк. 22 Тираж 500.

Віддруковано з готових діапозитивів у МКП "Склавія-94".

274018, м. Чернівці, вул. Головна, 198-А.